
MICHAEL BURAWOY
ÜRETİM SİYASETİ
Kapitalizm ve Sosyalizmde Fabrika Rejimleri
NOTA BENE
Üretim Siyaseti
Kapitalizm ve Sosyalizmde Fabrika Rejimleri
Michael Burawoy
Çeviren: Çağdaş Gümüşoluk
NOTA BENE

ÜRETİM SİYASETİ

Kapitalizm ve Sosyalizmde Fabrika Rejimleri

Michael Burawoy

Çeviren: Çağdaş Gümüşoluk

NOTA BENE

NotaBene Yayınları

Üretim Siyaseti
Kapitalizm ve Sosyalizmde Fabrika Rejimleri

Michael Burawoy

Özgün Adı:
The Politics of Production:
Factory Regimes Under Capitalism and Socialism
© 2015 Michael Burawoy,
Eser ABD'de ve İngiltere'de ilk defa 1985 yılında basılmıştır.

Çeviren: Çağdaş Gümüşoluk
Çeviri editörleri: Onur Can Taştan ve Özgür Balkılıç
Kapak tasarımı ve dizgi: Can Kaya

Baskı ve Cilt: Hermes Tanıtım Ofset Baskı Hiz. Kağ. Ltd. Şti. Sertifika No: 14847
Büyük Sanayi 1. Cad. No: 105 İskitler / ANKARA Tel: 0.312 384 34 32

1. Baskı
2015
Ankara

ISBN: 978-605-9020-89-3

www.notabene.com.tr ● facebook.com/NotaBeneYayinlari ● twitter.com/NotaBeneY
© Renas Yayıncılık Matbaacılık Filmcilik Reklam Yazılım Donanım Bilişim San. ve Tic. Ltd. Şti.
Merkez (Ankara): Bankacı Sok. 18/1 Çankaya /Ankara Tel: 312 417 05 44
İstanbul Büro: Hamalbaşı Sk. Üstündağ İş Merkezi No:14/123 Galatasaray/İstanbul Tel: 212 244 31 61
Sertifika No: 18074

ÜRETİM SİYASETİ

Kapitalizm ve Sosyalizmde Fabrika Rejimleri

Michael Burawoy

Çeviren: Çağdaş Gümüşoluk

İLETİŞİM

Michael Burawoy, Zambiya, ABD, Macaristan ve Rusya'daki fabrikalarda katılımcı gözlemci olarak çalışmalar yapmış olan İngiliz Marksist sosyolog. Siyaset bilimi ve sosyoloji alanlarındaki çalışmalarıyla bilinmektedir. 2010-2014 yılları arasında Uluslararası Sosyoloji Derneği (International Sociological Association, ISA) Başkanlığı görevini yürütmüş olan yazar halen California Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde çalışmalarını sürdürmektedir.

Çağdaş Gümüşoluk, Ankara'da yaşıyor. 2000 yılından beri çeşitli dergilerde farklı mahlaslarla şiir, öykü, makale ve çevirileri yayınlanan serbest çevirmen, 2008 yılından beri de yine farklı mahlaslarla kitap çevirilerine devam etmektedir.

İçindekiler

Önsöz 9

Giriş: İşçileri Eski Konumlarına Geri Getirmek 13

Birinci Bölüm:

Kapitalist Toplumda Emek Süreci 33

Giriş 38

Kapitalist Denetim: Öz Ve Görünüş 42

Sınıf: Kendinde Mi Kendi İçin Mi? 57

Teknoloji: Masum Mu Günahkâr Mı? 83

Bütünlükler: İfade Edici Mi Yapısal Mı? 90

Birleşik Devletler'in Özgüllüğü 103

İkinci Bölüm:

Karl Marx Ve Şeytani İmalathaneler 111

Marx'ın Prototipi: Piyasa Despotizmi 118

Lancashire: Şirket Devletinden Ataerkiye 121

Lancashire: Ataerkiden Paternalizme 129

New England: Paternalizmden Piyasa Despotizmine 134

Rusya: Göçmen Emeği Ve Şirket Devleti 140

Şeytani İmalathanelerden Rus Devrimi'ne 149

"Kapital"e Karşı Devrim 154

Üçüncü Bölüm:

İleri Kapitalizmde Fabrika Rejimlerinin Değişen Çehresi 157

Despotik Rejimlerden Hegemonik Rejimlere 161

Jay's'te Ve Allied'da Fabrika Siyaseti 168

Üretim Aygıtları Ve Devlet Aygıtları 180

Yeni Bir Despotizm Mi Ortaya Çıkıyor? 195

Dördüncü Bölüm:

İşçi Devletlerinde İşçiler 201

Kapitalizm Ve Devlet Sosyalizmi 207

Kızıl Yıldız Traktör Fabrikası 218

Fabrika Siyaseti Türleri 239

Devlet Sosyalizminde Sınıf Mücadeleleri 256

Beşinci Bölüm:

Azgelişmişliğin Gizli Meskeni 267

Azgelişmişlik Teorilerinde Üretim Ve Siyaset 270

İlkel Birikimden Genişlemiş Yeniden Üretime 278

Emek Süreci Ve Sömürge Mirası 285

Sömürge Despotizminin Yükselişi Ve Düşüşü 292

Emek Süreci İle Üretim Aygıtları Arasındaki Kopma 304

Üretim Siyasetinden Devlet Siyasetine 312

Kapitalist Dünya Ekonomisindeki Dönüşümler 319

Sonuç:

Küresel Bir Perspektife Doğru 323

Jaap’a

Önsöz

Bu kitabın kökenleri Zambiya Bakır Endüstrisi Hizmet Bürosu'nda araştırma sorumlusu olduğum 1968 yılına kadar uzanmaktadır. Bir buçuk yıl kadar iki çokuluslu maden şirketinin, dört yıl önce kurulmuş olan yeni Zambiya rejimine karşı tepkilerini gözlemledim. Gerek sendika gerekse hükümetle ilişkilerde alınan idari kararları inceleme imkânım oldu. Aynı zamanda, görüşmeciler olarak Zambiyalı personelden sorumlu görevlilerle geniş çaplı bir işgücü incelemesi/anketi yaptığım sırada bizatihi madenlerde nelerin olup bittiğini de araştırabildim. Sonrasında, Zambiya Üniversitesi'ne geçtim ve burada iki buçuk yıl boyunca bu kitabın beşinci bölümünün ampirik temelini oluşturacak olan araştırmalar yürüttüm. 1971 yazında Abel Pandawa, Nat Tembo ve Tony Simusokwe de bana katıldı.

Chicago Üniversitesi'nde, bir kez daha endüstride işe girdim; bu kez "Allied" adıyla andığım bir çokuluslu şirketin motor bölümünde çalışacak bir makine operatörü olmuştum. Araştırma hedeflerim idarece bilinmesine rağmen, diğer işçilerle aynı muameleye tabi tutuldum. Yıl, 1974'tü ve on ay boyunca bu işte çalışmaya devam ettim. Mesai arkadaşlarıma bu işte doktora tezim için çalıştığımı söyledim ancak onlar bunu ya umursamadılar ya da bana inanmadılar. Üniversite eğitimi denince akıllarına gelen kesinlikle bu değildi.

Talihin de yardımıyla, en keskin zekâlı ve deneyimli saha çalışanlarından birinin izinden giderek Chicago Üniversitesi'ni bitirdim. Donald Roy, benden otuz yıl önce aynı fabrikada radyal matkap operatö-

rü olarak çalışmıştı. "Geer" üzerine yaptığı çalışmalar kendi çalışmam için bir karşılaştırma zemini olmakla kalmamış, aynı zamanda esin kaynağı olmuştur. Don Roy 1980 yılında, Kuzey Carolina'da sendikal örgütlenme üzerine sürdürdüğü otuz yıllık çalışmalarını bir bütün haline getirmekle meşgul olduğu bir dönemde yaşamını yitirdi. Kendisi, önemli bedeller ödemiş olsa da hem sanayi işçilerinin dünyasında hem de akademi dünyasında bulunmayı başarmış birkaç sosyologdan biriydi. Çalışmamın Don'un çalışmasıyla mukayesesi Manufacturing Consent adlı kitabımda daha bütünlüklü bir şekilde yapılmıştı; bu kitapta ise, Üçüncü Bölüm'de, çalışmamı işçi sınıfıyla yakın ilişkiler içindeki bir diğer endüstriyel sosyoloğun çalışmasıyla karşılaştırmaya çalışıyorum. Tom Lupton'un iki Manchester fabrikası üzerine yaptığı On the Shop Floor adlı çalışması, Don Roy'un çalışması Amerikan endüstriyel sosyolojisi için ne anlam ifade ediyorsa, İngiliz endüstriyel sosyolojisi için o anlama gelmiştir.

Macaristan'a dönük ilgim ilk kez Miklós Haraszti'nin İngilizce adı A Worker in a Worker's State* olan kitabıyla başladı. Tıpkı Don ve benim gibi, Haraszti de bir makine operatörüydü –Budapeşte'deki bir traktör fabrikasında çalışan bir freze operatörüydü. Kitabı, taze bir makine operatörünün yaşadığı sıkıntı ve güçlükleri canlı biçimde yansıtan kaydadeğer bir edebi yapıttır. Ancak kitap bir çelişki üretmektedir: Kızıl Yıldız'da hayat, Don Roy, Tom Lupton ve benim çalıştığımız fabrikalarda karşılaştığımıza kıyasla çok daha despotik görünmektedir.Ve bu durum, Sovyet toplumuna ilişkin, ciddi bir işsizliğin bulunmayışı, işçileri işten atmanın zorluğu ve işçiler ile işletme yöneticilerini merkezi yönetime karşı birleştiren ortak çıkarların varlığının işyerlerinde daha rahat bir çalışma temposu yaratmış olacağı şeklindeki yaygın görüşlerle ters düşüyordu. Macaristan'a Haraszti'nin anlattığı sistemin nasıl mümkün olabildiğini ve bunun ne kadar yaygın olduğunu araştırmaya ve öğrenmeye gitmiştim. 1983 yılı güzünde, bir şampanya fabrikasında ve küçük bir tekstil fabrikasında çalıştım, 1984 yılı yazında ise iki ay boyunca Allied ve Kızıl Yıldız'dakilere benzer bir makine atölyesinde radyal matkap operatörü olarak

* Haraszti, Miklós (1984), Macaristan'da İşçi Olmak, Çev: İbrahim Altınsay, İstanbul: Kaynak Yayınları.

çalıştım. Dördüncü Bölüm'de ele aldığım Haraszti'nin çelişkisine ilişkin çözümlememin zeminini buradaki deneyimlerim oluşturdu.[1]

Bu kitaptaki makaleler işçi sınıfının fabrika içindeki deneyimlerinden yola çıkıyor. Fabrikadaki çalışma süresini tamamladıktan sonra üniversiteye geri dönecek bir akademisyen olarak bu deneyimleri yorumlamam asla kolay olmadı. Bana ipin ucunu göstermekle kalmayıp hayatlarına girmeme izin vermeye gönüllü işçiler olmasaydı, buradaki değerlendirmelerim de asla mümkün olamazdı. Fabrikadaki iş hayatımın mutlu anılardan ibaret olduğunu söyleyemem ancak günlerimin kesinlikle katlanılabilir ve hatta yer yer eğlenceli olmasını tümüyle arkadaşlarımın sosyal yaratıcılığına borçluyum.

Ayrıca, madenler ve fabrikalar dışında da borçlar biriktirmiş oldum. Beni antropoloji ve sosyoloji alanlarıyla tanıştırmış olmasının yanı sıra, kapitalizme yorulan bütün kötülüklerin mucizevi bir şekilde ortadan kalktığı bir ütopya varsayımı yerine, gerçekten var olan sosyalizm üzerine çalışmanın önemini ilk kez aklıma sokan Jaap van Velsen olmuştur. Chicago'da, Adam Przeworski ile diyalog içinde olmaya, dostluğundan ve öğretmenliğinden istifade etmeye devam etme şansına da sahip olmuştum. İyi ya da kötü, Przeworski benim Fanoncu Marksizmimi daha derli toplu bir yapısalcılığa dönüştürmüştür. Berkeley'e gelene kadar yapısalcı savlara giderek daha şüpheci yaklaşır olmuştum. Köklerini Margaret Cerullo'ya borçlu olan eleştirel Marksizmin izleri Birinci Bölüm'de en belirgin haliyle görülmektedir. Ne zaman fazlasıyla hümanist yönde dümen tutsam, Erik Wright yanıbaşımda bitip anında beni bilimsel yola geri döndürmeye çalıştı ve bunu başardı da. Geçen altı yıl boyunca, bitmez tükenmez yüreklendirme ve eleştirilerin kaynağı oldu. Bu kitabın her bölümünü okudu ve yorumladı; üstelik sadece bir kez değil, defalarca.

Berkeley'deki öğrenciler de bana fazlasıyla tahammül ettiler. Pek çoğu Marksizmi bir sessizliğe –üretim siyaseti konusunda sessizliğe– indirgememe müsamaha gösterdi. Şüphesiz ki onlardan öğrendiğim birçok şey bu kitapta kendisine yer buldu. Özellikle, Tom Long geçen

[1] Socialist Review (Ocak, 1985) dergisinde Haraszti'nin çalışmasına cevaben kaleme alınmış "Piece Rates, Hungarian Style" başlıklı etnografik bir değerlendirme yayınlanacak.

sekiz yıl boyunca teoride ve felsefede sebatkâr kılavuzum oldu. 1982-'83 yılları boyunca, Madison, Wisconsin Üniversitesi'ndeki "Sınıf Analizi ve Tarihsel Dönüşüm Programı"ndaki tartışmalardan hayli yararlandım. Araştırmama üç kurum sponsor oldu. Yale'deki Güney Afrika Araştırma Programı 1980 yılında bana bir sömestrlik burs verdi. Berkeley'de, Uluslararası Çalışmalar Enstitüsü 1983 yılında gerçekleştirdiğim altı aylık Macaristan ve Polonya gezimi finanse etti. Macaristan'da, Macaristan Bilimler Akademisi, Sosyoloji Enstitüsü'nün konuğuydum. Laszló Cseh-Szombathy, Elemer Hankiss, Laci Bruszt, Csaba Makó, Janos Lukacs, Peter Galasi ve Gabor Kertesi gibi isimlerin tamamı Macaristan'da kaldığım sürenin verimli ve eğlenceli geçmesinde katkı sahibidir. Ivan Szelenyi ve Robi Manchin en başından beri yanımdaydılar ve entelektüel ve pratik yol göstericiliğin yanında beni teşvik etmeyi sürdürüyorlar.

Yukarıda adı anılanlar dışında, birçok insan bu kitabın farklı bölümlerini yorumladı: David Plotke, Ruth Milkman, Leonard Thompson, Stanley Greenberg, Amy Mariotti, Colin Leys, Mahmood Mamdani, Jeff Haydu, Carol Hatch, Steve Frenkel, Vicki Bonnell, Isaac Cohen, Reggie Zelnik, Chuck Tilly, Ron Aminzade, Maurice Zeitlin, Perry Anderson, Mike Davis, John Myles, Leo Panitch ve Wally Goldfrank. Bu isimlerin her birine ve ayrıca, politik eleştirileri kusursuz düzeltme ve yazımına asla engel teşkil etmeyen Gretchen Franklin'e minnettarım. *Politics and Society* ve *Socialist Review* dergileri yayın kurullarının yanı sıra, *American Journal of Sociology* ve *American Sociological Review* dergilerinin imzasız hakemlerine teşekkür borçluyum. Son olarak, merhum Alvin Gouldner'e şükranlarımı sunuyorum. Bu kitap büyük ölçüde onun *Patterns of Industrial Bureaucracy* adlı kitabıyla genişletilmiş bir söyleşmeden ibarettir. Her ne kadar kendisiyle tanışmamış olsam da, Gouldner, sosyoloji merakımı diğer çağdaş teorisyenlerin tamamından daha fazla cezbetmiştir. Çalışmalarım hangi yönde seyrederse seyretsin, onun daima benden önce orada olduğunu keşfediyorum.

Giriş:
İşçileri Eski Konumlarına Geri Getirmek

Bu, modası geçmiş bir kitap. Modası geçmiş bir yerde oluşmuş modası geçmiş bir sınıfa ilişkin modası geçmiş bir teze dayanıyor. Sınıf, sanayi proletaryası.[1] Mekân, üretim noktası. Ve tez iki kısma ayrılıyor. Öncelikle, sanayi işçi sınıfının tarihte önemli ve bilinçli müdahalelerde bulunduğunu savunuyorum. İkincisi, bu müdahalelerin üretim süreci tarafından şekillendirildiğini ve şekillendirilmeye devam ettiğini savunuyorum. Bu tez, gerek Marksizmin içinde gerekse ötesindeki modern eğilimlerle –ki bunlar işçi sınıfını ya yeni toplumsal hareketler adına terk etmekte ya da onu kamusal alanda oluşmuş bir dizi kolektif aktörden yalnızca bir tanesi olarak görmektedir– çekişme içindedir. Atlantik'in her iki yakasında görülen, anılan adıyla "yeni sol" iki temel Marksist önermeye meydan okumaktadır: işçi sınıfının ayrıcalıklı konumu ve üretimin üstünlüğü. Kişi bu eleştirilerin altında yatan nedeni anlayıp hâlâ Marksist kalmayı başarabilir mi? Benim yanıtım, evet.

[1] Açıkçası, sanayi proletaryası bir sınıf kısmıdır. Burada, üretim üzerinde kontrolü olmayan bütün ücretli çalışanlar için işçi sınıfı terimini kullanıyorum. Ben, Erik Wright'ın *Class, Crisis and the State* (London 1978) kitabının ikinci bölümündeki formülasyonlarını ve *Classes* (London, 1985, yakında yayınlanacak) kitabındaki en son yeniden düzenlemelerinin izinden gidiyorum. İşçi sınıfını farklı kısımlara ayıran şey, emek sürecinin karakteri değil, benim siyasal üretim rejimi olarak andığım şeydir. Bu kitap endüstriyel işçi sınıfı hakkında bir kitap olmasına karşın, içindeki fikirleri kamu işçileri gibi işçi sınıfının diğer kısımlarını kapsayacak şekilde genişletmek mümkündür ve sonuç bölümünde bu meseleye tekrar dönüyorum.

Devrimci işçi sınıfı varsayımı, ortaya çıkan bu politik ve entelektüel akımlar tarafından teorik ve felsefi olarak aşırı yüklü görülmektedir.[2] İşçi sınıfı, Marksistler tarafından ona atfedilen, kendini ve bunun sonucunda bütün insanlığı özgürleştirme misyonunu en başından beri yanlışlamıştır. "Marksizm, yüzyılımızın en büyük fantezisi olmuştur".[3] Devlet ile ekonomi arasındaki unutulmuş alan olarak anlaşılan sivil toplumdan fışkıran yeni toplumsal hareketleri kucaklayarak işçi sınıfına elveda demeliyiz.[4] Topluluk mücadeleleri, feminist hareket, ekoloji hareketi, yurttaşlık hakları hareketi ve barış hareketi 1980'lerin ilerici hareketleri olarak tam da buradan [sivil toplumdan] tomurcuk vermektedir.[5] Şayet bunlar sınırlı bir vizyona sahiplerse, bu kesinlikle iyi bir şeydir, zira Marksistlerin işçi sınıfına atfettiği türden aşkın görevler totaliterizmin arka kapısı, hatta ön kapısıdırlar.

Şayet mesihvari radikalizm bugün artık felsefi, teorik ve politik anlamda kabul edilemez ise, işçi sınıfının omzundaki yükü işçi sınıfının tahayyül edilen değil tarihteki gerçek müdahalelerine uygun bir düzeye neden indirmeyelim ki? Yanıt, görünen o ki, şudur: işçi sınıfı sadece devrimci ateşini yitirmemiştir –tabii şayet böyle bir ateşi vardı ise– aynı zamanda ölmekte olan bir sınıftır.[6] Sanayi sonrası toplum "sanayisizleşme"nin ve bununla birlikte küçülen, zayıflayan bir sanayi işçi sınıfının habercisidir. Alternatif gelecek vizyonlarının faili olarak işçi sınıfının yerine, entelektüeller gibi yeni sınıflar ortaya çıkmaktadır.[7] Bir diğer strateji ise, sosyalizmi sosyal demokrasiye, sos-

---

[2] Bu anlamda en güçlü ve ikna edici Marx eleştirisi Jean Cohen'in *Class and Civil Society* (Amherst, Massachusetts 1982) kitabıdır. Cohen'in argümanının büyük kısmını kabul edebilirim ancak ekonomik bağlamdan soyutlanmış bir devlet ve sivil toplum sistem analizi için Marksizmin ağırlığını boşaltan sonuç bölümüne katılmam söz konusu değildir.

[3] Leszek Kolakowski, *Main Currents of Marxism,* London 1978, 3. Cilt, s. 523.

[4] Yine burada da Cohen oldukça uygundur. Daha popüler bir formülasyon için ise bkz. André *Gorz, Farewell to the Working Class,* London 1982.

[5] Bunun en iyi örneklerinden biri Manuel Castells'in *The City and the Grassroots* (Berkeley 1983) kitabıdır. Castells'in kentsel toplumsal hareketler hakkındaki karşılaştırmalı ve tarihsel analizi; Marksist bir çerçeveye belli ölçüde bağlı kalmakla beraber üretim ve işçi sınıfı bağlamlarından uzaklaşmaya dönük teorik anlamda köklü bir teşebbüstür.

[6] Örneğin, bkz. Fred Block, "The Myth of Reindustrialization", *Socialist Review,* no. 73, Ocak-Şubat 1984, s. 59-76.

[7] Çok sayıda "yeni sınıf" teorisi mevcuttur ancak hâlâ bunların en ilgi çekici ve özgünlerinden

yal demokrasiyi de bir dizi soruya indirgemektir. Dikkatli araştırmalar sayesinde sosyalist partilerin seçimlerle etkin birer güç halini almalarına yetecek sayıda proleterin hiçbir zaman bulunmadığı sonucuna ulaşılmaktadır.[8] İşçi sınıfı ile müttefiki sınıflar arasındaki koalisyon siyaseti, dolayısıyla sosyalist hedeflerden taviz verilmesi daima ve kaçınılmaz bir şekilde kapitalist demokrasinin bir parçası olmuştur. Bu durum, seçim siyaseti adına sağa açılma hareketine zemin hazırlamaktadır.

Modern tarih çalışmaları bu kaymayı yeniden üretmektedir. Marksizm, sadece nakavt edilip ringin dışına atılmak için kısa süreliğine ayağa kaldırılmaktadır. Marx devrimci bir burjuvazi modelini, kendi egemeninin dönüştürücü gücüne asla ulaşamayacak olan işçi sınıfına uyarlayarak hata yapmıştır.[9] Çelişkili bir şekilde, –Marx'ın, en azından geleneksel yorumlamalarda, o meşhur sözüyle patates çuvalı olmakla suçladığı– köylü sınıfı, devrimi körükleyebilme yeteneğine sahip son kahraman sınıf olarak diriltilmektedir.[10] Devrimler, belki kuşatma altındaki Üçüncü Dünya bir kenara bırakılırsa, tarihe karışmaktadır. Elbette ki buralardaki devrimlerde başrolü işçi sınıfı oynamamaktadır.[11] Onun yerine, dönüştürülmesi ya da yıkılması değil yönlendirilmesi

---

biri Alvin Goulder'ın *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class* (New York 1979) kitabıdır.

[8] Bkz. Adam Przeworski, "Social Democracy as a Historical Phenomenon", *New Left Review*, no. 122. Przeworski ve John Sprague'un yakında yayınlanacak olan ve geçtiğimiz yüzyılda Avrupa'nın oy verme örüntülerine odaklanan çalışmaları değişmekte olan sınıf yapısının şekillendirdiği sosyalist seçim stratejisi ikilemlerinin altını çizmektedir.

[9] Örneğin, bkz. Cornelius Castoriadis, "On the History of the Workers' Movement", *Telos*, no. 30, Kış 1976-77, s. 3-42.

[10] Teodor Shanin'in "Marx and the Peasant Commune" (*History Workshop*, no. 12, Güz 1981, s. 108-128) çalışması dönemin bir göstergesidir. Bir müddet Marksistler köylü devrimleriyle ilgilenmişlerdir fakat köylülerin radikal potansiyelini gerçek anlamda beklemiş olan bir Marx oluşturabilme yönünde ciddi bir teşebbüse ancak bugün sahibiz. 1960'lar ve '70lerde, tartışmalar Hegelci Marx ile bilimsel Marx arasındaki "epistemolojik kırılma"nın varlığı ekseninde sürmekteydi. 1980'lere gelindiğinde, Marx'ın tarihsel değişim ve aktörlerine ilişkin değerlendirme ve yeniden değerlendirmesi tartışılmaya başlamıştır.

[11] Skocpol (*States and Social Revolution*, Cambridge 1979) işçi sınıfının Rus Devrimi'nde oynadığı önemli rolü bilinçli bir şekilde dışarıda tutar; çünkü işçi sınıfı Fransız ve Çin devrimlerinin merkezinde olmamıştır. Bu argüman, sözü edilen üç devrimin özünde birbirinin aynısı olduğu ve dolayısıyla aynı güçler tarafından harekete geçirilmiş olması gerektiği yönündeki sağlıksız bir varsayıma dayanmaktadır.

ve pazarlık edilmesi gereken bir şey olarak devlet, kendi çıkarları olan kendi çapında bir aktör halini almaktadır. Devletler bakidir, bize düşen onlarla birlikte yaşamayı öğrenmektir. Devrimci bir proletarya varsayımı için aynı derecede tahrip edici olan bir diğer şey ise, kısacık kahramanlık anlarına yoğunlaşan işçi çalışmalarıdır Bu çalışmalar zanaatkârların sermayenin saldırılarına karşı vasıflarını korumak için verdikleri –kaybetmeye mahkum göründükleri ama geçici bir süre için de olsa radikal vizyonlar meydana getiren- savaştaki kuğu çığlıklarını gün yüzüne çıkarmışlardır.[12] Bugünün oyuk duvarlarına bir uyarı olarak geçmişin bozulmamış zanaatkârlarını geçmişteki bu tür trajedi ve coşku anlarında kurtarmamıza izin veriliyor. Bugün ise artık atomlarına ayrılmış, parçalanmış, nesneleştirilmiş bir işçi sınıfıyla karşı karşıyayız.[13] Emek tarihçisi ile çalışmanın değersizleşmesinin kâhini, yalnızca [bu] yazarların ortak olmayı reddedişleri ve ütopyacılıklarının şahlanışı sayesinde bozulan bir komplonun sonucu olan proletaryanın son dansını el birliğiyle yönetmektedirler.

Şu hâlde, bu kitabın polemik konusu bu; yani, işçi sınıfını kaşla göz arasında yok ediveren bakış açılarının ortaya çıkışı. Bir *pathos**, tarihi kendi imgesinde yeniden inşa edip bu yeniden inşaları geleceğe aksettirerek Marksist ve "post-Marksist" düşünceyi yutuyor. Kişinin kendisini tarihin akışının dışında konumlandırması, devrimci proletaryayı tarihin kayalıklarına savuran veya bir daha asla görülmemecesine gözden yiteceği açık denize süren bir akıntıya karşı yüzmesi deli cesareti olacaktır. Bu nedenle, ben işçi sınıfını tekrar mesihvari görevine iade etmeyeceğim. Fakat onu varsayımsal bir tarih mantığının kararsızlık-

[12] Bu konudaki en bilindik çalışma, E.P. Thompson'ın *The Making of English Working Class* (Tükçesi: İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu, Birikim Yayınları, İstanbul 2004) kitabıdır; ancak günümüzde, zanaat işçilerinin kapitalizmin taarruzuna direnişi hakkında gelişmekte olan bir literatüre sahibiz (Bu kitabın İkinci Bölümüne bkz.).

[13] Bu eğilimin en iyi örneği, Harry Braverman'ın *Emek ve Tekelci Sermaye* (Kalkedon Yayınları, İstanbul 2008) kitabıdır. Buradan hareketle, tarih oluşturan ve tarihin kurbanı olarak işçi sınıfı şeklindeki karşıt perspektifler başlardaki radikalizmin daha sonradan pasifliğe dönüştüğü evrimsel bağlamda ayrılabilmektedir. Kitap genelinde fakat en açık şekilde İkinci Bölüm'de, fabrika rejiminin işçi sınıfının çıkarları ve kapasitelerini şekillendirmedeki merkeziliğinin altını çizen çözümlemenin yerini alan bu tür bir çözümlemenin yetersizliğini ortaya koyuyorum.

* *Pathos:* Yazarın duygulara hitap ederek okuru/izleyiciyi ikna etme yeteneği. ç.n.

larına terk etmek niyetinde de değilim. Metafiziksel bir yakıştırmayı (insanlığın kurtarıcısı olarak işçi sınıfı) zıddıyla (kendi kaderini tayin etme yeteneğinden yoksun işçi sınıfı) değiştirmeyeceğim. Karşılaştırmalı ve tarihsel boyutlarda sosyolojik analizlere soyunduğumuzda, sanayi işçi sınıfının sicilinin, onu hakir görenlerin bizi inandırmaya uğraştığı kadar önemsiz olmadığını göreceğiz. Sanayisizleşme meselesine gelecek olursak, bunun gelişmiş kapitalist ülkelerdeki önemini inkâr etmiyorum; esasen dünya ölçeğinde de gerçekleşiyor olabilir. Gelgelelim, bundan çok daha mühim olanı, sanayi işçi sınıfındaki uluslararası rekompozisyonudur; bu, işçi sınıfı radikalizminin yenilenmesi için gerekli koşulların Latin Amerika, Afrika ve Doğu Avrupa'nın endüstriyel anlamda gelişmiş bölgelerinde bulunması gerektiği anlamına gelir. Başka bir ifadeyle, en gelişmiş kapitalist ülkelerden bazılarında sanayi işçilerinde görülen uyuşukluk hali geçmişe ve geleceğe yansıtılmamalı ve de diğer ülkelere genellenmemelidir. Nasıl ki devrimci itkiler işçi sınıfının doğal ve verili özellikleri değilse, statükoya boyun eğmek de ne doğaldır ne de kaçınılmaz, sadece özel koşulların bir sonucudur.

İleriki bölümlerde, üretim anlayışımızı salt ekonomik momentin ötesine geçecek ve özellikle de siyaseti de içerecek şekilde genişlettiğimiz takdirde, Marksizmin tarih boyunca belası olmuş yalpalamaların –her şeyin mümkün göründüğü bir iradecilik ile hiçbir şeyin mümkün görünmediği bir belirlenimcilik, naif bir işçicilik ile iç karartıcı kehanetler arasındaki yalpalamaların– gerçeklikle uyumlu hale getirilebileceğini savunuyorum. Ekonomi politiğin asla bir üretim siyaseti kuramlaştırmaya kalkışmaksızın ekonomi ile siyasalın ayrıldığı noktada tezgâhlanmış olması ironik bir durumdur. Yine de, her ne kadar kendimi ekonomik determinizm safında konumlandırmıyorsam da, bu durum, işçi sınıfının üretim dışında bir tarihi aktör olduğunu iddia etmeme yol açmamaktadır. Bunun yerine, ben üretim sürecinin işçi sınıfı mücadelelerinin gelişmesini mutlak surette şekillendirdiği tezini savunuyorum. Bu tez ancak üretim sürecinin iki politik momente sahip görülmesi halinde sürdürülebilirdir. Birincisi, işin örgütlenmesi politik ve ideolojik *etkilere* sahiptir; başka bir ifadeyle, kadınlar ve erkekler hammaddeleri yararlı şeylere dönüştürürken,

aynı zamanda belirli toplumsal ilişkileri ve tabii bu ilişki deneyimini de yeniden üretmektedirler. İkincisi, işin örgütlenmesinin –başka bir ifadeyle emek sürecinin– yanında, üretim ilişkilerini düzenleyen üretimin özgün politik ve ideolojik *aygıtları* mevcuttur. Üretim rejimi, ya da daha spesifik olarak fabrika rejimi nosyonu üretim siyasetinin bu iki boyutunu da içermektedir.

Sanayi işçi sınıfı üzerine çalışmanın modası geçmiş olabilir, ancak ne çağdışıdır, ne de yersiz. Üretim siyaseti çerçevesi eski bir sınıfı çalışma konusunda yeni bir ilgiye katkıda bulunurken, bu sınıfa ve buna bağlı olarak yeni toplumsal hareketlere dönük alternatif bir kavrayış önermektedir. Dolayısıyla söz konusu çerçeve geleneksel proleterler üzerine çalışmanın mantık ve gerekçelerinden uzak durmalıdır. Öncelikle, metodolojik mantığı değerlendirmeme izin verin. Bu kitabın tezi gerçek işçilerin edilgenlik dönemlerindeki değil kargaşa dönemlerindeki üretim koşullarında da incelenmesini gerektirmektedir. Farklı fabrika rejimi biçimlerinin ve de bunların varlık ve dönüşüm koşullarının yine araştırılması gerekecektir. Fabrika rejiminin işçi sınıfının hareketleri üzerinde emek sürecinden bağımsız bir şekilde etkileri olduğunu örneklerle açıklamak için, üretim süreci az ya da çok aynıyken fabrika rejiminin farklı olduğu ülkeler ve dönemler arasında mukayese yapmalıyız. Dolayısıyla, farklı dönemlerde farklı ülkelerde yaygın olarak görülen emek süreçlerini incelemeyi amaçlayan bu kitaptaki makaleler tekstil işçileri, makine operatörleri ve maden işçilerine odaklanmaktadır.

Bu tür geleneksel sanayi işçileri üzerine çalışılması noktasında, söz konusu metodolojik gerekçeyle yakından alakalı olan bir diğer gerekçe ise teoriktir. Çünkü sanayi işçi sınıfı Marksist şemadaki hem en temel hem de en şüpheli halkadır. Marksizmin yeniden inşası, üretim sürecinin sanayi işçi sınıfını nasıl şekillendirdiğini sadece objektif olarak –yani, yerine getirdiği emek türü bakımından– değil, aynı zamanda sübjektif olarak da –yani, söz konusu emeğe ilişkin özgün bir deneyim veya yorumlamanın beraberinde getirdiği mücadeleler bakımından– incelemek zorundadır. Ya da, benim tabirimle, üretimin sırf ekonomik momentinin yanı sıra politik ve ideolojik momentlerini de

incelemek zorundadır. Ayrıca, göreceğimiz üzere, üretimin bu şekilde yeniden kavramsallaştırılması az gelişmişlik, devlet, devlet sosyalizmi, işgücünün yeniden üretimi ve daha genel anlamda kapitalizmin dünya ölçeğinde gelişimi teorilerindeki birtakım kuraldışılıklar ve çelişkileri yeniden biçimlendirmektedir. Bu yeniden kavramsallaştırma başka alanlardaki, özellikle de toplumsal hareketler üzerine yapılan çalışmalardaki sorunları da aydınlatabilmektedir. Neden belirli grupların belirli zamanlarda bir hareket halini aldıklarını açıklamak ve egemenlik aygıtlarının mücadeleler üzerindeki etkilerini anlamak üzere teorik olarak gerekçelendirilmiş çok az teşebbüs bulunmaktadır. Nasıl ki işçi sınıfının terk edilmesi edilgenliğinin nedeninden ziyade edilgenliği gerçeğinden hareketle yapılıyorsa, toplumsal hareketler de mücadelelerinin nedeninden ziyade mücadele ediyor oluşları gerçeğinden hareketle benimsenmektedir. Bu bakımdan, sanayi proletaryasının tarihsel müdahaleleri ve çekimserliklerini üretim aygıtları açısından yeniden inceleyerek sadece işçi sınıfı hakkında değil, aynı zamanda işçi sınıfından da öğreneceklerimiz olacaktır. Bütün bu ifadelerden toplumsal hareketlerden öğrenecek hiçbir şeyimiz olmadığı anlamı çıkarılmamalı, tam tersine. Üretim siyaseti kavramının kendisi feminist harekete –kamusal-özel ayrımı eleştirisine ve kişisel olan politiktir nosyonuna- çok şey borçludur. Başka bir ifadeyle, devletin dışında da siyaset mevcuttur. Kaldı ki bu hareketlerin kendi başlarına önemsiz olduklarını da düşünmüyorum. Ne var ki bu önem, kendisinin hegemonyanın mikro aygıtlarındaki temelleri, hegemonyanın bu mikro aygıtlarının devletin aygıtlarıyla ilişkisi ve bu hegemonya biçimlerinin dönüşümünde kapitalizmin ortaya çıkardığı engeller irdelenmeksizin hemen ve derhal bir aktör bulma yönündeki mutlak sabırsızlıkla gizemlileştirilmektedir.

Son tahlilde sanayi işçi sınıfı veya ezilen başka bir grup üzerine çalışmanın ardında yatan neden politik olmak zorundadır. Sanayi işçi sınıfı gerek dolaysız üreticilerin ürünlerine özel bir şekilde el konulmasının egemen olduğu ileri kapitalizmin, gerekse dolaysız üreticilerin ürünlerine merkezi olarak el konulmasının egemen olduğu devlet sosyalizminin hâlâ en temel eleştiri noktasını temsil etmektedir. Dolaysız üreticinin bakış açısı bir sınıfın bir diğeri tarafından sömürül-

mesine bir alternatifi içerir; yani, (tekil veya toplu halde değerlendirilen) üreticilerin, ürünleri üzerinde denetime sahip olmalarına dayanan ilkeyi içerir. Gelgelelim, işçi sınıfının bu ilkeyi gerçekleştirme noktasında yaşadığı hiçbir bir başarısızlık ne işçi sınıfının çektiği sıkıntıları geçersiz kılar ne de bizi baskı biçimlerini irdeleme sorumluluğundan kurtarır.

Toplumsal cinsiyet veya ırk temelli baskı gibi başka baskı biçimlerinin varlığını inkâr etmiyorum. Dahası, herhangi bir şekilde kapitalizmden sosyalizme geçişin bunları otomatik olarak ortadan kaldıracağına da inanmıyorum. Toplumsal cinsiyet ve ırk temelli tahakküm sınıf tahakkümünden daha güçlü bir direnme ve kararlılık sergileyebilirken, sınıf modern toplumların örgütlenişinin daha temel bir ilkesidir. Bu iki anlama gelir. Birincisi, modern toplumların gelişimi ve yeniden üretimini sınıf daha iyi açıklar. İkincisi, sınıf tahakkümünün toplumsal cinsiyet ve ırk tarafından şekillendirilmesine kıyasla, ırk ve toplumsal cinsiyet tahakkümü, içinde yer aldıkları sınıf tarafından daha çok şekillendirilirler. Bu nedenle, sınıf-dışı tahakküm biçimlerini ortadan kaldırma yönündeki her teşebbüs, sınıflı toplum olarak addedilen kapitalizm ve devlet sosyalizmi içindeki değişimin sınırlarını ve karakterini kabul etmek zorundadır.

Bu noktada, üretim siyaseti kavramının kökeninin izini sürmem okura yardımcı olabilir. Bu kavram ilk kez çokuluslu şirket Allied'ın Güney Chicago şubesinde dizel motor parçalarının imalatında çalıştığım dönemde ortaya çıktı. Haziran, 1974'ten Nisan, 1975'e kadar süren on aylık çok yönlü makine operatörlüğü deneyimimin esnasında, Harry Braverman çığır açan kitabı *Emek ve Tekelci Sermaye*'yi yayınladı. Kitap o dönemlerde işyerinde yaşadığım deneyimleri ifade etmeyi, çalışmanın benim ve operatörlük yapan iş arkadaşlarım için ne anlama geldiğini anlatmayı başaramamıştı. Bizler Braverman'ın yakınmakta olduğu tasarımın ve uygulamanın ayrılmasını doğal karşılayan kendimize ait bir işyeri yaşamı inşa ediyorduk. İşlerimiz Braverman'ın anlayışı açısından çok az vasfa sahip olabilmekle beraber yeterince maharet içeriyordu. Bütün dikkatimizi alıyor ve hatta zaman zaman bize çok fazla özerk alan bırakıyordu. Belirsizlik ne kadar hoş

geliyorsa, o derece asap bozucu olabiliyordu. İşin nesnelleştirilmesi, şayet deneyimlediğimiz şey bu ise, fazlasıyla öznel bir süreçtir, kapitalizmin kimi karşı konulamaz yasalarına indirgenemez. Biz kendi sömürülüşümüzün müşterek failleriydik. Esas dikkat çekici olan şey buydu, öznelliğin yıkımı değil.

Ne var ki gündelik hayatıma ışık tutan Braverman olmadı; ilginç bir şekilde, o dönem fazlasıyla popüler olan Gramsci, Poulantzas ve Althusser'in soyut siyaset ve ideoloji teorileriydi. Bu isimlerin hegemonya analizlerinin tamamı –egemen sınıfların çıkarlarının herkesin çıkarı şeklinde sunulması, popüler sınıf devletinin kuruluşu, iktidar bloğunun inşası, ezilen sınıfların çözülmesi, hukukun göreli özerkliği ve sair– kamusal iktidar alanıyla olduğu kadar fabrikayla da alakalı görünüyordu. Şöyle ki, toplu pazarlık işçilerin ve idarenin çıkarlarını somut olarak koordine etmiş, şikâyet mekanizması işçileri hak ve sorumluluklara sahip endüstriyel yurttaşlar olarak tayin etmiş ve içsel işgücü piyasası işçilerde mülkiyetçi bir bireyciliği tam da işyerinde üretmiştir. Bu kurumlar öncelikle işçi mücadelelerini sınırlayan fakat aynı zamanda idarenin otoriter dürtü ve tepkilerini kısıtlayan bir güç dengesini hayata geçirmiştir. Düzenleyici kurumlar, idari tahribattan muaf bir kendiliğinden faaliyet alanı sağlayarak işçilere etkin iş ilişkileri kurma imkânı tanımış ve onları kapitalist kâr arayışının içine katmıştır. İşbirliği belli bir kotaya ulaşmanın amaç edinildiği ve kuralların işçiler ve idareciler tarafından benzer şekilde kavranıp savunulduğu bir "üstesinden gelmek" "oyunu" ekseninde sağlanmıştır. Aslen sıkıntıyı hafifletmek ve sekiz saatlik delme, haddeleme veya tornalama gibi işlere biraz anlam katmak üzere oluşturulmuş olan bu "üstesinden gelmek oyunu", oyunun kurallarına rıza gösterilmesini sağlama ve bunları çerçeveleyen koşulları bulanıklaştırma sonucunu da yaratmaktaydı. Zor yalnızca kurallar ihlal edildiğinde ve bu durumda bile daha büyük bir oyunun bir parçası olan belirli sınırlar içinde uygulanmaktaydı. Özetle, bizler makinelerin başında kotalarımızı doldurmaya çalışarak köleleşirken, sadece dizel motoru parçalarını değil, sadece işbirliği ve tahakküm ilişkilerini değil, aynı zamanda bu faaliyetler ve ilişkilere rızayı da üretmiş olduk.

Bu hegemonik düzeni somutlaştıran ve güvence altına alan düzenleyici kurumları, "dışsal devlet" ile mukayeseyi vurgulayarak "içsel devlet" olarak adlandırıyordum. Ancak, devlet dışı bir siyasetin de var olduğu şeklindeki merkezi önemde fikre ulaşınca –yani, devlet siyasetinin yanında üretim siyasetinin de varlığı– "içsel devlet" kavramının analitik yararının sınırlı olduğu ortaya çıktı. İki nedenden ötürü bu kavram kullanılmamalıydı. Birincisi, devletin, silahlı erkek ve kadın birlikleri tarafından garanti edilen örgütlü baskı araçlarının üzerindeki tekeliyle özsel birliğini bulanıklaştırmıştır. Kapitalist toplumlarda devlet, iktidarın belirleyici çekirdeği olmaya devam etmekte ve böylelikle devlet dışında, ailede, fabrikada, topluluklar ve sairde iktidar kümelenmelerini güvence altına almıştır. Bu anlamda, devlet siyaseti "küresel" siyasettir; devlet siyaseti, siyasetler siyasetidir. "İçsel devlet" kavramının terkedilmesinin ikinci nedeni ise, gerekçesiz bir şekilde fabrikaya odaklanmasıdır. Aile aygıtları için bu türde bir adlandırmayı reddederken, fabrika aygıtlarını "iç devlet" olarak adlandırmak için açık bir haklı gerekçe söz konusu değildi. Bu nedenle yörüngesi ve amacı bir "içsel devlet" değil, sadece üretimin siyasi aygıtları olan üretim siyaseti fikrine sadık kaldım. Fabrika rejimi kavramı, bu aygıtları ve de emek sürecinin siyasi etkilerini kapsamaktadır.

İşyeri ile devlet aygıtları arasındaki benzerlikler ve farklılıklar karşı konulmaz bir şekilde bunların karşılıklı ilişkisi meselesini beraberinde getirdi. Allied'ın, ünlü endüstriyel sosyolog Donald Roy'un otuz yıl önce bir radyal matkap operatörü olarak özenli ve ayrıntılı bir şekilde incelediği fabrikanın aynısı olduğu ortaya çıktı. Bu sayede fabrika rejiminde savaş sonrası dönem boyunca yaşanan değişimlerin haritasını çıkarabildim, fakat devletin üretim aygıtlarına ilişkin düzenlemelerinin yeni biçimlerinin gelişimine bağlı olan seküler değişimlerle firmaya özel değişimlerin, özellikle de firmanın içinde bulunduğu piyasa bağlamındaki değişimlerin sonucu olanları birbirinden ayırt etmekte asla başarılı olamadım. Esasen, firmada despotik rejimden hegemonik rejime geçişin temel açıklaması olarak, Roy's Geer Company'nin çokuluslu şirket Allied bünyesine alınmasını –yani, firmanın rekabetçi sektörden kurumsal sektöre geçişini– vurgulama eğilimindeydim.

Şüphesiz ki üretim siyaseti ile devlet siyasetini ilişkilendirme noktasındaki başlıca esin kaynağım, Miklós Haraszti'nin 1971 yılında bir freze operatörü olarak çalıştığı Budapeşte'deki Kızıl Yıldız Traktör Fabrikası'na ilişkin olağanüstü sosyografyası oldu. Donald Roy'un fabrikasında yüzüme gülen talih, iş organizasyonu, teknoloji ve ödeme sistemi açısından Kızıl Yıldız'dakiyle kaydadeğer benzerliklere sahip makine atölyesinde bir kez daha yanımdaydı. Fakat yine de buradaki üretim siyaseti [Kızıl Yıldız'dan] son derece farklıydı. Allied'daki hegemonik rejim fabrika aygıtlarının görece özerkliğine dayanır, bir yandan idari müdahaleleri kısıtlayıp öte yandan işçi sınıfı mücadelelerini düzenlerken, Kızıl Yıldız'daki despotik rejim idareye işgücü üzerinde baskıcı bir sınırsız egemenlik aracı sağlıyordu. Devlet ile fabrika arasındaki ilişkinin ne kadar önemli olduğu açıkça ortadaydı. Allied'da fabrika aygıtları ile devlet aygıtları kurumsal olarak birbirinden ayrıyken, Kızıl Yıldız'da kaynaşıktı. Elbette ki devlet, Allied'daki fabrika aygıtlarının biçimini şekillendirmek için müdahale etmiştir ancak devlet üretim noktasında fiziksel olarak yer almamıştır. Kızıl Yıldız'da ise idare, parti ve sendika devletin üretim noktasındaki organlarıydı.

Kızıl Yıldız'daki rejimi despotik olarak adlandırıyorum çünkü zor, rızaya üstün geliyordu. Bürokratik despotizm olarak adlandırıyorum çünkü devletin idari hiyerarşisi tarafından oluşturulmuştu. Bunun aksine, piyasa despotizmi piyasanın ekonomik kırbacıyla oluşturulur ve devlet sadece piyasa ilişkilerinin dış koşullarını düzenler; başka bir ifadeyle, devlet piyasa ilişkilerini ve emeğin firmalar arasındaki hareketliliğini korur. Marx'a göre modern sanayi için prototip fabrika rejimi olan piyasa despotizmi altında, devlet fabrika rejiminden ayrılmıştır ve fabrika rejiminin biçimini doğrudan şekillendirmez; hâlbuki hegemonik rejimde, devlet ve fabrika aygıtları kurumsal olarak yine ayrılmış olsalar da devlet, sözgelimi, üretim noktasındaki mücadelenin içinde yürütüleceği ve çözüleceği mekanizmaları oluşturarak fabrika aygıtlarını şekillendirir. Üç rejim tipimiz aşağıdaki tablodaki gibi sunulabilir:

		Fabrika Aygıtları İle Devlet Aygıtları Arasındaki Kurumsal İlişki	
		Ayrışma	*Kaynaşma*
Fabrika Rejimine Devlet Müdahalesi	*Doğrudan*	Hegemonik	Bürokratik Despotluk
	Dolaylı	Piyasa Despotluğu	Kolektif Özyönetim

Dördüncü hücre –kolektif özyönetim– devlet-fabrika ilişkilerinin, fabrika aygıtlarını işçilerin kendilerinin yönettiği farklı bir biçimini göstermektedir. Gelgelelim devlet, ya da en azından merkezi bir idari organ, fabrikaların hangi koşullarda kendi kendini düzenleyen bir yapıya kavuştuğunu ortaya koymaktadır, yani, hangi kaynaktan temin edilecek hangi materyal ile ne üretileceğini belirlemektedir. Dahası, bu merkezi planlama birimi fabrika konseylerini kurumsallaşmış katılım mekanizmaları aracılığıyla aşağıdan gelen etkiye tabidir.

Yukarıdaki tablo bu kitabın çıkış noktasını oluşturmaktadır. Sadece iki farklı makine atölyesi üzerine yapılan bir çalışmadan üretilmiş bu dört fabrika rejim biçimine nasıl bir önem atfedebiliriz?! Daha özel olarak, bir yanda piyasa despotizmi, hegemonik sistem ve bürokratik despotizm arasında, diğer yanda erken kapitalizm, ileri kapitalizm ve devlet sosyalizmi arasında herhangi bir ilişki mevcut mudur? Eğer mevcutsa, bu ilişki nedir? Gerek merkez gerekse çevre ülkelerde kapitalizm ve sosyalizm altında başka hangi fabrika rejimi biçimleri görmek mümkündür? Bunların yeniden üretim ve dönüşüm koşulları nelerdir? Farklı rejimlerin özellikle de sınıf mücadeleleri açısından ne tür sonuçları vardır? Bunların etkilerini diğer kurumların etkilerinden ayırmamız mümkün müdür? Ve bir siyaset sisteminden (üretim siyaseti ile devlet siyasetinin birleşimi/birbirine eklemlenmesi) bir diğerine geçiş hakkında ne söyleyebiliriz? Bu geçiş ne ölçüde bu sistemlerin içkin eğilimlerce şekillendirilir, ne ölçüde uluslararası bir karakter taşıyan siyasal ve ekonomik etmenlerce şekillendirilir? Bu soruları yanıtlamaya ancak söz konusu rejimleri özgün ekonomiler ve devletlerin tarihsel bağlamlarına oturttuktan sonra başlayabiliriz.

Ancak bu sorulara geçmezden önce, üretimin siyasi aygıtlarını maddi temellerinden, yani emek sürecinden koparmamaya dikkat etmek zorundayız. Tam da bu nedenle, bu çalışmanın ilk bölümü, Braverman'ın çalışmasının ayrıntılı bir şekilde incelenmesi yoluyla, fabrika rejimi ve üretim siyaset kavramının kuramlaştırılması için gerekli öncülleri tesis etmeye çalışacaktır. Braverman'a göre, emek süreci genel nosyonu iki faaliyet grubunun birleşiminden oluşmaktadır: zihin emeği ve kol emeği. Kapitalizmin alametifarikası bu ikisinin ayrılmasıdır ki bu, işçilerin karşısına tahakküm olarak çıkmaktadır. Biz ise bu noktada emek sürecini erkekler ve kadınların yararlı şeyler üretmek üzere girdiği sosyal ilişkiler şeklinde tanımlayarak biraz farklı bir söylemin ardına düşeceğiz. İşçiler ile idarecilerin hem birbirleriyle olan hem de kendi aralarındaki bu ilişkileri üretim içi ilişkiler olarak adlandırıyorum. Bunlar emek ile sermaye arasındaki *sömürü ilişkilerinden* ayrı tutulmalıdır. İlki görevlerin örgütlenmesine atıfta bulunurken, ikincisi artığın dolaysız üreticiden koparıldığı ilişkilere işaret etmektedir. Bu noktada, sömürü ilişkilerinin aynı zamanda sömürüyü örgütleyen birimler arasındaki ilişkileri de içeren üretim ilişkilerinin bir parçası olduğunun da altını çizmek yerinde olacaktır. Dolayısıyla, üretim ilişkileri hem artığa el konulmasını hem de artığın bölüşümünü içermektedir. Üretim ilişkileri özel olarak bir üretim tarzını tanımlarken, üretimdeki aynı ilişkileri –aynı emek sürecini– farklı üretim tarzlarında da görmek mümkündür. Bu nedenle, kapitalist emek sürecine değil, kapitalist toplumdaki emek sürecine atıfta bulunuyoruz.

Tasarım ile uygulamanın birliği/ayrılığı anlamında bir emek süreci nosyonunu ilişkisel bir nosyon ile değiştirdiğimizde, vurgu *tahakküm* meselesinden *yeniden üretimi* sağlayan toplumsal ilişkiler meselesine kaymaktadır. Her ne kadar kurum ile işlevi arasında birebir bir uyuşma mevcut değilse de, üretim aygıtları kavramının ardındaki teorik esin kesinlikle budur. Dolayısıyla, nasıl ki üretim aygıtları toplumsal cinsiyet ve ırk ilişkileri gibi üretimin dışından kaynaklanan tahakküm ilişkilerini yeniden üretebilmektedir, aynı şekilde devlet aygıtları da üretim içi ilişkileri ve sömürü ilişkilerini yeniden üretmektedir.

Braverman'ın çalışması üzerine yürüttüğüm tartışma *emek sürecinin dolaysız* siyasi ve ideolojik *etkilerini* vurgularken, kitabın ileriki bölümleri yine farklı üretim aygıtları tipleri tarafından şekillendirilmekte olan mücadelelere odaklanmaktadır. Emek sürecinin, mücadelelerin biçimlerini belirleyen bir dizi etmenden yalnızca bir tanesi olduğunu gösterebilmek için büyük bir çaba sarf edeceğim. Diğer etmenler, bir dizi tarihsel vaka incelemesi sayesinde gün ışığına çıkmaktadır. Buradan hareketle, İkinci Bölüm Marx'ın prototip fabrika rejimini, yani piyasa despotizmini incelemektedir. Marx'ın analiz sahası olan Lancashire pamuk endüstrisine geri dönerek piyasa despotizminin eğilimsel rejim biçimi olmak şöyle dursun, hayli istisnai olduğunu keşfedeceğiz. On dokuzuncu yüzyıl boyunca, Lancashire pamuk endüstrisi, sadece emek sürecindeki değil, aynı zamanda firmalar arasındaki piyasa yapısında görülen değişimleri de yansıtan bir şekilde, şirket devleti durumundan ataerkil (patriyarkal) rejime, ataerkil rejimden de paternalist rejime dönüşmüştür. Daha da uzağa, ABD pamuk endüstrisine geçtiğimizde, paternalist rejimden piyasa despotizmine geçişte emeğin yeniden üretim tarzının, başka bir ifadeyle, dolaysız üreticilerin geçim araçlarından koparılma biçiminin önemini kavrayacağız. Son olarak, Rusya ile yapılacak karşılaştırmalar, devlet aygıtları ile işyeri aygıtları arasındaki mutlak karşılıklı ilişkinin önemini ortaya koymaktadır.

Esasen, İkinci Bölüm piyasa despotizmi koşullarının, yani Marx'ın ya verili kabul ettiği ya da kapitalizmin gelişimiyle birlikte ortaya çıkacağını varsaydığı koşulların ne denli sorunlu, olumsal ve aslında ender olduğunu gözler önüne sermektedir. Üçüncü Bölüm hegemonik rejimler olarak adlandırdığım rejimlerin gelişmesine ışık tutmak üzere gerçek tarihsel değişkenliği ayrıntılı bir şekilde irdeleme üzerinden ilerliyor. Buradaki en önemli etmen emek sürecinin yeniden üretiminde devletin oynadığı faal roldür: işçiler artık denetçinin keyfi kurallarının insafına kalmamaktadır ve rejim, rıza ile zor arasında ilkinin ikincisine üstün geldiği yeni bir denge kurmak zorundadır. Elbette ki emek sürecinin yeniden üretimine yönelik devlet desteğinin boyutu ülkelere göre değişkenlik sergilerken, söz konusu desteğin boyutu İsveç ve İngiltere'de ABD ve Japonya'dakine kıyasla daha güçlüdür.

Ne ulusal üretim düzeni şeması ne de devlet siyaseti şeması geliştirme yönündeki bu teşebbüs kimseyi piyasa etmenleri, emek süreci ve fabrikalar ve işçilerin devletle aralarındaki farklı ilişkilerin sebep olduğu ülkeler içindeki kaydadeğer değişkenliğe karşı kör etmelidir. Son olarak, önceden beri var olagelen hegemonik rejimin izlerini taşıyan modern dönemdeki yeni despotik üretim siyasetinin ortaya çıkışını tartışıyorum. Bu hegemonik despotizmin kökenleri emeği bir bütün olarak tehdit eden ve nasıl ki geçmiş dönemde emek, sermayeden ödün alabildiyse, aynı şekilde emekten ödün vermeye zorlayan ivmelenmiş sermaye hareketliliğinde yatmaktadır.

"Kapitalist emek süreci" üzerine yapılan çalışmalar hususi bir sosyalist emek örgütlenmesinin varlığını varsaymaktadır. Gelgelelim bu varsayım nadiren ciddi bir ampirik teste tabi tutulur. Esasen, devlet sosyalizmi toplumlarından edindiğimiz bütün bulgular, bunlardaki emek süreçleri ile kapitalist toplumlardaki emek süreçleri arasında çarpıcı bir benzerlik olduğunu gözler önüne sermektedir. Şayet bariz bir "sosyalist emek süreci" söz konusu değilse, –Dördüncü Bölüm'de– devlet sosyalizmine özgü ayırt edici bir emek sürecini *düzenleme* biçiminin var olduğunu tartışıyorum. Bu türde ayırt edici bir üretim siyasetinin varlığı kapitalizm ve devlet sosyalizminin ekonomi politiklerinin karşılaştırılması yoluyla açıklanabilmektedir. Artığa piyasa yoluyla el konulması ve dağıtımı yerine, devlet sosyalizmindeki işletmeler merkezi el koyma ve yeniden dağıtım ile karşılaşmaktadırlar. Firmalar arasındaki kâr amaçlı rekabet yerine, devlet sosyalizmi firmaları merkezi planlama birimleriyle pazarlık etmektedir. İşletmeler, önemli malların üretimindeki tekel konumlarıyla bağlantılı olarak merkeze karşı sahip oldukları pazarlık gücüne bağlı olarak çalışanlarına daha az ya da daha fazla ödün verebilmektedirler. Ekonomik sistem ne kadar merkeziyse, pazarlık o kadar önemlidir ve fabrika rejimi düalizmi de o kadar gelişmektedir: düşük öncelikli malların (örneğin, dayanıklı tüketim malları, giyim ve gıda) üretiminin gerçekleştiği zayıf sektörlerde bürokratik despotizm, yüksek öncelikli malların (örneğin, maden, çelik ve makine) üretiminin gerçekleştiği güçlü sektörlerdeyse bürokratik pazarlık.

Bunun yanında, devlet sosyalizmi siyasi düalizm yönünde bir ikinci eğilimi işletmelerin *içinde* de üretmektedir. Kapitalist şirketler katı kâr sınırlamaları –sıkı bütçe sınırlamaları– altında faaliyet gösterirken, devlet sosyalizminde işletmeler devlet güvencesi altındadır ve hafif bütçe sınırlamaları altında faaliyet göstermektedir. Bu işletmeler sadece devletle pazarlık güçlerini artırmak amacıyla bile olsa sürekli olarak üretimi artıracak veya sürdürecek kaynak arayışı içindedirler. Aşırı üretimle değil, kıtlıklarla karşı karşıyadırlar ve bu durum üretim girdisi aramalarına, kuyruğuna girmelerine ve en önemlisi girdi ve çıktılarda sürekli değişikliklere gitmelerine yol açmaktadır. Bu nedenle, üretim sürekli doğaçlama gerektiren ritmik bir değişime tabidir. Sonuç itibariyle, işgücünün merkez ve çevre olarak iki kola ayrılması yönünde baskılar söz konusudur. Vasıflı ve deneyimli (aynı zamanda parti üyesi veya sendika görevlisi olması daha muhtemel olan) işçilerden oluşan merkez işgücü sürekli değişen üretim koşul ve ihtiyaçlarını yönetirken, vasıfsız ve yarı-vasıflı ezilen işçi gruplarından ve çoğunlukla köylü işçilerden oluşan çevre işgücü daha kolay rutinleştirilen işlerde çalışmaktadır. Böylelikle idare, ancak ve ancak çevresel işçiler pahasına ödünler alabildiği merkeze bağımlı hale gelmektedir. Merkezdeki bürokratik pazarlık ile çevredeki bürokratik despotizm birbirini yeniden üretmektedir.

Firmalar arası tedarik ilişkilerindeki belirsizlik işletmeler içinde düalizme yol açarken, işletmelerin pazarlık güçlerinin birbirinden farklı olması da sektörler arasında bir düalizme yol açmaktadır. Daha merkezi bir el koyma ve dağıtım sisteminde, merkezle pazarlık daha önemli bir hal almakta ve dolayısıyla sektörler arasındaki düalizm daha belirgin olurken, işletme idaresi bir iç düalizm oluşturarak tedarik sınırlamalarına müdahale etme konusunda daha az özerklik sahibidir. Macaristan'da, düalizm firma içinde daha gelişmiş bir halde bulunurken, Polonya'da düalizm firmalar arasında daha gelişmiştir; göreceğimiz üzere, bu, söz konusu iki ülkedeki sınıf mücadelelerinin farklı yönlerdeki gidişatını da kısmen açıklamaktadır.

Nasıl ki kapitalizmde, devletin, işgücü yeniden üretiminin münferit firmadan giderek artan bağımsızlığını sağlaması despotik rejimlerden

hegemonik rejimlere geçişe yol açıyorsa, aynı şekilde, devlet sosyalizmi toplumlarında da yaygın kalkınmadan yoğun kalkınmaya doğru yaşanan kaymada da benzer bir geçiş görebilmekteyiz. Barınma ve sosyal yardımların işyerinde kaydedilen verimlilikten bağımsız olarak dağıtılmasının bir sonucu olarak ve fakat aynı zamanda anılan adıyla ikincil ekonominin gelişmesi yoluyla, işçiler giderek işgücü yeniden üretimi koşullarını işletmeden bağımsız olarak temin etmektedir. Kapitalizmde devlet, işçileri piyasanın ekonomik kırbacı karşısında yastıkla desteklerken, devlet sosyalizminde devletin politik kırbacı karşısında işçilere piyasa yastıklarının açılması söz konusudur.

Erken kapitalizm, ileri kapitalizm ve devlet sosyalizmine yönelik incelemede, fabrika rejiminin belirleyicilerine ilişkin bir kümelenme keşfettik: emek süreci, işletmelerin devlet ve piyasayla ilişkisi, işgücünün yeniden üretim tarzı. Bu kümenin kendisi de uluslararası bir nitelik taşıyan daha geniş politik ve ekonomik güçler tarafından şekillendirilmektedir. Bu durum özellikle Üçüncü Dünya ülkelerine ilişkin çalışmada alenen görülmektedir. Beşinci Bölüm, uluslararası güçlerin Zambiya'da kolonyal dönemde belirli bir ilkel birikim formunu nasıl şekillendirdiğini irdelemektedir. Müdahaleci olmayan bir sömürge devleti emek arzını yaratıp yeniden üretirken, şirket devleti de istihdam ettiği madencilerin çalışma ve boş zamanlarını düzenlemiştir. Madenlerdeki düzenleme rejimini üretim aygıtlarının sömürge karakteri nedeniyle "sömürge despotizmi" olarak adlandırıyorum. Sömürge despotizminin varlığı koşuluna dayanan ayırt edici bir emek süreci ortaya çıkmıştır. Sömürgecilik sonrası dönemde devlet siyasetinin dönüşümü, emek süreci açısından teknik gerekçelerinin kolayca açıklanamadığı gerilimler oluşturarak üretim siyasetinde de karşılık bulan değişiklere yol açmıştır. Başka bir ifadeyle, belli bir "sömürge" teknolojisi bir kez benimsendikten sonra, madencilik ve kazı teknikleri revizyondan geçirilmeden değiştirilememiştir; aynı zamanda bu değişimin etkinliği de sömürge devletinden koparılmış bir üretim rejimi biçimine dayanmıştır.

Zambiya bakır madenciliği üzerine yürüttüğümüz çalışma, diğer çevre ekonomilerdeki deneyimlerimizle beraber, üretim siyaseti şekil-

leri arasındaki ilişkinin bir yandan emek süreci diğer yandan uluslararası politik ve ekonomik güçler tarafından sınırlandığına işaret etmektedir. Aynı zamanda çalışmamız farklı ülkelerdeki fabrika rejimlerinin gelişimini kapitalizmin ve doğrusu istenirse sosyalizmin de bileşik ve eşitsiz gelişimi tarafından yönetilen birleşik bir uluslararası süreç olarak değerlendirmemiz gerektiği sonucunu ortaya koymaktadır. Kızıl Yıldız'daki bürokratik despotizm Kuzey Rodezya'daki sömürge rejimi ile aynı derecede uluslararası ekonomik ve politik güçlerin bir ürünüdür. Aynı şekilde, İngiliz üretim siyasetinin anarşik karakteri ülkenin öncü bir sanayi ulusu olması bağlamındaki tarihsel geçmişinin yanı sıra, çevre ve yarı-çevre toplumların artığına el koymasının da bir sonucudur. Fabrika rejimlerindeki uluslararası belirleyicileri bu kitabın sonuç bölümünün girişinde incelenmeye çalışılacaktır.

Kaçınılmaz bir şekilde, eleştirmenlerim tikel vaka incelemelerinden nasıl sonuçlar çıkarabildiğime şaşıracaklardır. Örnek fabrikalarımın istisnai yapısına ve hatta yanlı olduğuma değineceklerdir. Yanlılık hususunda, evet, kesinlikle yanlıyım. Örnek vakalar istatistiki temsil edilebilirlikleri nedeniyle değil, teorik uygunlukları nedeniyle tercih edilmiştir. On dokuzuncu yüzyıl pamuk iplikçiliği, Geer Company, Allied Corporation, Jay's, Kızıl Yıldız ve Zambiya maden endüstrisini istatistiki temsil örneği olarak değerlendirmek şüphesiz ki neredeyse imkânsızdır. Bunlar, içinde bulundukları toplumların "tipik" unsurları dahi değillerdir. Esasen, tipik bir fabrika düşüncesinin kendisi de sosyolojik bir kurgudur. Sadece tek bir genelleme biçimi –bir örneklemden nüfusun tamamını yorumlama– kabul edenlerin tornasından çıkan suni bir yapıdır. Oysaki bir toplum içindeki fabrika rejiminin sabitleri ve değişkenlerini yansıtmaktan ibaret olmayan, bir bütün olarak toplumda etkin olan güçleri açıklığa kavuşturmayı hedefleyen bir ikinci genelleme biçimi daha vardır. Burada izi sürülmekte olan bu ikinci genelleme biçimi mikro ölçekten bunu şekillendiren bütüne varmaktadır. Bu bakış açısına göre, her tikellik bir genellik içermektedir; kendine özgü her bir fabrika rejimi toplumsal ve küresel ölçekte işleyen genel güçlerin bir ürünüdür. Analizimde bu güçleri açığa çıkarmaktaki amacım, tam da bunların oldukça özgün ve biricik olan fabrika rejimleri üzerinde etkili olmalarından ileri gelmektedir.

Dolayısıyla, on dokuzuncu yüzyıl pamuk iplikçiliği endüstrisinde görülen çeşitli fabrika despotizmlerinin emek süreci, piyasa güçleri, emek sürecinin yeniden üretim örüntüleri ve devlet müdahalelerinin birer ürünü olduğunu görebiliriz. Nasıl Allied'daki daha bürokratik hegemonik rejim ABD ekonomisinin tüzel kesimine özgüyse, aynı şekilde Jay's'deki daha anarşik rejim de İngiliz ekonomisindeki benzer bir kesimin ayırt edici bir bileşenidir. Haraszti, *A Worker in a Worker's State* adlı kitabını adeta devlet sosyalizminin tipik bir fabrikasındaki tipik bir işçinin portresini sunarmışçasına bir üslupla yazmıştır. Fakat aslında mevzubahis olan bir entelektüelin, ekonomik reformlar döneminde sübvansiyonların geri çekilmesinin sıkıntısını yaşayan bir Macar işletmesinde çevresel bir işçi olarak deneyimlerinin portresidir. Bu nedenle, Dördüncü Bölüm'e Haraszti'nin deneyimlerinin kendine özgülüğü ve devlet sosyalizmi toplumlarındaki fabrika rejim çeşitlerini vurgulamak amacıyla bilinçli bir şekilde "İşçi Devletlerinde İşçiler" başlığı verilmiştir. Aynı şekilde, erken Zambiya madencilik rejimlerindeki despotizm de özgün bir ilkel birikim şeklinin ve devlet abstentionizminin –sömürgecilik olarak adlandıracağımız bir koşullar toplamı– bir ürünüdür. Her iki örnekte de tikelden genele ulaşmaya çalışıyorum.

Elbette ki gerçekler ayan beyan ortada değildir. Bu somut durumdan tümevarım süreci sadece ve sadece hâlihazırda geçerli olan önemli güçlere işaret eden teorik bir çerçeve yardımıyla yürütülebilir. Birinci Bölüm'de ve kitap boyunca yer yer eleştirel biçimde analiz edip üzerinde durduğum Marksist teori olmasaydı mikro ile makro arasındaki bağlantının üstesinden gelemezdim. Teorik bir çerçeve bizi var olanın ötesine, doğrulamanın ötesine, olası olana doğru yönlendirmektedir. Kolektif özyönetim olarak adlandırdığım ve türleri ancak oldukça sıradışı koşullarda ve kısa süreliğine gerçekleştirilebilecek olan bir siyaset yapısının formülasyonunda bunu gözlemlemiş bulunuyoruz. Geçmişte ya da bugün gerçekleşmiş olan siyasi yapıların analizi üretim rejimlerinin yeniden üretimi bakımından emek sürecinin, işgücünün yeniden üretiminin, işletmeler arası ilişkilerin ve işletmelerin devletle olan ilişkilerinin önemini ortaya koymaktadır. Aynı etmenlerin önemine kolektif özyönetimin uygulanabilirliği ve potansiyel istikrarsızlıklarının incelenmesinde de dikkat edilmelidir.

Özenle ve ayrıntılı bir şekilde hazırlanmış bir teorik çerçeveye bağımlılığına karşın, bu genişletilmiş vaka yöntemi, analizlerimizi işçilerin gündelik deneyimlerine dayandırmaktadır. Kitap boyunca en soyut ve en küresel analizler ile erken kapitalizm, ileri kapitalizm, devlet sosyalizmi veya sömürgecilik altında işçi olmanın bir işçi için ne anlama geldiğini birleştirmeye çalışıyorum. Çalışmalarını, hakkında ahkâm kestikleri ve çıkarlarını savunduklarını düşündükleri kişilerin yaşadıkları deneyimlerle temellendirmeyen entelektüeller yersizlik ve seçkincilik riskine koşar adım gidedursunlar.

Birinci Bölüm:

Kapitalist Toplumda Emek Süreci

- Giriş
- Kapitalist Denetim: Öz Ve Görünüş
- Sınıf: Kendinde mi Kendi İçin mi?
- Teknoloji: Masum mu Günahkâr mı?
- Bütünlükler: İfade Edici mi Yapısal mı?
- Birleşik Devletler'in Özgüllüğü

Kapitalist Toplumda Emek Süreci

Marx'ın Kapital'de formüle ettiği emek süreci analizinin yakın bir geçmişe kadar büyük ölçüde tartışmasız kabul görmüş olması ve geliştirilmemesi Marksizm tarihindeki en ilgi çekici çelişkilerden biridir. Her ne kadar *Kapital*'in 2. Cildindeki yeniden üretim şeması ve 3. Cildindeki azalan kâr oranı tartışma konusu edilmiş olsa da, Marksistler 1. Cildi olduğu gibi kabul etmişlerdir. Yazdığı *Emek ve Tekelci Sermaye* kitabı Marksist emek süreci teorilerine dönük ilginin canlanışını ifade ve teşvik eden Harry Braverman şöyle yazmıştır:

> Sıradışı gerçek şu ki Marksistler bu anlamda Marx'ın çalışma bütününe çok az şey eklemişlerdir. Ne bu kapitalizm ve tekelci kapitalizm yüzyılı boyunca üretim süreçlerinde meydana gelen değişimler, ne de çalışan nüfusun mesleki yapısındaki değişimler Marx'ın ölümünden beri herhangi bir kapsamlı Marksist analize konu edilmiştir... Yanıt, muhtemelen, Marx'ın bu işi sıradışı bir bütünlük ve öngörüyle yapmış olduğu şeklinde başlar.[1]

Esasen, *Emek ve Tekelci Sermaye* Marx'ın analizindeki kehanet gücüne adanmış bir eserdir.

Ancak Braverman'ın Marx karşısında sergilediği tevazuya karşı dikkatli olmalıyız. Tekelci sermayenin ortaya çıkan özellikleri ile *Kapital*'in sayfaları arasında kurduğu akıcılığa aldanmamalıyız. Doğrusu istenirse, Braverman bir toplumsal yapı teorisini kapitalist emek süreci

[1] Harry Braverman, *Labour and Monopoly: The Degradation of Work in the Twentieth Century*, New York 1974, s. 9 [Türkçesi: *Emek ve Tekelci Sermaye* (Kalkedon Yayınları, İstanbul 2008)].

analizine dayanarak inşa etmek konusunda Marx'ın ötesine geçmektedir. Argümanı şık, basit, her şeyi kapsayan ve hepsinden önemlisi ikna edicidir. Braverman argümanına kapitalist üretim tarzının ayırt edici özelliğiyle başlar: doğrudan üreticiler kapitalistlere kendilerini veya emeklerini değil, emek güçlerini, yani çalışabilme kapasitelerini satarlar. Dolayısıyla, kapitalist emek sürecinin tanımlayıcı sorunu emek gücünün emeğe dönüştürülmesidir. Bu denetime ilişkin yönetimsel sorundur ve Braverman bunu, emek sürecinin emekçiye yabancılaştırılmasına, yani kol emeği ile zihin emeğinin ayrılmasına, kendi ifadesiyle, daha da belirgin olarak tasarım ile uygulamanın ayrılmasına indirgemektedir. Braverman, bu düşünce ekseninde hem kapitalist emek sürecinin hem de kapitalist sosyal yapının eğilimlerine ilişkin önermelerde bulunmaktadır.

Bilimsel yönetimin ve özellikle Taylorizmin beraberinde getirdiği emek sürecinin kendi içindeki iş bölümü, tasarım ile uygulama arasındaki ayrıma somut örnek teşkil etmektedir. Bu, bilgi ve becerinin doğrudan üreticiden alınıp idarenin eline bırakılmasını sağlayan bir araçtır. Bilimin emek sürecine dahil oluşunu sağlayan daha ileri makineleşme biçimlerinin kullanıma sokulması, tasarım-uygulama arasındaki ayrımın gelişiminde hem Taylorizmi yoğunlaştırmış hem de onu tamamlamıştır. Böylelikle idari denetimin yol gösterici ilkesi altında emek sürecindeki eğilimler bir yandan emeğin vasıfsızlaştırılması ve parçalanması, diğer yandan bir "tasarım" aygıtının yaratılması yönünde seyretmektedir. Kurduğu bu mantığı takip eden Braverman, tasarımın –işin planlanması, koordinasyonu ve denetiminin– kendisinin de bir emek süreci olduğunu ve bu nedenle aynı tasarım-uygulama ayrımına tabi tutulduğunu göstermeye girişir. Dolayısıyla, bilimin müdahalesinin gelişimi ile ortaya çıkan az sayıdaki idareci ve teknik personelle beraber, bir büro işçileri ordusu da ortaya çıkmaktadır. Kapitalist emek sürecinin tarihsel gelişimi Braverman'ın argümanının bir boyutudur. Braverman bu boyutu sermayenin, hayatın yeni sahalarına doğru sonu gelmez genişlemesine ilişkin bir ikinci boyut ile birleştirir. Braverman böylece sermayenin, hizmet endüstrilerine doğru hareketini, örneğin ev içi emeğin bir kapitalist ilişkiler alanına dönüştürülmesini belgelemektedir. Bu tür hizmet endüstrilerinin çoğalması elbette

ki tasarım-uygulamanın ayrıştırılmasına ilişkin aynı sürece tabidir. Sermaye, bir yandan her alanı bir bir fetheder ve kendisi de hâlihazırda fethedilmiş bu alanlar içinde dönüşürken, eski meslekler ortadan kaldırılmakta, yeni meslekler ortaya çıkmaktadır. Emeğin hareketi ve dolayısıyla mesleki yapının şekillendirilmesi ve yeniden şekillendirilmesi sermayenin kanunlarını izlemektedir.

Braverman'ın analizi sadece nesnenin gözündendir. Bu yanlışlıkla yapılmış bir hata değildir, kesinlikle kasıtlıdır. Braverman sürekli olarak öznelliğin yıkıldığı veya güçsüz kılındığı ve bireylerin bireyliklerini yitirdiği mekanizmaları vurgulamaktadır. Bu bağlamda Braverman, en açık şekilde Georg Lukács'ın *Tarih ve Sınıf Bilinci*[2] kitabınca temsil edilen Marksizm içindeki güçlü bir geleneği sürdürmektedir. Lukács gibi, Braverman da kapitalizmi bir oluş süreci, kendi iç özünü gerçekleştirme, kendi özünde var olan eğilimlerine göre hareket etme, bütünlüğünü kapsama, her şeyi kendisine tabi kılma ve her türlü direnişi ortadan kaldırma süreci olarak tanımlar. Ancak Lukács'tan farklı olarak, Braverman, parti vasıtasıyla tarihi fethedecek ve kapitalizmi alaşağı edecek mesih kabilinden bir öznenin --devrimci proletaryanın– mucizevi bir şekilde ortaya çıkmasına yönelik bir beklenti içinde değildir. Lukács'ın kaleme aldığı dönemde kendisini gerçeğin ta kendisi olarak sunabilmiş olan bu vizyon, bugün ABD'de kendisini sadece bir ütopya olarak sunabilecektir. Her ne kadar parti kisvesi altında görünmüyorlarsa da, tahmin edileceği üzere Braverman'ın analizinde de ütopik unsurlar mevcuttur. Tekzipçilerine rağmen Braverman romantik bir ütopyacılığın ipuçlarını sunmaktadır.

Fakat Braverman'a yönelik eleştirinin, kapitalizmin nesnel yönlerini vurgulayan tek taraflı bir bakış açısını, aynı sistemin öznel yönlerini vurgulayan aynı ölçüde tek taraflı bir bakış açısıyla değiştirilerek yapılamayacağı açıktır. Aksine Braverman özne-nesne çerçevesini gidebileceği son noktaya kadar zorlamakta ve böylelikle bu çerçevenin sınırlarını ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla, *Emek ve Tekelci Sermaye* Lukács geleneği içinde, anılmaya değer bir çalışmadır. Bu, bir ömür boyu Marx'ı somut dünyayla süreğen bir diyalog üzerinden

[2] Belge Yayınları, (3.Baskı) İstanbul 1998.

tekrar tekrar kalburdan geçirme, tekrar tekrar okuma, tekrar tekrar yorumlamanın sonucu gerçekleşmiş bir çalışmadır. Marx'ın emek süreci teorisinin kapsamlı bir yeniden değerlendirmesi için yüzyılı aşkın bir süre beklememiz tevekkeli değildi. *Emek ve Tekelci Sermaye*'nin Marksist gelenekteki yeri güvendedir. Mütemadiyen Braverman'ın takdire şayan başarısı üzerinde durmuyor olmamın nedeni, bu başarıyla hesaplaşmaya ve aynı zamanda ötesine geçmek için alternatif Marksizmlerden yararlanmaya çalışıyor olmamdır.

Giriş

Kapital'de Marx kapitalist üretim tarzının işleyişine ilişkin bir değerlendirme ve analizi ender görülen bir şekilde bir araya getirmeyi başarır. Burada eleştiri ve bilim aynı çalışmanın iki momentini oluşturmakta, birlikte ve uyum içinde ilerlemektedir. *Emek ve Tekelci Sermaye*'de, söz konusu iki moment ayrılmıştır. Birbirlerinin gelişimine köstek olmakta, engel teşkil etmektedir. Bu bölümde eleştirinin, kapitalizmin işleyişinin nüfuzunu nasıl *sınırlayabileceğini* göstermeye çalışacağım.[3]

İkinci kısımda ise, kapitalist denetimin özünün sadece ama sadece kapitalist olmayan bir üretim tarzıyla karşılaştırılarak anlaşılabileceğini savunuyorum. Buna karşın, Braverman bakış açısını kapitalizmin içinden, zanaat sahibi işçileri –tasarım ve uygulamanın birliğinin somut hali– inceleyerek kurmaktadır. Kapitalizm sürekli yeni vasıflar ve yeni zanaat sahibi işçileri yaratırken,[4] bir yandan da bunları, Bill Haywood'un sözleriyle, "işçinin şapkası altındaki" "idare etme kapasitesini" [5] ortadan kaldırarak sistematik bir şekilde yok etmektedir.

> Kol emeği ile kafa emeğinin ayrılması kapitalist üretim tarzının işbölümünde attığı en belirleyici adımıdır. Bu ayrım en başından beri kapitalist üretim tarzının özünde mevcuttur ve kapitalizm tarihi bo-

[3] Aynı gerilimi ele alan ve fakat tümüyle farklı bir sonuca ulaşan bir *Emek ve Tekelci Sermaye* değerlendirmesi için bkz. Russell Jacoby, "Harry Braverman, *Labour and Monopoly Capital*", *Telos*, no. 29, Güz 1976, s. 199-208.

[4] Braverman, s. 60, 120, 172.

[5] David Montgomery'den alıntılanmıştır. "Workers' Control of Machine Production in the Nineteenth Century", *Labour History*, no. 17, Güz 1976, s. 485.

> yunca, kapitalist idare altında gelişme kaydetmektedir; ancak üretim ölçeği, hızlı sermaye birikimi tarafından modern şirkete sağlanan kaynaklar ve tasarım aygıtı ile eğitimli personelin, bu ayrımın sistematik ve resmi bir şekilde kurumsallaşması için elverişli hale gelmesi ancak geçen yüzyılda gerçekleşmiştir.[6]

Fakat zihin emeği ile kol emeğinin ayrılmasının neden, bütün sınıflara bölünmüş üretim modellerinde bulunan değil de, kapitalist üretim tarzının doğasında var olan bir ilke olduğu tümüyle açık değildir. Braverman kapitalist emek sürecinin özüne ulaşmaya çalışırken, tasarım ile uygulamanın ayrılışının özel bir biçiminin içyüzüne nüfuz etmemektedir. "Antagonistik toplumsal ilişkiler" ve "denetim"in kapitalist üretim tarzı altında üstlendiği özgün anlamları açığa çıkarmadan, bunlar hakkında açıklanmamış varsayımlarda bulunarak analizini gizemlileştirmektedir. Kapitalizm içindeki değişikliklere odaklanmakta ısrar etmesi, Braverman'ın kapitalist emek sürecinin yapısını ve bu yapının, tasarım ile uygulamanın ayrılması ile ilişkisini anlamasına engel olmaktadır.

Peki, hangi "harici" bakış açıları benimsenebilir? Braverman'ın bazı nosyonlarını hayvanlar dünyasına atıfla geliştirdiği doğrudur.[7] Hayvanlar için tasarım ile uygulamanın ayrılması imkânsızdır. Amaç güden davranışlarda bulunan insanlar açısından ise, böyle bir ayrım her zaman mümkündür. Fakat bu, kapitalizm altında gerçekleşen söz konusu ayrımın özgünlüğüne en ufak bir açıklama getirmemektedir. Belli bir sosyalizm nosyonu alternatif bir çıkış noktası olabilir ancak Braverman bu sosyalizm nosyonunu kapitalizmin kendisine odaklanarak elde ettiği belirli bir kapitalizm portresini tersyüz ederek ortaya çıkardığından, bu bize kapitalist emek süreci hakkında yeni herhangi bir şey söylememektedir.[8] Bunun yerine ben feodalizmi çıkış noktası almayı tercih ediyorum.

Bölümün üçüncü kısmında Braverman'ın teorik çerçevesini inceleyeceğim. "Bu, *kendi için* değil, *kendinde* bir sınıf olarak işçi sınıfı

---

[6] Braverman, s. 126

[7] Agy., s. 45-49, 113.

[8] Agy., s. 229-233.

hakkında bir kitaptır... Sınıfın "nesnel" içeriği ve "öznelin" ihmali noktasında kendi kendine dayattığı sınırlamalar (mevcuttur)..."[9] Ben burada işin "öznel" bileşenlerini hesaba katmaksızın bir kapitalist denetim kavrayışına tanımı gereği ulaşılmasının mümkün olamayacağını göstermeye çalışacağım. Fakat sorunun kaynağı sadece "öznel"in "nesnel"den ayrılması değildir, aynı zamanda doğrudan doğruya bu ayrımın kendisidir.[10] İktisadi "temel", sonrasında --öznel boyutlar denen- 'üstyapı' tarafından 'kendisi için sınıf'ı oluşturma ya da oluşturmama yönünde harekete geçirilecek olan belirli 'nesnel koşulları' tanımlıyor şeklinde düşünülemez. Bilakis üretim sürecinin kendisi ekonomik, politik ve ideolojik yönlerinin ayrılmaz bir bütün halindeki birleşimi olarak görülmelidir.

"Kendinde sınıf/kendi için sınıf" şeması Braverman'a işçilerin "kendilerini daha 'modern', daha 'bilimsel', daha 'insanlıktan çıkartılmış emek mahkûmlarına dönüştürmeye" neden ve nasıl razı olduklarını ve yine neden ve nasıl "yıkıcılığı böylesine bariz olan bir 'insanlığın refah ve mutluluğu' düzeninin devam etmesine müsamaha göstermeye bu denli istekli" olduklarının sırlarını açığa çıkaran işçilerin bütün o gündelik tepkilerini görmezden gelme imkânı sunmaktadır.[11] Ne ironiktir ki, Braverman kapitalist denetimin ve rızanın doğasını aydınlatabilecek çalışmaları "geleneksel sosyal bilimler akımı"nın devamı olarak reddetmekte ve "personel departmanlarının ufak manipülasyonları"na indirgemektedir.[12] Endüstriyel sosyoloji birçok şeyi gizleyebilmesine, en iyi ihtimalle sınırlı bir eleştiri getirebilmesine ve var olanı gerekli ve değişmez olarak sunmasına rağmen,

---

[9] Agy,. s. 27.

[10] Reich'ın yanı sıra, Adomo, Horkheimer ve Marcuse gibi eleştirel teorisyenler kapitalizmde öznelliğin yıkımı ve bireyin düşüşünü açıklamada psikanalizi kullanarak bu özne-nesne çerçevesini kurtarmaya çalışmışlardır. Bu nedenle, Jacoby'nin ifadesiyle, bu "negatif psikanaliz" bir "öznesiz özne" teorisidir. Hem Lukács'ın hem de Korsch'un "kendinde sınıf karşısında kendi için sınıf" sorunsalından eksik olan öznelliğin psikolojik boyutu değil, felsefi boyutudur. Bkz. Russell Jacoby, "Negative Psychoanalysis and Marxism", *Telos*, no. 14, Kış 1972, s. 1-22. Ne var ki *Emek ve Tekelci Sermaye*'ye böylesi bir psikolojik boyutun eklenmesi kitabın argümanını ve ulaştığı sonuçları etkilemeyecek, aksine bunları başka bir analiz düzeyinde güçlendirecektir.

[11] Braverman, s. 233, xiii (Paul Sweezy'nin Önsözü).

[12] Agy., s. 27, 150

yine de emeğin kâr arayışına gönüllü yazılışının somut biçimlerini, su yüzüne çıkarmaktadır.

Emek sürecinin "nesnel" yönlerinden hareket etmesi Braverman'ın belli "denetim" biçimlerinin ve özellikle de Taylorizmin gündelik etkilerini kavramasına engel olduğu gibi, aynı tek yanlı bakış açısı ideoloji olarak Taylorizm ile uygulamadaki Taylorizmi ayırt edememesine yol açmaktadır. Aynı bakış açısı, emek sürecindeki tarihsel eğilimler ve değişimlere yönelik bir açıklamayı da engellemektedir. Bunun yerine, Braverman tasarım ile uygulamanın ayrılması eğiliminin tasvirini, bu eğilimin açıklaması seviyesine yükseltirken neden ile sonuçları birbirine karıştırmaktadır. Bu süreçte, Braverman kapitalistler ve idarecilerin çıkarları, bilinçlilikleri ve çıkarlarını ast sınıflara yükleme kapasiteleri hakkında her türlü varsayımda bulunmaktadır.

Dördüncü kısımda, Braverman'ın sosyalizm anlayışının kendisinin kapitalizm eleştirisi tarafından sınırlanmış olduğunu savunuyorum. Tasarım ile uygulama arasındaki ilişkiye dönük özel odağı, Braverman'ın sık sık makinelere ve teknolojiye sahip olamayacakları bir tarafsızlık atfetmesine ve romantik erken kapitalizm nosyonlarını, kısıtlı sosyalist gelecek vizyonlarına dönüştürmesine yol açmaktadır.

Beşinci kısımda, Braverman'ın emek sürecini toplumun geri kalanıyla ilişkilendirme biçimine geçiyorum. Burada, üçüncü kısımda da olduğu gibi, işin yıkımı ve metalaşmanın karşı konulamaz güçleri toplumsal yaşamın en ücra köşelerine sızarken Braverman'ın neden ve sonuç açısından yaşadığı başarısızlığı çöküşü vurguluyorum. Braverman'ın eleştirisinin özü budur: sermayenin toplum üzerindeki hâkimiyetini vurgulamak; bu hâkimiyetin gerektirdiği koşulların sorunlu karakterini değil.

Son olarak altıncı kısımda, Braverman'ın analizinin belirli bir yer ve zamanın ürünü olduğunu savunuyorum. Braverman'ın çalışması, sermayenin ABD'deki kısıtlanmamış hâkimiyetini, alternatifleri soğurma veya püskürtme, değişim ile eleştiriyi birleştirme ve gerektiğinde direnci bertaraf etme kapasitesini ifade etmektedir. Görünüşü özle karıştırmak sadece Braverman'ın ifade edici bütünlük anlayışı

ve buna eşlik eden teleolojik tarih görüşünden değil, aynı zamanda birtakım alternatif gelişim modelleri önerebilen karşılaştırmalı herhangi bir çerçevenin bulunmayışından da ileri gelmektedir. Gramsci'nin çalışmasından mümkün olanın sınırlarını irdeleyen karşılaştırmalı yaklaşımın bir örneği olarak yararlanıyorum. Akabinde kapitalist toplumlar içinde ve arasındaki emek süreci farklılıklarının nedenleri üzerine yorumlarda bulunuyorum. Başka bir ifadeyle, *Emek ve Tekelci Sermaye*, üretildiği toplumsal ve tarihsel bağlama o denli sıkı bağlıdır ki Braverman çaresizce eleştiriye sarılmaktadır.

Kapitalist Denetim: Öz ve Görünüş

Örgütlere ilişkin tarihdışı değerlendirmeler üretmeye ve örgütlerin işleyişini gizemlileştirmeye hizmet eden tek bir kavram varsa, o da denetim kavramıdır. Bunun genel bir kavram olarak kullanılması –ve kimin veya neyin, hangi amaçla, nasıl ve kim tarafından denetleneceği hususunda bir belirsizlik içeriyor olması– sayesinde, modern sosyal bilimler kapitalizmin işleyişini başarılı bir şekilde gizleyegelmiştir.[13] Söz konusu kavramın anlamını netleştirme önemli çabalarına karşın, Braverman'ın terimi kullanımı kusurlar ve örtük varsayımlardan bağımsız değildir. O da emek süreci üzerindeki kapitalist denetimin – yani, emek kapasitesinin emeğin harcanmasına ya da emek gücünün emeğe nasıl dönüştürüldüğü– özgüllüğünü anlamakta başarısızdır.

Denetim ve Çıkarlar

Braverman, kendi denetim nosyonunu zanaatların yok edilişinden türetir. Vasıf ve bilginin gaspı yoluyla "çalışmanın değersizleştirilmesi", kapitalizmde neyin değişmez olduğuna değil, neyin değiştiğine; emek sürecini kapitalist bir toplumdaki emek süreci yapan temel ya-

[13] Sorunun izini Durkheim ve Weber'e kadar sürmek mümkündür. Durkheim'a göre, toplumsal denetim az ya da çok patolojilere ve işbirliğine karşılık olarak etkinleştirilmiştir. Toplumsal denetimin temelinde, konsensüs *varsayımı* yatmaktadır. Bunun kökenini rahiplerde ve endüstriyel sosyolojideki insan ilişkileri ekolünde görürüz. Weber'e göre, toplumsal denetim her yerdeydi, bir tahakküm biçimiydi. Fakat bu tahakkümün neden gerekli olduğu açık değildir. Weber'in oluşturduğu tipolojiler tarihin farklı dönemlerinde hüküm sürseler bile tarih ötesi bir karaktere sahiptirler. Örgüt teorisinde detaylandırılmaları Amitai Etzioni tarafından daha sistemli bir şekilde sunulmuştur. Bkz. *A Comparative Analysis of Complex Organizations*, New York 1961.

pıya değil işin örgütlenmesindeki değişikliklere atıfta bulunur. İlki ancak kapitalist üretim tarzını kapitalist olmayan bir üretim tarzı ile karşılaştırarak ele alınabilir.

Ancak izin verin, öncelikle sorunun adını koyalım: Denetim neden gereklidir? Braverman bunu şöyle açıklar. Eve iş verme ve taşeronluğun hâlâ hüküm sürdüğü erken kapitalizm döneminde girişimcilerin görevi iş miktarı ve yöntemi üzerindeki belirsizliği ortadan kaldırmaktı. Dolayısıyla, işçiler tek bir çatı altında toplanıyor ve " emek güçleri" karşılığında yevmiye alıyorlardı. Fakat belirsizliğin bir biçimini hafifletirken, yeni bir biçimi yaratılmış oldu: emek gücünün emek biçiminde gerçekleşmesindeki belirsizlik. İşte bu yeni sorun kapitalist idareyi yaratmıştır.

> O (kapitalist), emek süresini satın aldığında, sonuç kesinlik ile ve peşinen bu şekilde hesap edilebilecek kadar mutlak ve belirli olmanın çok uzağındadır. Bu, sermayesinden işgücüne ayırdığı kısmın üretim sürecinde bir artışa maruz kalan "değişken" bir kısım olduğu gerçeğinin bir ifadesinden ibarettir; kapitalist açısından mühim soru, söz konusu artışın ne kadar büyük olacağıdır. Bu nedenle, kapitalist için emek süreci üzerindeki denetimin işçinin elinden kendi eline geçmesi zaruridir. Bu değişim tarihte kendisini işçinin gitgide *üretim sürecine yabancılaştırılması* olarak gösterir; kapitalist açısından bu durum kendisini *idari* bir sorun olarak gösterir.[14]

İdarenin görevi, bir yandan kar üretimini güvenceye alırken öte yandan emeğin harcanmasına ilişkin belirsizliği azaltmak veya ortadan kaldırmaktır. Peki, belirsizliği azaltmak neden gereklidir? Emek neden kendi başına bırakılamaz? Emek neden bir makineye indirgenmelidir? Sözün özü, denetim neden olmazsa olmazdır? Yanıt, elbette ki kapitalist toplumsal ilişkilerin "antagonistik" olduğu varsayımında saklıdır.[15] İyi de, bu antagonistik ilişkiler nelerdir? Daha da özelde, bunlarda antagonistik olan nedir? Ve özellikle kapitalist ne demektir? Braverman bu sorulara bütünlüklü yanıtlar vermemektedir.

Gelin, emek ve sermayenin nesnel çıkarlarının karşıtlığı meselesiyle başlayalım. "Emek süreci sermayenin sorumluluğu haline gelmiş-

[14] Braverman, s. 57-58.

[15] Agy., s. 30, 57, 68, 86, 120, 125, 267 ve muhtelif yerlerde.

tir. Bu antagonistik üretim ilişkileri yapısında sermayenin satın aldığı emek gücünün 'tam yararlığını' gerçekleştirme sorunu, emek süreci çıkarları için sürdürülenlerle ile emek sürecini sürdürenlerin karşıt çıkarları tarafından alevlendirilmektedir."[16]

Peki, neden karşıt çıkarlar? Marx'ın çalışmalarında emek ile sermaye arasındaki temel bir çıkarlar karşıtlığını açıkladığı veya varsaydığı çok fazla pasaj bulunmaktadır. Ayrıca, Marx bu antagonizmin zaman içinde giderek daha da görünür olacağını ifade etmektedir. Söz konusu çıkarlar karşıtlığının maddi temeli, karşılığı ödenmiş emeğe kıyasla karşılığı ödenmemiş emeğin, gerekli emeğe kıyasla artı emeğin artışında yatmaktadır. Bu, kapitalist üretim tarzına içkin bir eğilimdir. Özetle, sermayenin emek ile kurduğu ekonomik ilişki sıfır toplamlıdır, yani sermayenin kazancı daima emeğin pahasınadır.

Fakat emek, çıkarlarının sermayenin çıkarlarıyla çeliştiğinin farkına nasıl varır? Kısa vadeli, gündelik çıkarları belirleyen nedir ve bunlar nasıl emeğin uzun vadeli, isnat edilen veya temel çıkarlarına dönüşür? Marx'ın yanıtını siyasi metinlerinde ve en açık haliyle *Fransa'da Sınıf Mücadelesi*'nde bulabiliriz. Proletarya sermayeye olan karşıtlığının, tarihsel misyonunun farkına yalnızca sınıf mücadelesi yoluyla varacaktır. Bu nedenle, proletaryanın 1848 Haziranı'nda yaşadığı kanlı mağlubiyet sınıf bilincinin oluşumu, "kendinde sınıftan kendi için sınıfa" geçiş için gerekliydi.[17] Buna ek olarak, Marx işçi

[16] Agy., s. 57.

[17] Marx aynı argümanı birçok yerde sunar. "Ekonomik koşullar ilk başta ülkedeki kitleleri işçi yapmıştır. Sermayenin birleşmesi bu kitle için ortak durum, ortak çıkarlar yaratmıştır. Dolayısıyla bu kitle hâlihazırda bir sınıftır, fakat henüz kendi için değil. Sadece birkaç safhasına değinmiş olduğumuz mücadele içinde bu kitle birleşmekte ve kendisini kendisi için bir sınıf olarak var etmektedir. Savunduğu çıkarlar sınıf çıkarları halini almaktadır. Fakat bu sınıf karşıtı sınıf mücadelesi siyasi bir mücadeledir." (*The Poverty of Philosophy*, New York 1963, s. 173 [Türkçesi: *Felsefenin Sefaleti,* Sol Yayınları, Ankara 2011.]) *The German Ideology* 'de (Moscow 1968, s. 78 [Türkçesi: *Alman İdeolojisi,* Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2013]) Marx'a atfedilen bir dipnot vardır: "Rekabet bireyleri birbirinden ayırır, sadece burjuvadan değil, aynı zamanda onları bir araya getiriyor olmasına karşın işçilerden bir kat daha ayırır. Bu nedenle, bu birliğin amaçlarını bir kenara bırakırsak, tabi şayet yerelle sınırlı değilse, bu bireylerin birleşebilmesinden çok uzun bir süre öncesinde, ilk olarak gerekli araçlar, büyük sanayi kentleri ve ucuz ve hızlı iletişim, büyük endüstri tarafından üretilmek zorundadır. Dolayısıyla, her gün bu yalıtılmışlığı yeniden üreten ilişkiler içinde yaşayan bu yalıtılmış bireylerin karşısında duran her örgütlü güç ancak uzun mücadeleler sonunda alt edilebilir.

sınıfının olgunluğunun üretici güçlerin gelişmesine, yani sermayeye karşı devrimci birleşmenin zeminini hazırlayan üretim güçlerinin homojenleşmesi ve toplumsallaşmasına bağlı olduğunu savunmaktadır.[18]

Gelgelelim tarih ortaya koymaktadır ki sınıf mücadelesinin sonuçları, çıkar karşıtlığını hafifletmekte ve emek ve sermayenin çıkarlarını sıklıkla koordine etmektedir. Bu nedenle, Avrupa'da kaydadeğer mücadelelere konu olan evrensel oy hakkı, işçi sınıfını kapitalist düzen bünyesine dâhil etme aracına dönüşmüş ve proleter bilince pranga vurmuştur. Bütün bunların nasıl gerçekleştiği mevcut tartışmamızın konusu değildir. Sermaye ile emek arasındaki ilişkilerin değişim değeri açısından sıfır toplamlı olabilirken, kullanım değeri açısından sıfır toplamlı olmadığını söylemek bu noktada yeterli olacaktır. Başka bir ifadeyle, sermaye kendi konumunu tehlikeye atmaksızın emeğe verdiği tavizleri artırabilmiştir. Marx her ne kadar zaman zaman tanımını yapmış olsa da bu olasılığa fazla da aldırış etmemiştir: "Sermayenin hızlı büyümesinin işçinin çıkarına olduğunu söylemek; bir işçi, başkalarının servetini ne kadar hızlı artırırsa kendi payına düşen kırıntının da o kadar çok olacağını, istihdam edilebilen ve çalıştırılan işçi sayısı ne kadar çok olursa, sermayeye bağımlı köle yığınının da o kadar artacağını söylemekten öte bir şey değildir."[19] Bu nedenle, ücretlerin "değeri" –yani, işgücünün yeniden üretimi için toplumsal olarak gerekli emek süresi miktarı– düşse bile, söz konusu ücretlerin

---

Bunun aksini talep etmek, tarihin bu belirli çağında rekabetin var olmamasını veya bireylerin kendi kontrollerinde olmayan yalıtılmışlıklarıyla ilgili ilişkileri kafalarından atmalarını talep etmekle eşdeğer olacaktır."

[18] Marx ve Engels, *The Communist Manifest*'te (içinde The Revolutions of 1848, Harmondsword 1973, s. 75, 79. [Türkçesi: *Komünist Manifesto*, Can Yayınları, İstanbul 2008]) şöyle yazmıştır: "Fakat sanayinin gelişmesiyle birlikte, proletarya sadece sayıca artmakla kalmaz, daha büyük kitleler halinde yoğunlaşır, gücü artar ve gücünü daha fazla hisseder. Makinelerin bütün iş farklılıklarını ortadan kaldırması ve hemen her yerde ücretlerin aynı düşük düzeye indirilmesi ile orantılı olarak proletarya saflarında farklı çıkarlar ve hayat koşulları giderek daha da eşitlenir... Burjuvazinin gönülsüz destekçisi olduğu endüstrinin gelişmesi rekabete bağlı olarak emekçilerin izolasyonunun yerine birleşmeye bağlı devrimci birliği getirmiştir."

[19] "Wage Labour and Capital", içinde Robert Tucker, ed., *The Marx-Engels Reader*, New York 1972, s. 1984. İşçi sınıfı mücadelesinin sıfır toplamlı olmayan doğası tekelci sermayenin tarihsel olarak gelişmekte olan bir unsuru olarak değerlendirilmelidir. Erken kapitalizmde emek ile sermaye arasındaki çelişki hem kullanım değeri hem de değişim değeri bakımından daha sık sıfır toplamlı olmuştur.

satın alabildiği mallar verimlilik artışlarına bağlı olarak artabilmektedir. Ve işçiler çıkarlarını değişim değeri bağlamında değil, ücretleriyle satın alabildikleri gerçek mallar bağlamında kavramakta ve buna göre hareket etmektedir. Sermaye ile emeğin çıkarları gelişmiş kapitalist ekonomiyle ilişkili tavizler ve yüksek yaşam standartları aracılığıyla somut olarak koordine edilmektedir.[20]

Burada can alıcı mesele şu ki işçilerin gündelik hayatlarını düzenleyen çıkarları değişmez değildir, isnat edilemezler, belli şekillerde üretilir ve yeniden üretilirler. Konuyu daha detaylandırmadan, sermaye ile emeğin çıkarlarının karşıt olduğunu varsaymak sırf çıkarların düzenlendiği ideolojik alanın görmezden gelinmesine neden olmasıyla bile kapitalist denetimin doğasının ciddi biçimde yanlış anlaşılmasına yol açmaktadır.[21] Dolayısıyla, biz daha ziyade bir çıkarlar teorisi oluşturmaya başlamak zorundayız. Emek ve sermayenin çıkarlarının hangi koşullarda gerçekten çatışır hale geldiğini irdelemeliyiz. Sözün özü, Marx'ın ötesine geçmeliyiz.

Buradan hareketle, çıkarları verili olarak kabul etmediğimizde, Braverman'ın denetim nosyonundan geriye ne kalır? Denetim neden bu denli önemlidir? İşlevi nedir? Bu sorulara ancak kapitalist denetimin özgünlüğünün izini kapitalist olmayan bir üretim tarzından, bizim örneğimizde feodalizm perspektifinden yola çıkarak yanıtlamaya başlayabiliriz.

Feodalizmden Kapitalizme

Sunacağım feodalizm portresi tarihsel anlamda somut herhangi bir feodal sosyal oluşuma karşılık gelmemektedir. Daha ziyade, gerçekte

[20] Braverman, Ford ve beş dolarlık işgününden söz ederken (s. 149) işçi sınıfının giderek genişleyen taviz olasılığının da farkındadır fakat bunun daha geniş çaptaki önemini kaçırmaktadır: kapitalizm, üretim 'verimliliği"ni artırarak kârlılığını riske atmaksızın büyük sektörlerdeki işgücünün yaşam standartlarını sürekli yükseltebilmektedir.

[21] Gerçekte Braverman yüzeyin çok altında duran kısa ve uzun vadeli çıkarların bağlantısına sadece bir yerde değinir (s. 29-30). Fakat bu ayrık yorum söz konusu iki çıkar türü arasındaki gerçek bir köprüden ziyade, buna duyduğu inancı gösteren bir tutum gibi görünmektedir. Birinci bölümün bundan sonraki kısmında göreceğimiz üzere, kapitalistlerin çıkarları ile işçilerin çıkarlarının somut bir şekilde koordine edilebilme olasılığını kabul ettiğimiz an, kendinde sınıf/kendi için sınıf modeli de, rekafatçisi olan altyapı/üstyapı modeli de orijinal makullüğünü ve kullanılırlığını yitirir.

hiç var olmamış, saf bir yapı olarak feodal üretim tarzını tasvir etmektedir. Burada amaç, hakeza Marx'ın da amacı olduğu üzere, feodal üretim tarzı nosyonundan yararlanarak feodalizmi anlamak değil, kapitalist üretim tarzının özünü aydınlığa kavuşturmaktır.

Bir üretim tarzını genel itibariyle kadınlar ve erkeklerin doğayı dönüştürürken içine girdikleri sosyal ilişkiler olarak tanımlamak mümkündür.[22] Her üretim tarzı iki sosyal ilişki grubunun bileşiminden veya Balibar'ın ifadesiyle diyecek olursak, bir "çifte bağlantı"dan[23] ibarettir. Bunlardan ilki, "erkekler ve kadınların doğa ile" kurdukları sosyal ilişkilerdir: zaman zaman teknik iş bölümü olarak da adlandırılan üretici faaliyet ve emek süreci ilişkileri. Bunları *üretim içi ilişkiler*[24] adıyla anacağım. İkincisi ise, "erkekler ve kadınların birbirleri ile" kurdukları sosyal ilişkilerdir: emeğin ürününün dağıtım ve tüketim ilişkileri ve de artığın doğrudan üreticiden koparıldığı, toplumsal iş-

[22] "Üretim tarzı" kavramı hakkında bugün hiç olmadığı kadar gelişmeye başlamış bir tartışma mevcuttur. Jairus Banaji'nin, üretim ilişkilerine el konulması tarzına indirgenemeyeceği yönündeki argümanı ikna edicidir ("Modes of Production in a Materyalist Conception of History", *Capital and Class*, no. 3, Güz 1977, s. 1-44). Perry Anderson'un "kendilerini belirleyen ilave ekonomik baskı türünü belirleyenin de yine bunların kendileri olduğundan, prekapitalist üretim tarzlarının politik, hukuki ve ideolojik üstyapılan *haricinde* tanımlamayacağı" konusundaki ısrarı da aynı şekilde ikna edicidir (*Lineages of the Absolutist State*, NLB, London 1974, s. 404). Ayrıca bkz. Robert Brenner, "The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism", *New Left Review*, no. 104, Temmuz-Ağustos 1977, s. 25-93; Barry Hindess ve Paul Hirst, *Pre-Capitalist Modes of Production*, London 1975; Ernesto Laclau, "Feudalism and Capitalism in Latin America", *New Left Review*, no. 67, 1971, s. 19-38; ve klasikler arasında yerini almış derleme, Rodney Hilton ed., *The Transition from Feudalism to Capitalism*, NLB, London 1976. Bu yazarların kaygıları üzerine çalıştıkları belli sorunları ifade etmektir ve bu daha açık olmadığında, tartışmaların çoğu boşa gidecektir. Burada benim öncelikli odağım, somut bir tarihsel oluşum olarak–feodal devlet, feodal üretim tarzının hareket kanunuyla veya feodalizmden kapitalizme geçişle beraber–feodalizm konusu olmadığından, ifade etmek zorunda olduğum şey doğrudan doğruya farklı tartışmalardan etkilenmemektedir.

[23] "The Basic Concepts of Historical Materyalism", içinde Louis Althusser ve Etienne Balibar, ed. *Reading Capital*, New York 1970, s. 209-224.

[24] Üretim güçleri değil, üretim içi ilişkiler terimini bilinçli bir şekilde tercih ediyorum; zira listelenmiş bir "şeyler" dizinden değil, sosyal ilişkilerden söz ettiğimi vurgulamak istiyorum. Bunun iki önemli anlamı var. Birincisi, üretim içi ilişkiler teriminin ikamesi, Marx'ın üretim güçlerinin gelişimi nosyonundaki iyimser ereksellığinden uzaklaşmaktadır. İkincisi, üretim içi ilişkiler verili kabul edilemez. Aksine, nasıl ki üretim ilişkileri yeniden üretilmek zorundaysa, üretim içi ilişkiler de yeniden üretilmek zorundadır. Her üretim tarzında bulunan bu önemli unsur, "üretim güçleri" kavramından yararlanıldığında sürekli gözden kaçmaktadır.

bölümü olarak da bilinen ilişkiler. Bunları ise, *üretim ilişkileri* adıyla anacağım.

En genel düzeyde ve ilk kestirim olarak, feodal üretim ilişkileri artığa rant yoluyla el koymak üzere tasarlanmış belli mekanizmalar tarafından tanımlanırken, feodal üretim içi ilişkiler dolaysız üreticilerin üretim araçlarını özerk bir şekilde kullanma yeterlikleriyle karakterize olmaktadır. Esas itibariyle üç rant türü keşfedebilmekteyiz: emek rant, ayni rant ve para rant. Ancak biz kendimizi Banaji'nin feodalizmin tam gelişmiş ve belirginleşmiş biçimi olarak analiz ettiği ilk tür ile sınırlı tutacağız.[25] Temel üretim döngüsü şöyledir: haftalık çalışma süresinin bir kısmında --dört gününde diyelim- serfler "sahibi oldukları" veya derebeyinin takdiriyle ellerinde bulunan topraklarında, kalan iki gün ise derebeyinin arazisinde, malikânesinde çalışırlar. İlk emek türü serfin ailesinin temel ihtiyaçlarının karşılanması için gerekliyken, ikincisi rant şeklindeki artık emeği oluşturmaktadır ki buna derebeyi el koymaktadır.

Feodalizmin bu "saf" biçiminin beş unsuru özellikle belirtilmelidir. Birincisi, gerekli emek ile artık emek hem zaman hem de mekân bakımından birbirinden ayrılmıştır. İşçiler kendi topraklarında kendileri için çalışmakta ve sonrasında farklı bir arazide derebeyi için çalışmaktadırlar. İkincisi, serfler üretimini yaptıkları geçim araçlarının doğrudan sahibidirler. Kendi ürünlerini yetiştirmekte ve tüketmektedirler. Üçüncüsü, serfler üretim araçlarına sahiptirler ve bunları derebeyinden bağımsız olarak bir şekilde kullanmaktadırlar.[26] Dördüncüsü, aynı

[25] Banaji şu yorumda bulunur: "Eğer klasik veya gelişmiş feodal işletme yapısını hangi formların oluşturmuş olduğunu şimdi soracak olursak, yanıt zor olmamalı: köylülerin gerekli çalışma süresinin artık çalışma süresine oranı, ekilebilir arazinin derebeyinin mülkü ile köylünün mülkü arasında dağıtımına doğrudan yansıdığında, işletme sadece klasik yapısını "belirginleştirmiş", yani elde etmiştir. Başka bir ifadeyle, kendi gelişmiş biçimi içinde feodal üretim tarzına özgü olan emek süreci örgütlenme biçimi derebeyine emek sürecinin kendisi üzerinde tam kontrol ileri sürme hakkı veren bir örgütlenme biçimidir; köylülerin mülkleri basit yeniden üretim bölümünün bir biçimini üstlenmekte ve bu işlevi görmektedir" (s. 19). Banaji devam eder ve aslında bu tam gelişmiş yapının ancak feodal mülk bir mal üreten işletme olduğunda ve "ikinci serflik" dönemi boyunca tahıl ithal eden Doğu Avrupa ülkelerinde hâkim olduğunda ortaya çıktığını savunur (s. 19, 22-27).

[26] Yaygın olarak kabul gördüğü üzere, sözgelimi su değirmeni ortaya çıktığında çok sıklıkla durum bu olmamıştı (Marc Bloch, *Land and Work in Medieval Europe*, Berkeley 1967, 2.

zamanda, derebeylik mahkemelerinde emek hizmetlerinin ayrıntılarıyla tanımlanması vasıtasıyla gerçekte emek sürecini, özellikle de kendi arazisindeki emek sürecini derebeyi organize etmektedir. Yine burada da, tasarım-uygulama ayrımını görüyoruz. Üretilecek artık miktarı üzerine olan mücadeleler, feodal zümre ilişkilerini düzenleyen politik ve yasal aygıtlar aracılığıyla meydana gelmektedir. Son olarak, serfler derebeyi için çalışırlar, çünkü en nihayetinde geleneksel hizmetleri yerine getirmeye zorlanabilmektedirler. Bu, ideoloji alanında toprak sahibi olma hakkı ile askeri korunma hakkı arasında adil bir takas olarak sunulmaktadır.

Özetle, feodal üretim tarzında artık, şeffaftır. Dahası, geçimlik üretim döngüsü içinde ne otomatik olarak ne de eşzamanlı olarak üretilmektedir. Bu döngünün dışında üretilmektedir. Sonuç olarak, derebeyinin artığa ekonomi dışı araçlar yoluyla el koyması gerekir. Feodal hukuk, siyaset ve dinin yapısında bu durumun çokça yansıması mevcuttur; zira artığa kesintisiz bir şekilde el konulmasını garanti altına alan mekanizmaları bu alanlarda görmekteyiz. Fakat kapitalist el koyma tarzıyla olan zıtlığı buradaki esas önemli hususdur. Kapitalizmde, işçiler kendi üretim araçlarına erişimden mahrumdurlar. Hayatta kalabilmeleri için bir kapitaliste, sonrasındaki geçim araçlarını satın alabilecekleri bir ücret karşılığında emek güçlerini satmak dışında bir seçenekleri yoktur. İşçilere kapitalist için çalıştıkları günlük sürenin tamamının, sözgelimi sekiz saatlik çalışmalarının ücreti ödeniyor gibi görünmekle beraber, gerçekte işçilerin aldıkları ücret, çalışma gününün sadece belli bir kısmına, sözgelimi beş saatlik çalışmaya karşılık gelmektedir. Bu beş saat gerekli (emek gücünün yeniden üretimi için gerekli) emek zamanını oluştururken, artakalan üç saate kapitalist, karşılığı ödenmemiş veya artık emek olarak el koymakta ve sonrasında bunu malların piyasada satışı aracılığıyla kâra dönüştürmektedir.

Beş noktanın altını tekrar çizmek gerekir. Birincisi, gerekli emek zamanı ile artı emek zamanı arasında ne zamansal ne de mekânsal bir ayrım söz konusudur. Marx'ın dikkatlerimizi çekmeye çalıştığı bu ayrım, üretim örgütlenmesinde bu şekilde görünmemektedir. Hem işçi

---

Bölüm). Ayrıca bkz. Hindess ve Hirst, 5. Bölüm.

hem de kapitalist için görünmezdir (ve hatta muhtemelen inanılmazdır). Biz bu ayrımın sadece etkilerini deneyimleriz: bir yandan artı değer üretimi ve dolayısıyla kapitalistin üretimi, diğer yandan bunun ücretinin eşdeğerinin ve dolayısıyla işçinin üretimi. İkincisi, üretim süreci boyunca işçiler hiçbir zaman geçim araçlarının sahibi değillerdir. Kişi tek başına mandalla yaşayamaz; işçilerin geçim araçlarını çalıp kaçmaları gibi bir ihtimal söz konusu değildir. Bir işçinin geçim araçlarına erişim sağlayabileceği yegâne yol, sekiz saatin tamamında çalışmak ve sözgelimi beş saatlik çalışmanın ücretini almaktan geçmektedir. Bir başka ifadeyle, nasıl ki kapitalistler kapitalist kalmak için, piyasada ürünlerini satmaya bağımlıysalar, işçiler de aynı şekilde emek güçlerini piyasada satmaya bağımlıdırlar. Üçüncüsü, işçiler üretim araçlarını kendi başlarına kullanamazlar. Üretim sürecine tabidirler ve büyük ölçüde yine söz konusu üretim süreci tarafından denetlenirler. Diğer taraftan dördüncü noktaya geçecek olursak, artık miktarı, daha doğru ifadeyle, işçilerin yerine getirmeleri gereken görevler feodalizmde olduğu gibi belirlenmiş değildir. Derebeylik mahkemelerinde gerçekleşen politik mücadelelerden ziyade, artık işin denetimi üzerine veya kimilerinin işaret ettiği gibi, idare ile işçiler arasında işyerinde ya da müzakerelerde gerçekleşen "çaba pazarlığı" üzerine girişilen "ekonomik" mücadelelerle karşılaşmaktayız.[27] Son olarak, işçilerin çalışmak zorunda kalmaları, ekonomi-dışı mekanizmaların yarattığı ya da bu araçların kullanımının değil hayatta kalabilmek için başka bir seçeneklerinin olmamasının bir sonucudur. Ücret geçim araçlarına erişimlerini sağlamaktadır ve hayatta kalmak istiyorlarsa işçiler her gün fabrika kapısını aşındırmak zorundadırlar.

Özetle, kapitalist üretim tarzında, üretim ediminin sadece mal imalatına (kullanım değeri) katkıda bulunmakla kalmayıp aynı zamanda bir yandan kapitalisti (artı değer) diğer yandan emekçiyi (gerekli değer) ürettiğini görürüz. Emek süreci tarafından –yani üretim içi ilişkiler tarafından– tanımlanan doğanın dönüştürülmesi üretim ilişkilerini yeniden üretmekte ve aynı zamanda bu ilişkilerin özünü gizlemektedir. Bunun aksine, feodal üretim içi ilişkiler derebeyi ile serf ara-

[27] Örneğin bkz. Hilda Behrend, "The Effort Bargain", *Industrial and Labour Relations Review*, no. 10, 1957, s. 503-515; ve William Baldamus, *Efficiency and Effort*, London 1961.

sındaki üretim ilişkilerini ne yeniden üretmektedir, ne de gizlemektedir. Bilakis, üretim içi ilişkiler derebeyi ile serf arasındaki sömürü ilişkisini ortaya çıkaracak ve söz konusu ilişkinin yeniden üretiminin garanti altına alınması için birtakım ekonomi dışı unsurların müdahalesini gerektirecek mahiyettedir. Diğer taraftan, artık [ürün] şeffaf ve iyi belirlenmiş olduğundan derebeyi bu artığı ne zaman alacağını daima bilir. Kapitalizmde ise, gerekli ve artık emek zamanı arasında zamansal veya mekânsal herhangi bir ayrılma söz konusu olmadığından, kapitalist gerçekte bir artık toplayıp toplamadığından asla emin olamaz. Emeğin fabrikada harcanması, kapitalistin ücret taahhüdünde bulunduğu zaman ile ürünün değerini piyasada realize ettiği zaman arasında bir zamanda gerçekleşir. Derebeyi haftada iki gün işçileri kendi arazisinde çalışırken görebildiği için serflerden artık elde ettiğini bilirken, kapitalist artığın varlığını veya yokluğunu iş işten geçene kadar bilemediği kuşkulu bir pozisyonda bulunur. Artık, sadece kapitalist açısından değil, işçi açısından da üretim sürecinde belirsiz kılınmıştır. Bu nedenle, kapitalist denetimin ikilemi artığı bir yandan güvence altına almak, beri yandan gizli tutmaktır.[28]

Artı Değeri Gizlemek ve Güvenceye Almak

Marksist literatür artı değeri gizleme ve güvenceye almanın özgül mekanizmaları hakkında bize ne söyleyebilir? Gelin, artığın gizlenmesiyle başlayalım. Hâlihazırda değindiğimiz üzere, ücretli emek sözleşmesi ücretsiz emeğin varlığını gizlemektedir; zira ücret bütün iş gününün karşılığıymış gibi ödenmektedir. *Kapital 3. Cilt*'te Marx kâr kaynaklarını gizemlileştirmenin başka iki yoluna değinmektedir. Bir yandan kârın nasıl değişmez sermayenin, makineye yapılan yatırımın getirisi gibi göründüğünü ortaya koyarken, diğer taraftan piyasanın da nasıl kâr kaynağı gibi göründüğünü, kârın gerçekleşmesinin, ödenmemiş emekteki kökenlerini nasıl gizlediğini açıklamaktadır.

---

[28] Varsayım şudur: eğer kapitalist, artığı gerekli emekten ayırarak ortaya çıkarmak istediyse (ve tabii böyle bir şey mümkünse!), ekonomi dışı bir unsurun üretim döngüsüne kılavuzluk etmesinin gerektiği feodalizme geri döneceğiz demektir. Ben burada ayrıca kapitalistlerin işin örgütlenmesi bağlamında sorunlarla baş edebilme yollarına da odaklanıyorum. Kapitalistler bariz bir şekilde piyasada fiyatların kontrolüne çözüm aramaya çalışmaktadırlar, fakat bu tamamen başka bir hikâyedir.

Ancak emek sürecinin kendisinin örgütlenmesi, üretim içi ilişkiler; artığın varlığını, üretim ilişkilerini nasıl gizlemektedir? Öncelikle, üretim içi ilişkiler üretim ilişkilerinden kopartılmaktadır. İşgücünün yeniden üretimi ve sermayenin yeniden üretimi emeğin harcanmasının dışsal etkileridir. Biri fabrika içinde, diğeri fabrika dışında gerçekleşmektedir. Üretim noktasında işçiler sadece birbirleriyle ve de tıpkı kendileri gibi belli bir gelir karşılığında emek gücünü satıyor *gibi görünen* (oysaki gerçekte artı değerden pay alabilmekte olan) idarecilerle etkileşim içindedirler. Kapitalistler genellikle görünmezdir. Üretim içi ilişkiler ile üretim ilişkileri arasındaki bu ayrılma elbette ki doğrudan doğruya "mülkiyet ile denetim" arasındaki kurumsal ayrılmaya karşılık gelmektedir.[29]

İkincisi, emeğin karşılıklı bağımlılığına ve homojenleşmesine bağlı bir kolektif bilincin ortaya çıkmasından ziyade, üretim içi ilişkilerin fabrikadaki yaşam üzerinde parçalayıcı ve bireyselleştirici etkileri olduğunu görmekteyiz. Lukács'ın ifadesiyle: "Makineleşme, bu bakımdan da, onları artık işleri tarafından doğrudan ve organik olarak bir araya getirilmeyen izole, ayrılmış atomlara dönüştürür; bu, giderek artan ölçüde sadece ama sadece onları hapseden mekanizmanın soyut kanunları tarafından dolayımlanan bir hale gelir."[30] İşçileri birbirleri ile rekabete sokan vasfa dayalı hiyerarşilerinin nasıl yaratıldığını[31] belgeleyen ve [iş] kuralların[ın] ihtilafların saçılması

[29] Burada yapılan ayrım Marx'ın ısrarla üzerinde durduğu, meta üretimi veya kullanım değeri ile artı değerin üretimi veya değişim değeri arasındaki ayrımdır. Bu ayrım üretim sürecinin iki boyutunda vücut bulmaktadır: üretim süreci ve fiyat saptama süreci. Üretim süreci, kapitalizmde işçilerin deneyimlediği süreçken, fiyat saptama süreci üretim noktasından çıkartılır ve asla bu şekilde görünmez, sadece etkileri içinde görülür. Yani, işçiler kendilerini kâr değil, şeyleri üreten olarak görürler. Emek süreci ile fiyat saptama süreci arasındaki bu ayrım üretim içi ilişkiler ile üretim ilişkileri arasındaki ayrıma paraleldir. Bkz. Karl Marx, *Capital, 1. Cilt*, Harmondsworth 1976, s. 283-306, 949-1060 [Türkçesi: *Kapital*. 1. Cilt, Yordam Kitap, İstanbul 2011].

[30] Lukács, s. 90.

[31] Örneğin bkz, Stephen Marglin, "What Do Bosses Do? The Origins and Functions of Hierarchy in Capitalist Production", The Review of Radical Political Economics, no. 6, Yaz 1974, s. 60-112; Katherine Stone, "The Origins of job Structures in the Steel Industry", The Review of Radical Political Economics, no. 6, Yaz 1974, 1 13·73; David Brody, Steelworkers in America: The Non-Union Era, Cambridge, Massachusetts 1960; Stanley Aronowitz, False Promises: The Shaping of American Working-Class Consciousness, New York 1973;

için nasıl kullanılabildiğini gösteren[32] çok sayıda çalışma mevcuttur. Ayrıca, Braverman'ın da belirttiği üzere, işçiler artık bütünlüğü kavrayamamakta ve bırakın emek sürecinden üretim ilişkilerine doğru bir görüş geliştirmeyi, artık kendi parçalanmış işlerinin bile ötesini görememektedirler. "Tasarım-uygulama ayrılmasının kaçınılmaz bir sonucu da, emek sürecinin artık farklı alan ve farklı işçi kolları arasında bölünmüş olmasıdır... Üretimin fiziksel süreçleri sadece icra eden işçiler tarafından değil, sık sık alt düzey denetim personeli tarafından da artık az ya da çok körü körüne yürütülmektedir. Üretim birimleri uzaktaki bir beyin tarafından izlenen, düzeltilen ve denetlenen bir el gibi çalışmaktadır."[33]

Son olarak, bir de burjuva ideolojisinin proletaryanın bilincine nüfuz ettiğini ve sermayeye karşı kendisini bir sınıf olarak fark etmesini engellediğini savunanlar mevcuttur. Nitekim Lukács "burjuva ideolojisinin proletaryanın düşüncesi üzerindeki sinsi etkileri" ve "kapitalist düzenin onun (proletaryanın) sınıf bilinci üzerindeki yıkıcı ve yok edici etkilerinden" söz etmektedir.[34] Keza Lenin'de de benzer bir bakış açısı görülmektedir: "Fakat neden, diye soracaktır okur, neden kendiliğinden oluşan hareket, en az direnç hattındaki hareket burjuva ideolojisinin hâkimiyetine yol açmaktadır? Bunun en basit açıklaması, burjuva ideolojisinin köken itibariyle sosyalist ideolojiden çok daha eskiye dayanıyor olması, daha eksiksiz bir şekilde gelişmiş olması ve elinin altında ölçülemez boyutta daha fazla nüfuz aracı olmasıdır... İşçi sınıfı kendiliğinden bir şekilde sosyalizme yönelir; buna karşın çok daha yaygın olan (ve sürekli ve çeşitli şekillerde yeniden ortaya çıkan) burjuva ideolojisi kendisini işçi sınıfına kendiliğinden bir şekilde daha da fazla dayatmaktır."[35]

---

ve Andre Gorz, ed., The Division of Labour, Atlantic Highlands, New Jersey 1976.

[32] Örneğin bkz., Alvin Gouldner, Patterns of Industrial Bureaucracy, New York 1954; ve Richard Edwards, "The Social Relations of Production in the Firm and Labour Market Structure", Politics and Society, no. 5, 1975, s. 83-108. 33.

[33] Braverman, s. 124-125. Braverman şunu da yazmaktadır: "Bundan böyle teknik kapasiteler katı bir 'bilinmesi gereken' zemininde dağıtılmaktadır. Üretim süreci bilgisinin bütün katılımcılar arasındaki genel dağıtımı, bu noktadan hareketle, sadece 'gereksiz' değil, aynı zamanda kapitalist üretim tarzının işleyişi önünde olumlu bir engel halini almaktadır." s. 82.

[34] Lukács, s. 24, 80.

[35] "What Is To Be Done?" içinde, Lenin, *Selected Works,* 3 Cilt, Moscow 1963, I. Cilt, s. 152.

Bu tespitin çok yararlı olduğu söylenemese de, Lenin'in elindeki budur. Her sınıf (kendiliğinden verili olan) kendi ideolojisine sahiptir ve bu ideolojiler birbirleriyle muharebe içine girerler. Atıfta bulunduğumuz bütün çalışmalarda olduğu gibi, burada da üretim noktasında –etkisi artı değeri ve üretim ilişkilerini gizlemek olan– belli türde bir bilinç veya ideolojinin üretimi konusuyla ilgili bir anlama çabası söz konusu değildir.

Peki, artığın güvenceye alınması konusunda ne söyleyebiliriz? Marksist teori, Marx'ın izinden giderek, artığın varlığını verili kabul etmekte ve dolayısıyla söz konusu artığın miktarına odaklanmaktadır.[36] Braverman şöyle yazmıştır: "İnsan emeğinin tükettiğinden daha çok üretebildiği ve bu 'artık emek' kapasitesinin zaman zaman insanlığın veya insan emeğinin özel, gizemli bir yeteneği gibi görüldüğü bilinmektedir. Oysa gerçekte artık emek hiç de böyle bir şey değildir; çalışma süresinin emeğin kendisini yeniden ürettiği, başka bir ifadeyle, kendi geçim araçlarını veya bunların eşdeğerini ürettiği noktanın ötesine sarkıtılmasından başka bir şey değildir artık emek."[37]

Bu, esasen her koşulda geçerli olması şart olmayan tarih ötesi bir genellemedir. Ancak daha da önemlisi, kişinin tükettiğinden daha fazlasını üretebilme potansiyeli başka bir meseledir; bu potansiyelin

---

[Türkçesi: *Ne Yapmalı?*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2000].

[36] Örneğin, Marx şöyle yazmıştır: "Artı değer üretimi, başka bir ifadeyle kâr elde etme, bu üretim tarzının mutlak kuralıdır. Emek-gücü ancak sermaye kendi değerini sermaye olarak yeniden üretir ve karşılığı ödenmemiş emek biçiminde ek bir sermaye kaynağı sağlarken üretim araçlarını koruduğu ölçüde satılabilir. Dolayısıyla, emek-gücünün satış koşulları, emekçi açısından ister daha uygun olsun, isterse daha az uygun olsun, sürekli yeniden satışı ve sermaye olarak servetin sürekli yeniden üretimi gerekliliğini içermektedir. Ücretler, görmüş olduğumuz gibi, kendi doğalarını göstermektedir; işçi daima belli bir miktar karşılığı ödenmemiş emek sunacaktır. Ücretlerdeki artışa emeğin fiyatındaki düşüşün eşlik etmesi meselesini bir kenara bıraktığımızda dahi, ücretlerdeki artışın, en uygun durumda bile sadece, işçinin karşılamak zorunda olduğu karşılığı ödenmemiş emek miktarında nicel bir azalma anlamına geldiği açıktır. Bu azalma asla sistemin kendisini tehdit edecek boyutta olmaz" (*Capital*, 1. Cilt, s. 618-619.). Fakat sorumuz hâlâ yanıtını bekliyor: emek süreci, sistemi tehdit eden bu azalmayı önleyecek şekilde nasıl örgütlenmektedir? İleri kapitalizmde karşılığı ödenmemiş emek nasıl mümkün olabilmektedir? Bu, sadece üretim ilişkilerinin değil, aynı zamanda üretim içi ilişkilerin yeniden üretimi ile ilgili bir meseledir. Yine, Marx ve Marksistler bunu verili kabul etme eğilimindedir.

[37] Braverman, s. 56.

gerçekleştirilmesi ise kesinlikle başka bir meseledir.[38] Ve bu elbette ki bütün egemen sınıfların karşılaştığı ve üretim tarzına bağlı olarak farklı biçimler alan "denetim" sorununun ta kendisidir. Feodalizmde söz konusu potansiyel ekonomi-dışı bir unsurun müdahalesi aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Kapitalizmdeyse, bu olanağın ortadan kalkmasının yanında, artığın kendisi de gizlenmektedir.

Bu nedenle, Braverman "feodal denetim" mantığını kapitalist emek sürecine uygulayarak hata yapmaktadır. Braverman, Taylor'un "adil işgünü" nosyonunu şöyle yorumlamaktadır: "'Adil işgünü'nün neden fizyolojik üst sınır olarak anlaşılması gerektiğini asla açıklığa kavuşturulmamaktadır. 'Adalet' soyutlamasına somut bir mana verirken, adil işgününü ürüne, işçinin ücretine denk bir değer eklemek için gerekli emek miktarı olarak ifade etmek, ilkinden daha anlamlı değilse bile en az onun kadar anlamlıdır; bu koşullar altında elbette ki kâr imkânsız olacaktır."[39]

Ne var ki işçiler feodal köylüler ile derebeyleri arasındaki ilişkide olduğu gibi, önce kendileri için ve ancak daha sonra kapitalist için üretmezler. Gerekli emek zamanı ile artık emek zamanı, deneyim düzeyinde birbirinden ayırt edilemez mahiyettedir.

Ücrete eşdeğer düzeyde adil bir işgünü nosyonu başka bir nedenden, yani birey olarak işçinin sermayeye bağımlılığından ötürü de mantıklı gelmemektedir. Proleterin varlığı sadece bugünün ücretine değil, yarının ve ertesi günün ücretine de bağlıdır. Derebeyinden bağımsız bir şekilde kendi artığını üreten ve tüketen feodal serflerin aksine, kapitalizmde işçiler kâr üretimine bağlıdır. Gelecekteki çıkarları,

---

[38] Marx'ın kendisi, işgünü mücadelelerine ilişkin analizinde, "güç"ün kapitalistin emredebildiği karşılığı ödenmemiş emek süresinin miktarını belirlenmesindeki rolüne işaret etmiştir. "Dolayısıyla burada her ikisi de değişim yasasının mührünü taşıyan haklar arasında bir zıtlık mevcuttur. Eşit haklar arasında, "güç"ün dediği olur. Bu nedenle, kapitalist üretim tarihinde, bir işgünü normu oluşturulması, bu günün sınırları üzerine girişilen bir mücadele, kolektif sermaye yani kapitalist sınıf ile kolektif emek yani işçi sınıfı arasındaki bir mücadelenin sonucu olarak kendisini gösterir" (*Capital* 1. Cilt, s. 344). Kapitalizmin gelişimini anlamanın bir yolu da, mücadelenin kullanım değerindeki marjinal artışların dağıtımı ekseninde örgütlenmeye başladığı bu tür sıfır toplamlı çelişkileri sıfır toplamsız çelişkilere dönüşümünde saklıdır.

[39] Braverman, s. 97.

kapitalist üretim tarzında düzenlendiği haliyle, artı değerin üretiminde yatmaktadır.[40] Sermayenin çıkarlarının herkesin hem bugünkü hem de yarındaki çıkarı olarak sunulduğu kapitalist hegemonyanın maddi temeli de budur.[41]

Buraya kadarki tartışmayı özetleyelim. Kapitalizm içinden bir bakış açısı benimseyen Braverman, kapitalist emek sürecinin özünü ortaya çıkarmayı başaramamaktadır. Bunun yerine, kapitalist denetimin temel yapısını tasarım-uygulama ayrımıyla özdeşleştirmektedir. Böyle yaparak, kapitalist denetimin bir dışavurumunu, kapitalist denetimin özü olarak ele almaktadır. Ben çıkış noktası olarak alternatif bir üretim tarzını alarak, kapitalist emek sürecinin bütün biçimlerinin ortak özelliklerini resmetmeye çalıştım. Bunları, yani artı değerin gizlenmesi ve güvenceye alınmasını, gerçekleştirilmesi gereken süreçler bağlamında tanımladım. İleriki kısımda artı değerin 'gizlenmesi ve güvenceye alınmasının' ancak çalışmanın 'ekonomi' alanının yanı sıra ideolojik ve politik alanlarına da atıfla anlaşılabileceğini ileri sürüyorum. Başka bir ifadeyle, Braverman'ın çalışmanın "nesnel" elementlerine dönük sınırlı ilgisi, denetimin doğasını kavramamıza izin vermemektedir; çünkü tanım itibariyle denetim, Braverman'ın çalışmanın "öznel" yönleri olarak işaret ettiği şeyleri ve politik ve ideolojik süreçler olarak işaret edeceğim şeyleri içermektedir. Ancak bu

[40] Bu bakımdan kapitalizmi kölenin hayatta kalmasının köle sahibinin hayatta kalmasına bağlı olduğu bir kölelik düzenine benzetmek mümkündür. Ve, Eugene Genovese'nin *Roll, Jordan, Roll*'da (New York 1974) açıkça gözler önüne serdiği üzere, efendi-köle ilişkilerinin ataerkil doğası kölelerin imtiyazları haklara dönüştürebilmesini, yani taviz elde edebilmesini sağlayan bir mekanizma sunmaktadır.

[41] Antonio Gramsci bu görüşün zeminini sunmuştur: "Şüphesiz ki hegemonya olgusu, hegemonya uygulanacak grupların çıkarları ve eğilimlerin değerlendirilmesini ve belli bir uzlaşma dengesinin oluşturulmasını; başka bir ifadeyle hâkim grupların ekonomik-şirketsel türde fedakârlıklarda bulunmasını gerektirmektedir. Ancak yine hiç şüphe yok ki, bu tür fedakârlıklar ve bu tür bir uzlaşma asli olana dokunamaz; hegemonya etik-politik olduğu halde, aynı zamanda ekonomik de olmalı, mutlak surette ekonomik faaliyetin belirleyici özünde belirleyici işlevin hâkim grup tarafından uygulanması esasına dayanmalıdır (*Selections from the Prison Notebooks*, İngilizceye Çeviri ve Edisyon: Quintin Hoare ve Geoffrey Nowel-Smith, London 1971, s. 161 [Türkçesi: Hapishane Defterleri, Cilt 1. Kalkedon Yayınları, İstanbul 2011]). Adam Prezeworski, "Material Bases of Consent: Economics and Politics in a Hegemonic System" adlı makalesinde (*Political Power and Social Theory*, no.1, 1980, s. 21-66) bunu ve Gramsci'nin diğer fikirlerini kapitalist toplumların devamlılığına ilişkin teorisinin çıkış noktası olarak almaktadır.

süreçleri kavradığımızda, kapitalist üretim sürecinin farklı biçimleri, bunların birbirleri arasındaki geçişi ve tasarım-uygulama ayrımı ile artığın gizlenmesi ve güvenceye alınması arasındaki ilişkiyi incelemeye geçebiliriz.

Sınıf: Kendinde mi Kendi İçin mi?

Bu kısımda kapitalist denetim meselesini, yani artığın gizlenmesi ve güvenceye alınması meselesini oturtabileceğimiz bir çerçeve oluşturmaya başlayacağım. Ancak öncelikle Braverman'ın kavramlarının, sadece bunları kullanma biçimleri değil, kavramların kendilerinin de neden bu ödevi yerine getirmede yetersiz kaldığını göstermek gerekecek.

Çalışmanın Ekonomik, Politik ve İdeolojik Momentleri

Braverman'ın "eleştirisi" çalışmanın değersizleştirilmesine ve bir hapishane olarak fabrikaya yöneliktir. Braverman işçileri "genel amaçlı makineler" ve "soyut emek" olarak resmederek ve bilimsel-teknik devrimin "üretim sürecinin sübjektif etmenlerini... cansız objektif etmenleri arasında bir yere" kaldırdığını ileri sürerek[42], *Kapital*'deki eleştirel momente sadık kalmaktadır: "Standartlaştırılmış hareketler bütünü biçimindeki emek, el değiştirebilir bir kesit olarak kullanılabilir emektir ve bu biçimiyle yaşam içinde Marx'ın kapitalist üretim biçimi analizinde kullandığı soyutlamaya daha da yakınlaşmış olur."[43] Dolayısıyla, Braverman kararlı bir şekilde eleştiriye bağlı kalarak, işin insani sonuçlarının kabullenilmesi, yani emeğin değersizleştirilmesine uyum sağlanması sorununu reddeder. Zira bunlar "sosyal bilimlerdeki geleneksel akımın" kaygılarıdır.[44] Endüstriyel sosyoloji, der Braverman, endüstriyel işin kendisine özgü yoksunluğu mahkum etmekten ziyade onu kavrama ve şayet mümkünse işçilerin bu yoksunluğun –ki bu, kaçınılmaz ve az ya da çok gerekli olarak tasvir edilen bir yoksunluktur– üstesinden gelmesine yardım etme arayışındadır.[45] "Bu durum sosyolojiye, personel yönetimi ile birlikte

[42] Braverman, s. 180, 182, 171.
[43] Agy., s. 182.
[44] Agy. s. 27
[45] Agy., s. 141.

paylaşacağı, çalışmanın doğasını tahlil etmek yerine, işçinin uyum düzeyini ayarlama işlevini bırakır. Şurası açık ki, endüstriyel sosyoloji açısından sorun çalışmanın değersizleştirilmesiyle değil, sadece işçi tarafındaki aleni memnuniyetsizlik göstergeleriyle ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, tek önemli nokta, üzerine çalışmaya değer tek husus çalışmanın kendisi değil, işçinin çalışmaya gösterdiği tepkidir ve sosyoloji bu bağlamda anlam kazanmaktadır."[46]

Belki de Braverman'ın bu reddiyesi biraz fazla aceleci, biraz fazla kolaycıdır.[47] Zira hem Marx hem de Mayo'nun hemfikir olduğu tek bir konu varsa, o da şudur: teknoloji başta olmak üzere, emek örgütlenmesinin "nesnel" etmenleri tarafından gerçekleştirilen denetimin aracısı olarak bilincin önemi.[48] *Kapital*'in üç cildi boyunca Marx ka-

---

[46] Agy., s. 29.

[47] Braverman'ın endüstriyel sosyoloji ile ilişkisinin kendisi de, üzerine çalışılmayı hak eden bir konudur. Bu nedenle birkaç küçük yorumda bulunmama izin verin. Şüphesiz ki Braverman endüstriyel mesleklerde vasıfların artması yönündeki tarihsel eğilim gibi geniş çapta kabul gören pek çok varsayımı açıklığa kavuşturma noktasında hayati bir görev yerine getirmektedir (20. Bölüm). Elbette ki, vasıf ve bilgiye el konulması üzerinden ifade bulan denetime dönük odağı başlıca katkısıdır. Her ne kadar tahmin edileceği üzere emek sürecine bakışı baştan aşağı bir önyargı barındırsa da, Braverman analizinin doğruluğunu kanıtlamada (endüstriden ticaret okullarına) idari uygulayıcıların işlerinden kusursuz bir şekilde faydalanmaktadır. Rasyonel çekirdeği "ticaret bilimi"nden ayırmakta ve böylelikle söz konusu çekirdeğin gizli bir gerçekliği hem gizlediğini hem de *ifade ettiğini* teşhis etmektedir.
Ne var ki Braverman aynı zamanda endüstriyel sosyoloji ile Marksizm, daha doğrusu kendisinin "eleştirel" Marksizmi arasında son derece katı bir ideoloji-bilim ayrımını benimsemektedir. Bu, elbette ki bir işçi olarak kendi kişisel deneyimlerine yüklenebilir ancak son derece talihsiz bir duruş sergilemektedir. "Rasyonel çekirdeği" içlerinden çıkararak, Elton Mayo öncülüğünde yürütülen Harvard beşeri ilişkiler çalışmaları, Robert Merton öncülüğünde yürütülen Columbia bürokrasi çalışmaları, Everett Hughes ve William Foot Whyte öncülüğünde yürütülen Chicago katılımcı gözlemli meslek çalışmaları ve hatta Clark Kerr öncülüğünde yürütülen Berkeley sanayicilik çalışmaları gibi meşhur pek çok endüstriyel sosyoloji çalışmasını iyi değerlendirebilirdi. Ne tür ideolojik önyargıları olursa olsun, bunlar daimi öneme sahip çalışmalardır. Braverman'ın ileri sürdüğü şey hakkında çok kapsamlı ayrıntıları belgelemekte ve her ne kadar ilgisiz sonuçlara varmışlarsa da, güçlü bir "liberatif potansiyel" barındırmaktadırlar. Akademik sosyolojinin liberatif potansiyeline ilişkin bir değerlendirme için bkz. Alvin Gouldner, "A Reply to Martin Shaw: Whose Crisis?", *New Left Review*, no. 71, Ocak-Şubat 1972, s. 89-96. Ben de önemli endüstriyel sosyoloji çalışmalarını Marksist bir çerçeve içinde yeniden konumlandırmaya çalıştım. Bkz. "The Anthropology of Industrial Work", *Annual Review of Anthropology*, 8. Cilt, 1979, s. 231-266.

[48] Elton Mayo, *The Human Problems of an Industrial Civilization* (New York 1933) ve *The Social Problems of an Industrial Civilization* (London 1940). Mayo, dikkatleri nesnel çalışma koşullarının değerlendirilmesi üzerinden çekerek fabrikadaki insan ilişkileri çalışması

pitalist üretim tarzının sadece şeylerin üretimi değil, aynı zamanda sosyal ilişkilerin ve *bu ilişkilere dair düşüncelerin*, yani bu ilişkilere ilişkin yaşanmış bir deneyim veya ideolojinin üretimi olduğunu ısrarla yinelemektedir. Bu görüş, Birinci Cilt'in ilk bölümündeki fetişizm tartışmasından Üçüncü Cilt'in sonuç kısmındaki üçlü formül tartışmasına kadar uzanır.[49] Western Electric üzerine yapılan çalışmalar da keza benzer sonuçlar ortaya koymuştur: şeylerin erkek ve kadınlarca üretimi sırasında üretim içi ilişkilerin kurulmasının (enformel gruplar) ve belli bir bilincin üretilmesinin (işbirliği, korku, mantık dışı kurallar ve sair) önemi.[50] Buradaki mühim nokta şu ki, kapitalist denetim, en baskıcı teknoloji altında bile, "dünyayla kurduğumuz canlı ilişki"nin çerçevesini çizen ve düzenleyen, dolayısıyla çıkarlarımızı oluşturan bir ideolojik yapıya dayanmaktadır. Elbette ki endüstriyel sosyoloji "tepkileri", " enformel grupları" ve "oyunları" kendi kaygıları çerçevesinden –yani genel itibariyle üretim, işbirliği ve sairde görülen *marjinal* değişiklikler bağlamında– yorumlarken, bizler bunlarla, kapitalist denetimin daimi ve genel özellikleriyle, yani artı değerin gizlenmesi ve güvenceye alınmasıyla bağlantısı açısından ilgileneceğiz.

Bu alanda yapılmış çok sayıda kusursuz çalışma bulunduğu için, çok sayıda iş bağlamında geçerli olabilecek tek bir uyum tarzının sonuçlarıyla kendimi sınırlayacağım. Muhtemelen en genel formülasyo-

---

olarak endüstriyel sosyolojinin doğuşunun ana esin kaynağı olmuştur. İster tepki isterse değerlendirme biçiminde olsun, Harvard'daki ekibinin ortaya koyduğu çalışma gerek endüstriyel gerekse diğer örgütlenme çalışmaları üzerinde kalıcı bir etki bırakmıştır. Durkheim ve Pareto'dan etkilenmiş olan bu düşünce ekolünde, en önemli ampirik çalışma, Western Electric çalışmalarının sonuçlarını toparlayan F. J. Roethlisberger ve William Dickson'ın *Management and the Worker* (Cambridge, Massachusetts, 1939) çalışmasıdır.

[49] Ayrıca bkz. Norman Geras, "Marx and the Critique of Political Economy", içinde Robin Blackburn, ed., Ideology in Social Science (New York 1973), s. 284-305; ve Lucio Colletti, From Rousseau to Lenin (NLB, London 1972), 2. Bölüm.

[50] Western Electric üzerine yapılan çalışmalar hayli geniş bir literatür oluşturmaktadır. Mayo ve F. J. Roethlisberger ve William Dickson'ın çalışmaları dışında, birçok eleştirel çalışma mevcuttur. Örneğin bkz. Clark Kerr ve L. H. Fisher, "Plant Sociology: The Elite and the Aborgines", içinde M. Komarovski ed., *Common Frontiers of the Social Sciences* (Glencoe 1957), s. 281-309; H. A. Landsberger, *Hawthorne Revisited* (Ithaca 1958); L. Baritz, *The Servants of Power: A History of the Use of Social Science in Industry* (New York 1965); A. Carey, "The Hawthorne Studies: A Radical Criticism", *American Sociological Review*, no. 32, 1967, s. 403-416.

nu bulacağımız yer William Baldamus'un *Efficiency and Effort* adlı çalışması olacaktır. Baldamus sanayi işçisinin, içsel yoksunluk biçimlerini ya da kendi ifadesiyle çaba biçimlerini yansıtan belli "iş gerçeklikleri" bağlamında tanımlanabileceğini savunur. Dolayısıyla, fiziksel koşullar "sakatlığa", tekrarlamalar "bezginliğe" ve zorlayıcı rutinler "yılgınlığa" yol açmaktadır. Bu çaba biçimleri kaçınılmaz görüldüğü ölçüde, işçiler buna karşılık "görece tatminler" sağlayarak bunu telafi etmeye kalkışmaktadırlar. Sakatlık –uzun çalışma süreleri, sıcaklık, soğukluk, gürültü, kötü aydınlatma gibi kötü çalışma koşullarına bağlı ortaya çıkan fiziksel rahatsızlık– zaman içinde "adaptasyon", "ortama alışma" ve "uyumsama" sonucunda etkilerinin bir kısmını yitirmektedir. Bezginlik –sürekli ve monoton çalışma deneyimi– ritim ve söz konusu faaliyete özgü atalete teslim olma hissi ile kısmen hafifletilebilmektedir ki bu durumu Baldamus çekme gücü olarak adlandırmaktadır. Sanayi işinin zorlayıcılığına bağlı ortaya çıkan yılgınlık veya tükenmişlik ise telafiyi "çalışma havasında olmak" anlamına gelen ve Baldamus'un ferahlık olarak adlandırdığı tutumlarda bulmaktadır. Ortama uyum sağlama belli çalışma koşullarına karşılık gelirken, ferahlık işin genel anlamda mecburi olmasına karşılık gelmektedir. Ancak, bu telafi mekanizmalarındaki asıl önemli nokta, "bunların çalışma hayatındaki belli gerçekliklerden kaynaklı sıkıntılar karşısında geçici rahatlama sağlayan hisler olmaları, sözü edilen etmenler işçinin konumu hakkındaki alışıldık yorumunun bir parçası halini aldığında ortaya çıkan hisler olmalarıdır. Bu bağlamda bu mekanizmalar gerçekte yoksunluktan kaynaklanan görünüşteki tatminlerden ibarettir."[51]

[51] Baldamus, s. 53. Daniel Bell, Hawthorne danışmanlarının memnuniyetsiz işçilerin "referans çerçevesi"ni manipüle etme girişimlerine değinirken, Baldamus'un görece tatmin nosyonunu açıklayan bir masalı hatırlatmaktadır: "Bir köylü, papaza gider ve küçük ahırının korkunç derecede kalabalık olduğundan yakınır. Papaz, köylüye ineğini evine almasını salık verir; keza ertesi hafta koyununu, ertesi hafta ise atını. Artık köylü durumundan daha da şikâyetçidir. Bu sefer papaz ona ineği evinden çıkarmasını salık verir, keza ertesi hafta koyununu, bir ertesi hafta da atını. Nihayetinde köylü hayatının külfetini hafiflettiği için papaza minnettardır." *The End of Ideology* (New York 1960, s. 423). Elbette ki, işçiler sanayi işinin zorluğuna uyum sağlar, alışırken, görece tatmin arayışında bu tür manipülasyonları fark etmekte ve aynı zamanda akılları da çelinmektedir. Max Horkheimer ve Theodor Adorno bunu kültür endüstrisinden hareketle açıklamaktadırlar: "Reklamcılığın kültür endüstrisindeki zaferi, tüketicilere akıllarından geçmeyen ürünleri bile satın almak ve kullanmak zorundaymışlar gibi hissettirmesidir." (*The Dialectic of Enlightment,* New York 1972, s. 167

Baldamus'un işçilerin iş ile kurdukları ilişkiler hakkındaki kavrayışı göreli tatminlerin toplumsal alanda da yaratılmasına doğru genişletilebilir. Sözgelimi, işçilerin teknoloji ve birbirleriyle alakalı "oyunlar" oluşturmadığı çok az çalışma ortamı mevcuttur. Montaj hattındaki işçiler bile, işlerinde sınırlı bir değişkenlik yaratabilecekleri ve asgari düzeyde de olsa denetim uygulayabilecekleri bir alan yaratabilmektedirler.[52] Bu oyunlar adaptasyon tarzları ve kapitalist iş düzeninin sıkıcılığında bir rahatlama kaynağıdır. Endüstriyel sosyoloji literatüründe oyunların önemi hususunda bir kararsızlık söz konusudur. Bir yandan, oyunlar nefret ve öfkeyi söndürme, çatışma ve saldırganlığı dağıtma ve genel itibariyle "işe adaptasyonu"[53] kolaylaştırma imkânı sunarken, diğer yandan idari amaçlara zarar verme, verimliliği düşürme ve zaman kaybına yol açma gibi özellikler de barındırmaktadır. William Foot Whyte bu ikilemi açıklarken hayranlık uyandırıcı bir şekilde şu soruyu sorar: "Fabrikalarımızda parça başı iş oyunu oynanırken duyulan tatmin aynı zamanda işle bağlantılı anlaşmazlıkların da azaltılmasıyla bir arada sürdürülebilir mi?"[54] "Üretimin kısıtlanması" ve

---

[Türkçesi: *Aydınlanmanın Diyalektiği,* Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2010]). Herbert Marcuse, daha genel anlamıyla, görece tatminleri "baskılayıcı tatminler" veya "yanlış ihtiyaçlar" olarak ele almaktadır. Bu tür ihtiyaçlar bireyin üzerinde herhangi bir kontrolünün olmadığı dış güçler tarafından belirlenen birer sosyal içerik ve işleve sahiptir; bu ihtiyaçların gelişmesi ve tatmini heteronomdur. Nasıl bireyin kişisel ihtiyaçları haline dönüşmüş olurlarsa olsunlar, bu tür ihtiyaçlar bireyin varoluş koşulları tarafından yeniden üretilmekte ve güçlendirilmektedir; birey kendisini ne kadar bunlarla tanımlar ve dolayısıyla kendisini bunların tatmininde bulursa bulsun, bu ihtiyaçlar en başta ne idiyseler, o olmaya devam etmektedirler: hâkim çıkarı baskı talep eden bir toplumun ürünü" (*One-Dimensional Man,* Boston 1968, s. 5 [Türkçesi: *Tek Boyutlu İnsan,* İdea Yayınları, İstanbul 1997]).

[52] Örneğin bkz. Huw Beynon, *Working of Ford*, London 1973; ve Harvey Swados, *On the Line*, Boston 1957.

[53] Örneğin bkz. Peter Blau, *The Dynamics of Bureaucracy,* Chicago 1963; ve Chester Barnard, *The Functions of Executive*, Cambridge, Massachusetts 1938. Blau, iş oyunlarını statü endişesini hafifleten şeyler olarak ele alır. Barnard enformel grubu endüstriyel örgütlenmenin iç boyutu olarak değerlendirir. Elbette ki, enformel grup nosyonu o andan itibaren daha fazla ateş altındadır; zira beraberinde getirdiği kendi enformel grup nosyonuna sahiptir. Yine de, köklerini idari ideolojiden alması itibariyle kaydadeğer bir kararlılık sergiler ve emek süreci üzerindeki tek taraflı kontrolün varsayımsal bir idari ayrıcalığını ifade eder.

[54] *Money and Motivation*, New York 1955, s. 38. Donald Roy muhtemelen iş oyunları çalışmasına ilk kapsamlı girişi yapmış kişidir ve makaleleri bugün endüstriyel sosyolojinin klasikleri arasında yer almaktadır. Roy, oyunların sanayi işine adaptasyonun kaçınılmaz ve yaygın biçimi olduğunu ve randıman üzerinde ters etki yapmasının yanında birçok sosyal,

"çalışırmış gibi yapma" ile ilgilenenler olumsuz etkileri vurgulama eğilimdedirler. Crozier, emek sürecinde belirsizliğin olduğu her yerde oyunların, iktidar mücadelelerinin aldığı biçim olduğunu öne sürmektedir. Dolayısıyla idarenin, işin daha verimli olması için söz konusu belirsizliği ortadan kaldırması gerektiğine işaret etmektedir.[55] George Homans seri bağlama odası deneyimine ilişkin yorumunda, oyunların idareye karşı yükselen enformel hislerin birer ifadesi olduğunu belirtmektedir.[56] Bütün bu görüşlerin ortak noktası, oyunların üretim artışı veya düşüşü, güç dağılımı ve hayal kırıklığı üzerindeki etkileri gibi *marjinal* etkileriyle ilgilenmiş olmalarıdır. Artığın, birikim koşullarının ve sairin varlığı verili olarak alınmakta ve analizler ne kadar artığa el konulabildiği gibi nicel kaygılar ekseninde dönmektedir.

Ben meseleye, oyunları artığın gizlenmesi ve güvenceye alınması için gerekli ideolojik ön koşulların sağlayıcısı olarak ele alan farklı bir açıdan bakmak isteğindeyim. Daha açık olmak gerekirse, oyunlara katılımın işçiler ile idarenin çıkarlarını koordine ederken, üretim ilişkilerini gizleyici etkiler barındırdığını ortaya koyacağım. Oyun; bir dizi kural, bir dizi olası sonuç ve bir dizi sonuç tercihi olarak tanımlanmaktadır.[57] Bir oyunun çekiciliği, sonucuna ilişkin belirsizlik

---

psikolojik ve fiziksel ödül getirdiğini ileri sürer. Bkz. Roy, " 'Banana Time': Job Satisfaction and Informal Interaction", *Human Organization*, no. 18, 1958, s. 158-168; "Work Satisfaction and Social Reward in Quata Achievement", *American Sociological Review*, Ekim 1953, s. 507-514; ve "Quota Restriction and Goldbricking in a Machine Shop", *american Journal of Sociology*, no. 57, Mart 1952, s. 427-442.

[55] Michael Crozier, *The Bureaucratic Phenomenon*, Chicago 1964. Öte yandan, Jason Ditton belirsizlik veya yanlış tanımlanmış normlardan ortaya çıkan oyunların işçiler pahasına idarenin gücünü *pekiştirdiğini* savunmaktadır. Bkz. Ditton, "Perks, Pilferage and the Fiddle", *Theory and Society*, no. 4, 1977, s. 39-71; ve "Moral Horror versus Folk Terror: Output Restriction, Class and the Social Organization of Exploitation", *The Sociological Review*, no. 21, Ağustos 1976, s. 519-544.

[56] *The Human Group*, New York 1950. Elton Mayo "mantık dışı bir sosyal kod" başka bir ifadeyle, "daha düşük seviyede ve ekonomik mantığa aykırı bir sosyal kod"un ortaya çıkmasından söz ederken, benzer bir konum alır (*Human Problems*, s. 116). Farklı bir teorik bakış açısından olmasına karşın benzer bir damardan hareket eden James O'Connor da oyunları emek süresi üzerindeki sınıf mücadelesinin birer ifadesi olarak değerlendirir. Bunlar disakümülasyon sürecinin birer parçasıdır ("Productive and Unproductive Labour", *Politics and Society*, no. 5, 1975, s. 297-336).

[57] Tercih sıralamalarının kendi kökenlerine gelince bir soru belirmektedir. Bunlar oyun içinde mi kayıtlıdır yoksa dışarıdan mı alınmaktadır? "Kaybetmek" için satranç oynayan bu insanlar

ile alternatif stratejiler arasında "rasyonel" veya "hesaba dayalı" bir tercih yaparak sonucun kontrol edilebileceği görüntüsünün birleşimine dayanmaktadır. Doğal olarak uygulanan denetimin boyutu ile muhtemel sonuçlardaki gerçek farklılıklar oldukça dar bir çerçeve ile sınırlandırılmaktadır. Fakat her şeyin değiştirilemez göründüğü fabrikalardaki gündelik hayatta bunlar oldukça geniş görünmeye başlar ve asıl önemli olan da budur. Esasen oyun oynamanın ideolojik etkisi, iş bağlamına ilişkin önerilen sınırlı seçenek ve belirsizliğin telafi edici yanına ek olarak, oyunun (sözgelimi işe gelmek zorunda olmak gibi) 'konu dışı' koşullarının değiştirilemez ve değişmeyen olarak kabul edilmesidir. Yani, oyun gerekliliğin özgürlük olarak sunulduğu bir ideolojik mekanizma halini almaktadır.[58]

İzin verin, açıklayayım. Oyun oynama ediminin kendisi kurallara ve belli sonuçların arzu edilirliğine yönelik rızayı üretmekte ve yeniden üretmektedir. Şöyle ki, kişi bir yandan satranç oynayıp diğer yandan satranç oyununun kural ve amaçlarını sorgulayamaz. Oyun oynamak oyunun kural ve amaçlarını belirleyen koşulların meşrulu-

---

için ne söylenebilir? Bunun farklı bir oyun olduğu açıktır! Farklı oyuncular bunlarla birlikte farklı menfaat eğrilerini de getirdiklerinde ne olur? Ya da, menfaat eğrileri üretim noktasında ortak bir değerler sistemi içinde mi oluşturulmaktadır?

[58] Braverman işin "baskılayıcı" unsurlarına vurgu yaparak bu "görece" özgürlüklerin önemini ve özgürlüğün karakterindeki değişimi gözden kaçırmaktadır. Max Horkheimer'ın tespitiyle: "Ortalama bir birey için, kendini korumak reflekslerinin hızına bağımlı bir hal almaktadır. Aklın kendisi bu biçimsel beceriyle aynı şey olmaktadır. Günümüz insanı atalarına kıyasla daha özgür bir tercihe sahip gibi görünebilmektedir ve bir anlamda buna sahiptir de... Bu tarihsel gelişmenin önemi hafife alınmamalıdır; fakat montaj hattı üretimine hayranlar olanlar gibi tercihlerin çokluğunu özgürlükte artış olarak yorumlamadan önce, bu yeni tercih türünün beraberinde getirdiği nitelikteki artış ve değişimin parçası olan baskıyı değerlendirmek zorundayız. Söz konusu baskı modern sosyal koşulların herkese yüklediği daimi zorlamaya dayanmaktadır; değişim, ender yapılan bir iş için uygun aleti seçen eskinin zanaatkârı ile pek çok alet ve anahtardan hangisini alınası gerektiğine hızla karar vermek zorunda olan bugünün işçisi arasındaki farklılıkla örneklendirilebilir... özgürlüğün onayı özgürlüğün karakterinde değişime yol açmıştır" (*Eclipse of Reason,* New York 1974, s. 97-99 [Türkçesi: *Akıl Tutulması*, Metis Yayıncılık, İstanbul 1986]).

[58a] da, Marcuse'nin ifadesiyle: "Bireye açık olan seçenek çeşitliliği özgürlüğün derecesinin belirlenmesinde belirleyici etmen değildir, bireyin seçebileceği şey ve *seçtiği* şeydir" (*One-Dimensional Man*, s. 7). "Seçim" beşeri ihtiyaçların karşılanmasına uygunluktaki azalmayı içerebilirken, eleştirel teori bunun hâlâ var olduğuna vurgu yapmaktadır. Esasen, bizler tercih yapmak zorunda bırakılırız. Kapitalist topluma katılımı şekillendiren ve bu toplumun ilişkilerine rıza oluşturan da işte bu "seçme" edimidir.

ğunu üretir.[59] Şimdi, kapitalist iş bağlamında bu koşullar, üretim ilişkileri –işe gelme zorunluluğu, karşılığı ödenmeyen emeğe el konulması ve sair– değilse nedir? Ayrıca, işçiler, idare bunları değiştirmek üzere müdahale ettiğinde veya bir şekilde bunları çiğnediğinde görülebildiği üzere, bu kural ve amaçlara dair bir sahiplenme geliştirmektedir.

Fakat her şeyden önce oyunu, kurallarını ve amaçlarını kim belirler? Bu elbette ki bir mücadele konusudur ve amaçlar üretimi gerçekten riske ettiğinde –ki işçilerin montaj hattını bölüştüğü zaman bu olmaktadır– idare devreye girer ve açık bir şekilde oyunu fesheder.[60] Bununla birlikte, (eğer yüksek seviyedeki yöneticiler yapmazsa) atölye idaresi atölyedeki oyunları organize etme ve kolaylaştırmayla –özellikle de oyunlar ürün miktarına ilişkinse– faal olarak ilgilenir. İşçilerin çıkarları ile atölye idaresinin çıkarlarının koordine edilmesi, işyeri oyunlarının korunmasının her iki grubun ortak çıkarı olması sayesinde gerçekleşir. İşçiler oyunların sunabileceği görece tatminlerle

---

[59] Talcott Parsons'un oyun oynamak, değişim ilişkilerine girmek ve benzerinin öncel bir *konsensusa* dayandığı iddiasına inananlar ile burada benimsenen konumu, yani oyunun kurallarına *rızayı* oluşturanın oyuna katılımın kendisi olduğuna inananlar arasında temel bir ayrım yapılması gerekmektedir.

[60] Çoğunlukla, fabrikada organize edilen oyunlar idari amaçları baltalama yönünde seyreden kendi evrimsel dinamiklerine sahiptir. Bu nedenle, Donald Roy da ("Restriction of Output in a Piecework Machine Shop", Doktora Tezi, University of Chicago, 1952) ben de bir makine atölyesinde "üstesinden gelmek" oynamanın nasıl işin örgütlenmesinin yavaş yavaş kaos yönünde seyretmesine yol açtığını gözlemledik. "Üstesinden gelmek" oyunu sürecinde, artan baskılar ustabaşının onaylamayan ve kimi zaman görmezlikten gelen bakışları altında kuralların esnetilmesine yol açar; ta ki üst idare orijinal kuralları yeniden dayatmak üzere müdahale edip döngü yeniden başlayana kadar! Blau bir devlet iş bulma kurumundaki işçilerin tepkilerinde de benzer eğilimlere işaret eder. Blau yeni kuralların uygulamaya konmasının işçiler arasında bireysel randımanı artırma yönünde bir rekabet oluştururken kolektif etkinin verimliliği düşürdüğünü gözler önüne serer. Yani, oyunun kendisi, oyunun oynanmasını güçleştiren koşullar üretir. Bu çelişki işin örgütlenmesinde saklıdır. Blau şöyle yazar: "Bu durum burada yanıtlanamayacak ilginç bir soruyu beraberinde getirir: Bu sürecin nihai olarak düz uçuşa mı geçeceğini yoksa devrimci bir şekilde rekabetçi yapının kolektif bir yapıya dönüşümünde zirve noktasına mı ulaşacağını hangi koşullar belirler? (s. 81)". Başka bir ifadeyle, işyerinde kurulan oyunlar kendilerini belirleyen kural ve koşullara rıza üretebilirken, bir yandan da giderek yükselen bir şekilde idareyle mücadeleyi beraberinde getirerek kendi yıkımının tohumlarını ekebilmektedir. Kendi deneyim ve araştırmalarım nazarında, işyerindeki oyunların varlığı ve yapıları sadece işçiler ile idare arasında değil, aynı zamanda idarenin içindeki farklı düzey ve birimler arasında da bir mücadele konusuna dönüşmektedir.

ilgilenirken, şeflerden departman amirlerine kadar bütün idarenin temel kaygısı, işbirliği ve artığı güvenceye almaktır.

Bu ara değininin temel amacı, *işçilerin gündelik adaptasyonlarının*[61] nasıl *kapitalist denetimin işleyişinin ana unsurları haline gelen kendi ideolojik etkilerini yarattıklarını* göstermektir. "Öznel" boyutların görmezden gelinemeyeceği bir yana, aynı zamanda "nesnel" ile "öznel" arasındaki ayrımın kendisi de keyfidir. Her türlü işin bağlamı ekonomik boyut (şeylerin üretilmesi), politik boyut (sosyal ilişkilerin üretilmesi) ve ideolojik boyuta (bu ilişkilerde bir deneyimin üretilmesi) sahiptir. Dahası, bu üç boyut birbirinden ayrılamaz bir şekilde var olur ve yine üçü de işe gelen *belirli* insanlardan, üretimin belli aktörlerinden bağımsız oldukları ölçüde "nesneldir".

---

[61] Bu kısım boyunca, işçilerin tepkilerini "direniş" değil, "adaptasyon" olarak yorumladım. Ancak, ikisi de Braverman'ın "alışma" tespitinden ayrı tutulmalıdır. Zira "alışma" yaratıcı bir tepkiden ziyade, doğa tarafından mekanik bir şekilde soğurulmayı, adaptasyon ve direnişin ifade ettiği hayati öznel momenti ortadan kaldıran sıradışı bir nesnelleştirme biçimini ifade etmektedir. Ben bazı yönlerden Genovese'nin *Roll, Jordan, Roll*'da yaptığı vurguya yakın bir noktada durmaktayım: köleler kendi dünyalarını kölelik sınırları içindeki paternalizm kullanımı üzerinden şekillendirmişlerdir. Fakat Genovese kölelik üzerine yapılmış geçmiş çalışmalara bir çare sunmak amacıyla bilinçli bir şekilde adaptasyon değil, direnişten söz etmektedir. Tıpkı Braverman'ın yaptığı gibi, bunlar da yaratıcı öznelliğe asla izin vermeyen "total" veya "totaliter" bir kurum tasarlayan köleliğin yıkıcı ve değersizleştirici etkilerini vurgulamıştır. Genovese ayrıca savaş öncesi Güney'de görülen türde köleliğe uyumu tesis eden direniş biçimleri ile daha çok Latin Amerika ve Karayipler'de görülen türde köle isyanları üzerinden köleliğin reddini tesis eden direniş biçimleri arasında bir ayrım yapmaktadır. Genovese'ye göre din, köleleri kendilerini direnişten isyana geçişin önemli bir unsuru kılabilmişlerdir. Kapitalizmdeki işçilerin direnişi hakkında da buna benzer bir keşif gerçekleştirilebilir. Direniş hangi koşullarda kapitalizmle uzlaşmaya, hangi koşullarda kapitalizmle mücadeleye yol açabilmektedir?

Ancak, bu bölümde Genovese, Edward Thompson ve diğerlerinin direniş terimini kullandığı işçi tepkilerini adaptasyon olarak ele almayı tercih ettim. Oyunların bir adaptasyon biçimi mi yoksa bir direniş biçimimi olduğu konusunda endüstriyel sosyolojinin yaşadığı ikircikliliğe hâlihazırda değindik. Ben, izah ettiğim işçi tepkilerinin doğal ve kaçınılmaz kabul edilen şey tarafından soğurulduğu ideolojik mekanizmalar olduğunu savunuyorum. Her ne kadar direniş için gerekli olabilseler de, bunlardan kapitalizme direniş tarzları olarak söz etmeyi güç buluyorum. Bilakis, Paul Piccone'nin de işaret ettiği üzere, bunlar öznellik alanlarıdır ve ileri kapitalizm bunlar olmadan da etkin bir şekilde işleyebilmektedir ("Fram Tragedy to Farce: The Return of Critical Theory", *New German Critique*, no. 7, Kış 1976, s. 91-104). Genovese'nin sorusu artık başka bir soruya dönüşmektedir: Atomize edilmiş olan bu öznellik alanları hangi koşullarda kolektif mücadeleye doğru genişler; ya da daha dar anlamda ifade edecek olursak, adaptasyon hangi koşullarda direnişe dönüşür? İlerleyen kısımlarda emek süreci yapılarında direniş ve mücadeleyi ele alacağım.

Bu formüller Marksist gelenekte güçlü köklere sahip olan ve Braverman'ın çalışmasının köşe taşı olan sorunsala bir alternatif oluşturmaktadır. Geleneksel kanıya göre, sınıf, tarihsel bir güç olarak –kendi için sınıf– ancak ve ancak ekonomi alanının dışında konumlandırılmış belirli "üstyapısal" (politik ve ideolojik) veya "öznel" etmenlerin, "objektif" ekonomik terimlerle tanımlanmış ve daha önceden beri var olan bir "kendinde sınıf" üzerinde yapacağı belirli bir müdahale sonucunda ortaya çıkar. Fakat gördüğümüz üzere, "nesnel" ekonomik terimlerle tanımlanan kendinde sınıf diye bir şey yoktur. Ekonomi alanı olarak anılan alan kendi politik ve ideolojik etkilerinden de, işyerinin özellikle politik ve ideolojik "yapılarından" da bağımsız değildir.[62] Tarih sahnesine çıkışını önceleyen "nesnel" bir sınıf ilanı söz konusu değildir. Tarih sahnesinde aktör olma, sınıf oluşumunun bir momenti olarak anlaşılmalıdır.[63] Dolayısıyla, sınıf toplumsal faaliyetin her alanında görülen ekonomik, politik ve ideolojik bir dizi yapının ortak *sonucudur*.[64] Edward Thompson da aynı noktaya parmak basmaktadır:

> "Temel" metaforu kötü bir metafor olmasaydı bile, bu şey her ne ise, sadece iktisadi değil, insani de –üretim sürecinde istemsiz olarak katılınan karakteristik bir insan ilişkisi– olduğunu eklemek zorunda olurduk. Bu sürecin büyük ölçüde ekonomik olarak izah edilebileceğini tartışmıyorum; dolayısıyla, "ekonomik faaliyet"in "esas ve belirleyici" etmen olduğunu kanıtladığında hemfikir olabiliriz. Ancak, benim bu tanım konusunda ayrıldığım nokta, iki husus nedeniyle semantik bir ilgiden daha fazlasıdır. Birincisi, gerçek (politiğin yanı sıra) tarihsel ve sosyolojik analizin bütününde en önemli husus, sosyal ve kültürel olguların ekonomiyi uzak bir mesafeden takip etmediğini akılda tutmaktır: bu olgular, kaynakları itibariyle, aynı ilişki bağlantılarına bulanmışlardır. İkincisi, kapitalizm karşıtlığının

[62] Hammaddeyi metaya dönüştürme eyleminin (ekonomik etkinlik ve faaliyetler) ideolojik ve politik etkilere sahip olmasının yanında, üretim noktasında da üretimin bir dizi politik ve ideolojik kurumu, yani aygıtı mevcuttur. İkincisinin önemi kitabın ilerleyen bölümlerinde daha belirgin bir şekilde görülecektir.

[63] Braverman, ziyadesiyle farklı bakış açısını şu pasajda ifade etmektedir: "Çeşitli temel emek biçimleri bilinçlilik ve dayanışmayı veya işçi sınıfının ekonomik ve politik faaliyetini etkileyebilir ancak bir sınıf olarak var oluşunu etkilemez" (s. 410).

[64] Bkz. Nicos Poulantzas, Political Power and Social Classes, NLB London 1973; Etienne Balibar, On the Dictatorship of the Proletariat NLB London 1977; ve Adam Przeworski, "The Process of Class Formation: From Karl Kautsky's Class Struggle to Recent Controversies", Politics and Society, 7. Cilt, no. 4, 1977, s. 343-401.

> aldığı biçimlerden biri doğrudan doğruya ekonomik antagonizmken –ister üretici ister tüketici olarak sömürüye direnme– bir diğer biçim de, tam anlamıyla, kapitalizmin bütün insan ilişkilerini ekonomik tanımlara indirgeme yönündeki doğal eğilimine direnmedir. Bu iki biçim elbette ki birbiriyle ilişkilidir, fakat nihai olarak hangisinin daha devrimci çıkacağını asla bilemeyiz.[65]

İlerleyen kısımlarda, emek sürecindeki değişiklikleri, özellikle de Taylorizm ve bilimsel-teknik devrim ekseninde gerçekleşen değişiklikleri anlama noktasında, adaptasyon ve mücadeleler olarak adlandırdığım bu iki tepkinin öneminin izini sürmeyi umuyorum.

Pratikte Taylorizm

Braverman, Taylorizm ile "bilimsel-teknik devrim"i, ilki teknolojide yaşanan değişimleri içermemesi nedeniyle, birbirinden ayırmaktadır. Ancak yer yer, emek sürecindeki, yani üretim içi ilişkilerdeki temel değişiklerin aynı zamanda Taylorizmin de bir parçası olduğunu ifade eder.[66] Oysaki Taylor'un kendi örnekleri bu tür bir sonuca işaret etmemektedir. Bethlehem'deki pik demiri işlemeciliğinde, Midvale'deki makine fabrikasında, bisiklet tekeri teftişinde, Grant'ın tuğla örme işi analizinde ve metal kesme işi üzerine yaptığı araştırmada, bilimsel yönetimin müdahalesi işbölümünü yeniden düzenlemekten ziyade, hâlihazırda tanımı yapılmış görevleri mükemmeleştirmiştir. Braverman bilimsel yönetimin ilkelerini şu şekilde özetlemektedir: "Dolayısıyla, emek süreçleri hakkında bilgi toplama ve geliştirme birinci ilkeyse, ikinci ilke, bu bilginin yönetimin özel yetkisi olarak --el-

[65] "The Peculiarities of the English", *Socialist Register*, 1965, s. 356. Bu bakış açısını detaylandıran klasikleşmiş çalışma şüphesiz ki Thompson'ın İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu kitabıdır. Kitap, Poulantzas ve Przeworski'ninkinden bütünüyle farklı bir bakış açısı sunarak, işçi sınıfının önceden beri var olagelen iktisadi, politik ve ideolojik kurumlar tarafından tepeden şekillendirilme şekliyle çok fazla ilgilenmez. Daha ziyade, proleterleşme süreci ve proleterleşmeye direniş –yani, işçilerin üretim araçlarından, emeğin emek gücünden ayrılması– ile ilgilenir, kapitalizmin *gelişmesinin* işçi sınıfına dayattığı yeniden oluşum, yeniden düzenleme ve yeniden yapılandırma ile değil. Thompson'ın "aşağıdan tarih"inin onu *direnişe* vurgu yapmaya sevk ettiği nokta, kapitalizm tarihinin tamamen farklı bir safhasıyla ilgilenen Braverman'ın *alışmaya* vurgu yaptığı noktadır. Bu bağlamda Poulantzas, Przeworski ve ben ara yolda ilerleme eğilimindeyiz. Thompson ve "aşağıdan yukarıya" tarihi esas alışı hakkındaki eleştirel bir değerlendirme için bkz. Tom Naim, "The English Working Class", içinde Blackburn, s. 187-206.

[66] Braverman, s. 85, 110, 171.

bette ki aksiyle, yani işçilerin bu bilgiden yoksun olmasıyla beraber– bir noktada toplanması ve üçüncü ilke de, bilgideki bu tekelleşmenin hem emek sürecinin hem de söz konusu sürecin yürütülüş biçiminin her bir adımını denetlemede kullanılmasıdır."[67] Şüphesiz ki Taylor'un sözgelimi Bethlehem ve Midvale'deki başarısına ilişkin kendi *izahı* da bu ilkelerin izinden gitmektedir, ancak özellikle de Taylor'un ilgili taraflardan biri olduğu da hesaba katıldığında, bunların doğruluğuna kuşkuyla yaklaşmak için makul nedenler mevcuttur.

Bu arada, birinci ilkeye hiçbir itirazım olamaz. Bilimsel yönetimin iş görevleri hakkındaki bilgileri bir arada topladığı ve bunların "en iyi" nasıl yerine getirileceğini belirlediği muhakkak. Fakat bunun emek süreci hakkındaki bilgide tekelleşme oluşturduğu (nihayetinde Taylor, kendisi de bir tornacı olduğundan torna tezgâhları hakkında bilgi sahibidir) ya da yeni kararların zorla kabul ettirilebildiği kesin değildir. Tabloda eksik olan nokta, işçilerin söz konusu görev tanımlarına tepkileri ve direnebilme yetenekleridir.[68] İdare açısından bilgiyi toplamak başka bir şeydir, bu bilgi üzerinde tekel kurabilmek başka bir şey. Braverman'ın kendisinin de ifade ettiği üzere, "işçiler, insanlar olarak yok edilmeyip sadece insanlık dışı bir şekilde kullanıldıklarından, zekâları, eleştirel ve soyut düşünebilme becerileri daima sermayeye az ya da çok tehdit oluşturmaya devam etmektedir."[69] Dolayısıyla, burada tasarım ile uygulamanın ayrılmasından ziyade, işçilerin bilgisi ile idarenin bilgisine ilişkin işçilerin kavrayışıyla idarenin kavrayışı arasında bir ayrılma söz konusudur. Taylorizmi dayatma hamlesi, işçilerin tasarım ile uygulamanın birliğini bu kez idarenin hükümlerine karşı olacak şekilde yeniden tesis etmelerine yol açar. İşçiler "bilgiye el konulmasından" önce, esnasında ve sonrasında bilimsel yönetimin faillerini alt etme ve bozguna uğratmak konusunda fazlasıyla hünerlidirler.[70] Her

[67] Agy., s. 119.

[68] İdarenin mutlak desteğini almasına ve kendisi de işçi olmasına karşın, Taylor'un Midvale'de değişikleri uygulamasının iki ila üç yılını aldığını söylemek mümkündür. Koşullar genel itibariyle bilimsel yönetim birimlerinin lehine değildir. Dahası, meydana gelen şeyin tarifinden anlaşıldığı kadarıyla bu vakada işçiler sıradışı bir şekilde iradesizlerdi. Ayrıca, gerçekte ne olup bittiğini de elbette ki bilmiyoruz. Taylor'un diğer pek çok betimlemesi gibi, bu da inandırıcı gelmemektedir.

[69] Braverman, s. 139.

[70] Blau rasyonelleştirme ve denetime tabi olan sosyal yardım birimi çalışmasında bunun nasıl

atölyede, görevlerin nasıl yerine getirileceğine ilişkin "resmi", başka bir ifadeyle "yönetim onaylı" yöntemler de vardır, işçilerin idarenin saldırısına cevaben icat ettiği ve revize ettiği iş bilgisi de. İdare ne bu "mesleki sırları" ele geçirmeyi başarabilir, ne de bir sonraki kısımda değineceğim üzere, bunları ele geçirmesi ille de onun yararınadır. Atölye yönetimleri de genellikle bunu iyi bilirler.

İşbölümündeki değişimler ve bilimsel-teknik devrimden farklı olarak, görev performansının ayrıntılı olarak belirlenmesi olarak tanımlanan Taylorizm tasarım ile uygulamanın ayrılması ile özdeşleştirilemez. O halde, Taylorizmin kapitalist denetim ile ilişkisi nedir? Tüm dünyada sendikalar karşı çıkmış ve düşman kamplara ayrılan emek ile sermaye arasındaki mücadeleleri tetiklemiştir.[71] Günlük bazda, işçiler Taylorizme sabotaj düzenlemeye çabalarken, daha kapsamlı düzeyde ise, sendikalar mevcut hükümlerde "ürün miktarı"na ilişkin maddeleri savunma mücadelesi vermektedir. Dolayısıyla, bilimsel yönetim artığın ve sermaye ile emek arasındaki sömürü ilişkisinin gizlenmesi üzerindeki kapitalist denetimi zayıflatabilmektedir. Artığın güvençeye alınması konusunda ise kesin bir şey söylemek mümkün değildir.[72]

---

olabileceği ve hangi sonuçları beraberinde getirebileceğini açıklamaktadır. Donald Roy ("Efficiency and the Fix; Informal Intergroup Relations in a Piecework Machine Shop", *American Journal of Sociology*, no. 60, 1954, s. 255-266) ve Stanley Mathewson (*Restriction of Output among Unorganized Workers*, New York 1931) ABD'deki endüstriyel düzenlemede işçilerin Taylorizme verdiği tepkilere ilişkin ayrıntılı betimlemeler sunmaktadır.

[71] Bkz. Charles Maier, "Between Taylorism and Technocracy: European Ideologies and the Vision of Industrial Productivity in 1929s", *Journal of Contemporary History*, no. 5, 1970, s. 27-61; Georges Friedmann, *Industrial Society*, New York 1955; Milton Nadworny, *Scientific Management and the Unions*, Cambridge, Massachusetts 1955; David Montgomery, "Workers' Control of Machine Production in the Nineteenth Century", s. 485-509; David Montgomery, "The 'New Unionism' and the Transformation of Workers' Consciousness 1909-1922", *Journal of Social History*, no. 7, 1974, s. 509-529; Brian Palmer, "Class, Conception and Conflict: The Thrust for Efficiency, Managerial Views of Labour and Working-Class Rebellion 1903-1922", *The Review of Radical Political Economics*, no. 7, Yaz 1975, s. 31-49; ve diğerleri. Braverman'ın kendisi de "Taylorizmin sendikalar arasında bir muhalefet fırtınasına yol açtığını" fakat öneminin "bütün bu parçalanmış zanaat bilgisini işverenin elinde toplama, sistematikleştirme ve tekelleştirme ve sonrasında yine yalnızca ayrıntılı izahatlar şeklinde azar azar dağıtma"daki başarısına vurgu yapmakla sınırlı olduğunu ifade etmektedir (s. 136).

[72] Eric Hobsbawm bilimsel yönetimin bir parçası olarak başarıya göre ücret ödemenin uygulamaya konmasının başlangıçta işçiden aynı ücret karşılığında daha fazla çalışma alması gibi bir etkisinin olduğunu kesin bir dille ifade eder. Fakat Hobsbawm işçilerin direnişinin bundan sonra emekten tasarrufları durdurduğunu da iddia eder. Taylorizmden kazanımlar söz konusu

Taylorizm sermaye ile emek arasındaki antagonizmayı büyüttükçe, çıkarların koordinasyonunun uygulanabilirliği o kadar azalmakta, zorlayıcı tedbirlere bağımlılık o kadar kaçınılmaz olmaktadır.

Taylorizm, kapitalist denetimi artırmanın pratik bir aracı olarak, başarısız olmuştur. Daniel Nelson, yakın bir geçmişte yayınladığı bilimsel yönetime ilişkin tarihsel çalışmasını şöyle bir sonuca bağlamaktadır:

> Bilimsel yönetimin bu fabrikalardaki ücretli çalışanlar üzerinde hayli mütevazı bir etkisinin olması şaşırtıcıysa da, işçilerin alışılageldik kısıtlayıcı pratiklerini sonlandırmadaki açık başarısızlığı şaşırtıcı değildir. Daha sonraki çalışmalar enformel üretim normlarının sürekliliği ve de işçilerin denetçi ve zaman etüdü uzmanına karşı koyabilme yeteneğini belgelendirmektedir. Taylor'ın, takipçilerinin ve bunların müşterilerinin bilimsel yönetimin "çalışır görünüp kaytarmaya" bir son verdiğine inanmış olmaları ustabaşının işlevini ve işçilerin bakış açılarını kavramada nasıl da sığ kaldıklarının bir başka göstergesidir. Ustabaşı, ne tehditle ne de ikna kabiliyetini kullanarak işçilerin davranışlarında bir değişiklik yaratmayı başaramıyorsa, kronometresi ve teşvik planıyla çıkagelen yabancı bir uzmanın elinden ne gelmesi umulabilir ki? Görülen o ki, ustabaşının saltanatının bir sınırı olduğu gibi, aynı şekilde, idarecinin otoritesi de bir yere kadardı.[73]

Şu halde, Taylorizmin önemi nereden kaynaklanmaktadır? Bunun, tam da emek süreci üzerindeki kapitalist denetimi güçlendirmek konusundaki sınırlı kapasitesinde ve dolayısıyla bilimsel-teknik devrimle başlayan yeni bir emek sürecine geçişin gerekliliğini göstermesinde saklı olduğunu iddia etmek elbette ki mümkündür. Öyleyse Taylorizm, azami potansiyeline ayrıntılandırılmış bir işbölümünde ulaşmış olan bir emek sürecinden, "kapitalist denetimi", doğrudan kendi teknolojik biçimine dâhil eden bir emek sürecine geçişin dışavurumu muydu?

Bir İdeoloji Olarak Taylorizm

İşin "objektif" özelliklerine dönük ayrıcalıklı ilgisi, Braverman'ı Taylorizmin kapitalist denetimin bir aracı olarak –esasen, kendi yıkı-

olsaydı bile, bunlar kısa ömürlü olurdu. (*Labouring Men: Studies in the History of Labour*, London 1964, 17. Bölüm).

[73] *Managers and Workers*, Madison, Wisconsin 1975, s. 7-75.

mının tohumlarını ekerek, yine kendi azlini zorunlu kılmaktadır– *ithal edilmiş* olduğu gerçeğinin yanı sıra, saf bir ideolojik akım olarak taşıdığı öneme karşı da kör etmiştir. Aslında, aşağıda ortaya koyacağım üzere, idari bir pratik olarak Taylorizm ile bir meşrulaştırma yöntemi anlamında Taylorizmi birbirinden ayırmayı başaramamış olması, Braverman'ın ileri kapitalizmdeki tahakkümün son derece önemli bir boyutunu, yani, ideolojinin bilim kisvesi altına gizlenmiş suretini kavramasına engel olmaktadır.

ABD üzerine yazan Bendix, Taylorizmin sendikasız işyeri yaratma akımında idarenin amacı doğrultusunda kullanıldığını öne sürmektedir. Yirminci yüzyılın başında yönetsel ideoloji hâlâ teşebbüs ve serbestliğe ilişkin vurguları sendikaların gelişimini teşvik etmek şeklinde nahoş sonuçlar yaratan Spencer ve Miles'ın toplum felsefesine bağlıydı. Öte yandan Taylorizm, ortak çıkarların sağlanması için idareye riayet ve bağlılık gösterilmesi gerektiği şeklideki vurgusuyla, yeni yeni gelişen sendikal harekete karşı *ideolojik* bir taarruz olarak seferber edilebilmekteydi. "Ancak kilit nokta, Amerikalı işverenlerin kimi idari sorunların çözümünde Taylor'un yöntemlerine başvurmaya karar verdiklerinde bile, bu yöntemleri sendikacılığın meydan okuyuşuna karşı etkili bir yanıt olarak görmemiş olmalarıdır. İşverenler, sendikalara karşı verdikleri mücadelede, bilimsel yönetimin alametifarikası olan test ve ölçümlerden bütünüyle farklı silahlar kullanmışlardır. Yine de, Taylor'un çalışmasının ana fikri geniş çapta kabul görmüştür: Taylor'un bilimsel yönetim teknikleri değil, toplum felsefesi hâkim ideolojinin bir parçası halini almıştır."[74]

Farklı ulusların Taylorizmi veya bilimsel yönetimi kavrayabilmelerine dair analizinde Bendix'in argümanını daha da ileriye taşıyan Maier, Taylorizmin nasıl en güçlü şekilde, siyasi bir kriz yaşayan uluslarda benimsendiğini gözler önüne sermektedir. Savaş sonrası döneminin başlarında Taylorizm, İtalya'da ulusal sendikalistlerin ve

[74] Reinhard Bendix, *Work and Authority in Industry*, New York 1973, s. 281. Keza David Noble da Taylorizm ve bilimsel yönetimin geleneksel "göz kararı" atölye idaresiyle mücadelelerinde özel bir grup eğitimli endüstri mühendisinin ideolojisi olarak tedavüle sokulduğunu savunmaktadır. Bkz. *America by Design: Technology and the Rise of Corporate Capitalism*, New York 1977.

faşistlerin, Almanya'da "devrimci muhafazakârlar" ve "muhafazakâr sosyalistler"in, Sovyetler Birliği'nde yeni liderliğin, ABD'de ise Dünya Sanayi İşçileri (IWW) ve sosyalist partilerin ideolojilerinde önemli bir payanda halini almıştır.[75] Bu toplumsal hareketler şüphesiz ki birbirlerinden tümüyle farklıysa da, tamamı, "siyasete" lüzum kalmayacak uyumlu topluma ilişkin ütopik imgelerinin projeksiyonunda mevcut politik kurumların ötesine bilimciliği seferber ederek geçebilme çabasında ortaktırlar. Teknoloji ile Maier'in ifadesiyle "irrasyonalizm"in birleşmesi, dönemin yoğunlaşan sınıf mücadelesi bağlamında ve buna tepki olarak, bugünün ve yarının toplumuna dair işbirliğine dayanan bir vizyon sunmuştur.[76]

Fakat Taylorizmin bu kriz dönemi boyunca o denli coşkuyla benimsenmiş olmasının altında ne yatar? Bu krizleri özel kılan nedir? Taylorizmin böylesine geniş bir kitle tarafından kabul görmesini sağlayan özelliği neydi? Bu yüzyılın ilk otuz yılında yaşanmış olan krizler rekabete dayalı kapitalizmden tekelci ("ileri" veya başka bir ifadeyle, "örgütlü") kapitalizme geçişle alakalıydı.[77] Piyasa; kapitalistler

---

[75] Maier, "Between Taylorism and Technocracy". ABD konusunda buna dikkatimi çektiği için Jeff Haydu'ya minnettarım. Bkz. Haydu, "The Opposition of Ideology: Socialist Thought in the Progressive Era", yayınlanlamış müsvedde, University of California, Berkeley 1976.

[76] Maier şöyle yazar: "Genel itibariyle savaş sonrası dönemin ilk yılları boyunca toplumsal idaredeki teknokratik ve mühendislik modelleri Avrupa siyasetinin yeni, daha bağdaştırıcı ve hatta kimi zaman daha uç akımlarına başvurmuştur... Onyılın daha sonraki yıllarında, Amerikan verimlilik vizyonu daha ütopik çıkarımlarından arınarak işletme tutucuları için yararlı bir işlev görür bir hale gelmiştir. Taylorcu öğretiye yönelik o ilk heyecan ile sonrasındaki Fordizm övgüsü arasında Amerikanist doktrinlerin ideolojik itkisinde önemli bir evrim yatmaktadır. Bununla beraber, genel itibariyle tüm bu değişimler en fazla ilgiyi, temsili hükümetlerin çok kötü işlediğinin düşünüldüğü esnada çekmiştir. Ne ironiktir ki, Amerikan verimliliği parlamenter liberalizme dönük eleştirel tutumlara da katkıda bulunmuştur. Amerikanist vizyonun atılgan verimlilik, uzmanlık ve optimalizasyon öğretileri üzerinden vaat eder gibi göründüğü şey, sınıf çatışması ve toplumsal bölünmeyi kabul etme zorundalığından bir kaçıştı. Son derece farklı nedenlere rağmen, bilimsel yönetim ve teknik revizyon hayranı kitlenin bütünü savaş öncesi dönemin ideolojik çatışma modelinin kaçınılmaz varlığını inkâr etme ve yeni bir sınıf ilişkileri imgesini geçerli kılma arayışındaydı" (s. 28-29).

[77] Söz konusu geçişin en hızlı ve kapsamlı olduğu noktada krizlerin daha acımasız, tepkisel ideolojinin parçası olarak bilimsel yönetimin kudretinin daha yüksek olacağını öne sürmek mümkündür. Bu, Taylorizmin, tekelci sennayeye geçişin daha fazla dikkat çektiği Britanya gibi bir ülkeye kıyasla ABD'de daha büyük bir ideolojik çekiciliğe sahip olmasını da açıklayabilmektedir.

arasındaki, sermaye ile emek arasındaki ve işgücünün farklı bölümleri arasındaki ilişkileri düzenleyen bir araç olarak giderek etkisizleşmiş, geçersizleşmişti. Aynı zamanda devlet de bu ilişkilerin düzenlenmesinde çok daha büyük bir rol üstlenmeye başlıyordu. Siyasal olan ile ekonomik olan giderek iç içe geçiyordu. Piyasanın hâkimiyeti esasına dayanan hâkim "serbest ve eşit takas" ideolojisi kapitalizmin yeni ilişkilerini meşrulaştıramıyordu.

Peki, devletin ekonominin örgütlenmesi sürecine artan müdahalesini meşrulaştıracak yeni bir ideoloji nereden çıkacaktı? Devlet müdahalelerinin siyasi boyut ve sonuçları kamudan nasıl gizlenecek veya kamuya nasıl kabul ettirilecekti? Habermas ve Marcuse, ileri kapitalizmde siyasi sorunların artık piyasanın "doğal" işleyişi tarafından gizlenemediğini, fakat bilim ve teknoloji sorunları olarak yansıtıldığını ileri sürmektedir. Bu nedenle, bilimin emek sürecine tatbiki "üretici güçlerin genişlemesine" yol açmakla kalmamış, aynı zamanda kapitalist ilişkilerin korunmasının politik söylemden kaldırılarak teknik bir mesele olarak sunulduğu yeni bir ideolojinin de zeminini hazırlamıştır.[78] "Verimlilik" arayışı, yeni ideolojinin temeli ve yeni bir tahakküm biçimi haline gelmiştir. Rasyonalite, baş aşağı çevrilmiş ve irrasyonaliteye dönüşmüştür.[79] Ya da, Habermas'ın ifadesiyle, tabandan gelen rasyonalite (verimlilik arayışı olarak bilim) tavandan gelen rasyonalite (ideoloji olarak bilim) ile birleşmiş ve böylelikle hem kapitalist üretim ilişkilerini gizlemiş, hem de devlet müdahalelerini bilimsel oldukları için *politika dışı* şeklinde meşrulaştırmıştır.[80] Bir pratik olarak Taylorizm ile bir ideoloji olarak Taylorizmi net bir şekilde birbirinden ayırmayı başaramayan Braverman sadece görünene ilişkin bir anlatım sunmaktadır. Ve bu tamamen, hâlihazırda ifade etmiş olduğum gibi, kapitalizmin incelenmesinde ideolojiyi dikkate almayan teorik çerçevesinin bir sonucudur. Sözün özü, Braverman ideolojiyi görmezden geldiği için onun tutsağı olmuştur.

---

[78] Jürgen Habermas, "Technology and Science as 'Ideology' ", içinde *Toward a Rational Society*, Boston 1970, s. 100-107; ve Marcuse, *One-Dimensional Man*, 1. ve 6. bölümler. [Türkçesi: *Tek Boyutlu İnsan*, İdea Yayınları, İstanbul 1997].

[79] Bu şüphesiz ki Horkheimer'ın (*Akıl Tutulması*) ve Horkheimer ve Adorno'nun (*Aydınlanmanın Diyalektiği*) da temasıdır. Aynı zamanda Marcuse'nin Weber eleştirisinin (*Negations*, Boston 1968, 6. Bölüm) zeminini de oluşturmaktadır.

[80] Habermas, s. 98-99.

Taylorizmin Yükselişi

Buraya kadar, Braverman'ın Taylorizmin pratikteki *etkilerini* değerlendirirken emek sürecinin ideolojik boyutu hakkında nasıl hatalı varsayımlarda bulunduğunu ve dahası, Taylorizmin kapitalizmin gelişiminde son derece önemli bir geçişi yansıtan daha büyük bir ideolojik değişimin bir parçası olarak ithal edildiğini nasıl atladığını gördük. Sorun Braverman'ın işin "sübjektif" boyutunu, başka bir ifadeyle, "üstyapısal unsurları" görmezden gelmesiyle sınırlı değildir; esasen kavramsal şemasının kendisi de –sübjektif/objektif (temel/üstyapısal)– meseleyi yanlış yorumlamasına neden olmaktadır. Braverman idareciler ve kapitalistlerin bilinçleri hakkında mutlak varsayımlarda bulunduğu ve direniş ve mücadeleyi görmezden gelmeyi sürdürdüğü için emek sürecindeki değişiminin, Taylorizmin, tasarım ile uygulamanın ayrılmasının ve bilimsel-teknik devrimin *nedenlerini* tartışırken de benzer sorunlarla karşılaşmaktadır.[81]

Gelin, öncelikle bütün dikkatimizle Taylorizme bakalım. Burada, Braverman'ın analizindeki işlevselci mantık özellikle belirgindir. "Modern idare söz konusu ilkeler temelinde oluşmuştur. Teorik yapı ve sistematik pratik olarak, tam da emeğin vasfa dayalı süreçlerden bilime dayalı süreçlere doğru dönüşümünün en yüksek temposuna ulaştığı dönemde ortaya çıkmıştır. Görevi, kapitalist üretimin daha öncesindeki bilinçsiz eğilimini bilinçli ve sistematik kılmaktı. Zanaat zayıfladıkça, işçilerin, geniş bir basit görev yelpazesine uygun, genel ve farklılaştırılmamış işgücü düzeyine ineceğini, diğer yandan bilimin ilerledikçe idarenin elinde toplanacağını güvence altına alması gerekiyordu."[82]

Dolayısıyla, Braverman'a göre, farz edilen etki (emek süreci üzerindeki artan denetim) aynı zamanda bilimsel yönetimin de nedenidir.

---

[81] Bunu takip eden eleştiriler Brenner'in Immanuel Wallerstein'in *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century* (New York 1974) kitabındaki emek denetimi nosyonu hakkında yönelttiği eleştirilerin bir benzeridir. Wallerstein uluslar ve yöneten sınıflarının dünya ekonomisindeki pozisyonlarında mevcut en etkili emek denetimi sistemini seçmekte özgür olduklarını varsaydığından, teorisi, sınıf mücadelelerinin kısıtlamalarını görmezden gelen neo-Smithçi bir teoridir. Ayrıca bkz. Brenner, s. 58-60, 81-82.

[82] Braverman, s. 120-121.

Tam da bu nedenle, Taylor'un denetime ilişkin formülasyonunun idari bilincin ayrılmaz bir parçası olduğunu ileri sürmek zorunda kalmaktadır: "Onun (Taylor'un) açıkça doğru olduğunu iddia ettiği şeyler, idareye ilişkin bugün artık kabul görmeyen şahsi varsayımlardır."[83] Braverman'ın nedenlere değil, sonuçlara odaklanıyor oluşu, Taylorizmin nasıl işlediği, gerçekten işleyip işlemediği, insanların ona nasıl tahammül ettiği ve onu nasıl değiştirdiğinden ziyade, emeğin nesnel koşullarına ve bunun eleştirisine dönük ilgisiyle paralellik sergilemektedir.

Ayrıca, Taylorizm neden bu yer ve zamanda ortaya çıkmıştır? Neden kendi tarihsel seyrinde ilerlemiştir? Ve mademki "işin nasıl icra edileceğinin işçiye dikte edilmesi" "uygun idarenin mutlak zorunluluğudur"[84], öyleyse Taylorizmin uygulanana kadar, yani, on dokuzuncu yüzyılın sonu, yirminci yüzyılın başına kadar neden beklemek zorundaydık? Beklendiği gibi, Braverman'ın açıklaması ekolojik etmenlere, özellikle de "işletme hacmindeki büyüme"ye odaklanmaktadır.[85] "Taylorizm, üretim hacmi, kendisinin 'rasyonalizasyonuna' ilişkin çaba ve maliyeti karşılayacak yeterliğe ulaşana kadar herhangi bir endüstride yaygın veya belli koşullarda uygulanabilir bir hale gelemez. Taylorizmin, üretimin on dokuzuncu yüzyıl sonlarında ve yirminci yüzyılda artması ve de o döneme kadarki en büyük kurumsal birimlerde yoğunlaşmasıyla aynı döneme denk gelmiş olmasının esas nedeni budur."[86] Dikkatini bu etmenlerle sınırlayan Braverman, argümanına üç ana ve doğal olarak tartışmaya açık varsayım ekler: Birincisi, Taylorizmin yürürlüğe konmasının idareciler ve kapitalistlerin çıkarına olduğudur. İkincisi, idareciler ve kapitalistler bu çıkarları paylaşıyor ve anlayabiliyorlardır.[87] Ve üçüncüsü, idareciler ve kapitalistler bu çı-

---

[83] Agy., s. 92.

[84] Agy., s. 90.

[85] Agy., s. 85.

[86] Agy., s. 101. Fakat on dokuzuncu yüzyıl ortalarından önce gerçekleşen rasyonelleştirme örneklerinin de altını çizmek gerekir. Örneğin bkz. Erich Roll, *An Early Experiment in Industrial Organization: Being a History of the Firm of Boulton and Watt, 1775-1805,* London 1930. Bununla birlikte, Braverman'ın Boulton and Watt firması hakkındaki yorumları için bkz. *Labour and Monopoly Capital*, s. 126.

[87] Braverman bilimsel yönetimin *ilk* kullanıcılarının "maliyete karşı duyarlı idarecilerin kor-

karları işçi sınıfına dayatmaya muktedirdiler. Gelin bu varsayımları sırasıyla inceleyelim.

İlk varsayımla başlayalım: hâlihazırda açıkladığım gibi, idari bir pratik olarak Taylorizm daima sermayenin çıkarına hizmet etmemiştir. Bilakis sık sık direniş ve mücadeleyi ilerletmiş ve böylelikle artığın elde edilmesine ket vurmuştur. Dolayısıyla, Taylorizmin sonuçlarının aynı zamanda nedenleri olduğunu iddia etmek zordur. Ancak, ikinci varsayıma geçecek olursak, idareciler ve kapitalistlerin bilimsel yönetimi uygulamaya koyma gayretlerinin arkasındaki niyetlerinin ne olduğunu ortaya çıkarmak zorundayız. Taylorizmde yatan (ve ona karşı olan) çıkarları değerlendirebilmek için, 1880-1920 yılları arasındaki dönem boyunca idareciler ve kapitalistlerin bilincinde yaşanan değişiklikler incelenebilir. Nitekim Hobsbawm, sendikaların yükselişiyle beraber, işçilerin nasıl oyunun kurallarını, yani alacakları ödüllere göre çaba harcamada piyasa etmenlerini manipüle etmeyi öğrendiklerinin altını çizer. Bu durum, çalışma süresini daha verimli hale getirecek yeni istihdam pratiklerini beraberinde getirmiştir.[88] Montgomery'e göre, 'sınırlandırıcı pratikleri'[89] engellemedeki başarısızlığına rağmen bilimsel yönetimin idareci sınıflar tarafından yaygın bir şekilde kabul edilmesi, ancak ABD'deki göçmen işçiler endüstriyel iş disiplinine alıştıktan ve oyunun kurallarını öğrendikten sonra gerçekleşmiştir.

Gerek Hobsbawm, gerekse Montgomery'nin deneme kabilinden araştırmalarında fark edebildikleri gibi, meseleler aslında hayli karmaşıktır. Kişi, örneğin, kurumsal büyümenin, özellikle de mülkiyet ile denetimin kurumsal olarak ayrılmasının idarecilerin bilinç ve kavrayışlarını nasıl etkilediğini sormak zorundadır. İdari işlevde uzmanlaşmanın bilimsel yönetimi yürürlüğe koyma teşebbüslerini beraberinde getirdiği söylenemez miydi? Ayrıca, eğer idareye ait bilinç kapitalistlerin bilincinden ayrı görülebiliyorsa, idarecilerin kendilerinin de yekpare bir grup oluşturmadığı iddia edilemez mi? Farklılıklar sadece sermayenin farklı boyutlarında değil, aynı zamanda firmanın kendi

---

kuları karşısında ilerlemek zorunda kalmışlardır" (s. 126-127).

[88] Hobsbawm, "Custom, Wage and Work Load", içinde *Labouring Men*, s. 344-370.

[89] David Montgomery, Workers' Control in America, New York 1979, 2. Bölüm.

içinde de ortaya çıkabilmektedir. Bu nedenle, idarenin farklı kademelerinin emek sürecinin farklı yönleriyle ilgileneceği yönünde bir spekülasyon yapmak mümkündür. İşçilerle her gün iletişim halinde olan idarenin alt kademesi, Taylorizmin uygulamaya konmasına çatışma çıkmasını engellemek için karşı çıkabilirken, orta kademenin, işgücü maliyetini düşürme odaklı bir bakış açısıyla bu tür değişikliklere önayak olması mümkündür. Üst kademe ise, sadece kâr ve verimlilikle ilgilenip bunların nasıl gerçekleştirildiğini pek önemsemeyebilir. Bunlar daha ziyade Taylorizmi bir ideoloji olarak seferber etmekle ilgileneceklerdir. Yine, tek bir firma içindeki farklı idari birimlerin, başka bir ifadeyle, farklı departmanların kaygılarındaki farklılıklar da eşdeğer önemdedir: mühendislik, kalite kontrol, imalat, bakım ve sair. Dolayısıyla, emek sürecindeki her değişim sadece firmalar arasındaki rekabetin ve sadece sermaye ile emek arasındaki mücadelenin değil, aynı zamanda, sermayenin farklı birimleri/temsilcileri arasındaki mücadelenin de bir sonucu olarak ortaya çıkacaktır.

Bu soruların yanıtları ne olursa olsun, şurası çok açıktır: otomatik olarak gerçek çıkarlarının farkında olan birleşik bir idari ve kapitalist sınıfın varlığına *hükmedilemez.* Daha ziyade, bu sınıfın nasıl örgütlendiği, çıkarlarının tarihsel olarak nasıl rekabet ve mücadeleler sonucunda ortaya çıktığı incelenmelidir. Bu durum beni, sermayenin temsilcilerinin çıkarlarını diğer sınıfların temsilcilerine dayatacak yeterlikte bir güce sahip olduğu yönündeki üçüncü varsayıma götürüyor. Braverman, işçilerin Taylorizme direnişini esas itibariyle ikincil bir role, çaresiz bir şekilde sermayenin tahakkümü altında oluşlarının aciz bir ifadesine indirgemektedir.[90] Ancak işin aslı şu ki, ABD'deki pek çok sendika Taylorizme direnebilmiştir.[91] Diğer ülkelerdeyse, direniş çok daha etkili olmuştur.[92] Açıklık getirilmesi gereken asıl şey,

[90] Örneğin bkz. Braverman, s. 136.

[91] David Montgomery, Workers' Control in America, New York 1979, 1. ve 4. bölümler.

[92] ABD'de ve Büyük Britanya'daki iş verimliliğine ayrılmış 1904 yılı hükümet raporundaki bir şekilde naif fakat önemli yorumlara değinmeden edemeyeceğim: "Büyük Britanya'da üretim miktarıyla ilgili bilgiye ulaşılması, diğer ülkelere kıyasla muhtemelen daha zordur... İngilizler kadar bireyci ve ketum insanlar arasında belli bir süre içinde üretilen ürün miktarına ulaşmak neredeyse imkânsızdır" (U.S. Bureau of Labor, Commissioner of Labor, *Regulation ve Restriction of Output,* Eleventh Special Report, 1904, s. 721). Bu raporlar halka açık olarak

bir tarafta etkin bir direnişe, başka bir tarafta teslimiyete yol açmış olan sermaye ile emek arasındaki özel güç dengesidir. Taylorizm sermayenin güçsüz proletaryaya karşı bir saldırısı mıydı, yoksa güçlenmekte olan proletaryaya karşı alınan bir savunma tedbiri miydi? Muhtemel ki, büyük şirketlerin önemi sadece hacimlerinde değil, aynı zamanda sermayeye isteklerini işçi sınıfına dayatabilme gücünü verebiliyor olmasında saklıdır. Korporatif liberal devletin ortaya çıkışı ile emek-sermaye mücadeleleri arasında nasıl bir ilişki söz konusudur? Güç dengesindeki değişimler sendikaların Taylorizm karşısındaki konumlarında görülen değişiklikleri açıklayabilir mi?[93]

Bilimsel-Teknik Devrim

Braverman bilimsel yönetime dönük arzu konusunda açık bir muğlaklık sergilese de, bilimsel-teknik devrimin kaynağı hakkındaki fikirleri dolambaçsız ve nettir. Marx gibi, Braverman da kapitalistler arasındaki rekabetin, verimliliğin makineleşme yoluyla arttırılmasını beraberinde getirdiğini öne sürmektedir.[94] Denetim, emek örgütlenmesinde ikincil bir unsur halini alırken, verimlilik arayışı birincil unsur haline gelir. Üretim içi ilişkilerin tasarım ve uygulamanın ayrılmasına dönük bir hedefle şekillendirilmesi ancak makineleşme verimlilik güdüsü tarafından belirlendikten sonra gerçekleşmiştir. Ne var ki Braverman, denetimin verimlilik arayışından ayrılmadığı Babbage ilkesini esas alan başka bir fikir ortaya atmaktadır.[95] "İşin daha ucuz operatörlerce gerçekleştirilecek şekilde bölünmesine imkân tanıyacak olan tasarım, bu değeri doğa kanunu ya da bilimsel zorunluluğun gücüne sahipmiş gibi görünecek kadar fazla içselleştirmiş olan idare ve yöneticilerin aramakta olduğu tasarımın ta kendisidir."[96]

Dördüncü kısımda, "verimlilik" ile "denetim" arasındaki ilişkiye dönük tartışmaya geri döneceğiz. Fakat şimdilik, idarenin yatırımları

faaliyet düzeylerini kurallar biçiminde tanımladığından, kendi içinde yüksek bir *sınıf* bilincinin söz konusu olduğu İngiltere'ye kıyasla, ABD'deki işçiler saldırgan Taylorcu uygulamalar karşısında daha savunmasızlardı.

[93] Bkz. Nadworny.

[94] Braverman, s. 147, 170, 206, 236.

[95] Agy., s. 79-82.

[96] Agy., s. 200 (ayrıca bkz. Dipnot.).

iş verimliliğini artırmak amacıyla yaptığını varsaymakla yetinelim. Zamanlama meselesi hâlâ olduğu gibi durmaktadır. İdare yeni makineleri *ne zaman* kullanmaya başlar? Bu makineler piyasaya sürülür sürülmez mi? Rekabet baskısı ortaya çıktığında mı? Ya da mücadeleye bir tepki olarak mı? Esasen, verimlilik kavramı mücadeleden bağımsız bir şekilde değerlendirilebilir mi? Aynı döneme ait ilgi çekici bir örnek de, ticari tarımda tarla işlerinin makineleşmesidir. Bu teknoloji zaten vardı ya da her zaman yaratılabilirdi, fakat çiftçiler ucuz işgücü rezervlerinden yararlanabildikleri sürece bu konuda acele etmeye gerek duymamışlardır. Sendikacılığın yükselmesi ve Bracero programının sona ermesiyle beraber, makineleşme domates toplamacılığında hızla ilerlemiştir ve salata hasadı üzerinde hâkimiyet kurmayı vaat etmektedir.[97] Makineleşmedeki ilerleme sadece emek maliyetlerindeki artışa değil, aynı zamanda işçi sınıfının artan gücüne de bir cevap olarak değerlendirilmelidir. Elle toplama, yeterli işgücü arzı olduğu müddetçe kabul edilebilir bir pratik olmuştur, ancak Birleşik Tarım İşçileri Sendikası'nın (UFW) yükselişiyle beraber, büyük miktarlarda toplu işgücü bulmak sorun olmaya başlamıştır. Bu nedenle, sermaye-yoğun hasat toplama pratiğine geçiş, işgücü gerekliliğini azaltarak sendikanın gücünü zayıflatma yönünde bir çabadır. Bunların tamamı göstermektedir ki bilimsel-teknik devrimin yükselişi sadece rekabete değil, aynı zamanda mücadeleye de dayanmaktadır. Braverman, direnişi emekten "iç sürtüşmelere"[98] layıkıyla indirgemeyi başaramamıştır. Mücadele, kapitalizmin gelişmesinde salt bir türev değildir, aynı zamanda belirleyicidir.[99]

---

[97] Bill Friedland ve Amy Barton, *Destalking the Wily Tomato*, Department of Applied Behavioural Sciences, College of Agricultural and Environmental Sciences, University of California, Davis, 1975; Bob Thomas, "Citizenship and Labour Supply: The Social Organization of Industrial Agriculture",Doktora tezi, Northwestern University, 1981.

[98] Braverman, s. 103.

[99] Farklı sektörler ve mesleklerin vasıfsızlaştırıldığı durumlar verimli birçok araştırmanın konusu olabilmiştir. Braverman'ın kendisi makineleşmenin ve Taylorizmin hem tarih boyunca düzensiz bir şekilde geliştiğini hem de sosyal yapı üzerinden yayıldığını kabul eder (s. 172, 208, 282). Vasfın ortadan kaybolması ve makineleşmeye karşı başarılı direnişlerin sergilendiği bu istisnai örneklere ilişkin bir değerlendirmeden çok fazla şey öğrenmek mümkündür. Örneğin bkz. Gouldner, *Patterns of Industrial Bureaucracy*, E. L. Trist, G. W. Higgin, H. Murray ve A. B. Pollock, *Organizational Choice*, London 1963; ve Marglin, a.g.e.; bunların tamamı madencilik meselesine değinmektedir. İnşaat endüstrisi için bkz. Arthur Stinchcom-

Kapitalist Emek Sürecinin Tarihsel Eğilimleri

Tartışmamızı makineleşmenin yaygınlaşmasından bizatihi makineleşmenin ortaya çıkışına doğru genişletmek mümkün müdür? Bilimsel yönetim ile makineleşme (bilimsel-teknik devrim) arasında nasıl bir ilişki mevcuttur? Braverman, kesin bir dille şöyle ifade etmektedir: "Bilimsel yönetim ve üretimin modern bilimsel yönetim temelinde örgütlenmesi 'hareketi'nin tohumları geçtiğimiz yüzyılın son yirmi yılında atılmıştır. Ve işgücünün daha hızlı bir şekilde sermayeye dönüştürülmesi saikiyle bilimin sistematik kullanımı esasına dayanan bilimsel teknik devrim de yine... aynı zamanda başlamıştır. Dolayısıyla, sermayenin faaliyetinin bu iki yönünü açıklarken, tekelci sermayenin asli iki hususunu açıklamış oluyoruz. Bunlar gerek kronolojik olarak gerekse işlevsellik bakımından, kapitalist gelişmedeki yeni safhanın birer parçasıdır ve tekelci sermayeden doğmakta ve tekelci sermayenin varlığını mümkün kılmaktadır."[100]

Elbette ki, bu tür bir değerlendirme somut bir şekilde belgelendirilmeye ihtiyaç duymaktadır.[101] Braverman, Taylorizm ve bilimsel-teknik devrimi tekelci sermayenin iki veçhesine indirgeyerek, bütün dinamikleri rekabetçi kapitalizmden tekelci kapitalizme geçişten türetmeye çalışmaktadır. Hâlihazırda alternatif bir hipotez önermiştim. Tıpkı Marx'ın sınıf mücadelesinin, İngiltere'de fabrika kanunlarının yürürlüğe konması aracılığıyla, "mutlak artı değer"den (kârı artırmak amacıyla işgünün uzatılması) "göreli artı değer"e (kârı artırmak için

---

be, "Bureaucratic and Craft Administration of Production: A Comparative Study", *Administrative Science Quarterly*, no. 4, 1959, s. 168-187; ve giyim endüstrisi için bkz. Lupton, *On the Shop Floor* ve Sheila Cunnison, *Wages and Work Allocation*, London 1965. Robert Blauner'in (*Alienation and Freedom*, Chicago 1964) fikirlerini daha da geliştiren Arthur Stinchcombe batmış maliyet, çıkar imtiyazı ve tekelleşme ile rekabet yoluyla değişimin önlenmesi görüşlerine dayanan bir örgütsel süreklilik teorisi geliştirmiştir (Stinchcombe, "Social Structure and Organization", içinde J.D. March, ed., *Handbook of Organizations*, New York 1965, s. 142-169).

[100] Braverman, s. 252.

[101] Braverman'da muhtemelen alternatif bir bakış açısı mevcuttur (s. 169-171) fakat bu çok açık değildir. Braverman'ın gerek rekabetçi kapitalizmdeki emek sürecinin doğası hakkında çok bir şey söylememesi, gerekse rekabetçi kapitalizm ile tekelci kapitalizm arasındaki farkı açıklığa kavuşturmaması da yine sorunun bir parçasıdır. Ayrıca, bu bölümün beşinci kısmına bkz.

üretkenliğin arttırılması) geçişe nasıl neden oluğunu gösterdiği gibi, sonraki bir tarihte de Taylorizm tarafından kışkırtılan sınıf mücadelesi, bilimsel yönetimden bilimsel-teknik devrime geçişe neden olmuştur.[102] Ayrıca, emek süreci düzeyindeki bu geçişin, rekabetçi sermayeden tekelci sermayeye geçişe karşılık geldiğini düşünüyorum. Bu argümana göre, Taylorizm tekelci sermayenin cariyesi değil, ebesi olmuştur.

Bununla beraber, rekabetçi kapitalizm ile tekelci kapitalizmi üretim süreci açısından ayıran tek ya da en uygun ayrımın tasarım ile uygulama arasındaki ayrımın sistematik bir şekilde geliştirilmesi olup olmadığını sorabiliriz. Böyle bir argümanda bulunabilmek için rekabetçi kapitalizmdeki, yani ABD açısından 1880 öncesindeki emek sürecinin asgari ölçüde dahi olsa incelenmesi gerekmektedir. Fakat Braverman bu noktada sistematik bir şekilde başarısızdır. Bunun yerine, zanaatkâr işçiye dayalı on dokuzuncu yüzyıl kapitalizminin idealleştirilmesi ile vasfın kaybolmasına dayalı yirminci yüzyıl kapitalizminin gerçekleri (olarak gördükleri) arasında yanlış bir karşılaştırma yapar.[103] Kapitalizmin başlarında hüküm süren aşırı vasıfsızlaştırma yöntemlerini kavramak için çok ciddi bir tarih bilgisine de ihtiyaç yoktur. Engels'in on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında İngiltere'deki çeşitli endüstri kolları üzerine yaptığı değerlendirmelerine şöyle bir göz gezdirmek bile çok az işçinin emek sürecine ciddi biçimde hâkim

---

[102] Bu, makineleşmenin kendisini mücadeleden bağımsız bir şekilde ileri ittiğini söylemek değildir. Bilakis. Fakat ilk direnişin üstesinden gelindiğinde, böyle olduğu varsayılırsa, artık soru, yeni makinelerin etkisinin mücadeleyi büyüteceği mi yoksa zayıflatacağı mı sorusudur. Bu, elbette ki desteklediği ideolojik etkilerle bağlantılı olacaktır. Parçalama, hareket "özgürlüğü"nü artırma, ihtilaf noktalarını bertaraf etme, kuralların uygulamaya konmasını sağlama kapasitesi sayesinde yeni makinelerin idareye karşı işçiler arasındaki dayanışmanın azalmasına yol açması çok muhtemeldir. Ancak elbette ki zıt etkileri de söz konusudur.

[103] Jean Monds, Katherine Stone'un "The Origin of Job Structures in the Steel Industry" çalışmasını "zanaat özerkliğinin yitik cenneti" olarak benzeri şekilde yanlış bir on dokuzuncu yüzyıl portresi sunmakla eleştirmektedir ("Workers' Control and the Historians: A New Economism", *New Left Review*, no. 97, Mayıs-Haziran 1976, s. 90). Stone, çelik endüstrisinde zanaatın yok edilmesi konusunu değerlendirirken, hâlihazırda yaratılmış vasıfsız işçileri görmezden gelir. Zanaat işçileri işçi sınıfının tamamını oluşturmayan küçük bir işçi aristokrasisini temsil etmişlerdir fakat bunu Erik Olin Wright'ın deyimiyle, işçiler ile kapitalistler arasındaki çelişkili bir sınıf konumunda gerçekleştirmişlerdir (Wright, "Class Boundaries in Advanced Capitalist Societies", *New Left Review*, no. 98, Temmuz-Ağustos 1976, s. 3-41).

olduğunun görülmesine yetecektir.[104] Özetle, tasarım ile uygulamanın ayrılmasını kapitalizmin dönemlere ayrılmasıyla ilişkilendirmek son derece güçtür. Üretim sürecindeki değişikliklerin özelliklerini saptamanın alternatif bir başka yolu da, üretim noktasında rızayı örgütleyip, mücadelelerin mevzisini değiştirip, böylelikle üretim içi ilişkilerin yeniden üretimini garantiye alarak artığın gizlenmesine ve güvenceye alınmasına hizmet eden belli ideolojik ve politik yapıların üretim noktasında ortaya çıkışına odaklanmak olacaktır.[105]

Son olarak, kapitalist denetim ile tasarım-uygulama ayrımı arasındaki ilişki konusunda daha önce yönelttiğimiz soruya geri dönmek zorundayız. Ben kapitalist denetimin –artığın eşzamanlı olarak gizlenmesi ve güvenceye alınması– tasarım ile uygulamanın ayrılma biçimine sınırlar koyduğunu savunuyorum. Kısıtlı bir ayrım artığı şeffaf kılacakken, fazla büyük bir ayrım da artığın güvenceye alınmasını tehlikeye sokacaktır. Kapitalist emek süreci –bütün safhalarında– tarihsel olarak değişkenlik gösteren bu sınırlar içinde bulunur. Ekonomik krizler, –küresel veya yerel– bu sınırların dışına çıkıldığında patlak vermektedir. Dolayısıyla, işin zenginleştirilmesi, işin genişletmesi ve iş rotasyonu tasarım-uygulama ayrımında bu üst sınırların var olduğunu göstermektedir. Emek sürecine yönelik bu marjinal düzenlemeler, her ne kadar gerçekte eğilimi tersine çeviremeseler de, ileride gerçekleşebilecek olan vasıfsızlaştırmaya tampon görevi görebilmektedir. Salt bu nedendir ki, şirket yönetimindeki yeni beşeri ilişkiler yaklaşımı son derece ciddiye alınmalı ve asla "personel departmanlarının ve de endüstriyel psikoloji ve sosyolojinin lüzumsuz manipülasyonları"[106] ola-

---

[104] Frederick Engels, *The Conditions of the Working Class in England*, St Albans 1969, s. 163-239. Ayrıca bkz. 2. Bölüm. [Türkçesi: İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013].

[105] Alternatif kapitalist emek süreci periyotlamalarına şu çalışmalarda rastlamak mümkündür: Richard Edwards, *Contested Terrain*, New York 1979; Andrew Friedman, *Industry and Labour*, London 1977; ve Craig Littler, *Labour Process in Capitalist Societies*, London 1982. Bunlara ilişkin eleştirilerim ve alternatifim için bkz. Üçüncü Bölüm.

[106] Braverman, s. 150. Anlamlandırma ve katılımı artırma yönündeki idari girişimlerin Michel Bosquet'in ("The Prison Factory", *New Left Review*, no. 73, Mayıs-Haziran 1972, s. 23-24) öne sürdüğü gibi sınıf mücadelesini genişletme etkisini barındıracağını düşünmüyorum. İdari uygulama ve felsefedeki mevcut eğilimlerin sonuçlarına ilişkin daha az iyimser bir değerlendirme için bkz. Theo Nichols, "The 'Socialism' of Management: Some Comments on

rak görmezden gelinmemelidir. Artık kapitalizmde manipülasyonun gerçekte ne kadar mümkün olduğu ve bu tür değişikliklerin bir yandan salt teknik zorunluluklar, diğer yandan sosyal zorunluluklar tarafından ne derece sınırlandırıldığı meselesine geçmek durumundayız.

Teknoloji: Masum mu Günahkâr mı?

"Eleştiriye" yaslanıyor olması itibariyle, Braverman doğal olarak, her zaman açıkça olmasa da örtük olarak sosyalizmde emek sürecinin doğasına çok fazla yer vermektedir. Esasen, bu bağlamda Marksizm kapitalizmi tarihin sonu olarak imlemeyen ve de kapitalizmdeki emek sürecini nihai veya kaçınılmaz görmeyen tek büyük sosyal teori olagelmiştir. Marx ile Weber arasındaki ve daha yakın geçmişte Marcuse ile Habermas arasındaki tartışma bu konu etrafında dönmüştür.[107] Weber'in betimlemek için çok fazla yer ayırdığı rasyonalite, kapitalist egemenliğin belirli bir biçiminin örtük bir biçimde de olsa cisimleştiği bir kapitalist rasyonalite midir? Ya da bir şekilde masum, nötr ve özsel özellikleriyle daha uzun bir süre bizimle birlikte olmaya mı yazgılıdır? "Teknoloji" ve "verimlilik" toplumu da beraberinde sürükleyen kendilerine özgü bir momentum ve determinizme mi sahiptir? Ya da bunlar, içinde ortaya çıktıkları ve bu anlamda ilgili üretim ilişkileri dizisi tarafından belirlendikleri üretim tarzı ile bağlantılı mıdır?

Braverman doğal olarak katı teknolojik determinizme karşı konumlanır ve emek sürecinin şekillendirilmesini bir üretim tarzına özel ve özgü olarak değerlendirmektedir. Bu nedenle, aynı "teknoloji"nin, aslında iki farklı üretim tarzına karşılık gelen, iki farklı üretim sürecinin parçası –örneğin, feodal üretim tarzında ve de kapitalist üretim tarzında buhar gücü– olarak karşımıza çıkabileceğini iddia eder. Da-

---

the New 'Human Relations' ", *Sociological Review*, no.23, Mayıs 1975, s. 245-265. James Reinhart işi zenginleştirme, insanlaştırma ve sair şemalarına ilişkin değerlendirmesinde, bu değişikliklerin emek sürecindeki artan rasyonelleştirmeyi çoğunlukla gizlediğini, idarecilerin işi insanlaştırma adına işgücü üzerinde daha fazla denetim uygulayabildiğini ileri sürmektedir (bkz. "Job Enrichment and the Labour Process", State University of New York, Sosyoloji Bölümü'nün desteğiyle 5-7 Mayıs, 1978 tarihleri arasında Birmingham'da gerçekleştirilen Emek Sürecinde Yeni İstikametler adlı konferansta sunulan metin).

[107] Bkz. Habermas, "Technology and Science as 'Ideology' " ve Marcuse, *One-Dimensional Man*, 6. Bölüm.

hası, her üretim tarzı kendi teknolojisini yaratmaktadır: "Dolayısıyla, eğer buhar gücü bize endüstriyel kapitalisti 'veriyorsa', devamında, endüstriyel kapitalizm de elektrik gücü, içten yanmalı motor gücü ve atom gücünü vermektedir."[108] Nasıl ki feodal üretim ilişkileri bize bir teknoloji türünü veriyorsa, aynı şekilde kapitalist üretim ilişkileri de bir başka teknolojiyi vermektedir. Dolayısıyla, sosyalizmin de bize bir üçüncü teknolojiyi vereceğini varsayabiliriz. Ancak, gerçekte bu üçüncü teknolojiyi olumsuz değil de, olumlu bir şekilde öngörmek demek, bir feodal döneme ait bir kalfadan kapitalist atom gücünü öngörmesini istemek olacaktır. Bu nedenle mesele, sosyalist teknolojinin *mümkün* olup olmadığı değil, *gerekli* olup olmadığıdır. Yani, sosyalizm kapitalist makinelerle işleyebilir mi ya da makineler üretim ilişkileri ve üretim içi ilişkilere sosyalizmi imkânsız kılan kısıtlamalar getirmekte midirler?[109]

Sovyetler Birliği'nin doğasına ilişkin mevcut tartışmalardan da anlaşılacağı üzere, bu soyut bir mesele değildir. Sırf bize sayısız kez yinelenmiş olması nedeniyle bile hepimizin bildiği gibi, Lenin, Taylorizmi ve beraberinde getirdiği kapitalist makineleri büyük bir hevesle benimsemiştir. Braverman şöyle yazar: "Sovyet sanayileşmesi hakkında nasıl bir fikre sahip olursanız olun, vicdanen, tarihini, en eski ve en devrimci dönemlerini bile emek süreçlerini temel olarak kapitalizminkinden farklı bir şekilde örgütleme teşebbüsü olarak, dolayısıyla, Clark Kerr'in sonsuz gerçekliklerinde çöken bir teşebbüs olarak yorumlamak mümkün değildir. Birbirini izleyen Sovyet liderlerinden herhangi birinin bu tür bir teşebbüsün Sovyet tarihinin o safhasında gerçekleştirilmesi gerektiğini iddia ettiğini ispat etmek neredeyse imkânsızdır."[110]

---

[108] Braverman, s. 19.

[109] Marx'ın kendisi de elbette ki kapitalizmde üretim güçlerinin gelişmesi konusunda iyimserdi. Bunlar kapitalizmin aşılmasının gerekliliğine ve sosyalizmin pratik edilmesi olasılığına eşzamanlı olarak katkıda bulunmuştur. "Büyük ölçekli sanayi, doğrudan kendi felaketleri aracılığıyla, emeğin değişimini ve bu sayede işçinin ölüm kalım meselesi içinde azami sayıda farklı emek türüne uygunluğunu bilinir kılar... Tek bir uzmanlaşılmış sosyal işlevin hamili olan, kısmen gelişmiş birey yerini farklı sosyal işlevleri yürüteceği farklı faaliyet tarzları olan tamamen gelişmiş bireye bırakmak zorundadır." *Capital,* 1. Cilt, s. 618.

[110] Braverman, s. 22.

Bu noktada ciddi bir soru belirmektedir: Sovyetler Birliği'ndeki sosyalist deneyimin başarısızlığını, niyet ve amaçları açısından kapitalist emek süreci olan emek süreçlerinin devamlılığına ne ölçüde bağlayabiliriz? Lenin en ileri biçimiyle kapitalist teknolojinin –ki 1917'de Taylorizm ileri bir yapıydı- sosyalizme zemin oluşturduğunu varsayıyordu. Lenin, görevini, politik üstyapıya –"proletarya diktatörlüğüne"–indirgediği sosyalist üretim ilişkilerini kapitalist üretim güçlerine aşılamak olarak görmüştür. Böylelikle, emek sürecinin özel olarak kapitalist karakterini reddetmiştir: işin parçalanması, yabancılaşma, sömürü, zihin emeği ile kol emeğinin birbirinden ayrılması, artı değerin eşzamanlı olarak gizlenmesi ve güvenceye alınması. Bununla beraber, kapitalist emek süreci örgütlenmesinin buna uygun üretim ilişkileri yapısına ve dolayısıyla bir bütün olarak üretim tarzına kısıtlama getirdiğini reddetmiş olması da aynı derecede önemli bir diğer noktadır.[111]

Üretim İçi Sosyal ve Teknik İlişkiler

Braverman'a göre, üretim içi ilişkilerin dönüşümü, sosyalizmin tesisinin vazgeçilmez koşuludur, ancak sosyalist tasarının aynı zamanda bünyesinde yeni bir teknoloji –sosyalist teknoloji– barındırıp barındırmayacağı konusunda bu denli bir açıklık söz konusu değildir. Meseleyi şöyle açıklayabiliriz. Kapitalist üretim içi ilişkiler, en azından kısmen, kapitalist üretim ilişkileri (artığın gizlenmesi ve güvenceye alınması ya da Braverman'a göre, tasarım ile uygulamanın birbirinden ayrılması) tarafından şekillendirilmiştir. Emek sürecinin bu yönüne *üretim içi sosyal ilişkiler* adını verebiliriz. Aynı zamanda, üretim araçlarının emek sürecinin örgütlenmesinde etkili olan kendi gerekliliklerine sahip olması da mümkündür. Yani makineler, içinde kullanıldıkları üretim ilişkilerinden bağımsız olarak işin örgütlenmesi noktasında birtakım kısıtlamalar getirebilmektedir ki bunu *üretim içi teknik ilişkiler* olarak adlandırıyorum.[112] Şu halde, sosyalist makineler

[111] Bu konulara ilişkin bir değerlendirme için bkz. Ulysses Santamaria ve Alain Manville, "Lenin and the the Problem of Transition", *Telos*, no. 27, Bahar 1976, s. 79-96.

[112] Erik Wright'ın bir söyleşisinde işaret ettiği üzere, teknik gereklilikler üretim içi ilişkilerin belli özelliklerini nitelemekten ziyade, bunları ortadan kaldırmanın negatif şeklini alabilir. Teknoloji ile üretim ilişkileri arasındaki uygunluk değişkenleri Tavistock Institute'e bağlı

gerekli mi sorusunun iki boyutu mevcuttur. Birincisi, kapitalist makineler üretim içi teknik ilişkiler oluşturur mu? İkincisi, eğer oluşturuyorsa, bu ilişkiler sosyalizmle bağdaşabilir mi? Başka bir ifadeyle, montaj hattı veya nümerik kontrollü torna tezgâhı sosyalizm ile çelişecek belli hiyerarşi, yabancılaşma ve sair biçimleri *gerektirir* mi? Şayet kapitalist makineler bu tür kısıtlamalar dayatırsa, sosyalizmin uygulanması da aynı şekilde sosyalist makineler mi gerektirecektir?

Braverman genel itibariyle üretim içi teknik ilişkilerin olmadığını ve kapitalist makinelerin sosyalizmde de kullanılabileceğini savunur. "Makine 'insanlığın' hizmetkârı olarak değil, sermaye birikiminin bu makinelerin mülkiyetini verdiği kişilerin bir enstrümanı olarak ortaya çıkar. İnsanların makine aracılığıyla emek sürecini denetleyebilme kapasiteleri, kapitalizmin başlangıcından beri üretimin doğrudan üreticinin değil, sermaye sahipleri ve temsilcilerinin denetiminde olmasının temel aracı olarak, idarenin elinde olmuştur. Dolayısıyla, emek verimliliğini artıran teknik işlevinin –ki bu, her türlü sosyal düzende makinelerin bir nişanesi olacaktır– yanı sıra, makinelerin kapitalist sistemde aynı zamanda işçi kitlelerini kendi emekleri üzerindeki kontrollerinden yoksun bırakma gibi bir işlevi de mevcuttur.[113]

Daha da açık biri biçimde: "Fabrikada, sorun makineler değil, kapitalist üretim tarzının koşullarıdır"; "insan ırkını aciz kılan şey, makinelerin üretim gücü değil, bunların kapitalist üretim tarzında kullanılış biçimidir."[114] Ancak, Braverman makinelerin tarafsızlığına yer

---

"sosyo-teknik sistemler" okulu tarafından incelenmiştir. En ilgi çekici ve ayrıntılı çalışmalardan birinde, İngiliz kömür madenciliği endüstrisi incelenmiş ve araştırmacılar makineleşmenin kendi kendini düzenleyen grup esasına dayalı geleneksel iş örgütlenmesi şekline uygun olmadığını ve verimlilikte düşüşe yol açtığını ortaya koymuşlardır. Araştırmacıların ulaştığı sonuç, madenciliğin iki yöntemden birinde, ya kendi kendini düzenleyen çalışma grubu ya da aşırı cezalandırıcı bürokrasi esasına dayalı örgütlenebileceği yönündedir. Bkz. Trist vd., *Organizational Choice*. İleri kapitalist uluslarda madenciler ikinci alternatife direnmeyi başarmışken, Güney Afrika uluslarında sömürgecilik ve apartheid rejiminin politik koşulları zor yoluyla militarist iş örgütlenmesinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. "Ulusal" bağımsızlığın kazanılmasıyla beraber siyahiler ile beyazlar arasındaki politik güç ilişkilerinde değişim yaşandığında bu iş örgütlenmesi biçimine ne olduğu ilgi çekici bir çalışma konusu olacaktır. Bkz. Beşinci Bölüm.

[113] Braverman, s. 193.

[114] Agy., s. 281-282, 229; ayrıca bkz. s. 194-195, 199, 207.

yer daha bir imtinayla yaklaşmaktadır: "Bu zorunluluklar 'teknik ihtiyaçlar', 'makinenin niteliği', 'verimliliğin gereksinimleri' olarak anılmaktadır ancak *genel itibariyle,* bunlar sermayenin zorunluluklarıdır, teknik zorunluluklar değil (italikler bana ait)."[115] Ayrıca, bazı kapitalist makineler gerçekten de dayattıkları teknik kısıtlamalar nedeniyle sosyalizmde tasavvur edilemez olacaktır. Braverman'ın 'barbarlıktan yadigâr' olarak nitelediği montaj hattı buna iyi bir örnektir. Braverman manidar bir şekilde şöyle yazmaktadır: "teknolojik açıdan bakıldığında, bu [*montaj hattı*], son derecede ilkeldir ve 'modern makine teknoloji' ile alakası yoktur."[116] Bu tespitin sonucunda Braverman'a göre ileri kapitalist teknoloji sadece önemsiz düzeyde üretim içi teknik ilişkilere sebebiyet vermektedir ve dolayısıyla, kapitalist makineler sosyalizmin tatbikine herhangi bir engel teşkil etmemektedir."[117]

Sosyalist Makineler ve Kapitalist Verimlilik

Ancak, üretim içi teknik ilişkilerin önemsiz olduğu ancak belirgin bir sosyalizm nosyonuna referansla iddia edilebilir. İşyerinin "sosyalist toplumsallaştırılması", Braverman'a göre tasarım ile uygulamanın yeniden birleşmesi anlamına geliyor gibi görünmektedir.[118] "Gerçekte, makineler pek çok olasılığı bünyesinde barındırmaktadır ve bunların çoğu sermaye tarafından, ilerletilmekten ziyade, sistematik bir şekilde engellenmektedir. Otomatik bir makineler sistemi, mühendislik bilgisiyle işçilerin makineler üzerinde yeterlik düzeyine erişmelerini ve akabinde teknik açıdan en gelişmişinden en rutinine kadar faaliyet rutinlerini aralarında paylaşmalarını sağlayarak görece az sayıda işçinin son derece verimli bir fabrika üzerinde gerçek bir denetim sağlaması imkânı sunmaktadır. Soyut olarak düşünüldüğünde makinelerin ek-

---

[115] Agy., s. 230.

[116] Agy., s. 232.

[117] Lenin'in elli yıl önce, yani Taylorizm ve montaj hattının kapitalist teknolojinin en ileri biçimi olduğu esnada aynı şeyi söylediğinin altını çizmek gerekir. Öyleyse, bundan elli yıl sonrası için ne söylenebileceği de merak edilebilir. Çağdaş ileri teknolojinin ümit edilen sosyalizmin ilk makinelerinden daha geçerli olabileceğini kim neye dayanarak iddia edebilir? Hele ki makinelerin kendileri bilinmezken!

[118] Alternatif "sosyalist toplumsallaştırma" nosyonları değerlendirmesi için bkz. Santamaria ve Manville; ve Karl Korsch, "What Is Socialization?", *New German Critique*, no. 6, Güz 1975, s. 60-81.

siksiz bir şekilde gelişmiş oldukları aşamanın en göze çarpan karakteristiği, emeği toplumsallaştırma ve bundan, üst düzey teknik beceriye dayanan bir mühendislik işletmeyesi yaratma yönündeki bu eğilimdir, başka bir şey değil. Ancak Sanayi Devrimi'nden beridir her teknik gelişmede tekrar ileri sürülmüş olan bu imkan, bu tür bir işbölümünün her geçen gün daha da modası geçmesine karşın, işbölümünü en kötü yönleriyle yeniden tesis etme ve hatta derinleştirme gayretindeki kapitalistler tarafından engellenmektedir."[119]

Tasarım ile uygulamanın yeniden birleşmesinin sosyalizm veya komünizmin gelişimi açısından mutlak bir *gereklilik* olduğuna çok az kişi karşı çıkar ve Braverman'ın mesleki yapının bu ilkeye nasıl dayandırıldığına ilişkin analizi de dikkate alındığında, bunun yok edilmesi de şüphesiz ki toplumda ciddi bir dönüşümü gerektirecektir. Yine de, pek çokları için, özellikle de Frankfurt Okulu'nun önde gelen fertleri açısından, sosyalizmin önündeki engeller tasarım ile uygulamanın ayrılmasına indirgenebilmek şöyle dursun, bizatihi kapitalist teknolojinin yapısına kaydedilmiş durumdadırlar.[120] Ne kadar ileri teknoloji olursa olsun, kapitalist verimlilik için yapılmış olan makinelerin sosyalizmle uyuşmamaları mümkündür. *Emek ve Tekelci Sermaye*'de, kapitalist makinelerin masumiyetine karşı seferber edilebilecek olan ve Babbage ilkesini esas alan bir argüman mevcuttur. Vasfın gasp edilmesi sadece kapitalistlerin denetimini güçlendirmekle kalmamaktadır, aynı zamanda kapitalistin kullandığı emek gücünü de ucuzlaştırmaktadır: "Emek gücünün satılması ve satın alınmasına dayalı bir toplumda, zanaat işinin parçalanması münferit parçaları ucuzlatır" ve "dolayısıyla, hem idari denetimi güvenceye almak hem de işçinin maliyetini düşürmek amacıyla, tasarım ile uygulama işin farklı alanları haline getirilmelidir."[121] Başka bir ifadeyle, kapitalizmde verimliliği

[119] Braverman, s. 230; ayrıca bkz. s. 445.

[120] Frankfurt Okulu bu meselede tümüyle tutarsız değildir. Horkheimer ve Adorno'nun *Aydınlanmanın Diyalektiği*, Marcuse'nin *Tek Boyutlu İnsan* kitaplarında, kapitalist teknolojinin insanların birbirleri üzerindeki tahakkümünü içerdiği ve yine bu tahakküm tarafından dönülemez biçimde kirletilmiş olduğu belirtilir. Marcuse, *Eros ve Uygarlık*'ta (İdea Yayınları, İstanbul 1998), Horkheimer, *Akıl Tutulması*'nda, üretim güçlerinin gelişiminin özgürleştirici potansiyeli konusunda belirgin bir iyimserlik sergilemektedir.

[121] Braverman, s. 80, 118.

artırmak üzere tasarlanan makine tipi, denetimi pekiştiren makinenin ta kendisidir; verimlilik tahakkümün kendisine dönüşmektedir.[122]

Braverman'da bu durumu görmek mümkün olmakla beraber, kendisi genellikle verimlilik ile tahakkümün emek sürecinin iki farklı boyutu olduğunu ve kapitalist makinelerin kapitalist denetimin gereksinimleri tarafından bozulmamış olduğunu iddia etmektedir. "Makinelerin kullanım biçimleri –emeğin makineler ekseninde örgütlenme ve istihdam edilme biçimi– kapitalist üretim tarzının eğilimleri tarafından, makineleşme hamlesinin kendisi ise emeğin verimliliğini artırma gayreti tarafından dikte edilmektedir."[123] Makinelerin kendileri suçsuzdur; onlar sadece emeğin verimliliğini artırmanın, "daha kısa sürede daha fazla üretim sağlamanın"[124] bir aracıdır; dolayısıyla, kapitalizmde emeğin verimliliğini artırmak ile sosyalizmde emeğin verimliliğini artırmak arasında bir fark yoktur.[125]

Bu bizi tekrar daha önce değindiğimiz kapitalist denetimin doğası tartışmasına götürmektedir. Kapitalizm tasarım ile uygulamanın birleştirildiği koşullarda da mevcudiyetini koruyabilir ve korumuştur da. Bu ikisinin ayrılması, kapitalist emek sürecinin olmazsa olmazı değil, kapitalizm geliştikçe eşitsiz bir şekilde ortaya çıkan ve yok olan bir şeydir. Zanaat işçisi de kapitalizmin bir parçasıydı ve aslında kimi yerlerde hâlâ da öyledir. Bu nedenle, tasarımla uygulamanın yeniden birleştirilmesini sosyalizm ile özdeşleştirmek, iş denetimi ile işçilerin iş üzerindeki denetimini,[126] üretim içi ilişkiler ile üretim ilişkilerini

---

[122] Babbage ilkesi makinelerin tasarımı ve işin örgütlenmesinde ifade bulduğundan, Marglin ve Stone'unki gibi verimliliği denetimden ayırma gibi mantık dışı çeşitli girişimleri beraberinde getirmektedir.

[123] Braverman, s. 206; ayrıca bkz. s. 193, 227.

[124] Agy., s. 170.

[125] Yale Magrass bana teknoloji ile makineler arasındaki ayrıma dikkat etmemi önermişti. Yine bir başka önerisi de, Braverman'ın sosyalizmde kapitalist *teknolojiyi* kabul ettiği ancak bunun sosyalist *makineleri* meydana getireceğini düşündüğü yönündedir. Bu nedenle, bilgisayar teknolojisinin; bazısında tasarım-uygulama ayrımı içselken, bazısında bu ayrımın olmadığı veriler hazırlayan ve kodlayan farklı türde makinelerle birlikte kullanılması mümkündür (Bkz. Braverman, s. 331-332). Başka bir ifadeyle, teknoloji masum olabilirken, makinelerdeki somut hali kusurludur.

[126] Bkz. Carter Goodrich, *The Frontier of Control*, New York 1920, s. 3-50; ve Monds. Tasarım ile uygulamanın tekil düzeyde yeniden birleştirilmesini (iş denetimi veya zanaat işçisinin

birbirine karıştırmaktır. Bu, yeterince ileriye gitmeme ve sonrasında da geçmişe dönük nostaljiyi geleceğe dönük nostaljiyle karıştırma riskini beraberinde getirmektedir.

Bütünlükler: İfade Edici mi Yapısal mı?

İkinci kısımda, Braverman'ın tasarım ile uygulamanın ayrılmasını kapitalist emek sürecinin tanımlayıcı özelliği olarak sunarak öz ile görünümü nasıl birbirine karıştırdığını; üçüncü kısımda, tasarım-uygulama ayrımını nasıl devinim halinde kapitalizmin tarihi boyunca ilerlettiğini ve direnişi ise nasıl rüzgâra savurduğunu; dördüncü kısımda ise, en son sınırlarını zorlayarak tasarım-uygulama ayrımını nasıl nihai olarak kendi olumsuzlamasına ve tıpkı Odysseus gibi eve dönüşe, yani, sosyalizmin kaidesi olarak zanaat işçisine eski görevinin iadesine bağladığını gördük. Dolayısıyla, Braverman'ın kapitalist bütünlük anlayışı sosyal hayatın metalaştırılması ve bununla beraber tasarım ile uygulamanın ayrılması üzerinden ifade bulduğu üzere, çalışmanın değersizleştirilmesi vasıtasıyla sosyal yapının bütününe nüfuz etmesi aracılığıyla inşa edilmektedir. Metalaştırma ve değersizleştirmenin kanser gibi yayılması, kapitalist ekonominin merkezinden en ucuna doğru fırlatıldıktan sonra kendilerine ait bir ivmeye sahip gibi hareket ederler. Bunlar sosyal hayatın bütün dokusunu kendilerine tabi kılana değin dur durak bilmezler. Bunların başka bir yerde değil de burada, başka biz zamanda değil de şimdi ortaya çıkmalarının özel nedenleriyle ilgilenmek tarihin genel akışında anlamsızdır. Metalaştırma ve değersizleştirme kapitalist toplumun belirleyici ilkesi, özü, gerçek benliği, karşı konulamaz itkisi olduğundan, neden ve sonuç esasen bir ve aynıdır.

Burjuva Bireyin Yok Edilmesi

Braverman'ın ayartıcı bir açıklık ve imgelem ile tarif ettiği şey, her bir parçanın bütünün, yani tek bir hâkim ilkenin ifadesi haline dönüştüğü bir bütünlüktür. "Marksizm ile burjuva düşünce arasındaki özgül ayrılığı oluşturan şey, ekonomik itkilerin tarihsel açıklamadaki üs-

geri getirilmesi) işçi denetimine çok daha yakın olacak toplu düzeydeki yeniden birleştirmeden ayırmak yerinde olacaktır. Ayrıca, toplu düzeyde yeniden birleştirme sadece belli türde teknolojilerde tekil yeniden birleştirme ile uyumlu olduğunu kanıtlayabilir.

tünlüğü değildir, bütünselci bakış açısıdır, yani bütünün parçalar üzerindeki her yana nüfuz etmiş üstünlüğüdür, yani, Marx'ın Hegel'den aldığı yöntemin özüdür."[127]

[Bu bakışın] Weber'in kapitalizmin gelişen ve nüfuz eden şekildeki rasyonellik kavrayışı ile paralellikleri yol göstericidir. Her ne kadar Weber rasyonalizasyonu geleceğin bütün toplumlarında var olacak bir ilke olarak görürken, Braverman ve Lukács ifade edici bütünlüklerini kapitalizmle sınırlı tutsalar da, üçü de toplumu ileriye doğru hareket geçiren mekanizmayı anlaşılır ve ayrıntılı bir şekilde ifade etmeyi başaramazlar. Weber, sanayiciliğin verimlilikte çok daha üst sınırların peşinde olduğunu, bu verimliliğin kendi karşı konulamaz momentini şekillendirdiğini ve bu rasyonelleştirmenin verimliliğin kaçınılmazı ve yegâne gerçekleşme tarzı olduğunu varsaymaktadır. Rasyonelleşmenin kim tarafından, kime yönelik ve nasıl gerçekleştirileceği, beraberinde getirebileceği mücadeleler veya alabileceği farklı şekilleri irdelemeyle pek de ilgilenilmemektedir.

Ancak Weber rasyonalitenin diğer yanına da duyarlıdır: tahakküm. "Bu (modern ekonomik) düzen artık, günümüzde sadece ekonomik kazançla ilgilenenlerin değil bu mekanizmanın içine doğmuş bütün bireylerin hayatlarını karşı konulamaz şekilde belirleyen makine üretiminin teknik ve ekonomik koşullarına mahkûmdur. Bu düzen, bu insanların hayatlarını belki de son ton kömür yakılana dek belirleyen güç olacaktır. Baxter'e göre, dış mallara dönük ilgi sadece "her an bir kenara atılabilen parlak bir pelerin gibi azizin" sırtında olmalıdır. Fakat kader, pelerinin demir bir kafese dönüşmesi gerektiğini buyurmuştur."[128]

Weber'in bireyleri Braverman'ın "her gün kendilerini daha 'modern', daha 'bilimsel', daha 'insanlıktan çıkmış emek tutsakları' yapmak için çalışan" işçileridir.[129] Zanaat işçisi yok edilmekte, sermayenin bedensizleşmiş bir parçasına dönüştürülmektedir. Aynı tema

---

[127] Lukács, s. 27.

[128] Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, New York 1958, s. 181. [Türkçesi: *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu*, Yarın Yayınları, İstanbul 2013].

[129] Braverman, s. 233.

eleştirel teoriye de hâkimdir: "Burjuva hayat örgütlemesinin asıl bereketi böylelikle felç edici bir kısırlığa dönüştürülmekte ve insanlar kendilerini hiç olmadığı kadar köleleştiren bir gerçekliği kendi emekleriyle hayatta tutmaktadırlar."[130] Bu çakışma kesinlikle tesadüf değildir. Braverman mülksüzleştirilmiş zanaat işçisi olarak, Weber inancını yitirmiş liberal olarak ve Horkheimer tecrit edilmiş ve çaresizlik içindeki entelektüel olarak, farklı bedenlerde de olsa burjuva bireyin karanlığa bürünmesinin yasını tutmaktadır.[131] Bu isimler, gelecek adına;

[130] Horkheimer, "Traditional and Critical Theory", içinde *critical Theory*, New York 1972, s. 213. Weber'in aksine, eleştirel teorisyenler bu tahakküm biçimini, en azından prensipte, kapitalizmin sonucu olarak değil, "doğanın tahakkümü" olarak kaçınılmaz görmektedirler. Buna karşın, tıpkı Braverman gibi yine bunlar da söz konusu tahakkümün iptalinin umudu nazarında çok az şey önermektedirler. Esasen, *Emek ve Tekelci Sermaye* ile kayda değer bir paralellik sergileyen bir makalesinde ("The Authoritarian State", *Telos*, no. 15, Bahar 1973, s. 3-20) Horkheimer, Braverman'ın zanaat geleneğini yâd ettiği damarla aynı damardan potansiyel anlamda özgürleştirici bir hareket olarak konsey komünistlerini yâd eder. Ne ilginçtir ki, konsey komünistleri de çoğunlukla vasıflı işçilerden oluşuyordu.

[131] John Myles'ın bana önerdiği gibi, Braverman'ın bireyciliği insanlık ve insan emeğine ilişkin kavrayışından ileri gelmektedir: "Diğer hayvanların emeği içgüdüselken, insan emeği bilinçli ve maksatlıdır... İnsan emeğinde... yönlendiren mekanizma, *soyut düşünme gücüdür*... Bu nedenle, maksatlı bir edim olarak, aklın rehberliğindeki emek, insan türüne has bir üründür" (Braverman, s. 30-31). Braverman, bu önermelerden hareketle kitabının ana temasını oluşturmayı başarır: "Dolayısıyla, hayvanlardan farklı olarak, insanlarda emeğin hareket geçirme kuvveti ile emeğin kendisi arasındaki birlik ihlâl edilemez değildir. *Tasarım ile uygulamanın birliği bozulabilir.* Tasarım hâlâ uygulamayı öncelemeli ve yönetmelidir, fakat *biri* tarafından tasavvur edilen bir düşünce, *bir başkası* tarafından icra edilebilir" (s. 41-49).

Şu halde, bireycilik en başından itibaren Braverman'ın vasfın ortadan kalkması ve çalışmanın değersizleştirilmesi nosyonunda dışa vurulmaktadır. Bunun aksine, benim çıkış noktam erkekler ve kadınların doğayı dönüştürürken girdikleri *sosyal ilişkileri* insan emeğinin belirleyici özelliği kabul etmektedir. Bu bakış açısı, Marx'ta da farklı bir vurgudan istifade etmektedir: "Dil, tıpkı bilinç gibi, sadece ihtiyaçtan, diğer insanlarla ilişki kurma gerekliliğinden doğar. Bir yerde bir ilişki var oluyorsa, benim için var olur: hayvanlar herhangi bir şeyle *ilişkiye* girmez, daha doğrusu, hiçbir şekilde ilişkiye girmez. Hayvan açısından, başkalarıyla ilişkisi bir ilişki olarak var olmaz. Bu nedenle, bilinç en başından itibaren asosyal bir üründür ve insan var olduğu müddetçe var olacaktır" (*The German Ideology*, s. 42). Braverman'ın tahakküme ve hem tasavvur eden hem de icra eden kişi olarak işçinin ortadan kaldırılmasına odaklandığı noktada ben artığı hem gizleyen hem de güvenceye alan sosyal ilişkilerin yeniden üretimini inceliyorum.

Bu farklılıklar eleştirel teorinin psikanalizi benimsemesi üzerine yapılan yeni tartışmalarla da paralellik sergilemektedir. Adorno, Horkheimer ve Marcuse'nin çalışmalarında görüldüğü üzere, eleştirel teori Freud'un 'id'in tabiatından gelen saldırganlığı ve bencilliğine ilişkin olan ve bireyin toplumla ilişkisini merkezine alan temel varsayımını benimsemektedir. Bu tür bir konumlanım bir yandan bireyin düşüşü temalarını beraberinde getirirken, diğer yandan sosyalizmin olabilirliğine ilişkin hayal kırıklığıyla çok iyi uyuşmaktadır. Jessica Benjamin

demir kafesi, emek hapishanelerini ve felç edici kısırlığı reddetmenin, kapitalist bütüne –farklı kisveler altına giren totaliterizme– direnmenin zemini olarak efsanevi bir geçmişi hortlatmaktadırlar. Ancak üç isim arasından, ifade edici bütünlüğün en zengin somutlaştırmasını sunan Braverman'dır ve bu nedenle şimdi ona geri dönüyoruz.

Braverman'ın Bütünlüğü

Tıpkı selefleri gibi, Braverman'ın analizi de katı bir tarihselcilikten ibaret değildir: hem ayrıntılı hem de güçlü ve etkilidir. Düz çizgisel bir eğilim sunmanın çok uzağında olan Braverman çalışmanın değersizleştirilmesinin nasıl kendi karşı eğilimlerini –kendisi tarafından kurulan ve aynı hızla yine kendisi tarafından kaldırılan engeller– yarattığını gözler önüne sermektedir. Dolayısıyla kapitalizm, sosyal hayatın hiç olmadığı kadar geniş bir alanına yayılıp kendine tabi kıldıkça, yeni vasıflar ve bunlarla beraber tasarım-uygulama birliğini cisimleştiren yeni zanaat işçileri yaratmaktadır. Ancak, kapitalizm aynı tutarlılıkla zanaatı parça parça dağıtarak ve görevleri vasıfsızlaştırarak parçalanmayı sürdürmektedir.[132]

Braverman, "ifade edici bütünlüğü"nü en saf haliyle sermayenin aile ve topluluğa nüfuz edişini betimlerken ortaya koymaktadır. Braverman eleştirel teori metaforlarını en belirgin şekilde burada benimsemektedir: fabrika ve ofis dışındaki gündelik hayatın parçalanması, yıkımı, atomizasyonu, irrasyonelliği, dostluğa dair hislerin ve duygusal bağların sönmesi. Aile "piyasa toplumunda hayatta kalabilmek ve başarılı olabilmek için harekete geçmelidir."[133] "Kapitalist üretim tarzının birey, aile ve sosyal ihtiyaçlar toplamını devraldığı ve bunları piyasa tabi kıldığı tekelci çağ aynı zamanda bunları sermayenin

---

ortodoks eleştirel teorinin psikanalitik önkabulleri ile bütüncül kötümserliği arasındaki ilişkiyi ortaya koymuştur. Nesne ilişkileri teorisine dikkat çeken Benjamin, Freudyen içgüdü kuramındaki bireyciliğin yerine erkek ve kadının tabiatından gelen sosyalliği –karşılıklı tanıma ihtiyaçları– önermesini koyar ve bunun kapitalizmde nasıl saptırıldığını inceler. Benjamin'in konumu haliyle çok daha iyimser bir sosyalist gelecek portresine işaret eder. Bkz. Jessica Benjamin, "The End of Internalization: Adorno's Social Psychology", *Telos*, no. 32, Yaz 1977, s. 42-64.

[132] Braverman, s. 60, 120, 172.

[133] Agy., s. 280; ayrıca bkz. 13. Bölüm.

çıkarına hizmet edecekleri şekilde yeniden şekillendirmektedir. Yeni mesleki yapıyı –ve dolayısıyla modern işçi sınıfını– bu gelişmelerden bağımsız bir şekilde kavramak mümkün değildir. Kapitalizmin toplumun tamamını nasıl devasa bir pazar yerine dönüştürdüğü, her ne kadar yakın sosyal tarihin tamamının anahtarlarından biri olsa da, çok az araştırılmış bir süreçtir."[134]

Rosalyn Baxendall, Elisabeth Ewen ve Linda Gordon tasarım-uygulamanın ayrılması fikrini ev içi hayatı da kapsayacak şekilde genişletmişlerdir.[135] Aynı zamanda, temizlik, sağlık, kişisel bakım, beslenme ve koruma hizmetleri gibi yeni endüstrilerin oluşmasıyla beraber şimdiye kadar aile içinde yerine getirilmiş olan görevlere de sermaye tarafından el konulmaktadır. "Geçmişte çiftçi aileler veya farklı türden haneler tarafından sürdürülmekte olan emek süreçlerinin fethi doğal olarak sermayenin faaliyet alanını genişleterek ve de sömürüye maruz kalan 'emek gücü' hacmini artırarak sermayeye taze kan görevi görmüştür."[136] Hikaye aynıdır: sermaye eski meslekleri yok etmekte, yenilerini yaratmakta ve sonrasında bunları tasarım-uygulama ayrımına tabi tutmaktadır.

Peki, bu yeni meslekleri dolduracak insanlar nereden gelmektedir? Bu noktada Braverman, Marx'ın "birikimin genel yasası"ndan[137] yaratıcı bir şekilde istifade eder. Birikim, artı değerin büyümesinden ve yeni üretim branşlarının sermaye tarafından fethinden ibaret değildir, aynı zamanda göreli bir artık nüfusun yaratılmasını da içerir. Sermayenin ev içi ve tarım işlerine nüfuz etmesi şimdiye kadar kullanmadığı bir emek gücü deposunu serbest bırakmaktadır ki bunlar da çok büyük kitleler halinde işçi sınıfına eklenmektedir. Buna ek olarak, işçi sınıfı ileri düzeyde makineleşmiş endüstrilerin dışına itilmekte ve az gelişmiş, az mekanize hizmet ve perakende sektörlerinde yığılmaktadır. Canlı emeğin hareketi ve oluşumu ölü emeğin yürüyüş düzenine riayet etmektedir. "Ancak, kendisinin [işçi sınıfının] daimi mevcudiye-

[134] Agy., s. 271.

[135] "The Working Class Has Two Sexes", *Monthly Review*, no. 28, Temmuz-Ağustos 1976, s. 1-9.

[136] Braverman, s. 275.

[137] Agy., s. 377-390.

tinde, [işçi sınıfı] sermayenin canlı kısmı olduğundan, mesleki yapısı, çalışma tarzları ve toplumdaki endüstriler arasındaki dağılımı sermaye birikiminin süregelen süreçleri tarafından belirlenmektedir. Kendi istekleri veya faaliyetleriyle değil, sermaye hareketi ile uyum içinde başkaları tarafından el konmakta, satışa sunulmakta, sosyal makinenin farklı kısımlarına fırlatılmakta ve elden çıkarılmaktadır."[138]

Burada, özet haliyle, Braverman'ın ifade edici bütünlük anlayışını görüyoruz. Kapitalist üretim tarzı kendi üretim ilişkileri (artı değerin gasp edilmesi ve dağıtımı) açısından sermayeyi aile ve topluluk yaşantısının içine iterek emek gücünü piyasaya çıkarmakta ve yeni endüstriler yaratmaktadır. Kendi üretim güçleri (üretim içi ilişkiler, makineleşme, emek süreci) açısından, kapitalist üretim tarzı, emek gücünü bir sektörden diğerine aktarmakta ve eşzamanlı olarak tasarım ile uygulamanın ayrılması üzerinden çalışmanın değersizleştirilmesini yaymaktadır. Yeni endüstriler ve mesleklerin yükselişi ve düşüşü zaman ve mekân içinde tekdüze değildir, bileşik ve eşitsiz gelişme yasasını takip etmektedir.

Gerçi Braverman, eşitsiz gelişmesine karşın, tekelci sermayeye özgü emek sürecinin nihai olarak bütün ekonomiyi fethedeceğini varsayıyor gibi görünmektedir. Rekabetçi sermaye kendine özgü emek süreciyle birlikte kaçınılmaz bir şekilde tekelci sermayeye boyun eğmektedir. Ne var ki pratikte, tekelci sermaye kendi genişlemesinin koşulu olarak rekabetçi sermayeyi sürekli canlandırmaktadır. Bu nedenle, hacimdeki artışlarla kontrol altına alınamayan piyasa belirsizlikleri taşerona devredilmekte veya aksi halde dışsallaştırılmakta ve sözgelimi, giyim endüstrisinde geçerli olduğu gibi, rekabetçi sermayenin zeminini oluşturmaktadır. Bu birbirini yeniden üreten rekabetçi sermaye-tekelci sermaye tablosu ampirik olarak iyi tesis edilmiş olduğundan, bunu, tekelci sermayenin hakim olduğu dönemle –yani tekelci *kapitalizm ile*– tekelci *sermayeyi* denk tutmak hata olacaktır ki Braverman'ın yapma eğiliminde olduğu şey budur.

Parçayı bütün ile karıştırmak, elbette ki ifade edici bütünlüğün benimsenmiş olmasının bir sonucudur. Bu açıdan, tekelci kapitalizm

[138] Agy., s. 378.

döneminde kimi rekabetçi endüstrilerde emek sürecinde yaşanan değişiklikleri incelemek ilgi çekici olacaktır. Bu değişiklikler hangi yollarla sermayeler arasında piyasa dolayımıyla kurulan karşılıklı bağımlılığın işlevsel ilişkilerince ve hangi yollarla öncülüğü tekelci sektörce yapılan, mücadelelere tepki ya da verimlilik arayışı nedeniyle uygulanan yeni kapitalist denetim biçimlerince şekillendirilmiştir? Ekonominin gerek rekabetçi, gerekse tekelci sektörlerinde son yüzyıl boyunca değişmekte olan emek süreçleri, aldıkları biçim açısından farklılaşma eğilimi mi yoksa benzeşme eğilimi mi göstermektedirler? Kamu sektöründeki gelişme ne yönde seyretmektedir? Yine bu tür çalışmaların emek süreci ekseninde gelişen politik ve ideolojik kurumları da dikkate alması gerekecektir.

Yukarıda açıkça görüldüğü üzere, Braverman bize kapitalist toplumun yalnızca bir boyutunu, ekonominin nasıl giderek sosyal yapıya, yani bütüne hâkim olduğunu açıklamaktadır. İyi de, bu bütünlük nedir? Neden oluşmaktadır? Ne tarafından belirlenmektedir? Braverman bütünün mevcudiyetini verili kabul ederek bizi bu meseleler hakkında aydınlatmamaktadır. Belki de makul bir gerekçesi vardır. Zira bu soruları sorması onu tümüyle farklı türden bir analize, tahakkümün ön koşullarının keşfini amaç edinen bir analize götürebilirdi: Bu yapı nasıl işliyor; emek süreci, sermaye ve yeni mallara duyulan ihtiyaç mekânsal ve zamansal olarak gerçekte nasıl kesişiyor; ileri kapitalizmde, nasıl oluyor da üretilen malların tüketimi sağlanıyor ve sair. Kapitalizmin gerçekte nasıl işlediğini, her şey bir yana nasıl mümkün olduğunu görmek için, *Emek ve Tekelci Sermaye*'nin altında yatan işlevselci mantığı ve genel olarak tarihselci analizi bir kenara atmak şarttır; başka bir ifadeyle, neden ve sonucu, niyet ve etkiyi, amaç ve neticesini teşhis etmemiz gerekmektedir.[139]

Marksist bir bakış açısından, kapitalist üretim tarzının özelliği, ekonomi alanının *hem sosyal yapının parçalarına* hâkim *olması, hem de*

[139] "İşlevselcilik" terimiyle, sonucun nedeni belirlediği bir etken analizi biçimini kastediyorum. En basit halinde, bunun gerçekleşmesini sağlayan mekanizmalar belirtilmemiştir. Daha sofistike biçimleri nedenin sonuçla ilişkilendirilmesinde etkin oldukları veya olmadıkları mekanizma ve koşulları belirlemektedir. Bkz. Arthur Stinchcome, *Constructing Social Theories*, New York, 1968, 3. Bölüm.

bu kısımların varoluş biçimini ve aralarındaki ilişkileri belirlemesidir. Genel anlamda ekonomi sosyal yapının hâkim olan yönünü belirlerken, sadece kapitalizmde, ekonomi hâkim olanın kendisi olduğunu belirlemektedir. Marx'ın yazdığı gibi: "Üretim tarzı genel olarak sosyal, politik ve entelektüel hayatın karakterini belirler ('hükmeder' şeklinde okuyunuz); bu, maddi çıkarların hâkim olduğu günümüz açısından tümüyle doğrudur, fakat Katoliklik'in hâkim olduğu Orta Çağ için doğru değildir, hakeza siyasetin hüküm sürdüğü Roma ve Atina için de öyle... Bununla beraber, Orta Çağ'ın Katoliklik ile geçinemediği fazlasıyla açıktır, aynı şekilde antik dünya da siyasetle. Aksine, neden bir yerde siyaset, diğerinde Katoliklik'in başrol oynadığını açıklayan, tam da bunların geçimlerini kazandıkları tarzın kendisidir."[140]

Dolayısıyla, Braverman dikkatini ekonominin hâkimiyetiyle sınırlayarak görünüşe teslim olmakta ve bu hâkimiyeti belirleyen ve de mümkün kılan koşulları görmezden gelmektedir.

Yapısal Bütünlük

Burada, alternatif bir bütünlük nosyonu geliştireceğim. İşe en genel düzeyde bir üretim tarzları silsilesinden oluşan bir tarih nosyonuyla başlayacağız. Herhangi bir üretim tarzı zaman içinde ortadan kalkmadan veya yerini başka bir üretim tarzına kaptırmadan varlığını sürdürebilmeyi nasıl başarmaktadır? Başka bir ifadeyle, mevcut bir üretim tarzının yeniden üretim koşulları; ya da bir üretim tarzını tanımlayan "üretim içi ilişkiler ve üretim ilişkileri" birleşiminin yeniden üretim koşulları nelerdir?

İkinci kısımda, feodal üretim ilişkilerinin sadece ekonomi dışı bir unsurun müdahalesiyle yeniden üretilebildiğini kanıtlamıştım. Bu ekonomi dışı unsur –sözgelimi, din– sonrasında hâkimiyet kurmaktadır, çünkü feodal üretim tarzının yeniden üretimi için gereklidir. Bunun aksine, kapitalist üretim tarzında, üretim içi ilişkiler ve üretim ilişkileri (teoride) kendi kendilerini yeniden ürettiklerinden, siyasi, hukuki ve ideolojik müdahale kısıtlıdır ve ekonominin kendisi bas-

[140] *Capital*. 1. Cilt, Moscow 1954, s. 82. [Türkçesi: *Kapital*, 1. Cilt, Yordam Kitap, İstanbul 2011].

kındır.[141] Ayrıca, siyasi, hukuki ve ideolojik kerteler üretim tarzının kendisi tarafından ima edilmediğinden, siyaset, hukuk ve ideolojiden ayrı faaliyet alanları olarak söz edebilmekteyiz. Hatta bunların göreli özerkliklerinden dahi söz etmek mümkündür. Hukuki yapı, örneğin, kendi bütünlüğüne ve dinamiğine sahiptir ve kaidelerinin dışsal güçler tarafından gelişigüzel bir şekilde değiştirilmesi mümkün değildir. Ayrıca, üretim ilişkilerini gizleyerek, özellikle insanlar ile şeyler arasında ayrımlar *yaratarak*, farklı türde şeyler arasındaki (üretken şekilde tüketilen şeyler –makine– ile üretken olmayan bir şekilde tüketilen şeyler –gömlek– arasındaki) ve de farklı türde insanlar arasındaki (emek gücünü satmak zorunda olanlar ile üretim araçlarına sahip olanlar arasındaki) farklılıkları gizleyerek ve de üretim faillerini 'özgür ve eşit' vatandaşlar halinde yeniden oluşturarak "meşrulaştırma" işlevi görmektedir.[142] Yine politika ve ideoloji alanları için de benzer argümanlar ortaya koymak mümkündür.

Şu kadarını söylemek yeterli olacaktır: toplumsal yapıyı kapitalist üretim tarzının yeniden üretiminin gereksinimlerine dayanarak resmetme çabasının varacağı nokta, her biri ekonomik ilişkileri hem yansıtan hem de gizleyen bir yapıya sahip, her biri ekonomik alandan görece bağımsız bir şekilde kendi 'tarihi' dinamikleriyle hareket eden farklı parçaların oluşturduğu bir bütünlük olacaktır. Konu dışı gibi gözükse de bu ara tespit, tümüyle farklı türde bir bütünlüğün –ifade edici bir bütünlük değil, yapısal bir bütünlüğün– zeminini oluşturmaktadır. Aşağıda açıkça ortaya koyacağım üzere, her iki bütünlük nosyonu da gereklidir; ancak, yapısal bütünlük, ifade edici bütünlüğe göre daha öncelikli değerlendirilmelidir.[143]

---

[141] Burada iki farklı bağlamda, yani bir yandan üretim ilişkilerinin yeniden üretimi, diğer yandan üretim içi ilişkilerin yeniden üretimi bakımından, siyaset, ideoloji ve hukuk kullanımına bağlı bir karışıklık süz konusudur. Aksi belirtilmediği sürece bu kısımda ilk ve daha kapsamlı siyaset, ideoloji ve hukuk bağlamına işaret ediyorum; üretim tarzı veya ekonomi tarzından söz ederken bunun kendi politik ve ideolojik alanlarını kapsıyorum.

[142] Balibar, "The Basic Concepts of Historical Materialism", s. 226-233; ve *On the Dictatorship of the Proletariat*, s. 66-77; Poulantzas, "L'Examen Marxisme du Droit et de l'Etat Actuels et la Question de l'Alternative", *Les Temps Modernes*, no. 20, 1964, s. 274-302; ve Poulantzas, *Political Power and Social Classes* [Türkçesi: *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar*, Epos Yayınları, Ankara 2014].

[143] "Yapısal bütünlük" nosyonu Louis Althusser'den geliyor. Althusser, *For Marx*, London

İlk olarak, söz konusu iki bütünlük türü arasındaki farklılıkların altını çizen birkaç örnekle meseleleri somutlaştırmama izin verin. Yukarıdaki tespitim ancak son derece genel bir düzeyde doğru ve geçerlidir. Pratikte, politik, hukuki ve ideolojik kerteler kapitalist üretim tarafından belirlenmese de, üretim ilişkilerinin yeniden üretimi için gereklidir. Buradan hareketle, James O'Connor devletin piyasayı tamamlayıcı işlevlerini, sosyal yatırım (bireysel kapitalistlerin karşılayamadıkları karayolları veya araştırma gibi altyapılar) ve sosyal tüketim (devlet okulları, barınma ve sairin sübvanse edilmesi ve sair aracılığıyla emek gücünün yeniden üretim maliyetini –yani ücretleri– düşüren kalemler) aracılığıyla kapitalistler arasındaki ilişkileri nasıl örgütlediğini tartışmaktadır.[144] Devlet, sadece birikimin değil, meşruiyetin de koşullarını sağlama işlevi görmektedir. İkincisi refah ve sosyal güvenlik gibi sosyal harcamaları de içermektedir. O'Connor ayrıca meşruiyet sağlama ve birikimin işlevlerini birleştirmenin neden hem *gerekli,* hem de sorunlu olduğunu da gözler önüne sermektedir. Bununla beraber, Braverman kapitalizmin varlığını sürdürmesi için bunu çok da sorunlu bulmaz ve hiç de şaşırtıcı olmayacak şekilde "devletin rolüne"[145] sadece altı sayfa ayırmakla yetinir.

Diğer taraftan, kapitalist devlet hakkında ciddi bir inceleme, Braverman'ın sorunsuz gördüğü şeyin sorunlu doğasını ortaya çıkaracak ve çelişkilerin sıklıkla devlette belirginleştiğini gözler önüne serecektir. Örneğin, Claus Offe ve Volker Ronge artık sermayenin artık emek gücüyle buluşmadaki *yetersizliği* açısından ileri kapitalizm açısından büyük bir kriz eğilimi görmektedir.[146] Ancak ve ancak yazarların idari

1969, Özellikle 3. Bölüm [Türkçesi: *Marx İçin*, İthaki Yayınları, İstanbul 2002].; ve Louis Althusser ve Balibar, *Reading Capital* [Türkçesi: *Kapital'i Okumak*, İthaki Yayınları, İstanbul 2007]. Bir ifade edici bütünlüğün aksine yapısal bütünlüğün belirleyici özellikleri, parçalarının "görece özerkliği" ve birbirlerinin yeniden üretim koşulları dolayısıyla karşılıklı belirlenimleridir ki bu, Althusser'in "üstbelirlenim" olarak tanımladığı şeyi üretmektedir.

[144] *The Fiscal Crisis of the State*, New York 1973.

[145] Braverman, s. 284-289. Braverman toplumun düzenlenmesinde devletin rolüne değinmektedir (s. 269). Devlet teorisinin Paul Baran ve Paul Sweezy'nin ortak çalışması *Tekelci Sermaye*'de (Kalkedon Yayınları, İstanbul 2007) yeterince ele alınmış olduğu, bu yüzden Braverman'ın aynı bölgeyi tekrar açıklamak istemediği elbette ki öne sürülebilir. Fakat devlet analizinin veya bu tür bir analize referansların bulunmaması politik sonuçlardan yoksun bir toplum portresi aksetmektedir.

[146] "Theses on the Theory of the State", *New German Critique*, no. 6, Güz 1975, s. 137-148.

yeniden metalaştırma olarak adlandırdığı yolla yapılan devlet müdahalesi, atıl sermayenin işsiz emek gücüyle birleşmesini sağlayabilir. Tam da bu nedenle, Habermas da ileri kapitalizmin ayırt edici özelliklerini piyasanın çökmesi ve bunun neden olduğu "meşrulaştırma" krizleri olarak tespit etmektedir.[147] Piyasanın öneminin azalmasıyla beraber, metaların dağıtımı, doğal ve kaçınılmaz görünmek yerine, bir politik mücadele konusuna dönüşür. Devlet mevcut dağıtım örüntülerini meşrulaştıracak yeni yollar bulmak zorundayken, biz de fiyat ve gelir politikalarının ortaya çıkışıyla karşılaşırız. Ernest Mandel'e göre, tıpkı Marx'ın *Kapital, 2. Cilt*'te belirttiği gibi, sorun değişim değeri üretimi ile kullanım değeri üretimini *eşleştirmektir.*[148] Değişim değeri mantığıyla işleyen ileri kapitalizmde, kapitalistler nasıl toplumun tüketim kapasitesine uygun kullanım değerleri üretebilmektedirler? Yine, söz konusu tekabüliyeti güvenceye alması beklenen, devlettir. Braverman bariz bir şekilde bu tekabüliyeti sorunsuz kabul etmektedir.

André Gorz, bir yandan eğitimin yayılması ve içeriği ile diğer yandan, Braverman'ın değindiği vasıfsızlaşma süreçleri arasındaki gerilimlere işaret etmektedir. Poulantzas ve Gramsci farklı bir sorunla, fakat aynı mantıkla ilgilenmektedirler. Batı Avrupa ve Akdeniz Avrupası'ndaki sınıf mücadeleleri tarihi göz önüne alındığında, kapitalizm bu mücadeleleri mütemadiyen soğurmayı veya püskürtmeyi nasıl başarmaktadır? Farklı yollardan olsa da, iki yazar da sınıf mücadelelerinin nasıl kapitalizmin sınırları içinde örgütlendiğini, devletin farklı sınıflarla nasıl ilişki kurduğunu ve farklı sınıfların siyasi arenada nasıl örgütlendiğini kavramaya çalışmaktadır.[149] Diğer yandan, Braverman kapitalizmin sınıf mücadelelerine rağmen ayakta kalma kapasitesini verili kabul etmekte ve bu mücadeleleri kapitalizmin acımasızlığına işaret eden etkisiz feveranlar olarak önemsizleştirmektedir.

---

[147] *Legitimation Crisis*, Boston 1975.

[148] *Late Capitaism*, NLB London 1975. Emek süreci analizini kullanım değeri ve değişim değeri mantığı çerçevesine oturtma yönündeki en önemli girişim, Michel Aglietta'nın *A Theory of Capitalist Regulation* –The U.S. Experience (NLB London 1979) çalışmasıdır.

[149] Gorz, "Technicians and Class Struggle", içinde *The Division of Labour*, s. 159-189; Poulantzas, *Political Power and Social Classes;* ve Gramsci, agy.

Dolayısıyla, Braverman'a göre, ifade edici bütünlük toplumun sermayenin hâkimiyeti altına girişini ifade etmektedir; öyle ki, her şey sermaye için işlevsel gibi görünmektedir. Herhangi bir işlevsiz unsur, gerilim veya kriz söz konusu değildir; mevcut tek şey, var olan ile mümkün olan arasındaki giderek açılan mesafedir.[150] Yukarıda değinilen karşıt analizlerin mekanik birer havası olduğu doğrudur: bir "çelişki" keşfedilir, bir kriz eğilimi ortaya çıkarılır ve devletin adeta bir tamirci gibi işlevsel boşluğu kapatması beklenir. Yine de, bunlar neden ve sonuç arasında özdeşlik tutturan ifade edici bütünlüğün işlevsel otomatizmine göre ciddi bir ilerlemeyi temsil etmektedirler. Poulantzas, Habermas, Offe ve O'Connor gibi isimlerin tamamı belirli sonuçların problematik olduğunu, neden ve sonuçların asla kapitalizm altında doğal ve karşı konulamaz olmadıklarını ve ancak devlet içindeki çeşitli mekanizmaların harekete geçmesiyle güvenceye alınabileceklerini ileri sürerek, neden ve sonuçları birbirinden ayırırlar.

Gelecek araştırmalar özsel olarak işlevselci olan bu paradigmayı dört yönden geliştirmeye çalışabilir. Birincisi, kapitalist üretim tarzının gerçek eğilimleri –çelişkiler ve bunların yol açtığı krizler– için daha dikkatli bir analiz gerekmektedir. Hâlihazırda bir tercih yapmış durumdayız: örneğin, düşen kâr oranı, artığın soğurulması, değişim değeri ile kullanım değerinin eşleştirilmesi. İkincisi, mekanizmalar söz konusu kriz eğilimlerini ve çelişkileri dengede tutan, çevreleyen, kontrol altına alan, soğuran veya hafifleten mekanizmalar şeklinde tespit edilmelidir. Üçüncüsü, bu mekanizmaların gelişmekte olan krizler ve çelişkilere karşı hangi koşullarda kullanıma sokulduğu ortaya konmalıdır; bu, mücadeleyi ve mücadelenin siyaset ve ideoloji tarafından belirlenme biçimini de derinlemesine içeren bir sorundur. Dördüncüsü, bu mekanizmaların gerçekte hangi koşullar oluştuğunda

[150] Bu tümüyle doğru değildir. Braverman bir noktada "üretim araçlarının gelişimi ile kapitalizmi karakterize eden toplumsal üretim ilişkileri arasında var olan çözümsüz çelişkiye" işaret eder. Fakat burada bile, daha ziyade kapitalizmin mantıksızlıklarına işaret eder, bunun dinamiklerine ilişkin somut bir analize değil. Braverman bir noktada üretken emeğin azalma eğiliminde olduğunu ileri sürer fakat herhangi bir sonuca dikkat çekmez (s. 280, 423; ayrıca bkz. 206, 282). Diğer taraftan, Braverman ilginç bir şekilde Baran ve Sweezy'nin *Tekelci Sermaye*'de üretken ve üretken olmayan emeği "eleştirel" bir bağlam olarak kullanımına da herhangi bir atıfta bulunmaz.

krizleri ve çelişkileri dengeleme kapasitesine sahip olduğunu aydınlatmak zorundayız. Bu şüphesiz ki kolay bir gündem değildir! Ancak, değişim potansiyelini, var olan ile olması gereken arasındaki uçurumunun kapatılma potansiyelini anlamanın başlıca koşulu budur.

Şimdi, Braverman'ın *Kapital*'in tamamını değil, sadece ilk cildini yeniden yazdığı yönünde itirazlar gelmesi muhtemeldir. Yine de, Braverman'ın bir ifade edici bütünlüğe dönük özel ilgisinden siyasi sonuçlar çıkarmaktan kaçınmak da mümkün değildir. Zira bu, sık sık ifade ettiğim üzere, söz konusu tahakkümün mevcudiyet koşullarına ilişkin bir değerlendirmeyi ve dolayısıyla bu tahakkümün istikrarsız olabilme *ihtimalini* dışarıda bırakmaktadır.[151] İronik (ya da çelişkili) bir şekilde, burada eleştirel teori ile "geleneksel" teorinin *yakınsamasını* görmekteyiz. Eleştirel teori, ifade edici bir bütünlük anlayışını benimsediği ölçüde, sadece kısmi bir dünya görüşü sunmaktadır ve Lukács ve Horkheimer geleneksel teori veya burjuva bilimi ile bağlantılı olarak ele aldığı nedenlerden ötürü kapitalizmin biçimlendirdiği dünyanın esas itibariyle dayanıklı olduğu sonucuna ulaşmak dışında bir şey yapamamaktadır. İki teori türü de söz konusu dünyanın ön koşullarını, yapısal bütünlüğün bağlantılarını görmezden gelmektedir.[152]

---

[151] Tahakküm koşullarını kapitalist üretim içi ilişkilerinin kapsamlı parametrelerinden bağımsız bir şekilde incelemenin yetersizliği sadece gerekçesiz bir kötümserliğe değil, aynı zamanda toplumsal huzursuzluk şartlarında da aynı derecede gerekçesiz bir iyimserliğe yol açmaktadır. Bu kutuplar arasındaki hareket, görünüşleri altında yatan güçlerle ilişkilendirememeye veya birincisini ikincisiyle karıştırma yönünde bir eğilime işaret etmektedir. Peki, şu ya da bu bütünlüğün benimsenmesinden başka hangi sonuçlar çıkarmak mümkündür? Benim Braverman'ı ele alış biçimimle birçok yönden paralel bir şekilde, Aronowitz'in *False Promises*'ine ilişkin eleştirel değerlendirmesinde, Jean Cohen ifade edici bütünlük formülasyonunun "mantıksal olarak (Aronowitz'in) uzak durduğu sonuçlara –bir partinin gerekliliğine– yol açmaktadır" ("False Promises", *Telos,* no. 24, Yaz 1975, s. 138). Burada Cohen şüphesiz ki Lukacs ile paralellik kurmaktadır. Braverman proletaryayı tek devrimci özne olarak ele aldığından, Cohen'in argümanı muhtemelen onun için de geçerli olacaktır. Yapısal bütünlük konusunda ise, bilimcilik ve Stalincilik tehlikeleriyle ilişkilendirilmektedir. Fakat yine, belli politik önermeleri ithal etmeksizin, kendi başına herhangi bir kesin ideolojik sonuç içermemektedir.

[152] Braverman kapitalist toplumsal ilişkilerin süregelen mevcudiyetinde sermayenin tahakküm koşullarını elbette ki varsaymaktadır (s. 22). Bu, şüphesiz ki "geleneksel teori" üzerinde mutlak bir gelişmedir ancak bu tahakkümün nasıl sona erebileceğini bulmamızı sağlamamaktadır.

Ancak, eleştirel teori kendisini en azından bu bağlantıda geleneksel teoriden ayırabilmektedir; şöyle ki, birinin kınadığı şeyi diğeri alkışlamaktadır. Bu nedenle, eleştiri, sermayenin tahakkümünün alternatif bir toplum potansiyelini sistematik bir şekilde yaratmasının ancak ve ancak bu potansiyelin gerçekleşmesini sistematik bir şekilde engellediği ölçüde söz konusu olabildiği savını içerir. Ne var ki bu formülasyon ve beraberinde getirdiği kötümserlik, kadercilik ve çaresizlik tam da benimsediği bakış açısının kısmiliğinden kaynaklanmaktadır. Mesele bir değil iki bütünlüğün yani tahakküm *ve* tahakkümün koşulları ile öz *ve* belirlenim, özetle, *ifade edici bütünlük* ile *yapısal bütünlüğün* bakış açısını benimseme meselesidir.

İzin verin, kaçınılmazlık ve süreklilik görünümlerinin kendi koşullarına ulaşmak için bu görünümlere nüfuz etmenin önemi konusunda son sözü Gramsci'ye verelim. "Hiçbir gerçek hareketin, kendi küresel karakterini ansızın farkında olmadığını, her hareketin bunu deneyim yoluyla kademeli bir şekilde fark ettiğini, başka bir ifadeyle, var olan hiçbir şeyin (kelimenin alışılagelmiş olmayan anlamında) doğal olmadığı, her şeyin, yoklukları sonuçsuz kalamayacak olan belli koşulların varlığı nedeniyle var olduğu gerçeğinden ders aldığında bunu gerçekleştirebildiğini söyleyebiliriz. Dolayısıyla hareket, kendisini mükemmelleştirir, rastgele, 'simbiyotik' özelliklerini yitirir, belli sonuçlar ortaya koymak için gerekli ön koşulları oluşturması anlamında tam anlamıyla bağımsız olur ve gerçekte bütün güçlerini bu ön koşulların oluşturulmasına adar."[153]

Buradan hareketle, *Emek ve Tekelci Sermaye*'nin gücü ve inandırıcılığı ideolojinin gücünün anlamlı bir kanıtıdır: normal dönemlerde görünüşleri açıklamaya kıyasla olumsuzlamada daha ikna edicidir. Fakat şüphesiz ki bunlar birbirinden ayrı görevler değildir.

Birleşik Devletler'in Özgüllüğü

Braverman'ın analizinin eksiklerine dikkat çekerken, aynı zamanda alternatif bir yaklaşım önerdim. İkinci kısımda, kapitalist emek sü-

[153] Gramsci, s. 158.

recinin özünü, tasarım ile uygulamanın birbirinden ayrılmasının değil, artığın eşzamanlı olarak gizlenmesi ve güvence alınmasının oluşturduğu öne sürüldü. Üçüncü kısımda, nesne-özne çerçevesinin kapitalist denetimin incelenmesinde uygun olmadığı iddia edildi. Bunun yerine, üretim sürecinin üç alanını ayırt eden bir çerçeve sundum.[154] Bu üç alanın emek gücünün emeğe dönüştürülmesini –emek sürecini– nasıl belirlediğini ve devamında emek sürecinin doğasını (sınırlar içinde) yeniden şekillendiren mücadele biçimlerini nasıl şekillendirdiğini örneklerle açıkladım. Dördüncü kısımda, Braverman'ın zanaat otonomisi idealini esas alan kapitalizm eleştirisinin sığ bir sosyalizm vizyonuna yol açtığını savundum. Üretim içi ilişkilerin dönüştürülmesinin ve sosyalizme geçişin, üretim ilişkilerinin dönüştürülmesinden bağımsız bir şekilde tasavvur edilemeyeceğini iddia ettim. Beşinci kısımda, Braverman'ın ifade edici bütünlüğünün gerçekte bütünlüğün ne olduğu ve nasıl bir arada durduğunu saptamayı başaramadığını, dolayısıyla görünüşler yanılsamasına, süreklilik yanılsamasına direnemediğini savundum. Ve bir alternatif olarak, bütünlüğü inşa etmenin ilk koşulunun bir parçanın –üretim tarzının– mevcudiyet koşullarını incelemek olduğunu, ancak bundan sonra bütünün diğer parçalar üzerindeki tahakkümünün incelenebileceğini öne sürdüm. Yani, kişi öncelikle söz konusu parçanın bütünü nasıl belirlediğini inceler ve ancak bunu yaptıktan sonra bu parçanın bütünlüğe hâkim olmayı nasıl başardığını inceleyebilir.

Ne var ki bir alternatif ortaya koymak için bu yeterli değildir. Şayet bir teori Braverman'ın ötesine geçecekse, öncelikle Braverman'ı açıklamak zorundadır. Marx'ın klasik ekonomi politik değerlendirmesini takip edecek olursak, bunun iki aşaması vardır. Öncelikle, teori *Emek ve Tekelci Sermaye*'nin sınırlarını bir dizi sosyal ve tarihsel koşulun, yani belli bir zaman ve mekânın bir ürünü olarak tespit edebilmelidir. İkincisi, bu koşulların kendilerini açıklayabilmelidir.

[154] Üretim sürecinin üç alanı elbette ki ekonomik, politik ve ideolojik alandır ve yine bunlar da mücadeleyi düzenleyen üretimin politik ve ideolojik aygıtlarının yanı sıra, çalışmanın politik ve ideolojik *yönlerini* içermektedir.

Amerikanizm ve Fordizm

Braverman'ın çalışmasının kısmiliği –yani, toplumun bütününü açıklayıcı unsurlar olarak zanaat işçisinin ortadan kaldırılması ve sermayenin tahakkümüne dönük ilgisi– ABD'deki kapitalizmin ayırt edici özelliğini yansıtmaktadır. Gramsci, "Americanism and Fordism"de, daha geniş bir bağlamda Braverman'ınki gibi bir önemli bir çalışmayı çok önceden kavramakta ve ortaya koymaktadır.

> Amerikan fenomeni... emsalsiz bir hızla ve tarihte eşi görülmemiş bir amaç bilinciyle yeni bir işçi ve insan türü yaratma yönündeki en büyük müşterek çabadır. "Amacın bilinci" ifadesi en azından Taylor'un "eğitimli goril" ifadesini hatırlayacak olanlara nükteli görünebilir. Taylor gerçekte acımasız bir sinizmle Amerikan toplumunun amacını dışavurmaktaydı: işçide en ileri derecede otomatik ve mekanik tutumlar geliştirmek, kalifiye mesleki işlerin işçiden kesin bir faal zekâ, hayal gücü ve inisiyatif talep eden eski psiko-fiziksel bağlarını yok etmek ve üretim faaliyetlerini özellikle mekanik, fiziksel boyutlara indirgemek. Ancak gerçekte bunlar orijinal veya yeni şeyler değildir; sadece sanayiciliğin kendisiyle birlikte başlamış uzun bir sürecin en son safhasını temsil etmektedir. Bu safha önceki safhalardan daha yoğundur ve kendisini daha acımasız biçimlerde ortaya koymaktadır ancak bu, yerini kendinden öncekilerden hem farklı hem de hiç şüphesiz daha ileri türde bir psiko-fiziksel bağın oluşumuna bırakacak bir safhadır. Kaçınılmaz bir şekilde, zoraki bir seçilim gerçekleşecek, eski işçi sınıfının bir kısmı merhametsizce emek dünyasından, hatta belki de kısaca dünyadan elenecektir.[155]

Burada, Braverman'ın tezinin özetini görüyoruz: tasarım ile uygulamanın ayrılması, zanaat işçisinin yok edilmesi, Taylorizmin ve makineleşmenin etkileri, işçinin alıştırılması; özetle sermayenin emek üzerindeki kısıtlanmamış tahakkümü.

Gramsci'nin Taylorizmin topluluk hayatının yanı sıra aile ve cinsel hayatı –örneğin, yasak yoluyla– istilasını da ele aldığı başka pasajlar da mevcuttur. Özetle, Gramsci yeni bir emek gücü biçiminin yeniden üretimini tartışmaktadır. Fakat Gramsci bunu salt bir Amerikan fenomeni olarak tanımlar ve Avrupa'ya sirayet etmesi hakkında ikircikli-dir. "Amerika 'büyük tarihsel ve kültürel geleneklere' sahip değildir,

[155] Gramsci, s. 302-303.

fakat omuzlaması gereken böylesi kurşun gibi ağır bir yükü de yoktur. Avrupa'yla kıyaslandığında halk sınıflarının üst hayat standardına rağmen [ABD'de] meydana gelen müthiş sermaye birikiminin ana nedenlerinden biri de budur (ve doğal servet olarak anılan servetten şüphesiz ki daha önemlidir). Tarihin geçmiş safhalarıyla geride bırakılmış olan yapışkan asalak tortunun yokluğu endüstrinin ve özellikle ticaretin sağlam bir zeminde gelişmesine imkân tanımıştır."[156]

Dolayısıyla Gramsci ABD'nin sosyal oluşumuna özgü olan şeyi –yani prekapitalist üretim tarzlarının görece yokluğunu– hâlihazırda sergilemektedir. Fakat bunun, emeğin ve genel anlamda toplumun sermayece tahakküm altına alınışı ile nasıl bir ilişkisi var? "Bu ön koşullar var olduğu ve tarihsel evrim tarafından hâlihazırda rasyonel kılınmış olduğu için, güç (bölgesel ölçekteki işçi sınıfı sendikacılığının yok edilmesi) ve iknanın (yüksek ücretler, çeşitli sosyal yardımlar, ince ve titiz ideolojik ve politik propaganda) mahir bir bileşimi yoluyla üretim ve emeğin rasyonelleştirilmesi görece kolay olmuş ve dolayısıyla ulusun bütün hayatını üretim ekseninde dönmesi sağlanmıştır. Burada hegemonya fabrikada ortaya çıkmaktadır ve işlemesi için sınırlı düzeyde bir siyasal ve ideolojik mesleki aracıya ihtiyar duyar. Romier'i bu denli sarsan 'kitleler' fenomeni, 'yapı'nın üstyapılar üzerinde doğrudan hâkimiyet kurduğu ve ikincisinin de aynı şekilde 'rasyonelleştirildiği' (sayıca sadeleştirilip azaltıldığı) bu 'rasyonelleştirilmiş' toplumun aldığı biçimden öte bir şey değildir."[157]

Ancak, hegemonya fabrikada nasıl ortaya çıkıyor? Ekonomi sosyal yapının diğer alanlarına nasıl hâkim oluyor? Braverman'ın sermayenin iktidarını yüceltirken Taylorizm ve makineleşmeye karşı verilen mücadele ve direnişi önemsizleştirmesine imkan veren sınıf tahakkümünün doğası nedir?

Emek Süreci ve Uluslararası Kapitalizm

İyi bilinen birçok teori Braverman'ın kapitalizmin genel özellikleri

[156] Agy., s. 285. Her ne kadar ırkçılığın sermaye birikimini geciktirmekten ziyade, buna katkıda bulunduğunu ileri sürmek mümkünse de, Gramsci ne yazık ki köleliğin önemini ve körüklediği ırkçılığın kalıcı mirasını görmezden gelir.

[157] Agy., s. 285-286.

olarak lanse ettiği özelliklerin coğrafi özgünlüğüne dikkat çekmektedir. Bunlar egemen sınıfların devletle ilişkileri üzerinde duran kurumsal liberalizm teorileridir. Bu çalışmalar, ABD'de egemen sınıflardan, devletin işleyişini sermayenin çıkarlarını herkesin çıkarı gibi sunarak tekelci sermayenin gelişmesine yönlendirecek aydınlanmacı bir "hegemonik" fraksiyon ortaya çıkmış olduğunu iddia ederler. Ayrıca, Amerikan işçi sınıfının 'parçalanması"nı ve de kapitalizmin gelişmesi karşısındaki zayıflığına açıklama getiren açık sınır ve göçmen nüfus teorileri de mevcuttur.

İki teori türü de belirgin bir şekilde ABD'nin özgünlüğüne dair çok fazla şeyi aydınlığa kavuşturmakla beraber, ben farklı dönemlerde farklı coğrafyalarda var olan kapitalist emek sürecine dönük bir kavrayış için daha uygulanabilir olacağını düşündüğüm alternatif bir değerlendirme sunacağım. Özetle ifade etmek gerekirse, benim hipotezim, kapitalizmin mevcut bir sosyal oluşumda kendini konsolide etmeye başladığı dönemin; mücadelenin ve özellikle de sendikal örgütlenme ve makineleşmenin göreli zamanlamasını belirlediği yönündedir. Bu zamansal ardışıklık sonrasında emek sürecinin gelişimini yönetmektedir. Argümanımı Japonya, ABD ve İngiltere örnekleriyle açıklayacağım.[158]

Ronald Dore, İngiltere ve Japonya'daki benzer şirketler üzerinde yaptığı incelemede, üretimin örgütlenmesindeki temel farklılıklara dikkat çekmiştir. Ulaştığı sonuçları özetleyecek olursak, English Electric'teki işçiler daha bireyci ve sınıf bilincine sahip bireylerken, Hitachi'deki işçiler kendi çıkarlarının çok daha büyük ölçüde firmanın çıkarlarıyla örtüştüğünü düşünmektedirler. Ayrıca, İngiliz işçiler, Japon işçilere kıyasla emek süreci üzerinde daha fazla denetim sahibidirler. Dore, bu farklılıkların pek çoğunu Japonya'nın geç gelişmesine bağlamaktadır. Bu noktada, Dore'un teorisinin iki unsurunu, işletmelerin yükselişini belirlemede daha önemli olmaları itibariyle

[158] Aşağıdaki tartışma şunlardan yararlanmaktadır: Ronald Dore, *British Factory-Japanese Factory,* Berkeley 1973; ve David Brody'nin Berkeley'de verdiği bir seminerde ortaya attığı fikirlerin yanı sıra, ayrıca bkz. Brody, "The Rise and Decline of Welfare Capitalism", içinde J. Braeman, R. Bremner ve David Brody, ed., *Change and Continuity in Twentieth Century America: The 1920s,* Columbus, Ohio 1968.

ayrı tutmak istiyorum: geç gelişmenin sınıf mücadelesi ve teknoloji üzerindeki etkisi ve bu ikisi arasındaki zamansal ilişki. İngiltere'de, güçlü bir işçi sınıfı siyasal haklar için verilen mücadelelerin yanı sıra, sanayi devriminin ölçüsüzlüklerine ve bir ölçüde kapitalizmin kendisine karşı verilen mücadelelerle oluşmuştur. Bu mücadeleler güçlü bir sendikal hareketin rekabetçi sermayeden tekelci sermayeye geçişten önce –yani, büyük şirketler ve bilimsel-teknik devrimin yükselişinden önce– oluşmasının temellerini atmıştır. Sendikal örgütlenmenin ortaya çıkışından günümüze kadar, İngiliz işçiler, militan işyeri örgütlenmeleri aracılığıyla emek sürecinin denetiminin gasp edilmesine karşı, başarısız da olsa, geliştirdikleri direnişle ayrıksı bir yere sahiptirler.

Japonya'da kapitalizm çok daha ileri bir tarihte, hâlihazırda diğer ülkelerde gelişmiş olan ileri teknolojiyle ve de siyasal ve ekonomik hakların kapitalizmin bir parçası ve alanı olarak kavrandığı bir dönemde kök salmaya başlamıştır. Her ne kadar sendikal örgütlenmenin gelişmesine dönük kayda değer bir sınıf mücadelesi olmuşsa da, Japonya'da sendikaların etkili örgütler haline gelişi ancak büyük şirketlerin ortaya çıkışından sonra ve bu şirketlerin içinde gerçekleşmiştir. Başka bir ifadeyle, ancak vasıf kaybına uğradıktan sonra kendilerini konsolide etmişlerdir. Emek süreci, militan işyeri mücadeleleri üzerinden değil, daha ziyade toplu sözleşmeye ilişkin kurumsal örüntüler üzerinden gelişmiştir. Tabandan değil tepeden denetlenen üretimin siyasi aygıtları, işçi sınıfının çıkarlarıyla sermayenin çıkarlarını koordine etmiştir. Ayrıca, emek sürecinin sermaye yoğun özelliği dikkate alındığında, emek maliyeti görece düşük olmuş ve buna paralel olarak kârı riske atmaksızın kolayca imtiyazlar verilebilmiştir.

ABD, kapitalizmin konsolidasyonunun uluslararası kapitalizmin tarihinin bir ara safhasında gerçekleşmesinin sonucunda, Japonya ile İngiltere arasındaki bir yerde duruyor gibi görünmektedir. Siyasal haklar nadiren militan protestoların konusu olduğundan, ekonomik mücadeleler, sert ve yoğun olsa da, İngiltere'deki gibi güçlü bir işçi sınıfı üretmemiştir.

Sendikal örgütlenmenin zamanlaması sadece tekelci sektörde değil, rekabetçi sektörde de emek sürecinin gelişimini şekillendirmek-

tedir. Braverman sermayenin ekonominin her alanına nüfuz edişini göstermektedir, fakat emek sürecinin farklı sektörlerde aldığı biçimler hakkında, bunların da aynı şekilde vasfın kaybolmasından nasibini aldığını belirtmek dışında bir şey söylememektedir. Sendikal örgütlenme, Japonya ve ABD örneklerinde olduğu gibi, rekabetçi kapitalizmden tekelci kapitalizme geçişten sonra konsolide olduğu yerlerde, genellikle en sıkı biçimde tekelci sektörde tutunmaktadır. Bu sektörde işçi sınıfına verilen imtiyazlar tüketicilere –ve işçilerini ezerek kâr marjını korumaya çalışan daha güçsüz konumdaki rekabetçi kapitalistlere– yıkılabilmektedir. Bir sektördeki artan ücretler, sendikal örgütlenme ve istihdam güvencesi diğer sektörde zıttını yaratmaktadır. ABD ve Japonya'nın karakteristik ikiliğini büyük şirketlerin ortaya çıkışından önce güçlü bir sendikal örgütlenmenin olmayışına bağlamak mümkündür.

Tersine, İngiltere ve diğer Avrupa ülkelerinde, tekelci sermayeye geçiş öncesinde var olan güçlü sendikal örgütlenmeye bağlı olarak, düalizm daha az belirgindir. Rekabetçi sektörün tekelci sektörün dışsallaştırdığı maliyetleri soğurma kapasitesi, sendikaların etkili direnişi nedeniyle, çok daha düşüktür.[159]

Bu aşırı spekülatif yorumlarla, sadece iki şeyi ortaya koymaya çalışıyorum: birincisi, gerek mevcut bir kapitalist toplum içinde gerekse kapitalist toplumlar arasında emek süreci ve özellikle de siyasal rejiminde farklılıklar *mevcuttur*; ikincisi, bu farklılıkları mücadeleler ve rekabetin dünya kapitalizmine eklemlenişi tarafından şekillendirilen tarihsel kümelenişi bağlamında yorumlamak mümkündür. Braverman, bunlardan ilkini tasarım-uygulama ayrımının gelişmesindeki gecikmelere indirgediği için, ikincisinin önemini gözden kaçırmaktadır. Yani, Braverman, kapitalizmi yekpare bir şekilde sunarak, farklılıkların önemini inkâr etmekte ve var olan emek örgütlenmesi biçimlerini

[159] Bu, İngiliz ekonomisinin farklı sektörlerindeki çalışma koşulları ile emek süreçleri arasında herhangi bir ayrım olmadığı anlamına gelmez, fakat bu ayrımların az belirgin olduğu anlamına gelir. Biri rekabetçi sektördeki bir giysi fabrikası, diğeri tekelci sektördeki bir transformatör firması olan iki İngiliz firması arasında yaptığı karşılaştırmada, Tom Lupton emek sürecindeki farklılıkların iki firmanın piyasadaki durumlarına kısmen katkıda bulunabildiğini öne sürmektedir.

sürdüren veya zayıflatan bu güçlerin incelenmesinin önüne geçmektedir. Sermayenin tahakkümünün koşullarını gizleyen Braverman'ın analizi ABD'de yaşanan deneyimi dışavurmaktadır. Ne var ki, sermayenin bu denli güçlü, direniş cephelerinin bu denli zayıf olduğu yerlerde, söz konusu tahakküm ideolojisine kendi ön koşullarına ulaşabilmek için nüfuz edebilmek çok daha önemli bir hal almaktadır; tabii şayet görünüşlere teslimiyetten kaçınmak istiyorsak. Var olan ile istenir olan arasındaki genişleyen uçuruma çaresizce işaret etmek yeterli değildir; bu uçurumun nasıl kapatılacağı hakkında da bir fikrimiz olmak zorundadır. Ve kısmen doğrudan politik pratikle, kısmen de değişimin koşul ve sınırlarını çevreleme çalışmamızı genişleterek buna ulaşmak mümkündür. Gramsci'nin Machiavelli'de gördüğü de budur.

> Guicciardini, Machiavelli'ye ilişkin siyaset biliminde bir geri adımı temsil eder. Guicciardini'nin büyük "kötümserliği"nin anlamı budur. Guicciardini saf bir İtalyan siyasal düşüncesine geriler; hâlbuki Machiavelli bir Avrupalı düşüncesine erişmiştir. İtalya'nın deneyimini Avrupa'nın deneyimi (ki onun yaşadığı dönemde bu, uluslararası deneyimle eşanlamlıydı) içinde sınıflandırdığı gerçeğini dikkate almaksızın Machiavelli'yi anlamak imkânsızdır: Avrupa'nın deneyimi olmasaydı, "arzusu" ütopik olacaktı.[160]

Peki, Braverman günün sonunda Machiavelli ve Gramsci'ye rağmen, zerre zarar görmemiş bir şekilde ortaya çıkmış mıdır? Belki kaderciliği değil ama kötümserliği şüphesiz ki artırmaktadır. Şüphesiz ki, gerçeklik ile olasılık arasında köprü kurmamakta, bilakis ima edilecek bir reddi harlamaktadır. Onunki, imkânsız olanı bastıracak ideolojik bir vizyon değildir, mümkün olanı bastıran trajik bir vizyondur. Boş vaatler söz konusu bile değildir. Braverman yeni bir devrimci öğreti, yeni bir devrimci strateji, yeni bir devrimci kriz, yeni bir devrimci çelişki, hatta yeni bir devrimci konu bile sunmamaktadır. Kapitalizm, birinin ölümü hepsinin ölümü anlamına gelen iç içe geçmiş parçalardan oluşmamaktadır. Her bir parçanın bir diğerini içinde barındırdığı bir bütünlüktür. Dolayısıyla, reddi de kısmi ya da stratejik değil, tıpkı kapitalizmin kendisi gibi bütün olmak zorundadır.

---

[160] Gramsci, s. 173.

İkinci Bölüm:

Karl Marx ve Şeytani İmalathaneler

- Marx'ın Prototipi: Piyasa Despotizmi
- Lancashire: Şirket Devletinden Ataerkiye
- Lancashire: Ataerkiden Paternalizme
- New England: Paternalizmden Piyasa Despotizmine
- Rusya: Göçmen Emeği Ve Şirket Devleti
- Şeytani İmalathanelerden Rus Devrimi'ne
- "Kapital"E Karşı Devrim

Karl Marx ve Şeytani İmalathaneler

Bu bölüm, teorik bir paradoksu aydınlatarak tarihsel bir anomaliyi çözmeye çalışmaktadır. Söz konusu anomali; İngiltere'de, yani Marx'ın ilk sosyalist devrimin gerçekleşmesini beklediği ülkede işçi sınıfının politik dürtüleri açısından reformist çıkması ve öte yandan geri kalmışlığının kapitalizmin aşılmasını geciktirmesi gereken Rusya'da işçi sınıfının en devrimci sınıf çıkması şeklindeki yaygın gözlemdir.[1] Marksist çerçevede bu anomaliyi açıklama yönünde pek çok girişim olmasına karşın, bunlar genellikle iki eksiklikten birinin sıkıntısını çekmektedir: ya hem bir yandaki işçi sınıfı reformizmini

[1] Biri teorik, ikisi tarihsel olmak kaydıyla üç nitelik sıralanmaktadır. Birincisi, ben Marx'ın özellikle ileriki yıllarında sosyalizme doğru alternatif yollar üzerine düşündüğünü kabul ediyorum. Ancak teorileştirdiği yegâne şey -kusurlu bir teorileştirme bile olsa- üretim araçlarının özel mülkiyeti ile toplumsallaştırılmış üretim güçleri arasındaki büyüyen çelişkilere dayalıdır ki bu, kapitalizm olgunlaştıkça çelişkisinin de bir o kadar ilerlediği anlamına gelmiştir. G. A. Cohen yakın bir geçmişte bu konumun önerme ve argümanlarını açık bir şekilde izah etmiştir (içinde *Karl Marx's Theory of History: A Defence*, Oxford 1978). İkincisi, ben devrimi Rus işçilerin yaptığını ve hatta devrimin öncü gücünün onlar olduğunu dahi iddia etmek istemem. Ben daha çok işçilerin eylem ve taleplerinde devrimcileşmiş olmaları gerçeğiyle ilgileniyorum. Üçüncüsü, söz konusu anomali fazla abartılmamalıdır: İngiliz işçiler 1850 öncesinde ve -örneğin, metal işçileri arasında- Birinci Dünya Savaşı sonrasında kendi devrimci anlarını yaşamışlardır. Diğer taraftan, Rus işçiler 1895 öncesi ve 1917 sonrası dönemlerdeki pasifliklerıyle ayrımsanmaktadırlar. Ne var ki sorun hâlâ ortadadır: Rus işçilerin 1905'teki radikalizmi 1917'de devrimci bir harekete doğru derinleşirken, 1850 öncesindeki İngiliz radikalizm dönemi nasıl olmuş da sonrasında bastırılmıştır? Bu üç özellik iki işçi sınıfı hareketinin farklı yönlere seyreden gidişatlarına dönük özcü veya kültürel basit açıklamaların yanlış olduğunu gözler önüne sermektedir.

hem de diğer yandaki devrimci momentin yayılmasını açıklayacak tek bir çerçeve sunmak yerine İngiltere ve Rusya'nın hususi özellikleri üzerinde durmaktadırlar, ya da üretim sürecinin işçi sınıfı karakterinin şekillendirilmesindeki merkeziliğini gözden kaçırmaktadırlar. Bu bölümde bu tarihsel yanlışlığı teorik bir paradoksla ilişkilendirerek her iki eksikliğe de değinmeye çalışacağım: Marx için, kapitalist üretim hem sınıf mücadelesinin kaynağıdır hem de sermayenin emek üzerindeki tartışmasız tahakküm alanıdır.[2]

Komünist Manifesto'da Marx ve Engels şöyle yazarlar: "Burjuvazinin gönülsüz taşıyıcısı olduğu endüstrinin gelişmesi, emekçilerin rekabetten kaynaklanan izolasyonunun yerine birleşmeye bağlı devrimci birliğini getirmiştir. Proleterlerin bir sınıf ve bunun sonucunda siyasi bir parti içinde örgütlenmesi, işçilerin kendileri arasındaki rekabetle sürekli tekrar altüst olur. Fakat daha güçlü, daha sağlam, daha iddialı bir şekilde yeniden ayaklanır."[3] Ve *Kapital*'de, Marx şöyle yazar: "Bu dönüşüm sürecinin avantajlarını gasp eden ve tekeline alan kapitalist patronların sayısındaki sürekli azalmayla birlikte, sefalet, baskı, kölelik, değersizleştirme ve sömürü artar; fakat bununla beraber, sayıları sürekli artan ve kapitalist üretim sürecinin kendi mekanizmaları tarafından eğitilen, birleştirilen ve örgütlenen bir sınıf olan işçi sınıfının isyanı da büyür."[4]

Fakat birinden diğerine –rekabet, yalıtılmışlık, sefalet, baskı, kölelik ve sömürüden birleşme, birlik ve mücadeleye– nasıl geçilir? Bu, diyalektik bir el çabukluğuyla geçiştirilebilecek veya Hegelci bir kirlenme olarak reddedilecek bir soru değildir.

Bu paradoks hakkında sıkça karşılaşılan dört farklı önerme mevcuttur. Birinci önerme, deneyimlediği değersizleştirme ve taşıdığı evrensel çıkarlar temelinde işçi sınıfına kapitalizmi devirme tarihsel misyonunu yüklemektedir. Burada sınıf mücadelesi her yerdedir, başlangıçtan beri var olandır ve tarihin itici gücüdür. Bu önerme tahak-

[2] Bu, Jean Cohen'in *Class and Civil Society*'nin (Amherst, Massachusetts 1982) özellikle 2 ve 6. Bölümlerinde altını çizdiği paradokslardan biridir. Cohen'in Marx eleştirisi Marksizmin yeniden yapılandırılması değil, reddi yönündedir.

[3] İçinde *The Revolutions of 1848*, s. 79, 76.

[4] *Capital 1. Cilt*, s. 929.

küm ve parçalanma gerçeğini geçici ve suni bir fenomen olarak bir kenara bırakırken, ikinci önerme merkezine bu etmenleri almaktadır. Burada işçi sınıfı, kapitalizmin merhametsiz kanunlarının sosyalizme geçişin otomatik bir şekilde olacağı son felaketin zeminini hazırlamasını beklemek zorundadır. Bu, öznesi olmayan bir tarihtir. İki önerme de ciddi bir çözüm sunmamaktadır; çünkü ikisi de koşullarından birini –ilkinde kapitalist üretimin demobilize edici etkilerini, ikincisinde işçi sınıfının tarihsel bir aktör olarak ortaya çıkışını– gizleyerek söz konusu paradoksu reddetmiş olmaktadır.

Daha sofistike önermeler ise hem işçi sınıfının doğuştan devrimci olmadığını hem de kapitalizmin kaçınılmaz olarak içkin mantığa mahkûm olmadığını ileri sürmektedir. Buradan hareketle, işçi sınıfını aydınlatacak bir dış güç gerekmektedir. En ortodoks versiyonunda, bu güç birleşik ve birleştirici öncü partidir. Burada işçi sınıfı egemen ideolojinin aşındırıcı etkileri tarafından kendi devrimci gayesinin farkında olmaktan alıkonmaktadır. Parti bu ideolojiyi gizeminden arındırmak üzere müdahale ederek işçi sınıfına ayna tutmakta ve böylelikle kahraman bir aktör olarak kendisini fark etmesini sağlamaktadır. Bu yaklaşım, işçi sınıfının benlik algılamasını değiştirmeye hazır olduğuna çok fazla ihtimal vermektedir. İşçi sınıfı bilinci hâkim ideolojik rüzgârlarla sürüklenmez, aksine, üretim sürecine sıkı sıkıya bağlıdır. Fakat yine bu çözüm de bir tarih yorumlaması olarak kusurludur. Gerek Marksist gerekse Marksist olmayan pek çok tarihçiye göre, Rus Devrimi bu tür bir dış aktörün "*locus classicus*"udur (klasik örneği). Yakın sosyal tarih bu yorumlamaya fazlasıyla gölge düşürmektedir: 1917 yılında, Bolşevik Partisi ileride dönüşeceği türde bir yekpare oluşum değildi; aksine, başarısı ahenksizliğinde, heterojenliğinde ve de hareketli bir işçi sınıfının doğal dürtüleri, militanlığı ve şikâyetlerine cevap verebilirliğinde saklıydı.[5]

Buradan hareketle, sosyal tarihçiler bu hareketliliğin kaynağını bulmak için gözlerini işçi sınıfının üretim içinde ve dışındaki dene-

[5] A. Rabinowitch, *The Bolsheviks Came to Power*, NLB, London 1976; R. Service, *The Bolshevik Party in Revolution: A Study in Organizational Change, 1917-1923*, New York 1979; ve R. G. Suny, "Toward a Social History of the October Revolution", *American Historical Review*, Cilt 88, no. 3, 1983, s. 31-52.

yimlerinin bütününe çevirmişlerdir. Bu tarihçiler tahakkümden direnişe geçiş için kapitalist üretim tarzını kapitalist sistemden,[6] sermayenin mantığını kapitalizmden[7] ayıran dördüncü bir köprü önermektedirler. Üretim alanının ötesinde aile, kilise, mahalle, kahve, yardımlaşma derneği ve politik dernekler gibi kurumlar mevcuttur ve bunlar içinde bulunulan ekonomik tahakkümü politik bir mücadeleye dönüştürecek örgütsel kaynaklar sunmaktadırlar. Sanayi öncesi dönemden kalma kültürel, politik ve toplumsal miras işçilere kendilerinden bir sınıf yaratacakları kili vermektedir.[8]

Calhoun'un[9] Thompson'un çalışmasıyla ilgili olarak öne sürdüğü üzere (ve diğer çalışmalarla ilgili olarak da öne sürülebileceği üzere), topluluk ve geleneğin direnişin kaleleri olarak ortaya çıkışı, üretime ve doğrudan üretici tarafından uygulanan denetime dönük tehditlerle yakından ilişkili olmuştur. Bonnell zanaat ya da topluluğa ilişkin böylesi geleneklerin zayıf olduğu Rusya gibi ülkelerde atölyenin kendisinin direnişin kalesi haline geldiğini iddia etmektedir.[10] Her durumda, işçi sınıfı mücadelesinin en önemli ve belirleyici unsuru olarak işyerine geri dönmekteyiz. Bu, elbette ki fabrika üretimine odaklanan pek çok çalışmada bariz bir şekilde tespit edilmektedir. Hanagan'ın yanı sıra, Shorter ve Tilly de Fransa'daki grevlerin ve siyasal mobilizasyonun karakterini işin örgütlenmesi ve bunda yaşanan dönüşümle ilişkilendirmektedir; Moore isyanın kökenlerini idareciler ile işçiler arasındaki sözleşmeye dayalı düzenin ihlalinde görmektedir; Foster Oldham'daki işçi sınıfı radikalizminin yükselişi ve çöküşünü pamuk endüstrisinde yaşanan krizler ve üretken süreçteki değişimlere bağlamaktadır; Montgomery işyerini Amerikan işçilerin idari tahakküme direnmesini sağlayan kaynakların temeli olarak açıklamaktadır.[11]

---

[6] W. Lazonick, "The Subjugation of Labour to Capital: The Rise of the Capitalist System", *The Review of Radical Political Economics*, Cilt 10, no. 1, 1978, s. 1-31.

[7] Edward Thompson, *"The Poverty of Theory" and Other Essays*, London 1978, s. 247-262.

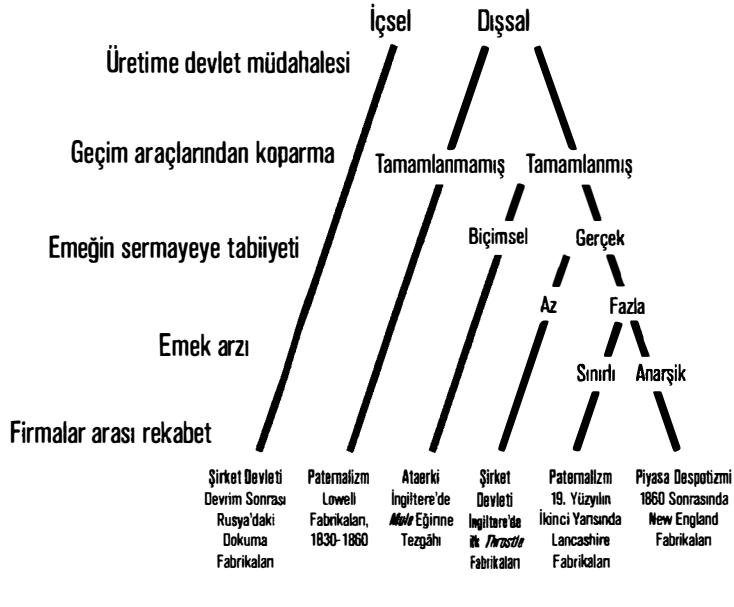
[8] Thompson, *The Making of the English Working Class;* W. Sewell, *Work and Revolution in France*, Cambridge 1980; R. Aminzade, *Class, Politics and Early Industrial Capitalism*, Albany, New York 1981; A. Dawley, *Class and Community*, Cambridge, Massachusetts 1976; ve H. Gutman, *Work, Culture and Society in Industrializing America*, New York 1977.

[9] C. Calhoun, *The Question of Class Struggle*, Chicago 1982; özellikle de 4. Bölüm.

[10] Victoria Bonnell, *Roots of Rebellion: Workers' Politics and Organizations in St Petersburg and Moscow, 1900-1914*, Berkeley 1984.

[11] E. Shorter ve C. Tilly, *Strikes in France 1830-1968*, Cambridge 1974; M.P. Hanagan, *The*

Tüm bu çalışmalar üretimin ekonomik sonuçlarının yanı sıra ideolojik ve politik sonuçlarının da olduğunu kabul etmekle beraber, bu kavrayış işçi sınıfı deneyiminin bütünlüğüne yönelik bir arayış içerisinde gözden kaybolmaktadır. Kayda değer belli istisnaları bir kenara bırakacak olursak, sosyal tarihçiler işçi sınıfı mücadelelerini şekillendiren alanları daraltmak yerine, bilakis genişletmeye çabalamaktadırlar. Bu bölüm, söz konusu tarihçilere ait çoğu çalışmanın temelinde

yatan *üretimin merkeziliğini* kuramlaştırma yönünde bir teşebbüs olacaktır. Hammaddelerin yararlı ilişkilere dönüştürülmesinin içerdiği koordine faaliyetler ve ilişkiler dizisi olarak tasavvur edilen *emek süreci* ile işyerindeki mücadeleleri –"üretim siyaseti" olarak adlandırdığım mücadeleleri– düzenleyen ve şekillendiren kurumlar olarak kavranan *üretimin politik aygıtlarını* birbirinden ayıracağız. *Fabrika*

Logic of Solidarity: Artisans and Industrial Workers in Three French Towns, 1871-1914, Urbana, Chicago ve London 1980; B. Moore, *Injustice: The Social Bases of Obedience and Revolt*, White Plains, New York 1978; J. Foster, *Class Struggle and the Industrial Revolution*, London 1974; ve David Montgomery, *Workers' Control in America.*

rejimi hem emek sürecinin politik etkilerini hem de üretimin politik aygıtlarını içeren üretimin bütün siyasal biçimine işaret etmektedir. Marx'ın kendisi de bu ayrımlardan bihaber değildi. Fakat Marx, fabrika rejimlerinin çıkarları ve kapasiteleri nasıl şekillendirdiğini, böylelikle tahakkümü mücadeleyle ilişkilendirmeyi ve fabrika rejimindeki değişikliklerin emek sürecindeki değişikliklerden bağımsız bir şekilde gerçekleşebilme olasılığını tematize etmeyi başaramamıştır. Marx'ın kendi analizinin sahnesine –on dokuzuncu yüzyıl Lancashire pamuk endüstrisine– dönecek olursak, Marx'ın prototip fabrika rejiminin, yani piyasa despotizminin yalnızca nadir olduğunu değil aynı zamanda işçi sınıfı mücadelelerinin gelişimi için uygunsuz olduğunu da görürüz. Aksine, erken kapitalizmin tekstil endüstrisinde farklı fabrika rejimleriyle karşılaşıyoruz: Lancashire'da, şirket devleti, ataerkil ve paternalist rejimler, New England'da paternalizm ve piyasa despotizmi ve Rusya'da şirket devleti.

Dolayısıyla yapmamız gereken ilk iş, dört ana etmeni –emek süreci, firmalar arasındaki piyasa rekabeti, emek gücünün yeniden üretimi ve devlet müdahalesi– odağımıza alarak farklı fabrika rejimlerinin varoluş koşullarını incelemek olacak. İkinci ve daha da zorlu görevimiz, fabrika rejimlerinin mücadeleler üzerindeki etkilerini diğerlerinden ayırmak. Fabrika rejimlerindeki değişimlerin hem İngiltere'deki işçi sınıfı reformizmini hem de Rusya'daki devrimci hareketi açıklamaya *yeterli* olacağı iddia edilecek. Diğer etmenler ise sadece fabrika rejimlerinin belirleyenleri olarak analize dâhil edilecek. Buradan, sözü edilen 'diğer' etmenlerin mücadeleler üzerindeki tek etkilerinin dolaylı ve üretim rejimleri aracılığıyla oluşan etkiler olduğu anlamı çıkarılmamalıdır. Bu daha ziyade bunların dolaysız etkilerine ilişkin bir değerlendirmenin iki emek hareketinin farklı gelişim çizgilerinin kavranmasında bir *gereklilik* olmadığı anlamına gelmektedir.

Marx'ın Prototipi: Piyasa Despotizmi

Marx ve Engels modern endüstride ortaya çıkmakta olan sosyal düzenleme biçimine ilişkin belirgin bir fikre sahiptiler. Marx döneminin en ileri endüstrisi olan tekstil endüstrisini şöyle tarif etmektedir:

> Fabrika yönetmeliğinde, burjuvazinin başka durumlarda fazlasıyla onayladığı sorumluluk paylaşımı ve bundan bile daha fazla onayladığı temsili sistemi olmaksızın, kapitalist, özel bir yasa koyucu gibi ve salt kendi özgür iradesinin tezahürü olarak işçileri üzerinde otokratik iktidarını formülleştirmektedir. Bu yönetmelik büyük bir işbirliği ve emek araçlarının, özellikle de makinelerin ortaklaşa kullanımının gerekli kıldığı emek süreci üzerindeki sosyal düzenlemenin kapitalist bir karikatüründen ibarettir. Köle çalıştıranların ellerindeki kırbacın yerini denetçilerin ceza kitabı almaktadır. Bütün cezalar doğal olarak son kertede para cezaları ve ücret kesintilerine çıkmakta ve fabrika Lycurgus'u yasa koyma hüneriyle her şeyi öyle düzenlemektedir ki yasalarının ihlal edilmesi, eğer böyle bir şey mümkün olursa, uygulanmasından daha çok çıkarına gelmektedir.[12]

Bu despotik fabrika siyaseti rejimi kapitalist gelişmenin gerekliliklerine uygun olan tek rejim olarak değerlendirilmektedir. Bu, piyasa baskılarının kapitalistleri yeni teknolojilerin uygulanması ve emeğin yoğunlaştırılması üzerinden yok olmak pahasına birbirleriyle rekabete zorlamasının üretim alanındaki karşılığıdır. Piyasadaki anarşi üretimde despotizme yol açmaktadır; piyasa üretim aygıtlarının kurucusudur ve bu rejimi "piyasa despotizmi" olarak adlandırmaktayız.

Firmalar arasındaki rekabet piyasa despotizminin dört varoluş koşulunun sadece ilkidir. İkinci koşul işçilerin sermayeye gerçek tabiiyeti, tasarımın uygulamadan ayrılmasıdır. Marx endüstriyel üretimin gelişimindeki üç safhayı betimlerken farklı tabi kılma biçimlerinin varlığını ayırt etmiştir.[13] Bunlardan ilki olan zanaat üretiminde işçiler kendi üretim araçlarının mülkiyet ve kontrolüne sahiptirler fakat tüccarların sömürüsüne ve çok daha üretken olan fabrikaların rekabetine maruz kalmaktadırlar. İkinci safha olan emeğin sermayeye biçimsel tabiiyetinde, işçiler tek bir çatı altında bir araya getirilmekte, emek sürecini denetim altında tutmaya devam etmektedirler fakat artık üretim araçlarının sahibi değillerdir; bunlar artık sermayenin malıdır. Bu ücretli emek safhası işçilerin emek süreci üzerindeki kontrollerini yitirmesiyle emeğin sermayeye gerçek tabiiyetinin yolunu açmaktadır. İşçi üretimin öznel bir unsuru olmaktan çıkarılıp nesnel bir unsuruna dönüştürülmektedir.

[12] *Capital*, 1. Cilt, s. 549-550.

[13] Agy., s. 645.

> Ömür boyu aynı aleti kullanmanın getirdiği uzmanlık artık ömür boyu aynı makineye hizmet etmenin verdiği uzmanlık halini alır. Makine, işçiyi ta çocukluğundan itibaren parça-makinenin bir parçasına dönüştürmek için kötüye kullanılmaktadır. Böylelikle, işçinin yeniden üretimi için gerekli maliyetler önemli ölçüde azalırken, aynı zamanda bir bütün olarak fabrikaya ve dolayısıyla kapitaliste olan çaresiz bağımlılığı da tamamlanmış olmaktadır.[14]

Burada, piyasa despotizminin üçüncü koşuluna geliyoruz: işçinin işverene ücret karşılığında emek gücünü satmaya bağımlılığı. Bu, işçilerin geçim araçlarının tümüyle ellerinden alınması şartına bağlıdır. Tekil bir kapitaliste duyulan bağımlılık, artık emek havuzuyla konsolide edilmektedir. Marx bu "ilkel birikim" sürecini İngiltere özelinde detaylı olarak incelemiştir; fakat tam mülksüzleştirmenin bütün kapitalist toplumlar için bir norm halini alacağı yargısına fazla kolay ulaşmıştır. Son olarak Marx devletin sadece üretimin *dış* koşullarını (piyasa güçlerinin özerk işleyişinin koşullarını) koruyacağını ve özellikle, bunun ya kapitalistler arasındaki ya da üretim süreci ile aygıtları arasındaki ilişkileri doğrudan düzenlemeyeceğini kanıksamıştır ki bu da piyasa despotizminin dördüncü koşuludur. Fakat bu üçüncü ve dördüncü koşullar incelendiğinde, sorunlu olmalarının yanında, bunların değişiminin fabrika rejimlerinin belirlenimi açısından hayati önemde olduğu görülmektedir.

Marx'ın da fark ettiği üzere, piyasa despotizmi işçi sınıfının idari despotizme direnişini etkili bir şekilde zayıflatmaktadır. "Kapitalist üretim sürecinin örgütlenmesi bir kez tam anlamıyla geliştiğinde, bütün direnci kırar. Görece bir artık nüfusun sürekli üretilmesi emek arz ve talep kanununu ve dolayısıyla ücretleri sermayenin değerlenme gereksinimleriyle örtüşen dar sınırlar içinde tutar. Ekonomik ilişkilerin sessiz baskısı, kapitalistin işçi üzerindeki hâkimiyeti meselesini kökünden halleder."[15] Şu halde, özellikle de tekstilin en gelişmiş endüstri olduğu on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında pamuk işçilerinin militan mücadelelerini nasıl açıklayabiliriz? Yanıt çok açık: diğer fabrika rejimlerinin mücadelelerin gelişimi açısından piyasa despotizmine kıyasla daha müsait olduğunu görürüz.

[14] Agy., s. 547.

[15] Agy., s. 899.

Piyasa despotizminin dört koşulu nadiren eşzamanlı gerçekleşmektedir. Bunları dört değişken olarak ele aldığımızda, bir mukayeseler silsilesi yoluyla bunların fabrika rejiminin yapısı üzerindeki bağımsız etkilerini aydınlığa kavuşturmamız mümkündür. İlk mukayese, Lancashire'daki *throstle* eğirme tezgâhı ile *mule* eğirme tezgâhı arasındadır ve fabrika rejimi açısından emek sürecinin önemini göstermektedir. Bunlardan birincisinde görülen emeğin gerçek tabiiyeti fabrika şirketiyle eşleşmekte ve ikincisinde görülen emeğin biçimsel tabiiyeti de ataerkil despotizmle alakalıdır. İkinci mukayese, güç-tahrikli *mule* tezgâhı ile otomatik *mule* tezgâhı arasındadır; bu, ataerkil rejimden paternalist rejime geçiş açısından hem emek sürecinin hem de firmalar arası rekabetin taşıdığı önemi göstermektedir. Paternalizm ile New England fabrikalarındaki piyasa despotizmi arasındaki üçüncü mukayese geçim araçlarından koparmanın önemine kanıt teşkil ederken, Rusya'yı ele alan dördüncü karşılaştırmalı çalışma, devlet müdahalesi etmenini modele eklemektedir. Bağımsız değişkenlerimizi nedensel hiyerarşide düzenlediğimizde (bkz. Şekil 1), ilk ikisi (piyasa güçleri ve emek süreci) ikinci ikisi (geçim araçlarından ayırma ve devlet müdahalesi) tarafından belirlenen sınırlar içinde işlemektedir. Bu modelin kaba bir model olduğuna şüphe yok. Rejimlerdeki bütün değişkenleri açıklaması elbette ki mümkün değil, fakat fabrika siyasetinin çöküşü ve dönüşümünü belirleyen önemli etmenleri göstermektedir.

Lancashire: Şirket Devletinden Ataerkiye

Sanayi Devrimi'nin temelinde pamuklu tekstil imalatının dönüşümü yatmaktadır. 1760 yılından itibaren *uçan mekik* dokumaya girmiş ve pamuk ipliği talebini artırmıştır. On sekizinci yüzyıl ortalarına kadar, iplik eğirme işi iğ ve öreke, kimi zamansa çıkrık kullanılarak gerçekleştirilen ağır ve zahmetli bir süreç olmuştur. 1770'lerde Jenny'nin (insan gücüyle çalışan pamuk eğirme tezgâhı) kullanıma girmesi tek bir operatörün aynı anda çok sayıda iği kullanabilmesini sağlamıştır. Fakat bu teknolojik yenilikler ev içi üretimde işbölümünü dönüştürmemiştir. İğ sayısı arttıkça, su gücünden yararlanmak zorunda kalınıyor olmasına karşın Jenny makineleri evlerde de kullanılabiliyordu

ve az sayıda Jenny fabrikası kurulmuştu. Jenny insan elinin gücünü artırıyorsa da, "insan elinin kavraması ve insan kolunun çekmesi hâlâ vazgeçilmezdi."[16] Arkwright'ın *throstle* ya da water frame olarak bilinen iplik eğirme tezgâhı tamamen yeni bir esasa göre çalışıyordu. Pamuğun bükülmesini insan eli yerine, iki takım silindir gerçekleştirecek ve sonrasında bükülmüş pamuk aralıksız ve eşzamanlı bir şekilde dönecek ve bir bobine sarılacaktı. Bu, ilk otomatik eğirme makinesiydi fakat çalışması için insan gücünden çok daha fazla güç gerektiriyordu ve çoğunlukla nehirlere yakın kırsal bölgelere inşa edilmişti. "Water frame insan vasfının yerini alıyordu," der Chapman. "Bu nedenle, pamuk endüstrisine daha alt bir emekçi sınıfını toplar... fakat vasıflı pamuk eğiricilerini kayda değer ölçüde yerinden ettiği söylenemez; çünkü ağırlıklı olarak eskiden keten ve yünden yapılan çözgü iplerin üretimi ile sınırlı tutulmuştur."[17]

İşçiler çoğunlukla kadınlar ve çocuklardan oluşuyordu: "Gerçekten de, eşleri ve çocukları imalathanede istihdam edilirken, patronlar aile reislerini genellikle yol yapımı, köprü inşası ve fabrika inşasında çalıştırmak üzere işe alıyorlardı."[18] Özellikle yüzyılın sonlarına doğru yoksul çırakların işe alındığı yerler bu ilk imalathaneler olmuştur. Her ne kadar işverenlere yetişkin erkeklerin çıkardığı sorunları çıkarmıyorlarsa da, aile işgücünün mevcut olduğu yerlerde bu çırakların kullanılması çok daha düşük ihtimaldi. Her halükârda yoksul çırakların önemi fazla abartılmıştır; bunlar hiçbir imalathanede işgücünün üçte birinden fazlasını oluşturmamışlardır ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında kademeli bir şekilde devre dışı bırakılmışlardır.[19]

İdarecilerin makinenin hızını denetlediği, operatörlerin makine refakatçileri olduğu fabrikadaki emeğin gerçek tabiiyeti, imalathane sahiplerinin topluluk üzerindeki hâkimiyetinin zeminini oluşturmuştur. Barınma, kumanya, şirket satış mağazaları, eğitim ve din üzerindeki denetimleri sayesinde, işverenler hayatın her alanında hükümranlıkla-

[16] S. Chapman, *The Lancashire Cotton Industry*, Manchester 1904, s. 53.

[17] Agy., s. 53-54.

[18] Neil Smelser, *Social Change in the Industrial Revolution*, Chicago 1959, s. 185.

[19] M. Morris, "The Recruitment of an Industrial Labour Force in India, with British and American Comparisons", *Comparative Studies in Society and History*, no. 2, 1960, s. 305-328.

rını pekiştirebilmişlerdir. Smelser ilk zamanlarda görülmüş iki water frame fabrika türü arasında ayrım yapmaktadır: "çalışanlarına, özellikle de çıraklara zulmeden zalim, acımasız kapitalistler tarafından işletilenler ile insancıl işverenler tarafından 'model' topluluklar şeklinde işletilenler".[20] Fabrika köyü kendine ait baskı aygıtlarıyla devlet içinde ayrı bir devlet, ya da benim tabirimle, bir "şirket devleti" halini almıştır. "İşverenin ekonomik ve politik gücünü, eğitim, barınma ve sair üzerindeki iktidarını da buna eklediğimizde, bir fabrika ya da maden idaresinin neden bütün bir topluluğun idaresi anlamına geldiği anlaşılır olacaktır."[21] Şirket devleti, piyasa ilişkilerinin yanı sıra piyasa dışı ilişkiler aracılığıyla topluluğu fabrikaya bağlayarak, işgücünün yeniden üretimine baskıcı bir şekilde müdahale etme noktasında piyasa despotizminin çok ötesine geçmiştir.

İngiltere'de, water frame tezgâhının yerini çok geçmeden, daha verimli olan ve örgü için daha iyi iplik sunan *mule* (katır) eğirme tezgâhı almıştır.[22] *Mule*, Jenny ile water frame ilkelerini yani, silindir çekimi artı eşzamanlı gerdirme, döndürme ve bobinlemeyi birleştirmiştir ki bu, operatörün ciddi beceri ve çabasını gerektiriyordu. Bununla beraber, ilk *mule*'ler evlerde insan gücüyle de kullanılabilmiştir. *Mule* fabrikaya getirilip insan dışı bir güce bağlandığında, fabrikatörler ev içi üretimin örgütlenmesini kendi çıkarlarıyla uyumlu şekilde kullanmışlardır. Parça başı çalışan ve yanında kendi yardımcılarını –genellikle kendi ailesinden kadınlar ve çocukları– çalıştıran yetişkin erkek eğiricileri işe almışlardır. Bu içsel sözleşme düzeninde, işveren gözetim ve iş organizasyonu sorumluluğunu eğiricilere bırakmaktadır. Dolayısıyla, water frame fabrikalarına kıyasla, *mule* fabrikalarında görece daha az denetçi bulunuyordu.[23] Keza ödeme sistemi de farklıydı. *Mule* fabrikalarında

[20] Smelser, s. 105.

[21] S. Pollard, *The Genesis of Modern Management*, Cambridge, Massachusetts 1965, s. 206.

[22] Smelser, s. 121.

[23] Isaac Cohen 1833 yılı meclis tutanaklarından şu rakamları almıştır. *Mule* fabrikalarındaki işgücünün yüzde 35'ini, *throstle* fabrikalarındaki işgücünün yüzde 10'unu on sekiz yaşından büyük erkekler oluşturuyordu. On sekiz yaşından küçük çocuk işçilerin yüzde 88'i *mule* fabrikalarında operatör olarak istihdam edilirken, sadece yüzde 1'i *throste* fabrikalarında çalışıyordu. Denetçilerin işçilere oranı, *mule* fabrikalarda 84'e 1 iken, *throste* fabrikalarda 14'e 1 gibi yüksek bir orandaydı. "Industrial Capitalism, Technology and Labour Relations",

yardımcılara (ekleyicilere ve çöpçülere) sabit bir ücret ödenirken, sözleşmeyi yapan (eğirici) parça başı ödeme alıyordu; dolayısıyla eğirici, yardımcılarını ne kadar sıkı çalıştırırsa, kârı o kadar büyük oluyordu. Ayrıca, ücretlerde azaltmaya yönelik işverenden gelen baskılar da emeğin yoğunlaştırılması biçiminde yardımcılara yansıtılabiliyordu. *Throstle* fabrikasında ise, üretim tümüyle idarenin denetiminde olduğundan, işçilere parça başı değil, saat başı ücret veriliyordu.[24]

Throstle fabrikasında emeğin gerçek tabiiyeti şirket devletinin zeminini hazırlarken, *mule* fabrikasındaki emeğin biçimsel tabiiyeti ataerkil bir rejimin koşullarını oluşturmuştur. Burada üretim aygıtları babanın ailenin diğer fertleri üzerindeki hâkimiyeti esasına dayanıyor veya bunu taklit ediyordu. Daha belirgin olarak, ataerkil rejim taşeron ile işverenin işbirliğini içeriyor ve böylece taşeron, ücret ve de kendisine yardım eden kadınlar ve çocuklar üzerindeki ataerkinin (babanın) özerk hâkimiyetinin desteklenmesi karşılığında ailenin veya proto-ailenin emeğini sunuyor ve örgütlüyordu. Adeta sermaye ataerkiye (babaya) şunu söylüyordu: "Tebaanın bizim kurallarımıza riayet etmesini sağlayacaksın ve karşılığında onları istediğin gibi kullanabileceksin; emirlerine karşı gelecek olurlarsa, onları hizaya sokman için ihtiyaç duyduğun desteği sana vereceğiz."[25]

Political Power and Social Theory, no. 5, 1984.

[24] *Throstle* ile *mule* arasındaki farklılıklar West Riding'deki kamgarn kumaş ile yünlü giysi üretimi arasındakiyle paraleldi (P. Hudson, "Proto-Industrialization: The Case of the West Riding Wool Textile Industry in the 18th and Early 19th Centuries", *History Workshop*, no. 12, 1981, s. 34-61.) Erken dönem kamgarn kumaş üretimi belli bir üretim sisteminde gerçekleştiriliyordu. Ev içi işçiler çoğunlukla verimsiz arazilere sadece sınırlı bir erişime sahiptiler; dolayısıyla esasen tacirlerin merhametine kalmış bir proleterleştirilmiş işgücü oluşturulmuştur. Burada, ilk imalathaneler tacirler tarafından işletilmiş, finanse edilmiştir ve işgücünün hatırı sayılır bir kısmını ev içi üretimle herhangi bir ilişkileri olmayan kadınlar ve çocuklar oluşturmuştur. Bunun aksine, yünlü kumaş endüstrisinde üretim doğrudan doğruya zanaatkârların kontrolündeydi. Gerek ürünün tamamını kendileri üretiyor olmaları gerekse önemli geçim araçlarına erişebiliyor olmaları itibariyle çok daha büyük bir özerkliğe sahiptiler. Burada ilk imalathaneler çoğunlukla kendileri de ev içi emekçisi olan küçük imalatçılar tarafından işletiliyordu. İşgücünün çok büyük bir kısmını bu tür proto sanayi işçileri oluşturuyordu. *Throstle* fabrikalarında olduğu gibi, kamgarn üretiminde de ev içi üretim ile fabrika üretimi arasında bir kopma söz konusuyken, *mule* fabrikaları ve yünlü kumaş üretiminde süreklilik mevcuttu. Her ne kadar Hudson doğrudan bunu söylemese de, üretimin politik aygıtlarında da benzer farklılıklar olduğunu tahmin etmek mümkündür.

[25] J. Donzelet, *The Policing of Families*, New York 1979, s. 50.

Pamuk endüstrisi işverenleri açısından, üretimin ataerkil aygıtları, aile bağlarına dayanarak ve de erkek yardımcıları ileride bir gün kendilerinin de eğirici olabilme ihtimaliyle yemleyerek, taşeron ile yardımcıları arasındaki mücadeleleri kontrol altında tutma avantajına sahipti. Aynı zamanda, kendi çocuklarına veya diğer çocuklara ilişkin endişelerinin, eğiricinin ekleyiciler ve çöpçüleri sömürmesine engel olduğunu gösteren herhangi bir kanıt da mevcut değildir.[26] Ayrıca, bu üretim siyaseti rejimi emek sürecindeki değişikliklere engel teşkil etmediği sürece, çalışma üzerindeki doğrudan denetimin risk ve sorumluluğunu dışarıya devretmek fabrika idarecilerinin de çıkarına geliyordu. En azından İngiltere'de, ilk başlarda işverenlerin piyasa despotizmi düzenini yerleştirmek yönünde bir eğilimleri bulunmamaktaydı ve sonrasında da böyle bir düzeni dayatmak için (pamuk eğirmede) gerekli kaynaklara sahip olamamışlardır.[27]

---

[26] W. Lazonick, "Industrial Relations and Technical Change: The Case of the Self-Acting Mule", *The Cambridge Journal of Economics*, no. 3, 1979, s. 236, 247, 252. Marx çocuk işgücü konusunda çok fazla şey söylemiş olmakla beraber, doğrudan doğruya yetişkin erkeklerin çocuk ve kadın emeği sömürüsüne çok fazla değinmemiştir. Bunun yerine, Marx erkeklerin yerine kadınlar ve çocukların yerleştirilmesinin etkileri üzerine yoğunlaşmıştır. "Çalışan personele aşırı sayıda çocuk ve kadının eklenmesiyle, sistem, erkek işçilerin imalat periyodunun başından sonuna kadar sermayenin despotizmine karşı çıkmayı sürdürdüğü direnişi en sonunda kırmıştır" (*Capital*, 1. Cilt, s. 526). Üretimde, patriyarka yıkılmaktadır; öyle ki babanın satabileceği yegâne şey, karısı ve çocuklarıdır. "O artık bir köle taciridir" (agy., s. 526). Ayrıca, patriyarkanın yıkılması ailenin "daha üst bir biçimine" zemin hazırlamaktadır: "Kapitalist sömürü tarzı, ebeveyn otoritesine karşılık gelen iktisadi kuruluşu ortadan kaldırarak ebeveyn otoritesini amacı dışında kullanmıştır. Kapitalist sistem içindeki eski aile bağlarının çözülmesi ne kadar korkunç ve iğrenç görünürse görünsün, büyük ölçekli endüstri, ev içi ekonomi alanı dışında, toplumsal olarak örgütlenmiş üretim süreçlerinde kadınlara, gençlere ve kız ve oğlan çocuklarına önemli birer görev vererek aile yaşantısının ve cinsiyetler arası ilişkilerin daha üst bir biçimi için yeni bir iktisadi kuruluş yaratmıştır" (agy., s. 620-621). Marx kapitalizmin patriyarkayı kendi yararına seferber edebilme olasılığını göz ardı etmiştir.

[27] Lazonick, "Industrial Relations and Technical Change"; Pollard, s. 38-47; ve Isaac Cohen, "Workers' Control in the Cotton Industry: A Comparative Study of British and American Mule Spinning", *Labour History*, yakında yayınlanacak. Pamuk eğirmede küçük ve büyük imalathaneler arasındaki farklılıklara bakmak da yararlı olacaktır. Büyük imalatçıların küçük atölyelerden gelen rekabeti engellemek için devletin dayattığı fabrika kanununu desteklediği yönünde somut kanıtlar mevcut olmakla beraber, bunların fabrika rejimlerindeki karşılık geldiği değişikliklere veya bu tür farklılıkların işçilerin fabrika hareketine katılımı üzerindeki etkilerine ilişkin güvenilir pek bir bilgiye erişemedim. Bu, daha detaylı bir araştırmanın konusudur.

1790-1820 yılları arasındaki dönemde, pamuk eğirme ve diğer mesleklerde işe alım, iş bölümü ve denetçilikte genellikle aileye bel bağlandığı üzerinde kapsamlı bir görüş birliği mevcuttur. Eğiriciler arasındaki ilk sendikal düzenlemelerin büyük kısmı, yardımcı işçi alımını oldukça dar bir şekilde tanımlanmış akrabalık ilişkileriyle sınırlıyordu.[28] Fakat 1820'den sonra yaşanan teknolojik değişimler – özellikle iğ sayısındaki hızlı artış– eğiricilere düşen ekleyici oranını artırmış ve bu durum üretimi örgütleyici birim olarak aileyi yıkma eğilimine girmiştir. Smelser'e göre, keza Thompson ve Stedman-Jones'un da kısmi olarak teyit ettiği üzere, 1830'larda fabrika operatörlerinin sergilediği mücadelelerin ardındaki temel itici güç ailedeki bu parçalanmaydı.[29]

---

[28] Smelser, 9. Bölüm; M. Anderson, *Family Structure in Nineteenth-Century Lancashire*, Cambridge 1971, 9. Bölüm; M. Edwards ve R. Lloyd-Jones, "N.J. Smelser and the Cotton Factory Family: A Reassessment", içinde N.B. Hatte ve K. G. Ponting, ed., *Textile History and Economic History*, Manchester 1973, s. 304-319.

[29] *The Making of the English Working Class*, s. 222, 231, 373; G. Stedman-Jones, "Class Struggle and the Industrial Revolution", *New Left Review*, no. 90, 1975, s. 35-70. Smelser'in analizi fazlasıyla tartışmalı bir odak olduğundan ve bu bölümün argümanlarıyla kesiştiğinden, eleştirisine ilişkin kısa bir değerlendirme elzemdir. En ayrıntılı değerlendirmeyi; çalışmasını Edwards ve Lloyd-Jones'un daha önce kaleme aldıkları makaleleri üzerinde temellendiren Anderson yapmıştır ("Sociological History and the Working Class Family: Smelser Revisited", *Social History*, no. 3, 1976, s. 317-334). Anderson'un savları şunlardır: Birincisi, aile temelli çiftçi-dokumacı sisteminden imalathanelerdeki aile temelli istihdama geçiş (ebeveynler yoktur, baba artık asla üst konumda değildir ve baba-oğul ilişkisi azalmıştır), eğirici açısından bakıldığında, Smelser'in altını çizdiği 1820'ler ve 1830'ların değişikliklerinden çok daha büyük olmuştur. İkincisi, eğiriciler esasen çoğunlukla aile temelli çiftçi-dokumacı sisteminden gelmemişlerdir; daha çok eskinin tarım işçileri ve çiftlik çalışanlarıdırlar. Burada, fabrikaya geçiş aileyi yeniden bir araya getirecek, "farklılaştırma"dan ziyade "farklılaştırmayı geri alma"yı beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla, sonraki "farklılaştırma" gerçekleştiği ölçüde eski statükoya geri dönüş olacaktır. Üçüncüsü, yine Edwards ve Lloyd-Jones'un çalışmasının izinden giden Anderson'a göre, aile temelli istihdamın zirve noktasında bile parçacıların yüzde otuzundan fazlasının eğiricilerinin aynı evde yaşayan akrabaları olması pek de muhtemel görünmemektedir; dolayısıyla 1825-1835 arası dönemde aile istihdamından doğru bir eğilim Smelser'in iddia ettiği kadar önemli olamaz. Dördüncüsü, teknolojik değişikliklerle beraber ailede bu tür bir farklılaştırma yaşansa bile, bu durumun *eğiricileri* reform mücadelesi vermeye sevk edip etmeyeceği açık değildir; zira çocukları hâlâ onların nezaretinde olacaktır ve dolayısıyla aileleri farklılaştırmayla tehdit edilmeyecektir. Son olarak, Anderson, 1830'ların mücadelelerinin azalan ücretler karşısında aile gelirlerini koruma çabası bağlamında açıklanabileceğini iddia eder. Eğiriciler ailedeki yapısal değişiklikler karşısında kendilerini savunmaktan ziyade, kazançlarını maksimize etmek için çocuklarının daha uzun saatler çalıştırılmasını istemişlerdir. Kirby ve Musson da bu dönemdeki eğirici grevlerinin

1818, 1824 ve 1829 yıllarında, bir amaçları da erkek pamuk eğiricilerinin tekelini, işlerin kadınların eline geçmesinden korumak olan büyük grevler patlak vermiştir.[30] Manchester'daki pamuk eğiricilerinin lideri ve aynı zamanda Büyük Genel Sendika ve Emeğin Korunması Ulusal Birliği'nin mimarı olan John Doherty, kadınların eğiriciler olarak işe alınmalarına karşı çıkmıştır: "*Journal* dergisinin 6 Mart tarihli (1830) ilk sayısında, işinde haftalık 25 ila 35 sent ücret kaybı yaşamış 'evli ve beş çocuklu bir yoksul bir eğiriciden' gelen bir mektup yayınlanmıştır. Doherty, söz konusu uygulamanın, erkek eğiricileri bile kırk yaşında yaşlı bir insana dönüştüren sağlıksız koşullarda yorucu bir mesai harcamaları gereken kadınların da, bu nedenle işinden edilen erkek işçilerin de zararına olduğunu belirtmiştir. Böylece, açgözlü işverenlerin para hırsı yüzünden kadınların doğal rolleri tersine çevrilmiş ve "annenin yerini almak zorunda kalmış olan sefil babalar" da çalışıp çocuklarına ekmek parası kazanmak yerine evde onlara bakmak zorunda kalmıştır."[31] Ataerkinin –'doğal roller'in- savunulması; aile ücretinin savunulması, ahlâki değerlerin muhafaza

---

ailedeki "farklılaştırma"ya karşı direnişe kıyasla ücret kesintilerine direniş olarak daha iyi anlaşılabileceğini öne sürer (R. G. Kirby ve A. E. Musson, *The Voice of the People: John Doherry 1798-1854*, Manchester 1975, s. 147-148). Bunlar Smelser'in analizindeki korkunç hatanın, bir *tarihselüstü* modeli geliştirme çabasının altını çizen önemli eleştirilerdir: yapısal farklılaştırma etkisiz bir protestoya yol açmaktadır. Smelser, genelleme kaygısında "farklılaştırma"nın ve ailede tehlike altında olan belli çıkarların anlamını belirlemeyi başaramaz (daha doğru bir ifadeyle bunu reddeder). Modeli öylesine genel, dolayısıyla öylesine muğlaktır ki her zaman hem "doğru" hem de "yanlış" olduğunu kanıtlamak mümkündür. Yine de, şayet Smelser erkek egemenliğinin bir alanı olarak ailenin önemini tasvir edebilseydi, Anderson'un eleştirilerine yanıt verebilirdi (bkz. Heidi Hartmann, "Capitalism, Patriarchy, and Job Segregation by Sex", içinde M. Blaxall ve B. Reagan, ed., *Women and the Workplace*, Chicago 1976, s. 137-170). Yeniden dağıtım işlevi için (bkz. J. Humphries, "The Working-Class Family, Women's Liberation, and Class Struggle: The Case of Nineteenth-Century British History", *Review of Radical Political Economics*, Cilt 9, no. 3, s. 25-41). Bu iki çıkar arasında, erkek egemenliği daha temeldir fakat yeniden üretimi diğer fertlere verilen belli maddi ödünlere bağlıdır. Dolayısıyla, Anderson aile gelirinin korunmasının önemine işaret etmekte haklıdır fakat sadece ataerkinin bir aracı olarak. Anderson'un modellerinde fabrikaya geçişin ataerkiyi tehdit etmediğini görüyoruz; fakat parçacıların sayılarının eğiriciler karşısında giderek artması çocukların babalarından daha fazla gelir elde etmeye başlamasını gerektirerek bu tür bir tehdit oluşturmuştur.

[30] Smelser, s. 252; H. A. Turner, *Trade Union Growth, Structure and Policy*, London 1962, s. 142.

[31] Kirby ve Musson, s. 109.

edilmesi ve kadının korunması şeklinde yürütülmüştür. Ataerkinin yararına olan şey, herkesin yararınadır ve gerçekten de, kadını ataerkiye bağlayabilecek belli maddi çıkarlar söz konusudur.[32] Pamuk eğiricileri işteki tekellerini kadınların ihlallerine karşı sürdürmeyi başardıkları gibi, ekleyicilerin işini de, grevler esnasında ellerinden alınması engelleyecek şekilde sınırlandırmayı bilmişlerdir.

Ataerkil rejim üretim siyasetini, yani üretim alanıyla kısıtlanmış mücadeleleri doğrudan doğruya şekillendirmesinin yanında, devlet alanındaki daha büyük mücadeleleri de etkilemektedir. Fabrika hareketi –daha kısa işgünü mücadeleleri– sınıf çıkarlarının nasıl üretim siyaseti tarafından belirlenmeye başladığını gözler önüne sermektedir. On saatlik işgünü hareketi kadınlar ve çocukların korunması yönünde bir hamle gibi sunulmuş olsa da, bu tür bir koruma, ataerkil bir rejimde erkeklerin çalışma saatini azaltmanın en etkili yoluydu. Laissez faire döneminde, erkekler yasal bir güvenceye ihtiyacı olmayan özgür ve sorumlu bireyler olarak bırakılırken, kadınlar ve çocuklar böyle bir güvenceye muhtaç bağımlı bireyler haline gelmiştir. 1833 Fabrika Kanunu dokuz yaşından küçük çocukların çalışmasını yasaklarken, dokuz-on üç yaş arası çocukların çalışma sürelerini sekiz saatle sınırlamış ve iki saat eğitim zorunluluğu getirmiştir. Operatörlerin kurmuş olduğu Kısa İşgünü Komiteleri 1833 kanununu büyük bir yenilgi olarak değerlendirmiştir; zira artık çocukları nöbetleşe çalışabilecekti ve dolayısıyla, pamuk eğiricilerinin çalışmaları saatleri aynı kalacak, hatta daha uzun olacaktı. Bu nedenle eğiriciler ve işverenler çocukların daha uzun çalışmasını sürdürerek ve de yaşlarını büyüterek kanunun ihlalinde anlaşmışlardır. Başka bir ifadeyle, erkek pamuk eğiricileri kendi çalışma sürelerini düşürmeyi başaramadıklarında, yasadan kendi çocuklarının çalışma sürelerini kısaltmak için de istifade etmediler. Gerçekten de, 1835'te işçiler çocuklar ve genç erişkinlerin işgünlerini *uzatacak* ve buna karşılık kendi işgünlerine bir üst sınır getirecek olan on iki saatlik işgünü kampanyası başlatmışlardır.[33] Erkek, kadın ve

[32] Bkz. Humphries, agy.

[33] Smelser, 10. Bölüm; C. Driver, *Tory Radical: The Life of Richard Oastler*, New York 1946. William Reddy'nin yüzyıl dönümünde *keten* tekstili kasabası Armentieres değerlendirmesi de ("Family and Factory: French Linen Weavers in the Belle Epoque", *Journal of*

çocuğun çalışma süresini eşitlemeye dönük bu mücadelelerdeki esas mesele ataerkinin üretim üzerindeki denetiminin, daha açık ifade edecek olursak, üretimin ataerkil aygıtlarının korunmasıydı.

Dolayısıyla, ilk olarak operatörlerin var olan ataerkil rejimi değiştirmek yerine bilakis nasıl savunmaya çalıştıklarını ve ikinci olarak, bu savunmanın daha geniş ölçekte siyasi arenaya nasıl taşındığını görüyoruz. Üretim siyaseti ile devlet siyaseti arasındaki bu görece dolayımsız ilişkiyi kolaylaştıransa, ilkel sivil toplum yapısı, özellikle de işçi sınıflarının doğrudan temsilini engelleyen gelişmemiş parti sistemi olmuştur.

Lancashire: Ataerkiden Paternalizme

Pamuk eğiricilerinin ataerkil rejim sayesinde yerine getirdiği denetimin altını oymak için işverenler tamamen otomatik bir eğirme makinesi geliştirme arayışına girmişlerdi.[34] 1832 yılında, Roberts pek çok teknik sorunun üstesinden gelerek ilk selfaktörü[35*] üretmeyi ba-

---

Social History, no. 8, 1975, s. 102-112) üretimin tamamlayıcı bir birimi olarak ailenin önemini vurgulamaktadır. Teknolojik değişimler çırakların sayısının *azaltılması* tehlikesini getirdiğinde, ataerkil rejimi savunan mekanik dokuma tezgâhı operatörleri olmuştur. 1899 ile 1903 yılları arasında tekrarlanan ve genel grev ile sonuçlanan grevler sayesinde, dokumacılar çırak sayısını muhafaza etmeyi başarmış ve böylece kendilerine yardım etmeleri için kendi ailelerinin fertlerini işe almaya devam edebilmişlerdir. Dokumacıların grevleri topluluğu etkin bir şekilde harekete geçirmişse de *eğiricilerin* grevleri çok az destek bulmuş ve başladıktan kısa süre da miyadını doldurmuştur. Bunun açıklaması topluluğu işe bağlayan bağlar ekseninde dönmektedir. Dokumacılıkta, genellikle bir ailenin birden çok ferdi istihdam ediliyordu ve dolayısıyla teknik değişiklikler aile gelirini tehdit ediyordu. Oysaki eğiricilik daha ziyade tamamlayıcı ek iş olarak değerlendiriliyordu ve dolayısıyla ailenin istikrarının tam merkezinde yer almıyordu. Reddy, Fransız *pamuk* endüstrisi mekanik dokuma tezgâhlarının kullanımının daha kolay olduğunu ve kadın işçilerin tıpkı eğiricilikte sonradan erkeklerin yerini aldıkları gibi, burada da en başından beri istihdam edildiğini ifade eder. Bir kez daha yinelemek ihtiyacı duyuyorum ki, emek süreci hiçbir surette üretim aygıtlarının biçimini kesin şekilde belirlememektedir fakat üretim aygıtlarının biçimi sınıf mücadelelerinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Mücadelelerin belirleyeni değil de mücadelelere bir tepki şeklinde analiz edilen Fransız fabrika rejimlerinin (başka bir ifadeyle, "endüstriyel disiplin yapılarının") genel bir taslağı ve periyotlaması için bkz. M. Perrot, "The Three Ages of Industrial Discipline in Nineteenth-Century France", içinde J. Merriman, ed., *Consciousness and Class Experience in Nineteenth-Century Europe*, New York 1979, s. 149-168.

[34] H. Catling, *The Spinning Mule*, Newton Abbot 1970, s. 63.

[35*] Selfaktör (*self-acting mule*) : mekanik iplik tezgâhı. ç.n.

şarmıştır. Her ne kadar bazı işverenler, bir gözetimcinin ekleyicilerin çalıştığı altı ila sekiz *mule eğirme* makinesini denetleyebildiği "çoklu çift" sistemiyle doğrudan denetime geçmeye kalkıştıysa da, bu girişimlerinde başarısız olmuşlardır.[36] *Eğiriciler, ya da anılmaya başlayan adlarıyla, otomatik mule* bekçileri, beraberinde vasıfsızlaşma ve düşük ücretler getiren yeni makinelere karşı, ekleyicilerin işe alımı, onlara yapılan ödemeler ve yönetimlerini kontrol ettikleri içsel sözleşme sistemini zayıflatmaya dönük herhangi bir çabaya karşı verdikleri mücadele kadar mücadele etmemişlerdir. [37]

Peki, taşeronlaşma diğer ülkelerin aksine İngiltere'de neden doğrudan idari denetime, piyasa despotizmine dönüşmemiştir? Selfaktörün ilk kez uygulamaya konduğu 1830'lar ve '40'lar boyunca bir yandan rekabet diğer taraftan pamuk eğiricileri örgütlenmesinin gücü nedeniyle bölünmüş olan sermayenin zayıflığı nedeniyle bekçi-ekleyici sistemine dokunulmamıştır.[38] Ayrıca, özellikle de selfaktörün kusursuz bir makine olmaması ve de yalnızca kademeli bir şekilde uygulamaya konmuş olması dolayısıyla, ataerkil rejimi sürdürmek riskleri minimize edip denetimsel disiplini maksimize etme anlamında idarenin çıkarına olmuştur. 1842'de, selfaktör bekçileri ve eğiriciler Eğiriciler, Bükme Makinesi İşçileri ve Selfaktör Bekçileri Birliği'nde birleşmişlerdir. Bu birlik, sadece birkaç yıl sürmüş olmasına karşın, sonrasında gelişecek olan güçlü bir sendikacılığın ve de eğiriciler ve bekçilerin ayrıcalıklı konumunun emek arzı kısıtlamaları yoluyla korunmasının yolunu açmıştır[39] 1853 Preston grevi esnasındaki sert meydan okumanın akabinde Lancashire'daki pamuk kasabalarının çoğunda, ücret tarifelerinin sağlamlaştırılması, bu yeni sendikacılığı,

---

[36] Lazanick, "Industrial Relations and Technical Change", s. 237.

[37] On dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru sürdürülen en önemli mücadelelerden bazıları esasen vasıfsızlaştırmadan ziyade taşeronluk sistemine karşı olacaktı; bkz. Craig Littler, "Deskilling and Changing Structures of Control", içinde S. Wood, ed., *The Degradation of Work?* London 1982, s. 122-145; ve D. Clawson, *Bureaucracy and the Labour Process*, New York 1980. İngiltere'de bir işçi sınıfı aristokrasisinin varlığı ekseninde Hobsbawm ile Pelling arasında geçen tartışma üretim aygıtlarıyla (Hobsbawm bunlara vurgu yapmaktadır) vasıf (Pelling'in vurgusu bunadır) arasındaki ayrım çevresinde dönmektedir.

[38] Lazonick, "Industrial Relations and Technical Change", s. 245; ve Cohen, "Workers' Control in the Cotton Industry".

[39] Lazonick, "Industrial Relations and Technical Change", s. 246.

üretim üzerindeki doğrudan denetimini genişletmek arayışında olan radikal hareketlerden ayıran görece istikrarlı bir sınıf uzlaşmasının oluşumuna zemin oluşturmuştur.[40] Eğiriciler ve bekçilerin bu kapalı sendikacılığı; durumlarını toplu sözleşme, grevler ve yasalar yoluyla dışlayıcı değil içerici ilkeler temelinde iyileştirmeye çabalamış olan mekanik dokuma tezgâhı dokumacılarının açık sendikacılığından oldukça farklıydı. 1890'lardaki ortaya çıkışına kadar açık sendikacılığın gelişmesini engellemeyi başaran da yine bu kısıtlayıcı kapalı sendikacılığın sağlamlaştırılması olmuştur.[41]

On dokuzuncu yüzyıl ortalarından sonra Lancashire'ın imalathane kasabalarında ortaya çıkan ve eğiriciler ve bekçilerin kesimselciliğinin hâkim olduğu endüstriyel sendikacılık, yeni bir paternalist üretim siyasetinin tamamlayıcısı olmuştur. "İşveren ve işçi çıkarlarının özdeşliği iddiasında olan uzlaşmacı bir tutum, bu yılların pamuk sendikacılığının tamamının nişanesiydi."[42] Joyce'a göre, söz konusu yeni üretim siyasetinin temel ilkesi esas itibariyle pamuk endüstrisinin bütün önemli süreçlerinde "emeğin sermayeye gerçek tabiiyeti"nin tamamlanmasıydı. Selfaktör bekçilerinin "zanaatçı" statüsüne yükseltilmesi teknik beceriler temelli olmamıştır ve taşeronlaşmanın korunması ile ekleyiciler ve bunların istihdamları üzerinde değilse de üretim üzerindeki denetimlerinden feragat ettikleri gerçeği görmezden gelinmemelidir. Cohen, makine bekçisinin fabrika emek sürecindeki gerçek tabiiyetinin, asli sorumluluğunda yaşanan bir kayışla, yani operatörlükten denetçiliğe doğru bir kayış ile telafi edildiği şeklinde tamamlayıcı bir bakış açısı önerir.[43] Bu tür bir otorite konumuna yükseltilmeleri bekçilerin işverenlere dönük uzlaşmacı tutumlarına katkıda bulunmuştur.

Lancashire pamuk endüstrisinin merkezileşmesi ve yoğunlaşması, geçmişin rekabet ve kriz fırtınalarını atlatmış ve kaotik piyasalar

---

[40] Fabrika sisteminden daha önce gelen ücret tarifeleri üzerine sayısız mücadele yürütülmüştür fakat bu çağda ücret tarifeleri on dokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğinde gerçekleşen gibi yaygın bir meşruiyete, bölgesel uygulanabilirliğe ve icra mekanizması olmaya erişememiştir.

[41] Tumer, s. 139-232.

[42] P. Joyce, *Work, Society and Politics*, New Brunswick, New Jersey 1980, s. 65.

[43] Isaac Cohen, "Craft Control, Immigrant Labour and Strikes: British Cotton Spinners in Industrial America 1800-1880", yayınlanmamış elyazması, 1983, s. 25.

üzerinde belli bir denetim kazanmış olan birtakım büyük işverenler üretmiştir.[44] Ayrıca, on dokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğinde gelen refah operatörlere de belli bir maddi refah güvencesi sunmuştur. Pek çok pamuk kasabasında, yıllarca var olmuş olan patronlar artık topluluklarının bir sembolüne dönüşmüşlerdir. Otorite ve nüfuzları sadece kamusal alana değil ayrıca gerek fabrika içinde gerekse dışındaki gündelik işlere de nüfuz etmiştir. Fabrikatörler operatör konutlarının çok küçük bir kısmı üzerinde ve nadiren denetim oluşturmuşlarsa da, yüzme havuzları, gündüz okulları, Pazar okulları, kantinler, spor salonları, kütüphaneler ve hepsinden önemlisi kiliseler gibi boş zaman faaliyetlerinin fabrika etrafında geçirileceği ortak yaşam alanları inşa ederek işçileri kontrol ve etki altına almıştır. Ayrıca, yerel spor müsabakaları, kırsal bölgelere geziler ve patronun mutfağında işçilerle akşam yemeği gibi faaliyetler düzenleniyordu. Patronun elde ettiği siyasi zaferlerin kutlanmasının yanı sıra, yine patronun ailesindeki evlilik, doğum ve ölüm gibi önemli olaylarda toplu törenler ve tatiller söz konusuydu.[45] Böylelikle işçiler işverenlerinin talih ve çıkarlarını kendileriyle özdeşleştiriyorlardı. Endüstriyel ihtilaflar, özellikle de grevler bir tür ritüel havasında ve pasif bir nitelikte oluyordu.[46]

Ortaya çıkan paternalizm işçinin belli bir işverene bağımlı oluşundan kaynaklanmış ve aynı imalathanede aynı aileden birden fazla bireyin istihdam edilmesiyle pekiştirilmiştir. Joyce'a göre, aile pek çok imalathane topluluğunda içerme ve itaati sağlayan etkili bir araç olarak kullanılmıştır. [47] Aile, Smelser'in iddia ettiği türden lineer bir farklılaşım sergilemek şöyle dursun, artık paternalizm bağlamı içinde *yeniden yapılandırılmıştır*. Çok uzun bir süre boyunca kadın işçilerin alanı olagelen mekanik dokuma tezgâhı dokumacılığında bile, daha geniş ölçekli bir paternalizme yönelik olarak yeni bir ataerkil yapı örgütlenmiş ve kullanılmıştır. "Her ne kadar dokumada çocuk işçilerin operatör olarak istihdamı 1840'ların öncesinde de söz konusuysa da,

[44] G. Schulze-Gaevernitz, *The Cotton Trade in England and on the Continent*, London 1895, s. 65-85.

[45] Joyce, s. 90-157.

[46] Agy., s. 68.

[47] Agy., s. 111-116.

bu istihdamın ölçeği sınırlandırılmış gibi görünmektedir. İşteki ve evdeki rollerin benzeşmesi önemli ölçüde teknolojik ilerlemeler ile sağlanmıştır ve tek bir operatörün çalıştırdığı tezgâh sayısında 1840'larda büyük bir artış olduğu anlamına gelmektedir. Artan iş yükünü karşılayabilmek amacıyla, ekleyicinin ücretini eğiriciden almasına benzer şekilde ücretini dokumacıdan alan dokumacı yardımcılarının sayısının aşırı derecede artışı da yine bu onyılda gerçekleşmiştir." [48]

Aile, imalathane topluluğunu, işçilerin elindeki hak ve yükümlülükleri genişleterek idarenin üniter otoritesi altında yeniden inşa etmiş olan kendini beğenmiş bir paternalizme payanda olmuştur. Patronun Whig veya Tori oluşuna, Anglikan Kilisesi'ne bağlı olup olmamasına göre, zıt paternalist tarzlar gelişmiştir.[49] "Refah" uygulamalarına karşılık olarak işçilerden patronun kilisesine ve partisine coşkulu bir şekilde sadakat göstermeleri beklenmiştir. Son olarak, paternalizmin yükselişi, işverenlerin yoksullara ilişkin sorumluluklarını reddedişlerinin yerine patron ve operatörlerin parçası oldukları ahlaki bir topluluğa liderlik edişlerini getiren yeni bir girişimci ideolojiyi de beraberinde getirmiştir.[50]

Ancak bu yeni paternalizmin önemli istisnaları da mevcuttu. Birincisi, küçük ve büyük işverenler arasında bir ayrım yapılmalıdır. Yerel "baron"un "neo-feodal" patemalizmini karşılamaya daha az muktedir olan küçük işveren daha geçici ve kişiselci fabrika rejimleri tesis etme eğiliminde olmuştur. Limited şirketlerin kalbinin attığı yer olan Oldham'da hem daha küçük ölçekli imalathanelerin var olduğunu, hem de işverenlerin toplulukla özdeşleşmelerinin olmadığını görüyoruz. Burada paternalizm hiçbir zaman Blackburn, Ashton, Preston ve Bolton'daki kadar gelişmemiştir. Yeni pamuk zengini kasabalardan biri olan Burnley'de, sınıf tahakkümü işverenler ile işçileri birbirine bağlayan müşterek bir tarihsel kimlik mirasıyla yumuşatılmamıştı. Manchester ve Liverpool gibi büyük kentlerde dış dünyadan izole bir topluluk yaratmak mümkün değildi. Son tahlilde, paternalizm daima emek sürecinde işçinin sermayeye gerçek tabiiyetine dayanmıştır; öyle ki

[48] Agy., s. 58.

[49] Agy., s. 201-239.

[50] Bendix, *Work and Authority in Industry*, s. 99-116.

makineleşmenin çok daha yavaş ilerlediği ve imalathanelerin daha küçük olduğu Yorkshire'da paternalizm daha zayıf ve buna karşılık olarak bağımsız işçi hareketleri daha güçlü olmuştur.[51]

Artık fabrika aygıtlarındaki dönüşümün Lancashire'daki pamuk operatörleri arasında işçi sınıfı militanlığının yükselişi ve düşüşü açısından içerdiği önemi özetleyebiliriz. Ataerkil rejimde aile işverenlerden kaydadeğer bir özerkliği güvence altına almayı başarırken, paternalist rejimde aile işverenler tarafından şekillendirilmiş, düzenlenmiş ve yakın gözetime tabi tutulmuştur. Ailenin idaresinden aile üzerinden idareye geçilmiştir. Topluluk da aynı zamanda özerkliğini yitirmiştir; öyle ki direnişin kalesiyken bir tahakküm aracına dönüşmüştür. Ataerkil rejimde mücadeleler işyerlerinden daha geniş siyasi arenalara taşınırken, paternalist rejim mücadeleleri dar sınırlar içinde tutmuş ve düzenlemiştir. Ataerkil üretim aygıtlarının militan bir şekilde müdafaasının yerini işçi sınıfının on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Lancashire'ın pamuk bölgelerinde sergilediği belirgin pasiflik almıştır. Şüphesiz ki, pamuk endüstrisinin yaşadığı ekonomik krizin doğası ve devlet siyasetinin biçimi[52] gibi kimi başka etmenler de işçi sınıfı mücadelelerinin karakterindeki bu değişime katkıda bulunmuştur. Fakat fabrika rejiminin biçimindeki değişiklikler, emek gücünün lider sektörünün, yani pamuk eğiricilerinin çıkarlarında, kapasitelerinde ve sonuç olarak mücadelelerinde meydana gelen temel değişiklikleri açıklamaya yetmektedir.

New England: Paternalizmden Piyasa Despotizmine

Gördüğümüz üzere, piyasa despotizmi tam da koşullarının Marx'ın en kolay şekilde oluşacaklarını öngördüğü üretim sürecinde namevcuttur. *Throstle*'dan *mule*'ye geçişte, emek sürecindeki değişimler

[51] Joyce, s. 76,79, 226. Joyce'un fabrika siyasetine ilişkin ayrıntılı değerlendirmesi, ana hatlarıyla tıpkı kendisinden önce Marx'ın yaptığı gibi, on dokuzuncu yüzyıl sonlarının en ileri endüstrilerinin özelliklerini kavramak için Lancashire pamuk endüstrisini ele alan Schulze-Gaevernitz'in klasikler arasına giren çalışmasını izlemektedir. Ne var ki o, Marx'tan farklı olarak, işçi sınıfının birleşmesine yol açanın merkezileşme, yoğunlaşma ve makineleşme olduğunu belirtmiştir. Yorkshire ve kendi ülkesi Almanya gibi daha geri planda kalan bölgelerin Lancashire pamuk kasabalarının barışçıl ve muhafazakâr endüstriyel ilişkilerinden çok daha radikal bir siyaset ortaya çıkardığını gözler önüne sermektedir.

[52] Bkz. Foster, *Class Struggle and the Industrial Revolution.*

(emeğin sermayeye *gerçek tabiiyetinden* emeğin sermayeye *biçimsel tabiiyetine*) ile fabrika rejimindeki değişimler (şirket devletinden ataerkil despotizme) arasında bir benzerlik görüyoruz. İkinci geçiş, yani otomatik selfaktöre geçiş, piyasa güçlerinin fabrika aygıtlarını şekillendirilmesindeki etkisine dikkat çekmektedir. Dolayısıyla, emeğin biçimsel tabiiyetinden emeğin gerçek tabiiyetine geçişe sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi eşlik etmiştir; bu nedenle ataerkil despotizmin yerini piyasa despotizminin değil paternalist bir rejimin aldığını görürüz. Bu bölümün kalan kısmında açıklamaya çalışacağım şey, emek süreci ve piyasa etmenlerinin, birlikte bile, fabrika rejiminin biçimini tam anlamıyla belirleyemiyor oluşudur; proleterleşmenin ve devlet müdahalesinin karakterini de dikkate almak zorundayız.

Kapitalist gelişmenin bileşik ve eşitsiz karakteri –yani, sanayileşmenin dünya kapitalizminin tarihi bağlamındaki zamanlaması ve kapitalist üretim tarzının önceden beri var olan üretim tarzlarıyla birleşmesi– farklı fabrika rejimlerinin gelişmesine zemin hazırlamaktadır. Bunu hâlihazırda Atlantik'in karşı yakasında görebilmekteyiz. İngiltere'nin teknolojisini alan ABD pamuk endüstrisi dışarı iş verme sisteminin çoktan bir kenara bırakılmış aşamalarını atlayarak kendi gelişimine doğrudan Arkwright'ın water frame eğirme tezgâhını kabul ederek başlamıştır. *Throstle* eğirme ABD'de, İngiltere'de hiçbir zaman ulaşamadığı bir hâkimiyete ulaşmıştır: 1811 yılı itibariyle, İngiliz endüstrisi hâlihazırda her bir *throstle* eğirme tezgâhı için on iki mule eğirme tezgâhına sahipken, ABD'de bu ikisinin sayısı yaklaşık olarak aynıydı. Bu farklılığın nedenleri arasında; İngiltere'nin *throstle* ile üretilemeyen ince pamuklu giysi ihracatçısı olması, İngiltere'de, daha sofistike bir teknoloji gerektiren daha ucuz pamuğun kullanılıyor olması, İngiltere'de *mule* tezgâhını idare edebilen vasıflı zanaatkârların mevcut olması ve yine İngiltere'de fabrikaya maliyeti bağlamında *mule* tezgâhının çok daha verimli olmasını saymak mümkündür.[53] Ayrıca, New England'da güç tahrikli *mule* ortaya çıkışından sadece yirmi yıl sonra yerini selfaktöre bırakmıştır. Aynı geçiş İngiltere'de

[53] Bkz. Cohen, "Workers' Control in the Cotton Industry" ve D.J. Jeremy, *Transatlantic Industrial Revolution: The Diffusion of Textile Technologies between Britain and America, 1790-1830s*, Cambridge, Massachusetts 1981, 10. Bölüm.

kırk yıldan uzun sürede gerçekleşmiştir.[54] Haliyle, Boston'lu kapitalistler ve bunların fabrikalarının idarecileri yurtdışında geliştirilmiş olan makineleri eski emek örgütlenmesi ve üretim siyaseti biçimlerinin yerleşik mirasına dayanan Lancashire'daki direnişin bir benzeri ile karşılaşmaksızın kullanıma sokabilmişlerdir.[55]

Makineleşme dürtüsü ekonomik çevrenin yarattığı koşullardan kaynaklanmıştır. New England fabrika sistemi, kendi ayakları üzerinde durabilen bir *küçük-meta üretimi* ve geçimlik tarım ile bir arada gelişmişti, dolayısıyla bölge genelinde vasıflı işgücü sınırlı ve pahalıydı. Bu durum, vasıflı işgücünün daha bol olduğu[56] ve sanayi öncesi ve sanayi dışı kaynakların kollektif örgütlenmeye dönüşmesinden kaynaklanan baskının makineleşmeye ciddi bir engel teşkil ettiği İngiltere'dekine kıyasla, vasıflı işçilere daha az dayalı olacak makinelerin kullanımını teşvik etmiştir. New England'da, kolektif örgütlenme hem daha az önemliydi hem de daha zordu, çünkü işçiler memnuniyetsizliklerini işten ayrılarak gösterebiliyorlardı. Bu durum devamında, işin öğretilme sürecinin kısaltılması amacıyla vasıfsızlaştırmayı teşvik

---

[54] Bkz. Cohen, "Workers' Control in the Cotton Industry".

[55] ABD tekstil üretimi ve genel olarak ABD endüstrisinin daha hızlı makineleşmesinin ardındaki nedenler, Habakkuk'un işgücü kıtlığının emekten tasarruf sağlayan makinelerin ortaya çıkışını beraberinde getirdiği yönündeki argümanıyla dikkatleri çektiği ufuk açıcı çelişkinin konusu olmuştur (H.J. Habakkuk, *American and British Technology in the Nineteenth Century*, Cambridge 1962). İşgücü kıtlığının böylesi bir etkisinin olamayacağını, sermaye yatırımlarındaki faiz oranlarının çok daha önemli olduğunu öne süren Temin buna teorik düzlemde itiraz etmiştir (P. Temin, "Labour Scarcity and the Problem of American Industrial Efficiency in the 1850s", *The Journal of Economic History*, Cilt 26, no. 3, 1966, s. 277-278). Earle ve Hoffman, ülkenin pek çok bölgesinde İngiltere'dekinden bile daha ucuz vasıfsız işgücü bolluğu olduğunu ortaya koyarak Habakkuk'un tezini daha ampirik bir düzeyde çürütmeye çalışmışlardır (C. Earle ve R. Hoffman, "The Foundation of the Modern Economy: Agriculture and the Costs of Labour in the United States and England, 1800-1860", *American Historical Review*, no. 85, 1981, s. 1055-1094). Yazarlara göre, makineleşme iki sürecin sonucuydu: sermayeye daha yüksek geri dönüşler (daha düşük ücretler nedeniyle) daha yüksek yeniden yatırım oranlarını beraberinde getirmiş ve vasıflı işgücü kıtlığı işverenlerin düşük maliyetli yarı vasıflı işçilerin operatörlüğünü yaptığı makineleri kullanmaya başlamasına yol açmıştır. Son olarak, Isaac Cohen makineleşme ve doğrudan denetimin aynı zamanda vasıflı ve keza vasıfsız, bir bütün olarak işçi sınıfının zayıflığına dayandığı iddiasını ısrarla sürdürmüştür (bkz. "Industrial Capitalism, Technology and Labour Relations").

[56] R. Samuel, "The Workshop of the World: Steam Power and Hand Technology in Mid-Victorian Britain", *History Workshop*, no. 3, 1977, s. 6-72.

edecekti.[57] Özetle, New England fabrikatörleri için işin örgütlenmesi üzerindeki doğrudan denetimi ellerine almak hem daha makul hem de daha kârlıydı.[58]

Bunu nasıl yaptıklarıysa sermaye ve *vasıfsız* emek arzına bağlıydı. Güney New England'da ve güney eyaletlerinde, Rhode Island sistemi olarak bilinen bir sistem ortaya çıkmıştı. Burada, sermaye kıtlığı yaşayan fabrikatörler yoksul çiftçi ailelerin işgücünden yararlanmayı başarmışlardı. Bu sistem, İngiltere'de görülen küçük ölçekli firmalar arasındaki amansız rekabet örüntüsüne oldukça benziyordu ve çeşitli ince ve kaba dokuma giysilerin üretimine çok iyi uymaktaydı. Rhode Island sistemi ataerkil bir rejimle başlamış olmasına karşın, çok geçmeden denetçilerin ekleyicileri yönlendirdiği bir piyasa despotizmine geçmiştir.[59] Bununla birlikte, Kuzey New England'da, mekanik dokuma tezgâhı ve iri fakat dayanıklı kumaş için kitle pazarına yönelik arzı sağlamak üzere ayrıksı Waltham sistemi gelişmiştir. Bu bölgedeki sermaye bolluğu firmaları büyümeye ve ölçek ekonomilerine geçmeye teşvik etmiştir.[60] Fabrikatörler aile emeğini istihdam etmek yerine civar bölgelerden bekâr kadın işçileri işe almış ve böylelikle fabrika rejimlerinde oldukça farklı bir geçiş meydana gelmiştir: paternalizmden piyasa despotizmine. Bu Waltham sistemi, farklı proleterleşme örüntülerinin üretimin politik aygıtları üzerindeki etkilerini gösterdiği için derinlemesine incelenmeyi gerektiren bir sistemdir. Aşağıdaki incelemede Thomas Dublin'in bölgedeki modeli oluşturan Lowell fabrikaları[61] üzerine yaptığı çalışmadan yararlanılacaktır.

Küçük bir Boston'lu kapitalist grubu tarafından finanse edilen ve 1820'lerde kapılarını açan Lowell fabrikaları işgücü olarak New England çiftçilerinin kızlarına odaklanmıştır. Ücretli emek ve yeni bir ba-

[57] Jeremy, s. 214.

[58] Lazonick, "Production Relations, Labour Productivity, and Choice of Technique: British and U.S. Cotton Spinning", *Journal of Economic History*, no. 41, 1981, s. 491-516.

[59] Bkz. A. Wallace, *Rockdale: The Growth of an American Village in the Early Industrial Revolution*, New York 1978, s. 177-180; Cohen, "Workers' Control in the Cotton Industry"; C. Ware, *The Early New England Cotton Manufacture*, New York 1931, 8. Bölüm; ve Jeremy, s. 210-212.

[60] Jeremy, 10. ve 11. Bölüm.

[61] Thomas Dublin, *Women at Work*, New York 1979.

ğımsızlık beklentisi bekâr kadınları ailelerinden henüz evlenmeden önce ayrılmaya ikna etmiştir. Şüphesiz ki aileleri bu ek gelire gereksinim duymuyorlardı, kazançlarını nasıl harcayacaklarına kadınların kendileri karar veriyordu. Kadın işçiler, fabrika idaresine karşı sorumlu kadın amirlerin katı denetimi altında, şirketin indirimli lojmanlarında kalıyorlardı. Bu lojmanlar işçileri fabrikaya bağlıyor ve "ahlâk bekçiliğine" tabi tutuyordu. Fabrikalarda erkek denetçilerin keyfi bir tiranlık uygulamaları için ciddi bir imkân mevcuttu. İşveren mutlak bir işten çıkarma gücüne sahipti; bir kadın kendi isteğiyle işten ayrıldığında, kara listeye alınıyor ve bölgedeki bütün fabrikalar tarafından dışlanıyordu.[62]

1840'larda Lowell fabrikaları, en ileri teknoloji tekellerini yitirmeye başlamıştır. Giysi talebinde ve diğer firmalarla rekabette yaşanan artış fiyatların düşmesine yol açmıştır. İşyerlerinde ise kadınlar ücretlerin düşürülmesiyle beraber üretim temposunun artışı ve uzun çalışma saatleriyle karşılaşmışlardır. *Throstle*'ın yerini selfaktörün almasıyla birlikte üretim sürecinin kendisi de değişim geçirmiştir. Tahmini olarak, 1836 ile 1850 arasında işçi randımanı yaklaşık yüzde 49 artarken, yevmiyeler sadece yüzde dört oranında artmıştır.[63] Fabrikalardaki çalışma koşulları kötüleştikçe, "özgür ruhlu" kızlar işten ayrılmış ve idare ihtiyacı olan işçileri 1840'ların sonlarına doğru New England'a gelmiş olan ve aralarında Fransız asıllı Kanadalılar da bulunmakla beraber çoğunluğunu İrlandalıların oluşturduğu göçmen akınından temin etmiştir. Lowell'da göçmen işçiler her zaman var olmuştu fakat bunların fabrikalarda çalışmalarına ancak yoğun bir rekabetle karşı karşıya kalan fabrikatörler daha uysal ve kolay idare edilebilir bir işgücüne ihtiyaç duyduğunda izin verilmiştir. 1836 yılında Hamilton Manufacturing Company'de çalışanların sadece yüzde 3.7'si yabancı uyrukluyken, 1860 yılında bu oran yüzde 61.8'e çıkmıştır.[64]

Fabrika yönetimi bir yandan teknolojideki değişim ve emeğin yoğunlaşmasına, diğer yandan değişen işgücüne uygun yeni stratejiler

[62] Ware, s. 265-267; ve C. Gersuny, " 'A Devil in Petticoats' and Just Cause: Patterns of Punishment in Two New England Textile Factories", *Business History Review*, no. 50, 1976, s. 133-152.

[63] Dublin, s. 137.

[64] A.g.y., s. 138.

geliştirmiştir. Başlangıçta düşük ücretler bekâr kadın işçilerin bakım giderlerine dayanırken, artık çocukların da aile gelirine katkıda bulunmasının beklendiği bir aile emeği sistemine dayanmaya başlamıştır. Bu nedenle, Hamilton'da okul çağındaki çocukların işgücündeki oranının 1836 yılı itibariyle yüzde 2.3 iken, 1860 yılında yüzde 6.5'e yükseldiğini görüyoruz. Yine 1860 yılı itibariyle, ailenin toplam gelirinin yüzde 65'ini erişkin ve okul çağındaki çocuklar kazanırken, aile reisinin kadın olduğu ailelerde bu oran yüzde 80'e çıkmaktadır.[65]

İşgücünün, özellikle de işgücü yeniden üretim örüntüsünün dönüşümü fabrika rejiminin dönüşümüne davetiye çıkarmıştır. Bekâr kadınlar, ailelerinin yanına dönebilme güçlerine dayalı bağımsızlıklarını yansıtan paternalist bir rejimle kontrol altında tutulabilmiştir. Bu rejim, işgücünün sürdürülmesinin yanında yenilenmesini de doğrudan düzenleyen, aileden bağımsız olarak değil, bilakis aile üzerinden yürütülen ve pamuk işçilerinin (özellikle de pamuk eğiricilerinin) örgütlü gücüne, firmalar arasındaki rekabetin azalmasına ve emeğin sermayeye gerçek tabiiyetine karşılık olarak ortaya çıkan Lancashire'daki paternalizmden bütünüyle farklıydı. Fakat Yankee kızlarından farklı ve de Lancashire'lı işçilerle benzer şekilde, İrlandalı ve Fransız asıllı Kanadalı işçilerin de geçimlik ekonomiyle bağları kopmuştu. Bu işçiler hayatta kalabilmek için tamamen ücretli emeğe bağımlıydılar. Fakat Lancashire'daki işçi kardeşlerinden farklı olarak, işyerindeki sınırsız tahakküme direnebilmelerini sağlayacak herhangi bir örgütlü güçten de yoksundular. Bu işçiler bir içsel sözleşme sistemi ekseninde işe alınmış değillerdi. Ne de ücretlerin düşürülmesine karşı güvence olarak bir ücret tarifesi sistemi oluşturabilmişlerdi. Aksine, bu işçiler denetçinin kaprisiyle işe alınmakta ve işten atılmaktaydılar ve parça başı ücretler, ortak hareket eden fabrika idarecileri tarafından tek taraflı olarak belirlenmekteydi. Burada gördüğümüz aslında tam da Marx'ın piyasa despotizminin bir örneğidir.

Üretimin politik aygıtları ayrıca mücadele örüntülerini de belirlemiştir. Yankee çiftçilerin kızları, lojmanlar etrafında, cumhuriyetçi gelenekten beslenen dayanışmacı bir topluluk oluşturmuşlardır. Ücret

[65] Agy., s. 172-174.

kesintilerine grevlerle karşı çıkmış ve on saatlik işgünü hareketinin aktif katılımcıları olmuşlardır. Bu mücadelelerinde başarısız olduklarındaysa, işten ayrılmışlardır. İrlandalı ve Fransız asıllı Kanadalı işçiler daha en baştan, işçileri bölen baskıcı bir rejimle karşılaşmışlardır. Alternatif bir geçim kaynağından yoksun olan ve büyük çoğunluğu daha kötü koşullardan gelmiş olan bu işçiler kaderlerini görevli bir sessizlik içinde kabul etmişlerdir.

Rusya: Göçmen Emeği ve Şirket Devleti

On dokuzuncu yüzyıl Lancashire pamuk eğirme endüstrisinde yaşanan değişiklikler piyasa etmenlerinin ve de emek sürecinde emeğin sermayeye tabi olma biçiminin, üretim aygıtlarının yapısına bir sınır –şirket devletinden ataerkil rejime, ataerkil rejimden de paternalist rejime geçişin işaret ettiği bir sınır– getirdiğini göstermektedir. Karşılaştırmalı New England incelemesi sabit olan ve tam da bu nedenle Lancashire'a ilişkin çalışmalarda belirlenemeyen bir nedensel etmene işaret etmiştir: paternalist rejimden piyasa despotizmine geçişte görüldüğü üzere işçilerin geçim araçlarından sadece kısmi olarak ayrılmasının etkisi. Benzer şekilde, Rus fabrika rejimleri de hem Lancashire hem de New England çalışmalarında birörnek olduğu için verili sayılan bir etmenin altını çizecektir: devlet müdahalesi. Gerek Lancashire'da gerekse New England'da devlet sadece sermaye birikiminin öz-düzenlemesinin sürmesi için "haricen" müdahale ederken, Rusya'da devletin sadece işgücünün yeniden üretimini düzenlemekle kalmadığını, fabrika aygıtlarını da fiilen kurduğunu görüyoruz. Fakat öncelikle Rusya'da emek sürecinin fabrika rejimleri üzerindeki etkisini incelemek durumundayız.

Rusya'da geç gelişmenin sanayileşme aşamalarının yeniden düzenlenmesi şeklindeki etkileri ABD'de görülenden de fazla olmuştur.[66] Pamuk endüstrisinin Rusya'ya gelişi özellikle geç olmuş, en hızlı haliyle on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında yayılmıştır. İthal pamuktan patiska üretimi yerleşen ilk süreç olurken, bunu ucuza ithal edilen pa-

[66] A. Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Cambridge, Massachusetts 1966, s. 119-142.

muk ipliğin dokunması takip etmiş ve son olarak pamuk eğiriciliği Rusya'ya gelmiştir. Yün ve demir üretimindeki serflerin çalıştırıldığı devlet işletmelerinden farklı olarak, yabancı firmaların finansörlüğünde gelişen pamuk endüstrisinde en başından beri ücretli işçiler istihdam edilmiştir; her ne kadar bu işçiler toprakla ilişkilerinde serf kalmayı sürdürmüşlerse de! Dokumacılık büyük fabrikalarda başlamış olmakla beraber işçiler dokuma tezgâhlarını kullanmayı öğrenir öğrenmez küçük ölçekli ev sanayiine taşınmıştır. Teknoloji görece basit olduğu müddetçe eve iş verme sistemi fabrika dışında ve fabrika pahasına gelişmeye devam etmiştir.[67] Mekanik dokuma tezgâhıyla birlikte dokumacılık yavaş yavaş tekrar fabrikalara taşınmıştır. Diğer taraftan pamuk eğirme gerçekte ancak İngiltere'nin selfaktör ihracatına koyduğu yasağı kaldırmasının ardından 1840'larda başlamıştır. Bu nedenle, pamuk eğiriciliği başından itibaren fabrika temelli olmuş ve hiçbir zaman eve iş verme safhasından geçmemiştir.

Geç gelişmenin ritmi aynı zamanda tekstil endüstrisindeki mesleklerin göreli statülerini de belirlemiştir: "Dokumacının mesleği pamuk eğiriciliğine kıyasla daha vasıflı, saygın ve (daha sorunlu) daha yüksek ücretli bir meslek olarak değerlendiriliyordu."[68] Hatta Rus hükümeti dokumacıları işçi aristokratı olarak görüyordu fakat Zelnik gerekli uyarıyı yapacaktı: "Elbette ki Kranhom dokumacıları hiçbir zaman bağımsız zanaatkârlar olarak çalışmamışlardı ve işe ilişkin takdir yetkileri asgari düzeyde olup neredeyse tümüyle hız sorunlarına ilişkindi. Fakat dokumacıların, bu mevkiye ve yüksek eğitim düzeyine ulaşmada yaşadıkları zorluklara ek olarak... fabrikaların varlığının ilk birkaç yılında keyfini sürebildikleri düşük düzeyli özerklikleri, onları işçi kardeşlerinin gözünde yüceltmiştir"[69]

Tüm zayıflığına rağmen zanaatçı gelenekleri eğiriciliğe kıyasla dokumacılıkta daha güçlü olmuş ve Rusya'daki bu iki mesleğin göreli

---

[67] M. I. Tugan-Baranovsky, *The Russian Factory in the Nineteenth Century*, Homewood, Illinois 1970, s. 171-214.

[68] R. Zelnik, "Kranholm Revisited, 1872: Labour Unrest on the Narva River and the Life of Vasilii Gerasimov", Rus İşçi Sınıfı Sosyal Tarihi konulu konferansta sunulan metin, Berkeley 1982, s. 11.

[69] Agy., s. 12.

konumlarını etkilemiştir. Bu hiyerarşi İngiltere'dekinin tam tersidir: İngiltere'de, fabrika eğiriciliği bir zanaatkâr geçmişinden ortaya çıkmış ve vasıfsızlaşmaya rağmen zanaat statüsünü korumuş, el dokuma tezgâhı ile mekanik dokuma tezgâhı arasındaki daha büyük süreklilik İngiliz dokuma işçisinin zanaatkârlık mirasını ve zanaatkâr statüsünü ortadan kaldırmıştı. İngiltere'de, eğiricilik erkeklerin, dokumacılık kadınların hâkimiyetinde olmaya devam ederken, Rusya'da on dokuzuncu yüzyılın sonlarında bunun tam tersi yönde bir cinsiyete dayalı işbölümü hüküm sürmüştür.[70]

Her ne kadar üretim aygıtlarındaki farklılıklar dokumacılar ve eğiricilerin toplu protestolara katılımlarındaki farklılıkları kısmen açıklayabilse de, bunların ortak durumları çok daha çarpıcıdır. İleri teknolojinin benimsenmesi, ki bu genellikle İngiliz veya Alman idarenin bünyesi altında gerçekleşmiştir, her iki iş kolu için de emeğin sermayeye gerçek tabiiyetini tesis etmiş ve her ikisi için de ortak olan despotik bir düzenin zeminini oluşturmuştur. Bu despotik rejimin ka-

[70] R. E. Johnson, Peasant and Proletarian. New Brunswick, New Jersey 1979, s. 17, 55. Zelnik, *Labour and Scarcityin Tsarist Russia* (Stanford 1971, 9. Bölüm) kitabında, St. Petersburg'daki modern Nevskii fabrikasında 1870 yılında gerçekleşen pamuk eğiricileri grevine ilişkin ilgi çekici bir değerlendirmede bulunur. Burada, ilkel bir taşeronluk sisteminin var olduğunu görüyoruz. Erkek eğiricilerin kendi parça başı ücretlerinden yardımcılarına sabit bir ücret ödemeleri gerekiyordu. Huzursuzluk, iki ya da üç gün süren Paskalya tatilinde de yardımcılara ücretlerinin ödenmesi geleneğinden çıkmıştır. Zira bu para doğrudan doğruya eğiricilerin kazancından çıkıyordu. Bu özel Nisan ayında eğiriciler söz konusu köklü geleneğe uymayıp yardımcıların ücretlerinden tatil günleri oranında bir kesinti yapmaya karar vermişlerdi. Ancak, eğiricilerin yardımcılarıyla pazarlıklarına daima şüpheyle yaklaşan fabrika idaresi eğiricilerin toplam kazançlarında kesinti yaparak Paskalya tatilinde yardımcılara ödeme yapılmasını kendi denetimine almıştı. Gelirlerinin bir önceki aya göre daha düşük olduğunu gören eğiriciler telafi talep ettiler. İdare bunu reddetti ve eğiriciler greve gittiler. Zelnik bunun nasıl tipik bir taşeronluk sistemi olduğunu belirtmemekte ve kişisel bir notta mimlediği üzere, pamuk endüstrisinin bu sorunun yanıtı için yeterli ölçüde araştırılmadığını yazmaktadır. İnsan bunun İngiliz idaresinden ithal edilip edilmediğini merak ediyor. Eğiricilerin İngiliz kardeşlerinin sahip olduğu özerkliğe sahip olmadıklarının da altını çizmek önemlidir. Ustabaşı yardımcılarıyla ilişkilerine sürekli müdahale etmekte ve görev dağılımını tek taraflı belirlemekteydi ki bu, İngiliz eğiricilerin asla müsamaha göstermeyeceği bir konuydu. Yine de, eğiriciler –ama zor, ama ikna ama duygudaşlık yoluyla– grev süresince yardımcılarının fabrika girmesini engellemeyi başarmışlardı. Yine, Zelnik'in verdiği rakamlardan hareketle kuvvetle muhtemeldir ki yardımcılar ile eğiriciler arasındaki ücret farkı, İngiltere'dekinden daha azdı; zira İngiltere'de 1823 ile 1900 arasında selfaktör eğiricilerinin ücretleri büyük ekleyicilerin ücretlerinden yüzde 221'inden daha düşük olmamıştır (Hobsbawm, *Labouring Men*, s. 292).

rakteri devlet müdahalesinin iki farklı biçimince şekillendirilmiştir: kapitalist ekonomi ile feodal veya köylü ekonomileri arasında emek akışının ayarlanması ve bir şirket devletinin doğrudan merkezi hükümet tarafından oluşturulması. Şimdi sırasıyla bu iki müdahale biçimini değerlendirmeliyiz.

Özgürleşme köylülerin büyük kısmını maddi açıdan geçmiştekinden çok daha yoksullaştırmıştır. Köylüler artık hem kendilerine tahsis edilen tarlalar payları için ağır ödemeler yapmak zorunda kalmışlar hem de söz konusu tarlalar köylülerin büyük bir kesiminin salt hayatta kalabilmesi için dahi yeterli düzeyde olmamıştır.[71] Nüfus yoğunluğu, yoksulluk ve ödenmemiş vergi borçları on dokuzuncu yüzyılın son kırk yılında öyle bir noktaya ulaşmıştır ki köylüler geçimlik üretimlerini, giderek ya bağımsız, tarım dışı ev içi üretim yoluyla ya da emeklerini sanayici işverenlere veya eski derebeylerine satarak takviye etmeye mahkûm olmuştur. Özgürlük kanunu köyden kente kalıcı olarak taşınmayı aşırı derecede güçleştirmeyi sürdürerek köylülüğün üzerindeki baskıyı pekiştirmiştir.

Sadece sınırlı bir kentleşmeye ulaşmak amacıyla devlet köy idarelerini (*obshchina*) güç ve sorumluluklarını genişleterek desteklemiştir. Devlet vergilerinin ve yıllık borç ödemelerinin toplanması bu köy idarelerinin sorumluluğuna bırakılmıştır. Köy konseyi (*mir*) zaman zaman mali yükümlülüklerini yerine getirmeyen köylülere cebri çalışmayı dayatabilecekti. Kişinin ödenmemiş vergi borçlarının tamamı ve devlet kredisi ana borcunun yarısından fazlasını ödemeden toprağını satmasına izin verilmiyordu. Bütün bunlar yetmezmiş gibi, bireyler aile reisinin rızası olmadan köyü temelli terk edemiyordu ve *mir*, arazileri mevcut aile işgücüne uygun bir şekilde yeniden pay edebilme yetkisine sahip olduğundan, ebeveynler arazi kaybı yaşama korkusuyla çocuklarını bırakmaya yanaşmıyorlardı. Bu "yeniden bölümlenen komünler" köylü nüfusunun ve de taksim edilen kırsal arazilerin çok

[71] Gerschenkron, "Agrarian Policies and Industrialization: Russia 1861-1914", içinde H.J. Habakkuk ve M. Postan, ed. *The Cambridge Economic History of Europe*, Cambridge 1965, Cilt 6, Kısım 2, s. 741-742; T.H. Von Laue, "Russian Labour between Field and Factory, 1892-1903", *California Slavic Studies*, no. 3, 1964, s. 34-35.

büyük bir kesimini kapsıyordu.[72] Devlet köy dışına çıkış için gerekli olan yerel pasaportları denetleme yetkisini de '*mir*'e vermişti. *Mir* kimlerin pasaport alabileceğinin yanı sıra, altı ay ile üç yıl arasında değişmek kaydıyla pasaportun süresine de karar veriyordu. Geçerli pasaportu olmayan bir köylü köyünün hudutları dışında yakalandığında derhâl "evine" sürülüyordu. Reform döneminde anlaşıldığı üzere, "'*obshchinan'ın* (köy idarelerinin) korunması *'pomeshchik'*e (toprak ağasına) esaretin yerine *'mir'*e (köy konseyine) esaretin getirilmesi anlamına gelmiştir."[73]

Pasaport sistemi köy ahalisinin kente olan uzun yolculuğunun sadece bir boyutuydu. Tıpkı yaşadıkları kentten başka kentlere göç eden göçmenler gibi, Rus köylüleri de kente genellikle akrabaları tarafından getiriliyordu ve yaşamları güvence sağlayan, işe alım kurumu gibi işleyen ve hepsinden öte köyle olan bağlarını kuvvetlendiren köy ya da bölge ağları ve dernekleri *-zemliaki-* ile kuşatılıyordu.[74] Bunun-

[72] G. T. Robinson, *Rural Russia under the Old Regime*, London ve New York 1932, s. 112-113.

[73] Gerschenkron, "Agrarian Policies and Industrialization", s. 753.

[74] Zelnik'in Semen Kanatchikov'un biyografi yazılarına ilişkin analizi ("Russian Bebels: An Introduction to the Memoirs of the Russian Workers Semen Kanatchikov and Matvei Fisher, Kısım I", *The Russian Review*, Cilt 35, no. 3, 1976, s. 249-289) köylerine geri dönmeye kalkışan göçmen işçilerin katlanmak zorunda kalabilecekleri ailevi ve toplumsal baskıları gözler önüne sermektedir. 1897 yılında, St. Petersburg'daki evli tekstil işçilerinin yüzde 87'si eşlerini ve çocuklarını köyde bırakmışlardı (Bonnell, s. 56). 1899 yılında Emil Tsindel pamuk fabrikasındaki işçiler arasında yapılan bir anket, 2000 köylünün işgücünün yüzde 94'ünü oluşturduğu ve erkek köylülerin yüzde 90'ın üzerinde bir kesiminin arazi hissesinin bulunduğunu ortaya koymuştur (Johnson, s. 40). Fakat işçilerin köyle bağlarının devam ettiği yönünde bir yorumda bulunurken fazlasıyla temkinli olmak gerekiyordu, zira aynı işçiler fabrikadaki ortalama çalışma süreleri 10.4 yıldı ve bu işçilerin yüzde 54'ünün babaları da fabrika işçisiydiler (D. Koenker, *Moscow Worker and the 1917 Revolution*, Princeton 1981, s. 50). Von Laue'nin işaret ettiği başka bir çalışmaya göreyse, "arazi sahibi olmayan en yoksul köylülerin bile yüzde 76'sı eve para gönderiyordu, üç *desiatin*'e kadar çıkan arsa hissesine sahip olanların yüzde 92'si, üç ila altı *desiatin* arasında hissesi olanların sadece yüzde 62'si ve fakat yine altı *desiatin* ve üzeri araziye sahip olanların yüzde 91'i eve para gönderiyordu" ("Russian Peasants in the Factory, 1892-1904", *Journal of Economic History*, Cilt 21, no. 1, 1961, s. 65). Büyük ihtimalle, bu para havaleleri köyle devam eden bağın bir göstergesiydi. 1904 ile 1906 yılları arasında hükümetin tarım politikasında yüz seksen derecelik bir dönüş yaşanmıştır. Bunu 1906-1914 yılları arasında yürürlükte olan ve köylü işçileri arazilerini birleştirmeye, satıp anında kente yerleşmeye teşvik eden Stolypin reformları takip etmiştir. Bkz. Gerschenkron, "Agrarian Policies and Industrialization", s. 783-798; ve Robinson, s. 208-242.

la beraber yakın geçmişte yapılan çalışmalar, kent yaşamında yeni olmalarının yanında, düşük ücrete çalışma ve kovulma karşısındaki savunmasızlıklarını telafi etme noktasında daha ziyade köy güvenlik ağına bel bağlayan vasıfsız işçilere kıyasla vasıflı işçiler ve zanaatkârların kırsal yaşamla bağlarının daha zayıf olduğunu göstermektedir.[75]

Dolayısıyla ortaya çıkan şey, en azından vasıfsız işçilerin büyük kısmının toprağa ve endüstriye, köy ve kasabaya ikili bir tabiiyet sağladığı mütedavil bir emek göçü sistemiydi. Sermaye açısından bakıldığında, göçmen işçiler, sadece istihdam edilen bekâr işçilerin maliyetini karşılayabilecek düzeyde düşük ücretle işçi çalıştırmayı mümkün kılmıştı. Yeni işçiler yetiştirme ve yaşlı ve sakat işçileri desteklemenin maliyeti '*mir*'e taşınmıştı: geçimlik üretim kapitalist kârları destekliyordu. Fakat bu göçmen işçi sistemi iki ucu keskin bir kılıçtı. İşçilerin her an köylerine dönebilme imkânına sahip olmaları onlara bir bağımsızlık duygusu veriyor ve fabrikaya olan sadakatlarının korunması sorununu doğuruyordu. İşçiler sürekli gözetim ve askeri disiplin altında tutulmalarını kolaylaştıran bir şekilde "yurt odalarına" veya "koğuşlara" yerleştiriliyorlardı ve sözleşmelerinin tamamen keyfi bir şekilde altı ayda veya yılda bir kez yenilendiği, fabrika polisi, şirket satış mağazaları, parça başı ücret ve para cezalarının oluşturduğu ayrıntılı bir sisteme maruz kalıyorlardı. Diğer taraftan, bütün bunlar sadece ama sadece işçiler "çıkış" yapmadıkları müddetçe cebri çalıştırmanın enstrümanları olarak işlev görebiliyordu. Devlet pasaport sistemi yoluyla emek hareketliliğini düzenlemek üzere fabrika rejimiyle ortak hareket ediyordu. İşçiler sözleşme süreleri sona ermeden işten ayrılabilirlerdi fakat bu halde kentte dolaşma ve yeni bir işveren bulmalarına imkân tanıyan pasaportlarının ellerinden alınması riskini de göze almış olurlardı.[76]

[75] Bonnell, s. 52-57; Von Laue, "Russian Peasants in the Factory", s. 70-71; ve S.A. Smith, *Red Petrograd*, Cambridge 1983, s. 14-21.

[76] On dokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğinde dünyanın en büyük pamuk fabrikalarından biri olan Kranholm'deki şirket devleti ile İkinci Dünya Savaşı öncesindeki sömürge devlet Zambiya'nın bakır madenciliğindeki şirket devleti arasındaki bir karşılaştırma hayli ilgi çekicidir (Bkz. Zelnik, "Kranholm Revisited"). Bunların ikisinde de, (1) birinde milliyetçiliği, diğerinde ırkı esas almak kaydıyla "sömürgeci despotizmi", (2) ihlalleri yargılamanın yanı sıra yasallaştırma ve icra etme keyfi yetkilerine sahip bir rejim, (3) işçiler arasındaki etnik farklılıklara (birinde milliyetçiliğe diğerinde kabile farklılıklarına) dayalı adli-polis aygıtları, (4) idare tarafından denetlenen ve anlaşmazlıklarda işçiler tarafından reddedilen ve devrilen –yaşça

Moskova ile St. Petersburg arasında yapılan bir karşılaştırma emek süreci ve emek göçünün fabrika rejimi üzerindeki bileşik etkilerine ışık tutmaktadır. Pamuk imalathaneleri ileri teknoloji ve emeğin gerçek tabiiyeti ile başladığından, makine operatörleri şirket devletinin talanına direnebilme noktasında çok az kaynağa sahiptiler. Dolayısıyla, pamuk imalathanelerindeki fabrika rejimleri, yeni yüzyılın başlarında makineleşmenin daha az gelişmiş olduğu madeni eşya endüstrilerindekine kıyasla, daha baskıcı ve dış dünyadan daha izole olmuştur. Her ne kadar söz konusu kentlerdeki endüstriyel oluşum karışık olsa da, Moskova'da tekstilin, St Petersburg'da madeni eşya sektörünün yoğunlaşmış olması, şirket devletinin ikincisine kıyasla ilkinde neden daha ağır bastığını açıklayan etmenlerden biridir. Fakat önemli bir diğer etmen daha söz konusudur: Moskova kırsal iç kesimlerle uzun bir ortak yaşam geçmişine sahip olduğundan; endüstriyel gelişmenin çok daha sonra ve daha beklenmedik bir anda geldiği ve daha vasıflı ve daha uzak bölgelerden gelmiş işçilerin istihdam edildiği St Petersburg'a kıyasla burada mütedavil göç çok daha yaygındı. [St Petersburg'da] Topluluk ile iş, kent ile kırsal arasında daha gevşek bir ilişki olması –ki bu özellik kendisini ücretlerin daha yüksek, işçilerin daha vasıflı ve rejimlerin daha az despotik olmasında gösterir– yeni yüzyılın başlarındaki protesto hareketlerinde St Petersburg'daki hareketlerin daha kuvvetli olmasına katkıda bulunmuştur.

Diğer taraftan söz konusu iki kentte farklı fabrika rejimlerine yol açan bir üçüncü etmenden söz etmek mümkündür: üretim aygıtlarının devlet aygıtları tarafından doğrudan düzenlenmesi. St Petersburg'daki kapitalistler, bağımsızlıkları özerk şirket devletlerini kuvvetlendirmiş olan Moskova'daki kapitalistlere kıyasla, merkezi hükümete (dış finansmana) daha bağımlıydılar. Bu nedenle, daha sermaye-yoğun tek-

büyük– işçi temsilcilerinin seçilmesi veya atanması, (5) sözleşme sona erene kadar alıkonan ücretlerin yanı sıra yaygın ceza ve ücret kesintisi uygulamaları, (6) denetçiler tarafından işçilere uygulanan fiziksel cezalar ve keyfi darp etmeler (Rus bedensel ceza sisteminde olmasına karşın, Zambiya'da dayak ve hücre hapsi yoktur), (7) işçilerin şirket içinde ve dışındaki hareketleriyle ilgili katı düzenlemeler ve (8) Zambiya'da görece daha az fahiş olmakla beraber şirket satış mağazası bulunmaktadır. Sömürge devleti de mutlakçı devlet de emek hareketinin düzenlenmesine etkin bir şekilde müdahil olmaktadır fakat kanun ve nizamı tehdit etmediği sürece endüstriyel karışıklıklara bulaşmak istememektedir.

noloji kullanan, daha yüksek ücret veren ve daha kısa çalışma sürelerine sahip St Petersburg'daki kapitalistler, daha fazla kadın ve çocuk işçi istihdam eden, daha uzun işgünleri ve daha düşük ücretler sunan daha emek-yoğun firmalardan gelen rekabet baskısını ortadan kaldırma ümidiyle fabrika kanunlarının çok daha hevesli savunucusuydular. Moskova'daki kapitalistler büyük ölçüde bu ikinci kategoriye giriyordu ve dolayısıyla fabrika rejimlerinin devlet tarafından düzenlenmesine karşı mücadele vermişlerdir.[77]

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı boyunca fabrika idaresine ilişkin devlet düzenlemeleri sadece devletin dışında değil, aynı zamanda devletin içinde de sert ve aralıksız bir çatışma konusu olmuştur. Dolayısıyla yeni yüzyılla beraber, kapitalistlerin işyerlerini dış müdahalelerden bağımsız bir şekilde yönetebilme "haklarını" savunan Maliye Bakanlığı ile fabrika despotizmini düzenlemeye çalışan İçişleri Bakanlığı arasında süregiden mücadele doruk noktasına ulaşmıştır. Devlet, baskısına birtakım tavizleri serpiştirmekle beraber müdahalesini sürekli artırmıştır. Bir taraftan, örneğin grevler, hiçbir zaman sermaye ile emek arasındaki özel bir ilişki olmamış, daima bir kamu düzeni meselesi olmuştur. Grevler, gücünü biçare işçilerin karşısında acımasızca mevzileyebilecek olan devletin ritüel tasdikinin vesilesi olmuştur.[78] Diğer taraftan kanunlar, özellikle de 1885 yılında çıkarılan kanun, işçiye yazılı bir sözleşme ve ödeme defteri sunmasının yanında sermaye açısından da bir tüzük oluşturmaya çalışmıştır. Kanunu güçlendirmek amacıyla fabrika denetçileri atanmıştır; fakat bunlar ne işverenler üzerinde etkin bir yaptırım gücüne ne de işçilerin güvenine sahip olduklarından, koşulların iyileştirilmesini büyük ölçüde sağlayamamışlardır.[79] Daha da önemlisi, 1886 yılından çıkarılan kanun fabrika bölgelerindeki polis gözetimini artırarak fabrika ile devleti birbirine daha da yakınlaştırmıştır.[80]

---

[77] Tugan-Baranovsky, s. 321-340; ve Smith, *Red Petrograd*, s. 74.

[78] G. V. Rimlinger, "The Management of Labour Protest in Tsarist Russia: 1870-1905", *International Review of Social History*, no 5. 1960, s. 245.

[79] Rimlinger, "Autocracy and the Factory Order in Early Russian Industrialization", *Journal of Economic History*, no. 20, 1960, s. 82-87.

[80] G. V. Rimlinger, "The Management of Labour Protest in Tsarist Russia", s. 231-237.

Doğrudan baskı ve fabrika yasalarıyla başarı elde edemeyen devlet kendi fabrika aygıtlarını dayatmaya başlamıştır. 1896 ve 1897 tekstil grevlerinin ardından ve kısmen de bunların etkisiyle, İçişleri Bakanlığı, dalgacı bir üslupla "polis sosyalizmi" olarak nitelenegelen şeyin gelişmesini teşvik etmiştir. İşçileri Sosyal Demokratların kontrolünden çıkarması ümidiyle, onlara ekonomik şikâyetlerinin takipçisi olmalarına imkânı veren devlet destekli fabrika aygıtları oluşturulmuştur. Bu denemelerin en meşhuru, adını 1896 yılında Okhrana'nın (Çarlık gizli polisi.) Moskova şubesi başkanlığına atanan ve aynı zamanda bu deneyin fikir babası olan Sergei Zubatov'dan alan Zubatov dernekleridir. Fakat devlet destekli bu Zubatov dernekleri kendi iç çelişkilerine sahiptiler; gizli polisler olarak kendilerini bir anda teşkilatlarını dik kafalı fabrika idarecilere karşı savunurken bulmuşlardı.[81] Zubatov dernekleri St Petersburg'da ortaya çıkmış olmasına karşın, işçilerin dikkat ve desteğini en fazla çeken Gapon Meclisi olmuştur. Zubatov'un bir öğrencisi olan Papaz Gapon 1903 yılında kurulan Rus Fabrika ve İmalathane İşçileri Meclisi'nin fikir babası ve lideridir. Gapon Meclisi, yasal olarak tanınabilmek için bir yardımlaşma derneği olarak sunulmuşsa da, örgütçüleri bunun ötesine geçerek işçiler için temel ekonomik ve yurttaşlık hakları talep edebilmeyi hedeflemişlerdir.[82] Gapon ta en başından itibaren meclisi devletin bir tür düzenleme aracı olarak değil, üyelerinin çıkarlarını gözetmenin bir aracı olarak görmüştür. Gapon Meclisi, Putilov fabrikasındaki üyelerinin işten atılmaları fabrika idaresiyle bir çatışmayı tetiklediğinde hükümetle gergin bir ilişki içine girmiştir. Çatışma belirli bir şikâyete odaklı olmaktan hızla çıkarılıp sekiz saatlik işgünü, asgari ücret, dernekleşme serbestliği ve yasal iş güvencesini de içeren temel ekonomik ve siyasal hak taleplerine taşınmış ve bu, devamında Kanlı Pazar eylemi ve katliamına yol açarak 1905 Devrimi'nin fitilini ateşlemiştir.[83]

1905'i getiren onyılda üretim siyaseti ve devlet siyaseti giderek iç içe geçmiştir. Zubatov toplulukları devletin fabrikadaki mevcudiyetini pekiştirirken, Gapon Meclisi üretim siyasetini kamusal alana taşımıştır.

[81] J. Schneiderman, *Sergei Zubatov and Revolutionary Marxism*, Ithaca 1976, s. 145-155.

[82] W. Sablinsky, *The Road to Bloody Sunday*, Princeton 1976, s. 101-104.

[83] Agy., s. 143-271.

Bu iki siyaset biçimin birleşmesi, Çarlık rejiminine yönelik güven inşa etmek yerine 1905'teki kitlesel isyanın tetikleyicisi olmuştur. İşçilere böylesi sınırlı örgütlenmeler için bile bir alan oluşturma imkânının verilmesi sadece ama sadece mücadelelerin devinimini körükleyebilmiştir.

Şeytani İmalathanelerden Rus Devrimi'ne

Üretimi aynı anda hem değersizleşme hem de yükselme, hem atomizasyon hem de birleşme, hem izolasyon hem de birliktelik alanı olarak nasıl kavrayabiliriz? Bu bölüm bu teorik paradoksla başlamıştı. Çözümü emek sürecini, üretimin politik aygıtlarından ayırmak oldu. Bunlardan ilki tahakküm ve parçalanmanın açıklaması olabilirken, ikincisi direniş ve mücadeleye açıklama getirebilmiştir. Fabrika rejimi ve emek sürecinin işçilerin çıkarları ve kapasitelerinin oluşumu üzerindeki bağımsız etkileri olduğunu görmenin yanı sıra, üretimin bu iki boyutunun birbirinden bağımsız bir şekilde değiştiğini de gördük. Bir dizi tarihsel ve uluslararası karşılaştırmayla erken kapitalizm tekstil endüstrilerinde fabrika rejimlerini şekillendiren dört etmeni başarılı bir şekilde birbirinden ayırdık. Bunlar artan genellik sırasıyla şunlardır: piyasa güçleri, emek süreci, işgücünün yeniden üretimi ve devlet. Fakat Rus işçilerin 1905'teki mücadeleleri 1917 devrimci hareketine evrilirken, 1860 öncesi İngiliz işçilerin militanlığının soğurulduğu ve reformist bir yöne saptırıldığı mevcut tarihsel anormalliği açıklamamıza bunun nasıl bir yardımı olabilir?

Erken kapitalizmde aileyi birikimin ihtiyaçlarına koşmanın iki ayrı tarzını hâlihazırda ayırt ettik. Bunlardan birincisinde, yani yaygın İngiliz örüntüsünde, bütün aile geçim araçlarından koparılmakta ve tümüyle ücretli emeğe bağımlı kılınmaktadır. Ailenin ücreti, gelir elde eden birtakım işçiler arasında yayılmıştır ve üretim ilişkileri aile rejiminin fabrika rejimine dâhil edilmesiyle düzenlenmektedir. Rus işgücünün büyük bir kesimini etkilemiş olan ikinci modelde aile birbirinden bağımsız iki parçaya ayrılmaktadır: ücretli emekçinin bakımı üretim alanında gerçekleşirken, yenilenme süreçleri ailenin köyde kalan diğer fertleri tarafından örgütlenmektedir. Geçimlik üretim düşük ücretlere imkân tanımakta ve üretim ilişkileri şirket devleti tarafından düzenlenmektedir.

Farklı proleterleştirme örüntüleri farklı mücadele türleriyle ilişkilidir. Bu nedenle, 1850'den önce İngiliz endüstrisinin öncü sektöründe erkek pamuk eğiriciler mevcut ataerkil rejimlerini sermayenin saldırısına karşı savunmaya çalışmışlardır. 1850'den sonra Lancashire'ın çoğu bölgesinde ataerkil rejimin yerini paternalist bir rejim, yani aile tarafından değil, aile aracılığıyla idare almıştır. Bu yeni rejim, mücadeleleri etkili bir şekilde üretim parametreleri içinde sınırlamıştır. Buna karşın Rusya'da, şirket devleti kendisinin parçalanması yönünde 1905'te zanaatkârlar ve vasıflı işçilerin, 1917'deyse büyük teşebbüslerdeki vasıflı ve vasıfsız işçilerin mücadelelerini tetiklemiştir.[84]

---

[84] Bkz. Bonnell; L. Engelstein, *Moscow 1905*, Stanford 1983; ve Smith, *Red Petrograd*. Bu yoruma yakın geçmişte Hogan'dan itiraz gelmiştir ("Industrial Rationalization and the Roots of Labour Militancy in the St. Petersburg Metal-Working Industry, 1901-1914", *Russian Review*, Cilt 42, no. 2, 1983, s. 163-169; ve "Russian Metal Workers and Their Union: The organization, composition and leadership of the St Petersburg metal workers' union, 1906-1914", Amerikan Tarih Kurumu'na sunulan metin, San Francisco, Aralık 1983). Hogan'ın savına göre, 1906-1914 yılları arasında St. Petersburg metal işçileri sendikasının üye oluşumunda bir değişme yaşanmış ve bu değişim, büyük karma-üretim fabrikalarında çalışan çeşitli düzeylerde vasıflı işçilerden bilimsel yönetim ve iş sulandırılması şeklinde iş rasyonalizasyonuna karşı olan orta büyüklükte fabrikalarda çalışan daha homojen bir vasıflı işçi grubuna doğru gerçekleşmiştir. Sözgelimi, İngiltere'deki vasıflı işçilerden farklı olarak, St. Petersburg'daki metal işçileri fabrika içi rasyonalizasyona direnmelerini sağlayacak örgütsel kaynaklara sahip değillerdi. Dolayısıyla, konumlarını muhafaza edebilmek için Menşeviklerle bağlarını koparıp Bolşeviklere katılarak mücadelelerini daha geniş bir politik arenaya taşımak zorunda kalmışlardır. Başka bir ifadeyle, işçi hareketine önderlik eden kesim içinde çekim merkezi zanaatkârlar ve vasıflı işçilerden çok daha ileri taşınmıştır.

Fakat bu argümana ilişkin bulgular ikna edici olmanın çok uzağındadır. Öncelikle, gerçekte ne kadar "rasyonalizasyon"un uygulandığı ve bunun ne kadar basit politik ifade, amaçlar ve idari ideoloji olduğu net değildir. İkincisi, Hogan söz konusu rasyonalizasyonun farklı tezahürleriyle beraber nerede ve ne zaman icra edildiğine ilişkin mutlak bir değerlendirme yapmakta zorlanmaktadır. Üçüncüsü, Hogan metal işçileri arasında yükselen kolektif seferberlik ile rasyonalizasyondan en ağır etkilenen üretim alanları arasında bağlantı kurmamaktadır. Dördüncüsü, Hogan'ın verileri, sendika üyeliğinde bir devamlılığın mevcut olduğunu göstermektedir. Azınlık da olsalar, eskiler hâlâ metal işçileri protestolarının yönünden büyük ölçüde sorumlu olmayı sürdürmektedirler. Son olarak, Hogan analizini 1914 tarihinde sonlandırarak, 1917'deki devrimin gelişimiyle ilgisini ucu açık bırakmaktadır. Hogan'ın çalışması 1912-1914 arasında tırmanan ve fakat başarısızlıkla son bulan grev dalgasını savaşın istikrar bozucu etkilerinin devrimin asli çökelticisi olduğu yönündeki her türlü basit yorumlamaya karşı bir kanıt olarak işaret eden Haimson'un klasikleşen makalesini güzel bir şekilde tamamlamaktadır (L. Haimson, "The Problem of Social Stability in Urban Russia 1905-1917 (1. Kısım)", *Slavic Review*, Cilt 23, no. 4, 1964, s. 619-642; ve "The Problem of Social Stability in Urban Russia 1905-1917 (2. Kısım)", *Slavic Review*, Cilt 24, no. 1, 1965, s. 1-22). Hogan, tıpkı Haimson gibi, metal işçisinin politik arenaya sürüklenmesinde rasyonalizasyonun ne

Bu dönemde ağırlık merkezinde meydana gelen değişim modern endüstrinin gelişmesinin yanı sıra devlet ile fabrika rejimleri arasındaki ilişkinin sonucudur. İngiltere'de on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı boyunca işçi sınıfına verilen siyasi ödünlerin genişletilmesi –oy hakkı, sendikaların kabul edilmesi, işgününün düzenlenmesi, İşverenler ve Hizmetkârlar Kanunu'nun yürürlükten kaldırılması– üretim siyasetini devlet siyasetinden ayırma eğilimi sergilemiştir. Aynı dönemde Çarlık yönetimi ödünleri genişletmek yerine baskıyı artırmış ve böylelikle devlet siyaseti ile üretim siyasetinin kaynaşmasını daha da pekiştirmiştir. Mutlakiyetçi rejim 1917'de askeri ve mali bir felaketle ve de köy ve kasabalarda artan huzursuzlukla karşı karşıya kaldığında, devletin yaşadığı kriz doğrudan doğruya fabrikaya taşınmıştır. Bu durumda eski politik aygıtların yıkımı ve yeni politik aygıtların yaratılması gerçekleşmiştir. İdare artık resmi ve gizli polislerin destek ve korumasını kaybetmiş ve bunun sonucunda işçiler üretimin düzenlenmesini kendi ellerine alabilmişlerdir. İstenmeyen denetçiler meşhur el arabalarında dışarı atılmış, idareyi denetlemek ve malzemelerin dağıtımını düzenlemek üzere fabrika komiteleri kurulmuş, yeni fabrika rejiminin baskı aygıtı olarak işçi milisleri oluşturulmuştur. Bu dönüşüm en ileri düzeyine, şaşırtıcı olmayan bir şekilde, devletin çöküşünün en yoğun şekilde hissedildiği yerlerde ulaşmıştır: devlete ait büyük mühimmat fabrikalarında.

İşçilerin üretim üzerindeki doğrudan denetimi, en azından başlarda, anarko-sendikalist görüşlerden alınan bir ilhamın sonucu değildi, fabrikaları açık tutmanın olası tek yoluydu. Sermaye başlarda ödün vermeye hazırdı; fakat 1917 yılı ortalarında devrimci hareketin iyice yükselmesi, sermayenin sabotajla karşılık vermesini beraberinde getirmiştir. Artık fabrika komiteleri, işçi denetimini savunma odaklı bir tedbirden, daha radikal ve fakat belirgin bir şekilde aydınlatılmamış bir öz-yönetim projesine evriltmek zorunda kalmıştır. Ayrıca, ekonomik kriz derinleştikçe fabrika komiteleri, merkezi koordinasyonun gerekliliğini kavramıştır; her birinin kaderi hepsinin kaderine bağlıydı. Fabrika komiteleri sonuna kadar merkezi planlamanın coşkulu savu-

denli önemli bir rolü olursa olsun, amaçlanan, 1917'nin devrimci momentinin açıklamaksa, bu süreçlerin daha geniş bir bağlama oturtulmasının gerektiğinde ısrarcıdır.

nucuları olmuştur. Esasen, yeni rejimin ilk birkaç ayında bu komiteler, dizginlerinden kurtulmuş olan taban inisiyatiflerinin potansiyeli konusunda hâlâ iyimserliğini korumakta olan Lenin'in kendisinden bile daha ileri adımlar atmayı sürdürmüştür.

Fabrika komitelerinin yapısını yerine geçtikleri şey ve temsil ettikleri işçiler belirlemiştir. Clyside'daki metal işçilerinden farklı olarak, Petrograd'daki işçiler muhafazakâr ve seksiyonel geleneklere batmış değillerdi. Bunlar zanaat geleneğinden gelmeyen vasıflı işçilerdi. Vasıfsız işçilerin işe alınmasına ve vasıfsızlaştırmaya karşı muhalefetleri, örneğin, örgütleri organik olarak kapitalizmle beraber gelişmiş olan İngiltere'deki kardeşlerine kıyasla çok daha zayıf olmuştur.[85] Dahası, 1905'ten sonra meslek sendikaları ile sanayi sendikalarının eşzamanlı ortaya çıkışı, Turner'ın İngiltere'de sendikal hareketin büyümesi odaklı analizinde vurguladığı seksiyonalizmin[86] çok daha zayıf olduğunu ortaya koymuştur. Vasıflı işçi ile vasıfsız işçi, babadan işçi ile köylü-işçi (*chernor abochie)*, kadın işçi ile erkek işçi, genç işçi ile yaşlı işçi arasında şüphesiz ki belli ayrımlar mevcuttu ancak işçiler –vasıflı ve hakeza vasıfsız işçiler– öncelikle fabrikalarına tabiiydiler.[87] Esasen, Goodey'e göre, 1917 yılının sonuna gelindiğinde Rusya'daki en güçlü kurum fabrika komitesiydi.[88] Fabrika komiteleri, devrimci harekete engel teşkil etmek şöyle dursun, vasıflı işçileri durmaksızın daha radikal çözümlere zorlayan vasıfsız işçileriyle bu hareketin temelini oluşturmuştur. Vasıflı işçilerse yeni işçilerin militanlığını gemleme ve yönlendirmeye çalıştırmışlardır.[89] Buradan hareketle, yakın geçmişin toplumsal tarihinde Bolşevik Partisi'nin başarısının, kesin bir şekilde fabrika rejimi tarafından şekillendirilen işçi sınıfı radikalizmine *yanıt verme* kabiliyetinde yattığını gözler önüne seren sayısız örnek mevcuttur.

---

[85] S.A. Smith, "Craft Consciousness, Class Consciousness: Petrograd 1917", *History Workshop*, no. 11, 1981, s. 42-45.

[86] Turner, 4. Bölüm.

[87] Smith, "Craft Consciousness, Class Consciousness"; fakat ayrıca bkz. W. Rosenberg, "Workers and Workers' Control in the Russian Revolution", *History Workshop*, no. 5, 1978, s. 89-97.

[88] C. Goodey, "Factory Committees and the Dictatorship of the Proletariat (1918)", *Critique*, no. 3, 1974, s. 27-48.

[89] Bkz. Koenker, s. 317-328; ve Smith, *Red Petrograd*, 8. Bölüm.

Fabrika komiteleri üretim siyaseti ile devlet siyaseti arasındaki yeni bir ilişki türüne delalet etmiştir: "Rus Devrimi'ne ilişkin kayda değer gerçek, işçi örgütlenmelerinin birkaç aylığına demokrasiyi merkezileşmeyle bir yandan bürokrasinin diğer yandan anarşinin önüne geçecek bir şekilde birleştirmeyi başarabilmiş olmasıdır."[90] Buna karşın, bugün hâlâ hararetli tartışmalara konu olan nedenlerden ötürü, fabrika komiteleri çok geçmeden devlete, partiye ve özellikle de sendikalara tabi kılınmıştır. Peki, bunu kaçınılmaz kılan işçilerin seksiyonalizmi ve dar görüşlülüğü müydü?[91] Yoksa fabrika komiteleri, Bolşevik Partisi'nin merkeziyetçi buyruklarına bir tehdit oluşturuyor oldukları için mi ezildiler?[92] Yoksa fabrika komitelerinde baskın konumda olan vasıflı işçiler bu organların güçlü bir merkezi hükümete asimile edilmesini kendi çıkarlarına mı görmüşlerdi?[93] Yoksa fabrika komitelerinin büzüşmesini işçilerin denetimini bir çocukluk hastalığı olarak resmeden, siyasetin bütününü devlet siyasetine indirgeyen ve yeni devleti proleterlerin çıkarlarının koruyucu olarak takdim eden Leninist önyargılara kısmen de olsa mal edebilir miyiz?[94] Fabrika komitelerinin bastırılmasının ardında yatan neden her ne olursa olsun, Rusya deneyimi göstermiştir ki işyeri demokrasisinin tesisi, devlet siyasetinde buna uygun bir dönüşümü gerektirir. Rosa Luxemburg'un ifadesiyle, "Ülkedeki siyasi yaşamın bir bütün olarak baskı altında tutulmasıyla beraber, Sovyetler'deki yaşamın giderek daha da kötürümleşmesi kaçınılmazdır"[95]. Bu, birkaç yıl sonra Sovyetler Birliği'nde Alexandra Kollontai ve İşçi Muhalefeti'nden de yankı bulacak bir görüştür. Fakat karşı bir tezi, yani devletin başarılı bir şekilde dönüştürülmesinin sadece ama sadece etkin bir işyeri demokrasisi var olması koşuluyla sürdürülebileceği tezini savunmak da aynı derecede mümkündür.

---

[90] Smith, "Craft Consciousness, Class Consciousness", s. 40.

[91] Rosenberg, agy.

[92] J. Keep, *The Russian Revolution*, New York 1976; O. Anweiler, *The Soviets: The Russian Workers, Peasants and Soldiers Councils, 1905-1921*, New York 1974; ve M. Brinton, "Factory Committees and the Dictatorship of the Proletariat", *Critique*, no. 4, 1975, s. 78-86.

[93] Goodey, agy.

[94] C. Sirianni, *Workers' Control and Socialist Democracy: The Soviet Experience*, NLB, London 1983.

[95] Rosa Luxemburg, *Rosa Luxemburg Speaks*, New York 1970, s. 319.

"Kapital"e Karşı Devrim

Aralık, 1917'de, Antonio Gramsci Rus Devrimi'ni "*Kapital'e* karşı devrim" olarak, tarihsel materyalizm kanunlarının, yani Marx'ın sosyalist devrimin en geri kalmış uluslardan ziyade en ileri uluslarda patlak vereceği öngörüsüyle açıkladığı kanunların reddi olarak tarif etmiştir. Ben *Kapital*'i reddetmek yerine, emek süreci ile emek sürecinin politik rejimini birbirinden ayırarak *Kapital*'i Bolşevik Devrimi ile uzlaştırmaya çalışacağım. Fabrika rejimi, üretim noktasından yükselen mücadeleleri şekillendirir ve bu, sermayenin değişmez hâkimiyeti anlatımı ile bu hâkimiyete karşı tırmanan direniş anlatımı arasında *Kapital*'de görülen teorik paradoksu çözüme kavuşturmaktadır. Marx'ın pamuk endüstrisine ilişkin sunduğu kendi örneğini ele alacak olursak, fabrika rejimlerinin emek süreci, piyasa güçleri, işgücünün yeniden üretimi ve devlet yapısının doğasıyla uyumlu bir şekilde nasıl zaman ve mekâna göre değişebildiğini hâlihazırda açıkladım. Dahası, on dokuncu yüzyıl İngiltere'sinin ve de yirminci yüzyıl başları Rusya'sının en ileri endüstrisinde ortaya çıkan fabrika rejimlerinin, İngiliz işçi sınıfı reformizmi ile Rus işçilerin devrimci ruhu arasındaki tarihsel anormalliği açıklamaya yetecek boyutta birbirinden farklı olduğunu da yine hâlihazırda gösterdim. Özetle, üretim noktasının işçi sınıfının oluşumunun belirleyici alanı olduğu tespitinden vazgeçmek zorunda değiliz.

Peki, bu teorik yeniliğin, emek süreci ile üretim aygıtları arasındaki ayrımın Marksizme yararı nedir? Birincisi ve en barizi, üretimin politik ve ideolojik unsurlarının önemi, "temel" ile "üstyapı" arasında yapılan klasik ayrımın hiç değilse yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. "Temel"i nesnellik alanı, kaçınılmaz kanunlar alanı, "Üstyapı"yı ise öznellik alanı, kaçınılmazlığı gerçekliğe dönüştüren politik eylem alanı addetmek artık mümkün değildir. Temel *ve* üstyapı *hem* nesnellik *hem de* öznellik alanlarıdır. İkincisi, artık üretimin kanunlarından söz edemediğimize göre, devlet mefhumunu da yeniden düşünmek zorundayız. Artık siyasetin devlet siyasetine indirgenmesi mümkün değildir. Bunun yerine, sözgelimi üretim siyaseti, toplumsal cinsiyet siyaseti (aile içinde) ve tüketim siyaseti (topluluk içinde)

ile karşılaşıyoruz. Siyaset öncelikle *alanı* üzerinden ve ancak ikinci olarak *amacı* ve *işlevi* üzerinden tanımlanmaktadır. Devlet hâlâ diğer bütün politik aygıtları güvence altına alan belirleyici güç merkezidir. Devlet siyasetinin ayırt edici özelliği, "küresel" karakteridir: devlet siyaseti, siyasetler siyasetidir. Fakat siyaseti alanıyla kavrayan bu yaklaşım, devleti yürüttüğü üretim siyaseti, toplumsal cinsiyet siyaseti, tüketim siyaseti ve sairden bağımsız bir şekilde ele alamayacağımız anlamına gelmektedir.

Üçüncüsü, sosyalizm anlayışımızı yeniden gözden geçirmek zorundayız. Devlet aygıtlarının dönüştürülmesine yoğunlaşmak artık yeterli değildir; üretim aygıtlarını yıkma ve yeniden kurma şeklindeki aşikâr sorundan kaçamayız. Devletin yeniden yapılandırılması sadece farklı devlet sosyalizmi türlerine yol açabilir. Hem üretim hem de devlet düzeyinde kolektif katılıma dayanan kolektif öz-yönetim, her iki aygıt dizisinin ve de bunların birbirleriyle ilişkilerinin dönüşümünü de gerektirmektedir.

Son olarak, işçi sınıfına bütün insanlığı kurtarma misyonunu yüklemeyi bırakıyoruz. Hakeza, toplumun dikkatini cezbeden herhangi bir toplumsal hareket uğruna işçi sınıfından vazgeçip, ona çaresizce elveda da demiyoruz. Felsefi itham ve fırdöndü ampirizmin yanıltmacalarından sakınarak üretim alanının, özellikle de üretim aygıtlarının tarihteki gerçek işçi sınıfı müdahalelerini nasıl belirlediğine ilişkin *sosyolojik* bir analize girişmiş bulunuyoruz.

Bu analiz birçok soruyu beraberinde getirmektedir. Üretimin ve/veya devlet siyasetinin dönüştürülmesi diğer siyaset türleri, özellikle de toplumsal cinsiyet siyaseti açısından ne tür sonuçlar doğurmaktadır? Kapitalist üretim güçleri, daha özelde kapitalist emek süreci kolektif öz-yönetimle ne derece uyumludur? Kolektif öz-yönetim yeni bir teknoloji, yeni bir emek süreci gerektirmekte midir? Merkezin yanı sıra üretim alanlarında da kolektif rehberlik içeren bir kolektif öz-yönetim sistemi kendisini yeniden üretebilir mi? Yoksa bürokrasi veya anarşiye doğru kalıtsal bir eğilime mi sahiptir? Kapitalizme ya da devlet sosyalizmine doğru çökme eğilimine mi sahiptir? Sözün özü, üretim siyaseti ve üretim aygıtları kavramları bizi sosyalizmin

berlirli bir biçimi olarak kolektif öz-yönetimin üzerinde düşünmeye zorlamaktadır. Bundan da öte, bu sosyalizm türü asla kaçınılmaz olmadığı gibi uzun bir süre boyunca varolması mümkün olmayabilir de. Son olarak, sosyalizmin bu biçimi için verilecek mücadelenin önderi kim olacaktır? Nasıl tanımlanırsa tanımlansın işçi sınıfının, sosyalist tasarılarla arasındaki kesin ilişkiyi açık bırakıyorum. Yukarıda değinilen gündem fabrika aygıtlarının dönüşümü, fabrika komitelerinin yükselişi ve çöküşü, Çarlık rejiminin yıkılışı ve Sovyet Devleti'nin sonraki gelişim çizgisini odağına alan karşılaştırmalı bir Rus Devrimi incelemesinden meydana gelmiştir. Fakat bu sorunları gündeme getiren Rus Devrimi tarihi ise de bunları şüphesiz ki çözmemektedir.

Üçüncü Bölüm:

İleri Kapitalizmde Fabrika Rejimlerinin Değişen Çehresi

- Despotik Rejimlerden Hegemonik Rejimlere
- Jay's'te ve Allied'da Fabrika Siyaseti
- Üretim Aygıtları ve Devlet Aygıtları
- Yeni Bir Despotizm mi Ortaya Çıkıyor?

İleri Kapitalizmde Fabrika Rejimlerinin Değişen Çehresi

Bu bölümün önünde iki hedef, elindeyse tek bir ok var. İlk hedef üretimin yetersiz siyasallaşmasıdır: devlet tarafından belirleniminin yanı sıra siyasal momentlerini de görmezden gelen üretim teorileri. İkinci hedef ise, devletin aşırı siyasallaşmasıdır: devleti ekonomik temellerinden koparark özerkliğine vurgu yapan devlet teorileri. Eldeki ok, üretim ve siyasetin bölümlere ayrılmasını, işin örgütlenmesini devletle ilişkilendirerek feshetmeyi amaçlayan bir üretim siyaseti nosyonudur. Burada ayrıntılı bir şekilde sunulan görüş, tıpkı bir önceki bölümdeki görüş gibi, üretim siyasetinin salt ekonomik momentlerin yanında politik ve ideolojik unsurlar da içerdiğini savunmaktadır. Başka bir ifadeyle, üretim süreci *emek süreci*–yani, erkekler ve kadınların hammaddeleri üretim araçları yardımıyla yararlı ürünlere dönüştürürken girdikleri sosyal ilişkiler– ile sınırlı değildir. Aynı zamanda, mücadelelerin düzenlenmesi sayesinde emek sürecindeki bu ilişkileri yeniden üreten *politik aygıtlara* da sahiptir. Bu mücadeleleri üretimin siyaseti, daha basit bir ifadeyle üretim siyaseti olarak adlandırıyorum.[1]

[1] Tanımlar masum değildir. Her siyaseti karakteristik alanıyla tanımladım, dolayısıyla devlet siyaseti devlet alanındaki mücadeleleri, üretim siyaseti işyeri alanındaki mücadeleleri ve toplumsal cinsiyet siyaseti ailedeki mücadeleleri içermektedir. John Stephens gibi kimi isimlere göre, siyaset daima devlet siyasetidir ve bir siyasi yapıyı diğerinden ayıran şey sadece *amaçtır* (*The Transition from Capitalism to Socialism*, London 1979, s. 53-54). Dolayısıyla, üretim siyaseti üretim araçları üzerindeki denetimi yeniden dağıtmayı hedeflerken, tüketim siyaseti tüketim araçlarının yeniden dağıtılmasına odaklanmakta, mobilizasyon siyaseti sosyal mobilizasyonu artırma mücadelelerini içermektedir. Siyaset mefhumundaki bu farklılık-

Her ne kadar örgüt teorisi son dönemlerde *mikropolitiğe*[2] dikkat çekmeye başlamışsa da, üç hususu teorileştirmede başarısız olmuştur: Birincisi, siyaseti şekillendiren üretim siyaseti ile üretimin politik aygıtları arasındaki fark. İkincisi, bunların bir yandan emek süreci diğer yandan piyasa güçleri tarafından nasıl sınırlandırıldığı. Ve üçüncüsü, hem üretim siyasetinin hem de üretimin politik aygıtlarının devlet siyaseti ve devlet aygıtlarından gerek nasıl ayrıldığı gerekse bunlarla nasıl ilişkili olduğu.[3] Bu bölümün amacı, siyasetin üretim düzeyinde ve devlet düzeyindeki biçimlerini özgülleştirmek ve bir İngiliz fabrikası ile bir Amerikan fabrikasının karşılaştırılması üzerinden bunlar arasındaki karşılıklı ilişkiliyi irdelemektir. Bu bölümün ilk kısmı üretim siyaseti kavramını ve bununla ilişkili üretimin politik aygıtlarını kapitalizmin dinamikleri ve kapitalist emek süreci bağlamında geliştirmektedir. İkinci kısım üretim siyaseti biçiminde görülen ulusal farklılığın altını çizmek amacıyla iki vaka çalışmasından yararlanırken, üçüncü kısım bu farklılıkları üretim aygıtları ile devlet aygıtları arasındaki ilişki –sermaye-emek ilişkisinin bileşik ve eşitsiz gelişimi tarafından kati surette belirlenmiş olan bir ilişki– bakımından açıklamaktadır. Son kısım ise kapitalist gelişmenin en son safhasında yeni üretim siyaseti biçimlerinin ortaya çıkışını değerlendirmektedir.

---

lar sadece terminojik değildir, kapitalizmden sosyalizme geçişe ilişkin alternatif kavrayışları da yansıtmaktadır. Stephens söz konusu geçişi devlet siyasetinde tüketimden mobilizasyon meselelerine kademeli bir geçiş olarak görürken, ben üretim aygıtları ve devlet aygıtlarının yeniden yapılandırılması üzerinden üretim siyaseti ve devlet siyasetinin dönüşümü bağlamında okuyorum. Stephens'in sosyalizme geçişin arkasındaki itici güç olarak gördüğü şeyi –sivil toplumda emeğin sendikalarda örgütlenmesinin etkisinde değişen güç dengesi– ben sermaye-emek ilişkisini daha etkin bir şekilde yeniden üreten fabrika rejimi konsolidasyonu olarak değerlendiriyorum.

[2] Tom Bums, L.E. Karlsson ve V. Rus, ed. *Work and Power*, Beverly Hills 1979; Stewart Clegg ve David Dunkerley, *Organization, Class and Control*, London 1980; ve M. Zey-Ferrell ve Michael Aiken, ed. *Complex Organizations: Critical Perspectives*, Glenview, Illinois 1981.

[3] Britanya ve ABD'ye ilişkin karşılaştırmalı bir çalışma yaparak işyeri ilişkileri ile devlet faaliyetleri arasında bağlantı kurmaya da çalışan Paul Edwards'ın son çalışması bu anlamda kayda değer bir istisnadır. Edwards iki ülkenin endüstriyel ilişki yapıları arasındaki farklılıkları açıklarken işverenlerin kritik rolünün altını çizer ("The Political Economy of Industrial Conflict: Britain and the United States", *Economic and Industrial Democracy*, Cilt 1, 1983, s. 461-500).

Despotik Rejimlerden Hegemonik Rejimlere

Marksist gelenek, üretimin gelişmesini yeniden üretim koşullarının yanı sıra, kapitalizmin dinamikleri ve eğilimlerinin sistematik bir analizi içinde kavrama yönündeki en sürdürülebilir çabayı sunmaktadır. Üretim kapitalizmin hem devamlılığının hem de sona erişinin merkezinde durmaktadır. Üretim edimi eşzamanlı olarak bir yeniden üretim edimidir. İşçiler kullanışlı şeyler üretirken aynı zamanda hem kendilerinin hem de sermayenin varoluşlarının temelini üretirler. İşbirliği halindeki emek ile eklenen değişim değeri işgücü yeniden üretiminin aracı haline gelecek olan ücret eşdeğeri ile kapitalistin bu şekilde var olmasını ve işçi çalıştırmasını mümkün kılan kârın kaynağı, yani artı-değer arasında bölünür.

Peki, *emek gücü*, yani çalışma kapasitesi hem ücretleri karşılayacak hem de kâr getirecek şekilde yeterli *emeğe*, yani emek kullanımına nasıl dönüşür? Marx, buna zor yoluyla gerçekleştirildiği yanıtını verir. Analizinde, emek çıkarımının despotik bir üretim siyaseti rejimi aracılığıyla gerçekleştiğini belirtir.[4] Hiçbir zaman bu düşüncesini kavramlaştırmamışsa da, esasen benim piyasa despotizmi olarak andığım özgün bir fabrika rejimi tarifi yapar. Burada, emek sürecinin despotik bir şekilde düzenlenmesi piyasanın ekonomi kırbacıyla şağlanır. İşçilerin nakit kazanca bağımlılığı fabrikadaki Lycurgus'un boyunduruğu altında olmalarında tescillidir.

Marx üretimin politik aygıtlarını analitik olarak emek sürecinden farklı görmez; zira piyasa despotizmini, emek sürecinin modern endüstri ve kâr baskısına uygun tek düzenlenme tarzı olarak görür. Esasen, İkinci Bölüm'de değindiğimiz üzere, piyasa despotizmi, varlığı üç özgün tarihsel koşula bağlı olan ve görece nadir rastlanan bir fabrika rejimi türüdür. Söz konusu üç koşuldan birincisi, işçilerin ücret karşılığında emeklerini satmak dışında bir hayatta kalma aracına sahip olmamalarıdır. İkincisi, emek sürecinin parçalanma ve makineleşmeye konu olması ve dolayısıyla vasıf ve uzmanlık bilgisinin artık bir güç kaynağı olmaması. Zihin emeği ile kol emeğinin sistematik bir şekilde birbirinden ayrılması ve işçilerin makinelerin birer uzan-

[4] *Capital*, 1. Cilt, s. 549-550.

tısına indirgenmesi işçilerin keyfi baskılara direnme gücünü ortadan kaldırmıştır. Üçüncüsü, rekabet dürtüsüyle hareket eden kapitalistler işgününün uzatılması, emeğin yoğunlaştırılması ve yeni makinelerin kullanıma sokulması yoluyla üretimi durmaksızın dönüştürmektedirler. Piyasadaki anarşi fabrikada despotizmi getirmektedir.

Eğer tarih Marx'ın rekabetçi kapitalizmin devam edemeyeceği yönündeki öngörüsünü az çok doğrulamış olsa da, rekabetçi kapitalizmin sona erişinin haddi zatında kapitalizmin sona erişiyle özdeşleşmesini doğrulamamıştır. Marx'ın sosyalizmin embriyosu –daha açık ifadeyle, üretimin yoğunlaşma, merkezileşme ve makineleşme aracılığıyla toplumsallaşması– olarak algıladığı şey gerçekte yeni bir kapitalizm türünün, tekelci kapitalizmin zeminini oluşturmuştur. Yirminci yüzyıl Marksizminin ayırt edici hedefi, bu yeni kapitalizm biçiminin siyaseti, ekonomisi ve kültürünü ayrıntılı bir şekilde incelemek olmuştur. Ne ilginçtir ki, Marksistler Marx'ın emek süreci analizini, özellikle de bunun zaman içindeki dönüşümünü yeniden değerlendirmeye ancak şu son onyıl içinde başlamışlardır.

Bu çalışmalar genellikle piyasa despotizminin ikinci ve üçüncü koşulların oluşumunu tarihsel olarak konumlandırmak arayışındadır: vasıfsızlaştırma ve firmalar arası mutlak rekabet. Hâlihazırda gördüğümüz üzere, *Emek ve Tekelci Sermaye*'de, Harry Braverman vasıfsızlaştırmanın sadece tekelci kapitalizm döneminde, yani firmaların zanaat işçilerinin direncini kırabilecek güce sahip oldukları dönemde kendisini gerçekten var ettiğini ileri sürmektedir. Andrew Friedman, *Industry and Labour*'da ortaya koyduğu İngiltere'deki emek sürecinin değişimi üzerine analizinde, direnişin doğrudan denetim ve sorumlu özerklik şeklindeki iki idari stratejinin şekillenmesindeki önemini vurgulayarak Braverman'ın çalışmanın değersizleştirilmesine ilişkin tekyönlü görüşüne karşı çıkmaktadır. Doğrudan denetim Braverman'ın vasıfsızlaştırma sürecine tekabül ederken, sorumlu özerklik işçilere sınırlı bir iş kontrolü ve tasarım ile uygulama arasında yine sınırlı bir birlik sunarak onları sermayenin çıkarlarına bağlamaktadır. Erken kapitalizm döneminde sorumlu özerklik geçmişten bir miras olup zanaat denetimi biçimini almışken, tekelci kapitalizmde işçilerin direncinin önüne geçmeyeyönelik bilinçli bir idari stratejidir.

Braverman'ın analizini çok daha ileri götüren bir çaba olan *Contested Terrain*'de, Richard Edwards tarihsel olarak ardışık ortaya çıkan üç denetim biçimi tespit eder: basit denetim, teknik denetim ve bürokratik denetim. Edwards'a göre, on dokuzuncu yüzyılda firmalar genellikle küçük, piyasalar rekabetçidir, bu nedenle idare işçiler üzerinde keyfi ve kişiselci tahakküm uygulamıştır. Yirminci yüzyılda büyük ölçekli endüstrilerin ortaya çıkışıyla beraber, basit denetim yerini yeni denetim biçimlerine bırakmıştır. Bir dizi başarısız deneyimin ardından sermaye; çalışmanın düzenlenmesini zorlama sistemi[5*] ve montaj hattının somut örnek teşkil ettiği üzere denetimin teknolojiyle kaynaştırılması aracılığıyla gerçekleştirme arayışına girmiştir. Bu denetim tarzı kendi mücadele biçimlerini beraberinde getirmiş ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında yerini iş görevlerinin belirlenmesi, değerlendirmesi ve yaptırımların uygulanmasının kurallara bağlandığı bürokratik düzenlemeye bırakmıştır. Her dönem kendi protip denetim biçimini oluşturmuş olsa da, bunların tamamı farklı piyasa ilişkilerinin yansımaları olarak günümüz ABD ekonomisinde mevcuttur. Yakın bir geçmişte Gordon, Edwards ve Reich[6] üç emek denetimi biçiminin gelişimini ABD ekonomisindeki uzun salınımlara karşılık gelen üç toplumsal birikim yapısının içine yerleştirmişlerdir.

Tüm bu değerlendirmeler emeğin örgütlenmesi ve düzenlenmesine ilişkin anlayışımıza katkıda bulunmakla beraber, kapitalist üretimin dönemleştirilmesi açısından yetersiz kalmaktadır. Erken kapitalizm döneminin Braverman'ın işaret ettiği gibi zanaat işçisinin sığınağı olmadığını da, Edwards'ın savunduğu gibi basit denetimle sınırlı olmadığını da biliyoruz. Buradan hareketle, Craig Litter ve Daniel Clavson şirket içinde ve dışındaki taşeronluğun işverenin doğrudan denetimine engel oluşunun önemine dikkat çekmektedirler.[7] Yine aynı

[5*] Zorlama sistemi (*drive system*): verimliliği artırmak için liyakatın ödüllendirilmesi ya da işçilerin işe olan ilgilerinin artırılması gibi yöntemler yerine daha fazla üretim yapmaları yönünde işçiler üzerinde basitçe baskı yöntemlerinin kullanılmasıdır. İtaati sağlamak için işsizlik korkusu kullanılır ve işveren işten atma silahını kullanmaktan çekinmez. Sanford M. Jacoby (1997) Modern Manors: Welfare Capitalism Since the New Deal, Princeton: Princeton University Press, s. 11. Ed.n.

[6] David Gordon, Richard Edwards ve Michael Reich, *Segmented Work, Divided Workers*, Cambridge 1982.

[7] Littler, *The Development od the Labour Process*; Clawson, *Bureaucracy and the Labour*

şekilde, ileri kapitalizm dönemini de vasıfsızlaştırmanın pekiştirilmesine indirgemek mümkün değildir. Sürekli yeni vasıflar yaratılmaktadır ve bunlar Braverman'ın iddia ettiği kadar hızlı bir şekilde yok olmamaktadır.[8] Son olarak, Edwards söz konusu ardışık dönemlerin her birinin bir önceki dönemde oluşmuş denetim biçimlerini içerdiğini ve faal bir şekilde yeniden ürettiğini açıkça ortaya koymaktadır. Bu çalışmaların tamamı görevlerin özgün bir şekilde düzenlenmesi olarak algılanan emek süreci ile emek sürecinin düzenlenme tarzı olarak algılanan üretimin politik aygıtları arasındaki ayrıma işaret etmekte ve fakat bunu açıktan telaffuz etmemektedir.[9] Üretimin politik aygıtlarını görmezden gelen Braverman'ın ve bunları emek sürecinin içine yıkan Edwards, Friedman, Litter ve Clawson'un aksine, ben bu aygıtları emek sürecinden analitik olarak ayrı ve nedensel olarak bağımsız ele alıyorum. Bundan da öte, üretimin politik aygıtları kapitalist üretimin dönemleştirilmesi için de bir zemin oluşturmaktadır.

Marx'ın tespit ettiği piyasa despotizminin ikinci ve üçüncü koşullarının –firmalar arası rekabet ve vasıfsızlaştırma– tarihsel olarak konumlandırılmasının önemini asla yadsımamakla beraber, burada ilk koşul üzerinde durmak istiyorum: işçilerin emek güçlerinin satışına bağımlı olmaları. Bu bağlamda, işgücünün yeniden üretimini işyerindeki üretici faaliyete bağlayan bağları koparan iki farklı *devlet* müdahalesi biçimini incelemek durumundayız.

Birincisi, sosyal sigorta düzenlemeleri işgücünün yeniden üretimini üretime katılımdan bağımsız bir şekilde, asgari düzeyde de olsa

---

Process.

[8] Eric Olin Wright ve Joachim Singlemann, "Proletarianization in the Changing American Class Structure," içinde Michael Burawoy ve Theda Skocpol, ed. *Marxist Inquiries*, Chicago 1983, s. 176-209. Ayrıca bkz. Larry Hirschhorn, *Beyond Mechanization*, Cambridge, Massachusetts, 1984. Hirschhorn, "sanayi sonrası" dönemdeki teknolojik gelişmelerin yeni bir vasıflı emek türü ve tasarım ile uygulamanın yeniden birleşmesini gerektirdiğini savunmaktadır. Wright ve Singlemann'a göreyse, sektörlerde vasıfsızlaştırma yaşanıyor olmakla beraber, işçileşen nüfusun daha az proleterleşmiş sektörlere tümden kaydırılması söz konusudur. Diğer taraftan Mike Davis karanlık bir artan tasarım-uygulama kutuplaşması tahmininde bulunmaktadır ("The Political Economy of Late Imperial America" *New Left Review*, no. 143, 1984, s. 6-38).

[9] Kapsamlı modern emek süreci teorileri değerlendirmesinde Paul Thompson da benzer bir sonuca ulaşmaktadır (*The Nature of Work: An Introduction to Debates on the Labour Process*, London 1983).

güvence altına alır. Ayrıca, bu tür bir sigorta, sonuca göre ücret ödeme uygulamasını kısıtlayan bir asgari ücret düzeyini (bu yasayla zorunlu kılınmış olabilir) faal olarak tesis eder. Artık, aynı ücrete karşılık daha fazla çaba harcanmasını sağlamak için parça başı ücretlerde keyfi bir şekilde indirim yapılamaz.

İkincisi, devlet işçilerin ücrete olan bağımlılığından yararlanan idari tahakküm yöntemlerini doğrudan sınırlar. Sendikaların tanınmasının zorunlu kılınması, şikâyet mekanizması ve toplu pazarlık işçileri keyfi işten çıkarmalara, ücret kesintilerine ve para cezalarına karşı korumakta ve dolayısıyla işgücü yeniden üretiminin özerkliğini daha da pekiştirmektedir. Ustalar ve Hizmetliler kanunlarının yürürlükten kaldırılması emekçiye istifa etme hakkı getirerek işverenlerin ev içi yaşamı fabrika yaşamına bağlama girişimlerini zayıflatmıştır.

Her ne kadar pek çok kişi bu sosyal ve politik hakların gelişimine işaret etse de, çok az kişi bunların üretimin düzenlenmesindeki sonuçlarını incelemiştir. Artık idare sadece ve tamamen piyasanın ekonomi kırbacına bel bağlayamaz. Ne de keyfi bir despotizm dayatabilir. İşçiler idareyle işbirliğine *ikna edilmek* zorundadırlar. Çıkarları sermayenin çıkarlarıyla örtüştürülebilmelidir. Zorun rızaya baskın geldiği erken kapitalizmin *despotik rejimleri* yerini (her ne kadar zor asla tamamen dışlanmasa da) rızanın hüküm sürdüğü *hegemonik rejimlere* bırakmak zorundadır. Baskının uygulanmasına kısıtlama ve düzenleme getirilmesinin yanında, doğrudan doğruya disiplin ve ceza da rıza konusu haline gelmiştir. Böylelikle, fabrika rejiminin *genel* karakteri emek süreci yapısından ve firmalar arası rekabet baskılarından bağımsız olarak belirlenmektedir. Yani, fabrika rejiminin karakterini belirleyen işçilerin geçiminin ücretli istihdama ve ücretli istihdamın da işçinin işyerindeki performansına olan bağımlılığıdır. Devlet sosyal sigortası ilk bağımlılığı azaltırken, çalışma mevzuatı da ikinci bağımlılığı azaltmaktadır.

Despotik rejimler işgücünün yeniden üretimi ile emek sürecinin birliğine, hegemonik rejimlerse bu ikisinin sınırlı ve fakat belirgin bir şekilde ayrılmasına dayanırken, her iki rejim türünün özgün karakteri de emek süreci, firmalar arası rekabet ve devlet müdahalesi biçimle-

rine göre değişkenlik sergilemektedir. Dolayısıyla, despotik rejimin biçimi proleterleşme örüntülerine göre ülkeden ülkeye değişmektedir: işçilerin geçimlik üretimle bağlarını muhafaza ettiği ülkelerde, işçilerin işverenlerine bağımlılığına ek dayanaklar oluşturmak için ama az ama çok baskıcı karaktere sahip farklı paternalist rejimler ortaya çıkmaktadır (bkz. İkinci Bölüm). Hakeza hegemonik rejimler de devletin sağladığı sosyal güvenlik uygulamalarının kapsamına ve fabrika rejimlerine ilişkin devlet düzenlemesinin karakterine göre ülkeden ülkeye değişmektedir. Dahası, Braverman, Friedman ve Edwards'ın altını çizdiği etmenler –vasıf, teknoloji, firmalar arası rekabet ve direniş– de yine ülkeler arası rejim farklılıklarına yol açmaktadır. Nitekim vasıfsızlaştırma ve firmalar arası rekabet on dokuzuncu yüzyıl Lancashire pamuk fabrikalarında da birbirinden oldukça farklı despotik rejimlerin koşullarını oluşturmuştur: şirket devleti, ataerkil despotizm ve paternalist despotizm (bkz. İkinci Bölüm). İleri kapitalizmdeyse hegemonik rejimin biçimi ekonomi sektörüyle de değişir. Her ne kadar işçilerin emek süreci üzerindeki denetimi kaydadeğer şekilde koruyabildikleri yerlerde zanaat idaresine benzer biçimler kendisini kabul ettirebilse de, rekabetçi sektörde, rıza ile baskı arasında, rızanın baskıya tekelci sektöre kıyasla daha fazla meyillendiği bir denge görüyoruz. Gerek despotik rejimler gerekse hegemonik rejimlerin kendi içlerindeki önemli farklılıklara karşın, kapitalizmi dönemleştirmenin esas zemini işgücünün yeniden üretimi ile kapitalist üretimin birliği/ayrılığı olmaya devam etmektedir.

Bu ayrımın istisnaları meseleyi daha da açıklığa kavuşturmaktadır. Bu bağlamda, California tarım sektörü despotik denetime sahip bir tekelci endüstri örneği sunmaktadır. Bu anormalliğin iki açıklaması mevcuttur. Birincisi, tarım ulusal çalışma mevzuatından muaf olagelmektedir; dolayısıyla tarım işçileri idarecilerin keyfi despotizmi karşısında savunmasızdırlar. İkincisi, çoğunlukla vatandaşlığı bulunmayan ve genellikle kayıtdışı göçmenlerden oluşan işçiler olarak tarım işçileri, herhangi bir sosyal güvence kapsamına girememekte ve her anlarını korku ve endişeyle geçirmektedirler. Aslına bakılırsa, California tarım sektörü despotik rejimleri güçlendirebilmek amacıyla devletle, erken kapitalizm dönemini anımsatan bir ilişki kurmayı

başarmıştır.[10] Kentsel yatırım bölgeleri –sermayenin yatırım yapmaya teşvik edilmesi için vergilerin düşük tutulduğu ve koruyucu çalışma mevzuatının gevşetilmiş olduğu seçilmiş bölgeler- de yine on dokuzuncu yüzyıl piyasa despotizmini yeniden canlandırma yönündeki benzer teşebbüslerdir. Ne var ki bunlar istisnadır.

Diğerlerinin[11] de belirttiği üzere, refah devletinden geriye kalanı da ortadan kaldırma yönündeki çabalarda sadece kısıtlı bir başarı elde edilebilmektedir. Modern dönemdeki fabrika rejimlerinin gelişimi açısından daha da önemlisi, kolektif emeğin kapitalizmin ulusal ve uluslararası hareketliliği karşısındaki savunmasızlığıdır ki bu durum, hegemonik rejim temelleri üzerine inşa edilen yeni bir despotizmi doğurmaktadır. Yani, işçiler bireyler olarak değil, firmanın yaşayabilmesine dönük tehlikelerin bir sonucu olarak işlerini kaybetmekle karşı karşıyadırlar. Bu durum idarenin, işçilerin tavizlere rıza göstermesini sağlamak için hegemonik rejimin çıkarları koordine etme mekanizmalarına dayanmasına ve böylece hegemonik rejimleri işçilere karşı döndürmesine olanak vermektedir. Ödün pazarlığı ve çalışma hayatı kalite programları bu hegemonik despotizmin iki yüzünü oluşturmaktadır.

Despotikten hegemonik rejimlere ve oradan da hegemonik despotizme şeklinde kısaca sunulmuş olan bu dönemleştirme, kapitalizmin dinamiklerinden kaynaklanmaktadır. İlk dönemde, kâr arayışı sermayenin sömürüyü despotik rejimlerin yardımıyla yoğunlaştırmasına yol açmıştır. Bu durum eksik tüketim krizlerine ve işçilerin direnişine yol açmış ve bu çatışmaların çözümü ancak kolektif sermaye düzeyinde, yani devlet müdahalesiyle mümkün olabilmiştir. Bu hegemonik rejimin yolunu açan iki biçim almıştır: sosyal ücretin getirilmesi ve idarenin takdir hakkının kısıtlanması. Bu tür bir devlet müdahalesinin *gerekliliği* kapitalizmin gelişme mantığından kaynaklanmaktadır. Fa-

[10] Robert Thomas, "Citizenship and Gender in Work Organization: Some Considerations for Theories of the Labour Process," içinde Burawoy ve Skocpol, s. 86-112; ve M. Wells, "Sharecropping in Capitalist Commodity Production: Historical Anomaly or Political Strategy?" *American Journal of Sociology*, yakında yayınlanacak.

[11] Frances Piven ve Richard Cloward, *The New Class War*, New York 1982; ve Theda Skocpol ve John Ikenberry, "The Political Formation of the American Welfare State in Historical and Comparative Perspective", yayınlanmamış el yazması, 1982.

kat 'gerekli' olanı yerine getirirken devletin kullandığı *mekanizmalar* zaman içinde ve ülkeden ülkeye farklılık gösterir. Bu noktada, kapitalist devletin doğasına ilişkin son dönem tartışmalarında bariz bir şekilde ifade edilen bir dizi açıklamaya dönüp bakmak yerinde olacaktır: egemen sınıfların aydınlanmacı bir fraksiyonunun bir enstrümanı olarak devlet, "devlet idarecileri"nin çıkarlarına tabii olarak devlet, kendi içinde ve dışındaki mücadelelere duyarlı devlet. Şüphesiz ki bu devlet müdahalelerinde kaçınılmaz veya değiştirilemez olan diye bir şey yoktur; uygun mekanizmaların başarısını ve hatta hareket geçirilmesini hiçbir şey garanti edemez. Dolayısıyla, her ne kadar kapitalizmin farklı safhalarındaki yeniden üretiminin ve buna bağlı olarak *gerekli* devlet müdahalelerinin koşulları hakkında teorilerimiz mevcutsa da, *gerçek*, özgün ve somut müdahalelere ilişkin sadece geçici ve doğaçlama değerlendirmelere sahibiz.

Yine de, kapitalist gelişmenin biçimi ve zamanlaması, fabrika rejimlerini şekillendirmesinin yanında devlet müdahalelerinin doğasını da sınırlar. Aşağıda ayrıntılarıyla değineceğimiz üzere, devlet müdahalelerinin hız ve eşitsizliğini, kapitalizmin uluslararası düzeydeki bileşik ve eşitsiz gelişmesi bağlamına oturtarak işe başlayabiliriz. Ayrıca, modern dönemde, küresel ölçekte sermaye birikimi mantığı, üretim siyasetinin biçimindeki değişim ve farklılıkların belirlenmesinde devlet müdahalesinin daha az önemli olmasına yol açmaktadır. Bu, bölümün son kısmının tartışma konusu olacaktır. Kârlılık krizine yol açan şey, tam da hegemonik rejimin idareyi kısıtlama ve yeni bir tüketim normu oluşturmada sergilediği başarıdır. Sonuç olarak, idare hegemonik rejimin kısıtlamalarından kurtulmaya veya bunları zayıflatmaya çalışırken, işçilerin işbirliğini pekiştiren özelliklerini memnuniyetle sahiplenmektedir.

Jay's'te ve Allied'da Fabrika Siyaseti

Hegemonik rejimin hem genel karakterini hem de farklı biçimlerini aydınlatmak amacıyla, benzer üretim süreçlerine ve benzer ücret sistemlerine sahip olan ve benzer piyasa bağlamlarında ama farklı ulusal koşullar altında olan iki fabrikayı karşılaştıracağız. İlk şirketimiz

deniz aşırı şubeleri bulunan Manchester menşeli bir elektrik mühendisliği şirketi Jay's. 1956 yılında Tom Lupton, bu şirketin ticari kullanım amaçlı transformatörlerin monte edildiği bir departmanında altı aylığına katılımcı gözlemci olarak bulunmuştu. Jay's, İngiliz endüstrisinin Vicker's gibi dev firmaların hâkimiyetinde olan tekelci sektörünün bir parçasıydı ve küçük firmaların rekabetini engelleyen ve fiyatları belirleyen bir işverenler birliğinin üyesiydi. İkinci şirketimiz Allied ise, öncelikli pazarlama teşebbüsleri tarım ve inşaat malzemeleri olan çokuluslu bir şirketin makine bölümüydü. 1974-'75 yıllarında bu Güney Chicago fabrikasının küçük parçalar departmanında on ay boyunca muhtelif makinelerin operatörü olarak çalıştım. Donald Roy benden otuz yıl önce aynı fabrikada çalışmıştı; o dönem henüz Allied tarafından devralınmamış olan fabrika Geer adıyla bilinen ve taşeron olarak çalışan büyük bir işyeriydi.

Emek Süreci

Allied'ın makine imalathanesi; her biri bir dizi yardımcı çalışanın desteğine bağımlı tek bir işçi tarafından kullanılan frezeleri, matkapları ve torna tezgâhlarıyla tipik bir makine fabrikasıyla üç aşağı beş yukarı aynıydı: her bir "yeni" iş için makinelerin kurulmasına yardım eden düzenekçiler; demirbaşlar ve aletlerin dağıtımını denetleyen ambar memuru; mal ve bitmemiş parça varillerini bir yerden diğerine taşıyan forklift "şoförleri", operatörleri bitirdikleri işten alıp yeni işlerine yönlendirecek olan süre yazmanı, iş dağıtımından ve departman çevresindeki materyallerin toplanmasından sorumlu programlamacı ve operatörler işin tamamını bitirmezden önce ilk parçayı denetleyip onay vermesi gereken denetçiler. Ve son olarak, operatörlerin kendilerinden kaynaklanmayan nedenle işlerini yapamadıklarında temel bir "tahmini parça başı ücret" almalarının teminatı olan "çifte kırmızı kartları" imzalayarak gerektiğinde üretimi koordine edip rahatlatacak ve işçiler adına yardımcı çalışanlarla görüşecek olan ustabaşı.

Jay's'teki emek süreci de işçilerin üretim araçlarının kontrolünü ellerinde tutmaları ve yardımcı çalışanların desteğine bağımlı olmaları açısından Allied'dakine benzerdi. Lupton'un çalıştığı departmanda operatörler lehim aleti, tel makası ve ingiliz anahtarı gibi el aletleri

kullanıyorlardı. Kitlesel üretim dizilimi yoktu: her bir elektrikli montaj bir montajcı veya iki, hatta kimi zaman üç "iş arkadaşı" tarafından tamamlanıyordu.[12] Allied'dakine kıyasla buradaki yardımcı çalışan sayısı çok daha azdı: kat kontrolörü (programlamacı), denetçi, ekip şefi (düzenekçi), ambarcı (ambar memuru) ve süre yazmanı. Geer ve Allied'da parça başı ücret alan operatörlerin yevmiyeli yardımcı çalışanlara bağımlı olmasından kaynaklanan departman içi gerilim ve anlaşmazlıklar burada nadiren yaşanıyordu. Jay's'teki başlıca yatay anlaşmazlık doğru zamanda doğru miktarda parçanın teslim edilmesini isteyen kesimler arasında yaşanıyordu. Dolayısıyla, Jay's'teki montajcılar diğer kesimlere ve departmanlara yönelik karşıtlık ve bağımlılıklarına dayanarak görece birlik içinde bir grup oluşturmuşlardır.

Ücret Sistemi

İki fabrikadaki ücret sistemi de yine benzer ilkeler temelinde düzenlenmiştir. Allied'daki operatörlere parça başı ücret sistemine göre ücret ödeniyordu. Bu sistemde metot departmanı her bir iş için saat başına üretilmesi gereken parça sayısını –yüzde 100'lük kıstas- koşula bağlayan bir ücret haddi belirlerdi. Operatörlerden "tahmini haddin" yüzde 125'i oranında performans göstermeleri bekleniyordu ve bu tahmini oran sözleşmede, "teşvik edilmiş bir tempoda çalışan normal deneyimli bir operatörün" gerçekleştirdiği üretim olarak belirtiliyordu. Yüzde 125 oranında üretmek bir operatöre, her bir iş derecesi için belirlenmiş olan temel kazancın yüzde 25'i oranında ek bir kazanç sağlıyordu. *Toplam* kazanç anlamında ise, yüzde 125 oranında üretmek yüzde 100 oranında üretmeye kıyasla yüzde 15'lik bir ek gelir anlamına geliyordu. Operatörler yüzde 100 oranında bir üretime ulaşmayı başaramadıklarında, yine yüzde 100 oranında ürettikleriyle aynı ücreti alıyorlardı. Dolayısıyla bir operatörün toplam geliri şu unsurlardan oluşuyordu: temel gelir, üretim yüzdesine bağlı teşvik primi, her iş derecesi için sabit olan ek prim, vardiya ücret farkı ve hayat pahalılığı ödeneğinden oluşuyordu.

Jay's'teki haftalık ücret paketi, üç kalemden oluşuyordu. İlk kalem olarak, saatlik ücret veya garanti edilmiş bir asgari ücret – ya günlük

[12] Tom Lupton, *On the Shop Floor*, s. 104-105.

işler için belirlenen zamana dayalı ücret haddi ya da parçabaşı ücret hadleri- mevcuttu. İkinci kalem, primden oluşuyordu ve bu da kendi içinde üç kaleme ayrılıyordu: materyalin veya denetlemenin beklenmesi ya da defolu malzeme yüzünden boşa harcanan süreye göre parça başı yüzde 45'lik bir prim, fiyatı belirlenmemiş olan işler için (Allied'da "örtülü iş" adıyla bilinir) alınan pazarlığa açık yüzdeli bir prim ve parça başı iş priminin kendisi. Ücret paketinin üçüncü kalemiyse tüm bir bölüm tarafından yapılan haftalık üretime dayalı olarak belirlenen bir grup üretkenlik primiydi.

Parça başı prime şu şekilde ulaşılıyordu: Her bir işe, işin tamamlanması için "müsaade edilen süre" açısından bir ücret haddi belirleniyordu. Müsaade edilen süre içinde bitirilen bir iş, bu haddin yüzde 27.5'i kadar bir prim getiriyordu. Ücret haddi saptayıcılarının müsaade edilen süreleri, az bir deneyime sahip bir montajcının yüzde 80'lik bir prim kazanabileceği şekilde belirlemeleri bekleniyordu. İşçiler yüzde 190'lık üretebildiklerinde tatmin edici bir ücret alabiliyorlardı. Dolayısıyla, Allied'daki yüzde 125'lik beklenen oranın Jay's'teki karşılığı yüzde 180'lik bir üretimdi. Parasal anlamda, temel ücret haddine oranla parça başı çalışmadan beklenen kazanç Jay's'te çok daha yüksekti; zira Allied'da yüzde 140'lık bir üretim herkes tarafından üst sınır kabul ediliyordu.

"Üstesinden Gelmek" Oyunu

İki fabrikadaki ücret sistemlerinde ve emek sürecindeki benzerlik benzer operatör staratejilerini beraberinde getirmiştir. Parça başı iş, Allied'da da, Jay's'te de, "üstesinden gelmek" adıyla bilinen ve operatörlerin kendilerine belli bir yüzdede üretim hedefi belirlediği bir oyun olarak inşa edilmişti. Atölye faaliyetlerine üstesinden gelmek kaygısı hâkimdi ve atölye kültürü oyunu oynarkenki başarı ve başarısızlıklarda saklıydı. Operatörler birbirlerini bu bağlamda değerlendiriyorlardı. Ücret haddi saptayıcısının faaliyetleri ve "gıcık" işler (zor ve "yüksek" oranlı işler) ile "kıyak" işlerin (kolay ve "düşük" oranlı işler) dağıtılması sonsuz bir hareketlilik ve çekişme konusuydu.

Üstesinden gelmek oyunu iki fabrikada da benzer kurallar içeriyordu. İşçiler aynı "üretim kısıtlaması" biçimleriyle meşguldüler.

Yani, "sunulacak" (Allied'da yüzde 140) ya da "işlenecek" (Jay's için yüzde 190) iş miktarı için müştereken düzenlenmiş bir üst limit söz konusuydu. Bunlardan daha yüksek yüzdelerde iş yapmak, ücret haddi saptayıcısını ücret hadlerini azaltmaya teşvik ediyordu. Bu tavan oranlarına ulaşıldıktan sonra işçilerin kendilerini yeni işleri tamamlamaktan alıkoymaları "bankacılık" (Jay's'te) veya "kasa oluşturmak" (Allied'da) olarak adlandırılıyordu. Bu uygulama işçilerin kötü işlerden yaşadıkları kazanç kaybını, kolay işlerden tasarruf edilmiş olan işlerin sunulmasıyla telafi etmesini sağlıyordu. Fakat bu "çapraz kayıt tutma" (Jay's'te "katakulli çevirme", Allied'da "kazıklama") Jay's'te daha kolay ve meşruydu. Allied'da işin başlangıç ve bitişini belirten bir saat vardı ve bu, çapraz kayıt tutmayı zorlaştırıyordu. Jay's'te böyle bir kısıtlama yoktu. Dahası, "üstesinden gelmek" oyununda ve "katakulli çevirmede" yardımcı çalışanlarla parça başı işçilerin yaptıkları işbirliği Jay's'te daha aşikârdı.

İşçilerin sunulacak iş miktarına ilişkin bir üst limiti ortaklaşa olarak yürüttükleri bu üretim ve "kota" kısıtlaması biçimi, ikinci kısıtlama şeklini de etkilemektedir. "Kaytarmak" eylemi, operatörlerin belli bir iş için belirlenmiş ücret haddine ulaşmanın imkânsız olduğunu veya bunun için çaba sarf etmeye değmeyeceğini düşündüklerinde baş göstermektedir. İlk olarak, hâlihazırda belirtildiği üzere, çapraz kayıt tutma Jay's'te çok daha kolaydı, öyle ki dandik bir işte sergilenen kötü performans çoğunlukla artakalan zamanın kolay işlerin bitirilmesine ayrılarak telafi edilebiliyordu. İkincisi, parça başına kazanılan yüzde Jay's'te çok daha yüksekti ve yüzde 100'lük başarı zaten otomatik olarak cepteydi. Dolayısıyla, Roy'un Geer'de gözlemlediği, dahası Allied'da hâlâ devam ettirilen ve üretim düzeylerinin üst limit ile alt limit arasında yığılı olduğu çift modlu model Jay's'te görülmemektedir. Bu farklılıklar Jay's'teki işçilerin Allied'dakilere kıyasla, emek süreci üzerinde daha fazla kontrol sahibi olduklarını ve dolayısıyla idareyle pazarlık güçlerinin daha fazla olduğunu göstermektedir.

Ücret Haddinin Saptanması

Kabaca bakacak olursak, iki fabrikada yaşanan çatışma ve işbirliği yapılarında yakın benzerlikler söz konusudur. Fakat Jay's'te görülen

sürekli pazarlık ve yeniden müzakere hali, Allied'daki bir dizi yöntemsel kurala gösterilen büyük ölçüde bağlılığın tam aksidir. Bu zıtlık ücret haddi saptayıcılar ile operatörler arasındaki ilişkide özellikle belirgindir. Allied'daki ücret haddi saptayıcısı, uzak bir ofise çekilmiş bir "endüstri mühendisiydi". Geer'de olduğu gibi ücret hadlerini gevşetme arayışıyla koridorları gözetlemekten ziyade, işin örgütlenmesindeki değişikliklerle, yeni makineleri tanıtmak ve cep hesap makinesinde oranları hesaplamakla ilgileniyordu. Ücret paketinin en önemli kalemini parça başı gelirin oluşturduğu Jay's'teyse, ücret haddi saptayıcısı hâlâ elinde kronometresi zaman ve hareket ölçümü yapıyordu. Varlığı, tıpkı Geer'deki gibi, o kısımdaki bütün işçilerin dikkatini verdiği bir "piyes" oluşturuyordu.

Bununla birlikte, Geer'e sinen tiranlık havası –operatörlerin tepesinde işlerin zaman ve hareket ölçümünü yapan kişinin sinsi girişimleri– Jay's'te mevcut değildi. Birincisi, Geer ve Allied'dan farklı olarak, Jay's'te yeni ücret hadlerinin yürürlüğe konabilmesi için operatörlerin bunları kabul etmesi gerekiyordu. İkincisi, ücret haddi saptayıcısı ile operatörleri karşı karşıya getiren anlaşmazlıklarda iki tarafın da gözettiği belli adil oyun ilkelerine riayet ediliyordu. Özellikle sendika işyeri temsilcisi ücret haddi saptayıcısının herhangi bir dalavere çevirmesini veya operatörün telaşlanmasını önlemek üzere her an tetikte bekliyordu. Diğer taraftan Allied'da, endüstri mühendislerinin ofislerinden çıktığı ender zamanlarda sendika temsilcileri genellikle ortadan kaybolurdu. Bu temsilciler, mütemadiyen yüzde 140'ın üzerinde oran çıkaran ücret haddi patlatıcılarıyla ilgili hiçbir sorumluluk kabul etmeyerek omuz silkerlerdi.

Jay's'te, üretim siyasetini bürokratik olarak icra edilen kurallara gösterilen rızadan ziyade "gelenek ve uygulama"[13] konusundaki pazarlıklar şekillendiriyordu. Dolayısıyla ücret haddi belirlenmemiş bağımsız işler ustabaşı ile işçi arasında yoğun bir tartışmaya konu olurken, Allied'da bu tür işler için otomatik olarak yüzde 125'lik "tahmini ücret haddi" üzerinden ödeme yapılırdı. İşlerin dağıtımında

[13] W. Brown, "A Consideration of 'Custom and Practice' ", *British Journal of Industrial Relations*, no. 10, 1972, s. 42-61.

Jay's'in transformatör kısmındaki operatörler ustabaşıyla pazarlıkta Allied'dakilere kıyasla çok daha güçlü bir konumdaydılar. Esasen, iyi tanımlanmış kurallar dizininin olmayışı nedeniyle artan seksiyon içi hizipçiliğin temelinde de büyük ölçüde bu yatıyordu.

Bu farklılıklar iki fabrika arasındaki daha genel bir farklılığı temsil etmektedir. Allied'da, sınıf güçleri dengesi her ne kadar idare ile sendika arasında imzalanan üç yıllık toplu iş sözleşmeleriyle belirlenen kurallarda yazılı olsa da yapı itibariyle temelde sabitti. Geçerlilik süresi boyunca taraflar çıkarların karşılanmasına ilişkin kısıtlamalara sadık kalmayı kabul etmiş oluyorlardı. Grevler, toplu pazarlık aşamasında sözleşme maddeleri tabandaki işçiler açısından kabul edilemez olduğunda gerçekleşirdi. Bunun aksine, Jay's'te, sınıflar arası güç dengesi fabrikada sürekli yeniden müzakere edilmeye devam ederdi ve kısa süreli "gayriresmi" grevler endüstriyel yaşamın ayrılmaz bir parçasıydı. Özetle, birinde üretimin politik aygıtları emek sürecinden keskin bir şekilde ayrılırken, diğerinde üretimin politik aygıtları ile emek süreci neredeyse ayrılmaz bir bütündür. Söz konusu iki örüntü arasındaki farklılıklar "içsel işgücü piyasası"nın işleyişinde daha net görülmektedir.

İçsel İşgücü Piyasası

İçsel işgücü piyasasıyla kastedilen, işçilerin firma içindeki dağılımının dışsal işgücü piyasasından bağımsız bir şekilde belirlenen bir kurallar bütünüyle tayin edilmesi durumudur. Allied'da bu durum şu şekilde işliyordu. Bir departmanda pozisyon açığı söz konusu olduğunda, departmandaki işçilerden biri bu pozisyona "talip olabiliyordu". Genellikle söz konusu pozisyona en kıdemli talipli yerleştirilir ve bu kez de onun eski pozisyonu boşalmış olurdu. Açık pozisyona departmandaki işçilerden talipli çıkmaz veya idare taliplileri pozisyona uygun görmezse, pozisyon başvuruları fabrikanın bütün işçilerine açılırdı. Hâlâ açık pozisyona uygun bir talipli bulunamazsa, artık fabrika dışından biri işe alınırdı. Genellikle yeni işçiler, yüksek hız matkabı operatörlüğü gibi kimsenin talep etmediği pozisyonlara alınırdı. Benzer şekilde, işten çıkarma söz konusu olduğunda da işçiler yapabilecekleri ve de daha düşük kıdem gerektiren pozisyonlardaki işçileri "yerlerinden edebiliyorlardı". İçsel işgücü piyasası, taliplıler arasında

seçim yapma kriterlerinin –mevcut örnekte kıdeme önem verilmesinin– yanı sıra temel gelir ve parça başı ücret esnekliğine dayalı bir iş hiyerarşisinin varlığına dayanır. Aksi halde işçiler sürekli olarak hareket halinde olacaktır. Fabrika örgütlenmesinde verimlilik, özellikle daha karmaşık makinelerin biraz daha fazla vasıf gerektirdiği işlerde, belli bir mesleki kadro istikrarına bağlıdır.

İçsel işgücü piyasası birçok önemli sonucu içinde barındırmaktadır. Birincisi, dışsal işgücü piyasasıyla ilişkili bireycilik fabrika içine de sokulmaktadır. Bir pozisyona talip olma ve bunun için başka işçileri yerinden edebilme sistemi bireysel çıkarları ortak çıkarların aleyhine olacak şekilde yüceltir. Yaptığı işe ilişkin şikâyeti olan işçiler sorunlarını basitçe başka bir işe talip olarak çözebilirler. İkincisi, bir pozisyona talip olabilme imkânı işçiye birinci basamak denetim karşısında belli bir özerklik vermektedir. Ustabaşının sorun çıkarması halinde, operatör başka bir seksiyondaki bir pozisyona talip olabilmektedir. Gönüllü transfer olanağı ve gerçeği ustabaşıların keyfi dayatmalarda bulunmalarını engellemektedir; zira işgücü devri randımanda ve kalitede düşüşe yol açacaktır. Buradan bakıldığında içsel işgücü piyasası; amirlerin astlarının kişiliklerine daha duyarlı olmalarının sağlanması açısından herhangi bir beşeri ilişkiler programından çok daha etkilidir. Esasen beşeri ilişkiler programlarının ortaya çıkışını, İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren üretim aygıtlarında yaşanagelen temel değişikliklerin basitçe rasyonalizasyonu ya da yansıması olarak görmek mümkündür.

İçsel işgücü piyasasının bir üçüncü sonucu da işçilerin çıkarlarıyla idarenin çıkarlarının koordine edilmesidir. Ödüllerin kıdeme göre dağıtılıyor oluşu nedeniyle –sadece en iyi pozisyonları değil, aynı zamanda tatil ödeneği, ek işsizlik yardımı, sağlık yardımı ve emekli aylığı– bir kişi Allied'da ne kadar uzun süre kalırsa, başka bir firmaya geçmesi o kadar maliyetli oluyor ve dolayısıyla kişi Allied'ın çıkarlarını kendi çıkarlarıyla o kadar özdeşleştiriyordu. İdare açısından bu durum kâr üretimine daha fazla adanmışlık getirmenin yanında, dışsal işgücü piyasasında meydana gelen değişikliklerin yol açacağı belirsizlikleri de azaltıyordu. Dolayısıyla, gönüllü ayrılmalar özellikle de daha kıdemli ve haliyle daha "vasıflı" işçiler arasında kendiliğinden

azalıyordu. İşten çıkarmalar yaşandığındaysa, ek işsizlik tazminatları sistemi işçiyi kimi zaman bir yıl gibi uzun süre boyunca aynı emek havuzunda tutuyordu.

Jay's'te içsel işgücü piyasası ile dışsal işgücü piyasası arasındaki ayrım çok daha zor fark edilir bir mahiyetteydi. Allied'daki emek örgütlenmesinin temel unsurlarından biri olan sistematik iş hiyerarşisi Jay's'te mevcut değildi. Stajyerler haricinde, montaj bölümünün parça başı ücret alan bütün işçileri aynı parça başı ücreti veya saat ücreti alıyorlardı. Yeni pozisyonlara talip olma sistemi diye bir şey söz konusu değildi ve başka seksiyonlara transfer talepleriyle hemen hiç karşılaşılmazdı. İdareye muhalefet pozisyon değişikliği ile çözülemezdi. Şikâyet konusuna gelecek olursak, işçiler ya bunlarla yaşamayı öğrenmek ya da mücadele etmek zorundaydılar. Son seçenek ise, işçilerin firmadan ayrılmasıydı. Dolayısıyla, Allied'daki kıdeme dayalı hak ve yükümlülükler düzenlemesinin aksine, Jay's'te işçiler arasındaki ilişkilere radikal bir eşitlikçilik hâkimdi. Seksiyon içinde hizipçi didişmeler çoğunlukla ustabaşı iş dağıtımında ayrımcılık yaptığında yaşanırdı.[14] Diğerlerinin[15] de ifade ettiği gibi, İngiliz işçiler ücret ve çalışma koşullarındaki farklılıkların tümüyle farkındaydılar. İşyerindeki anlaşmazlıklar genellikle idareye dönük amansız bir nefretten ziyade belli grupların diğer gruplara karşı göreli konumlarını sürdürme teşebbüslerinden kaynaklanırdı. Geleneksel farklılıkları altüst eden teknolojik yeniliklere pozisyonları etkilenen işçiler çok sert bir şekilde direnirlerdi. Jay's'te üretim siyaseti, yerleşik bürokratik kuralların manipüle edilmesi üzerinden bireysel çıkar elde etme arayışından ziyade sosyal adalet ve adillik nosyonları ekseninde gerçekleşir. Bu farklılıklar pazarlık sisteminde daha genel hatlarıyla görülmektedir.

Pazarlık Sistemleri

Resmi olarak, Allied'daki içsel işgücü piyasası işçiler arasında kıdem temelli bir iş dağıtımı yapmaya ilişkin idari bir yöntemdi. Aynı zamanda bireyciliği teşvik ederek ve işçilerin özerk alanını belli sınırlar

[14] Lupton, s. 142-163.

[15] Richard Hyman ve I. Brough, *Social Values and Industrial Relations*, Oxford 1975; I. Maitland, *The Causes of Industrial Disorder*, London 1983.

içinde genişleterek işçiler ile idare arasındaki ilişkileri düzenleyen bir mekanizma görevi görüyordu. Bu, sonuçları açısından diğer iki üretim aygıtı olan şikâyet mekanizması ve toplu iş sözleşmesiyle benzerlik gösterir. Yine burada da bürokratik düzenlemeler hâkimdir. Sendika sözleşmeleri makine bölümü işçilerinin bağlı olduğu sendika şubesi ile idare tarafından her üç yılda bir yeniden görüşülüyordu. Sözleşme bir kez imzalandıktan sonra ise sendika sözleşmenin bekçisine dönüşüyordu. Şikâyet giderilmesine ise idare ile sendikanın giderek daha üst kademelerinin devreye girdiği bir aşamalar serisi şeklinde bir düzen verilmişti. Şikâyetlerde daima sözleşmeye atıfta bulunuluyordu. İşçiler sendika işyeri temsilcisini kışkırtıcı olarak değil, daha ziyade bir koruyucu olarak görüyorlardı. Sendika işyeri temsilcisi sözleşmeyi inceliyor ve yorum ve görüşünü beyan ediyordu. Sözleşme kutsaldı ve mücadele alanını çerçeveliyordu.

Jay's'teki üretim siyaseti tamamen farklı bir güzergâha sahipti. Mücadeleleri belirli sınırlar içinde hapseden herhangi bir bürokratik aygıt yoktu. Burada, "toplu iş sözleşmesi" fabrikada bir anda feshedilme ve sürekli yeniden görüşülmeye konu olan akışkan bir anlaşmaydı. Mücadele alanını "gelenek ve uygulama" sunuyordu ve mücadeleyi devam ettirmek için çeşitli meşruiyet ilkeleri seferber ediliyordu. Kurallar Allied'daki kuralların ulaştığı istikrar, otorite ve özgüllükten yoksundu. Jay's'in de mensubu olduğu mühendislik endüstrisi şikâyetlerin değerlendirmeye alınmasına yönelik olarak düzenlenmiş bir mekanizmaya sahipti ancak "haklar" ile ilgili şikâyetler ile "çıkarlar" ile ilgili şikâyetler arasında –yani, şikâyet olarak ifade edilen meseleler ile toplu iş sözleşmesinin bir parçası olarak ifade edilen meseleler arasında– açık bir sınır ve ayrım söz konusu değildi. Sonuç ortadadır. Allied'daki şikâyet mekanizması işçileri belli hak ve yükümlülüklere sahip bireyler olarak inşa edip kolektif mücadeleyi köreltirken, Jay's'te şikâyetler idare ile işçileri sürekli ihtilafa düşüren seksiyonel mücadelelere neden oluyordu.[16]

İki firma arasındaki farkları yorumlamaya iki ülkedeki idare-sendika ilişkilerinin yapısı bağlamı üzerinden *başlamak* makul görün-

[16] Maitland, agy.

mektedir. Allied'da (ve genel anlamda ABD'deki sendikalı sanayi kollarında) tek bir sendika (bu örnekte Amerika Birleşik Çelik İşçileri Sendikası) işyeri düzeyindeki münhasır temsil haklarına sahipti. Allied bir sendikalı işyeriydi ve dolayısıyla elli günlük deneme süresinin ardından sözleşme kapsamındaki bütün işçiler sendikaya üye olmak zorundaydı. Konu başlıkları genellikle sendika ile United States Steel Corporation gibi büyük şirketler arasında gerçekleşen görüşmelerden alınıyor –model sözleşme olarak bilinen sistem– olmakla birlikte toplu iş sözleşmesi işyeri düzeyinde imzalanıyordu. İdare ve sendika tarafından uzlaşılan sözleşme tabandaki işçilerce onaylanmak zorundaydı ve toplu sözleşme bir kez imzalandıktan sonra endüstrinin iki tarafını da yasal olarak bağlıyordu.

Jay's'te ve genel olarak İngiltere'de, resmi pazarlık işyeri düzeyinde değil, ilgili sektörde ulusal veya bölgesel düzeyde gerçekleştiriliyordu ve sadece asgari istihdam koşullarını belirliyordu. Dolayısıyla işyeri düzeyindeki pazarlık işkolu düzeyindeki sözleşmenin yerel koşullara uyarlanmasıydı ki bu durum, Allied'daki kıdeme dayalı iş hiyerarşisine rağmen Jay's'teki ücret sisteminin Allied'dakine kıyasla neden daha karmaşık bir yapıda olduğunu da açıklamaktadır.[17] Sözleşmenin her firma ve işyerinin kendi koşullarına göre uyarlanıyor olması ulusal ve bölgesel sözleşmelerde değişikliğe gitmenin neden gerekli olduğunu açıklamaktadır ancak "toplu iş sözleşmeleri" neden öncelikle işyeri düzeyinde yapılmamaktadır?

Buna ilişkin bir açıklama dizisi, iki ülke arasında sendikal örgütlenme ve temsiliyet açısından görülen farklılıklarla ilişkilidir. Yakın bir geçmişe kadar İngiltere'de işyeri düzeyinde tek bir sendikanın temsil yetkisine sahip olması sistemi sadece kömür madenciliği gibi birkaç işkolunda uygulanmıştır. Jay's'te, örneğin, iki sendika –Elektrik İşçileri Sendikası ve Ulusal Genel ve Belediye İşçileri Sendikası– transformatör seksiyonundaki işçileri örgütlemek için birbiriyle rekabet halindeydi.[18] ABD'de, sendikalı işyeri sisteminin tek sendikanın temsilciliği güvence altına almasının yanında, sendikanın yerel bir

[17] Lupton, s. 137-138.

[18] Agy., s. 115.

şubesinin sendikadan ayrılması müthiş zordu.[19] Amerikan Çelik İşçileri'ne karşı olan bir grup Allied işçisinin Birleşik Otomobil İşçileri Sendikası'na geçme yönündeki girişimleri sendika ve idare tarafından etkin bir şekilde engellenmişti. Dahası ABD'de, temsil hakkına tek bir sendikanın sahip olabilmesi, sendika aidatları konusunda kaynakta kesme sistemi ve sendikaların çok fazla sayıda ücretli personel çalıştırıyor olması sendika şubelerinin rehavet içinde olmaları sonucunu yaratmıştır. Bu rehavet sendikanın üstlendiği toplu iş sözleşmesinin bekçiliği rolüyle fazlasıyla uyuşmaktadır.

Farklı İngiliz sendikaları aynı işçilerin üyeliği için mücadele halinde değildir sadece; aynı zamanda temel örgütlenme birimleri de işyerinden ziyade coğrafi bölgedir. Bu etmenler sendika işyeri temsilcilerinin militanlığını pekiştirme eğilimi sergilemektedir ve bu militanlık, sendika şubesinin sendika çalışanlarını ücretli çalıştırabilme noktasındaki sınırlı mali yeterlikleri ve de sendikanın aidat toplama ihtiyacı nedeniyle daha da fazla teşvik edilmektedir. Son olarak, İngiltere'de sendikal rekabet ve güçlü bir meslek sendikacılığı mirası işlerin farklı sendikaların üyeleri arasında dağılımına ilişkin uyuşmazlıklara ve ücret farklılıklarının korunmasına yönündeki mücadelelere neden olmaya devam etmekte ve böylelikle toplu sözleşmeleri tehdit etmektedir. ABD'de belli bir fabrikadaki sendikal temsil mücadeleleri –yetki ihtilafları– artık endüstriyel sendikacılığın yükseliş dönemindeki kadar büyük önem arz etmemektedir.

İki ülkedeki "toplu iş sözleşmeleri"nin çelişen statüleriyle ilgili bir ikinci açıklama dizisi de üretim aygıtları ile devlet aygıtları arasındaki ilişki eksenlidir. Nitekim İngiltere'de toplu iş sözleşmesi yasal olarak bağlayıcı değil, aksine tarafların istedikleri an bozabilecekleri, sabit bir süre sınırlaması bulunmayan bir gönüllülük anlaşmasıdır. Grevler "düzenlemelere aykırı" (toplu iş sözleşmesine aykırılık) veya "gayriresmi" (sendika yönetimine karşı bir şekilde) olabilir fakat sadece istisnai koşullarda yasadışıdır. Diğer yandan ABD'de, toplu iş sözleşmeleri yasal olarak bağlayıcıdır ve hangi koşullarda grev yapılabileceğini düzenleyen maddelerin varlığı grev yapan bir sendikaya karşı ya-

[19] R. Herding, *Job Control and Union Structure*, Rotterdam 1972, s. 267-270.

sal işlem yapılmasına neden olabilir. İngiltere'deki muadilinden farklı olarak ABD'de sendika yasal hükümlere tabii bir tüzel kişidir: yasal olarak üyelerinin eylemlerinden mesuldür. Yasa, devletin fabrika siyasetini şekillendirebildiği yöntemlerden, fabrika rejimlerinin devlet tarafından düzenlenmesinin tezahürlerinden biridir.

Üretim Aygıtları ve Devlet Aygıtları

Fabrika rejimlerinin hem üretim sürecinden bağımsız olarak çeşitlilik sergilediğini hem de işyerindeki mücadeleleri etkilediğini göstererek amaçlarımızdan ilkini başarmış bulunuyoruz. Fakat Jay's'teki fraksiyonel pazarlığa dayalı hegemonik rejim ile Allied'daki bürokratik kurallara dayalı hegemonik rejim arasındaki farklılıkları nasıl açıklayacağız? Emek süreci ve piyasa rekabetini kontrol ettiğimize göre, söz konusu farklılıkların kaynağı bunlar olamaz. Devlet müdahalesinin biçimi ve içeriği ise daha ümit verici bir değişken gibi görünmektedir. Bu tür ulusal değişkenlerin etkisi, fraksiyonel sözleşmenin İngiltere'deki imalat endüstrisinin karakteristiği[20] ve aynı şekilde, bürokratik prosedürlerin de ABD'deki şirketleşmiş kesimin karakteristiği[21] olageldiğini ortaya koyan, savaş sonrası döneme yönelik endüstri ilişkileri çalışmalarınca teyit edilmektedir.

Peki, bunun ayırt edici aygıtlar yaratan devlet müdahaleleri açısından anlamı nedir? Erken kapitalizmin ileri kapitalizmden ayırt edilmesini sağlayan aynı iki devlet müdahalesi, aynı zamanda ileri kapitalist toplumları birbirinden ayırmayı da sağlamaktadır. İlk devlet müdahalesi türü, iş performansından bağımsız asgari refah seviyeleri tesis ederek işgücü yeniden üretimini üretim sürecinden ayırmaktadır. Devlet sosyal güvenliğinin daha kapsamlı olduğu İngiltere'ye kıyasla ABD'de işçiler sosyal yardımlar konusunda (her ne kadar sendikasız

---

[20] Richard Hyman, *Industrial Relations: A Marxist Introduction*, London 1975; O. Kahn-Freund, *Labour and the Law*, London 1977; Hugh Clegg, *The Changing System of Industrial Relations in Great Britain*, Oxford 1979; ve Maitland, agy.

[21] G. Strauss, "The Shifting Power Balance in the Plant", *Industrial Relations*, 1. Cilt, no. 3, 1962, s. 65-96; M. Derber, W. Chalmers ve M. Edelman, *Plant Union-Management Relations:From Practice to Theory*, Champaign, Illinois 1965; Herding, agy; ve David Brody, *Workers in Industrial America*, New York 1979, 5. Bölüm.

sektörlerde göz ardı edilebiliyorsa da) firmaya daha fazla bağımlıdırlar. İkinci devlet müdahalesi türü doğrudan doğruya üretim aygıtlarını düzenlemektedir. Bir önceki kısmın sonunda imlediğimiz üzere, İngiltere'de devlet üretim aygıtlarının düzenlenmesinden uzak dururken, ABD'de devlet en azından şirketleşmiş kesimde bu aygıtlarının yapısına belli sınırlamalar getirmektedir.

Söz konusu iki vaka çalışmamız farklı hegemonik rejimlerin varlığını ortaya koyup devletin kilit bir açıklayıcı değişken olarak önemine işaret etmektedir, ancak ilişkili bağlamların sadece dolaylı olarak görünür olduğu sabit bir bakış açısı sunmaktadır. Artık Allied ve Jay's'i bırakıp devlet müdahalelerini –gerek biçimlerini gerekse kökenlerini– bağımsız olarak incelemek durumundayız. Daha kapsamlı bir tarihsel ve karşılaştırmalı analiz üzerinden, söz konusu iki fabrikayı kendi özgün politik ve ekonomik bağlamlarına oturtarak dinamik bir bakış açısı geliştirmek zorundayız. Bunun için öncelikle fabrika rejimlerindeki devlet düzenlemesi ve işgücü yeniden üretimine verilen devlet desteğine ilişkin iki ulusal durumu daha ekleyerek devlet müdahaleleri tablosunu tamamlamak durumundayız. Önemli fabrika rejimi düzenlemeleriyle beraber işsizliğe karşı kapsamlı korumaların –faal bir insan gücü politikası ve gelişmiş bir refah sistemi– mevcut olduğu İsveç üçüncü bileşimimizi temsil etmektedir. Dördüncü bileşimimiz olan Japonya'daysa devlet sosyal güvenlik vasıtasıyla çok az şey sunarak bu görevi firmaya bırakmakta ve üretim aygıtlarının doğrudan düzenlenmesine sadece zayıf bir şekilde müdahil olmaktadır. Aşağıdaki tablo farklı modelleri özetlemektedir.

		İşgücü Yeniden Üretimine Devlet Desteği	
		YÜKSEK	DÜŞÜK
Fabrika Rejiminin Doğrudan Devlet Tarafından Düzenlenmesi	YÜKSEK	İsveç	ABD
	DÜŞÜK	İngiltere	Japonya

Bunlar şüphesiz ki sadece genel ulusal modelleri yansıtmaktadır. Her ülkede üretim aygıtlarının devlet ile ilişkilerinde pek çok varyasyon mevcuttur.[22] Devlet müdahaleleri sadece fabrika rejiminin genel yapısını meydana getirmektedir: özgün yapıları emek süreçleri ve piyasa güçleri tarafından da belirlenmektedir.

Peki, devlet müdahalesinin biçimini ne belirlemektedir? Okumuzu artık ilk hedeften çekmeli ve ters yöndeki ikinci hedefimize yöneltmeliyiz: devlet müdahalelerini, devletin içinde faaliyet yürüttüğü ekonomik bağlamdan bağımsız olarak kendi yapısı bağlamında açıklayan devlet teorileri. Dış ekonomik güçlerin önemini bunların, korporatist pazarlık yapıları veya tarafların, sendikaların, işverenler birlikleri ve diğerlerinin ulusal düzeydeki mücadelelerinde olduğu gibi devlet içindeki "mevcudiyetlerini" inceleyerek kavramak da, yeterli değildir. Leo Panitch'in belirttiği üzere, sınıf güçlerinin etkileri bunların devlet aygıtlarında "içselleştirilme" tarzına indirgenemez.[23] Devlet siyaseti gökten zembille inmez, zeminden yükselir ve zemin sallandığında devlet siyaseti de sallanır. Özetle, üretim siyaseti doğrudan doğruya devlet içinde gözlemlenebilir bir varlığa sahip olmayabilse de, devlet müdahalelerini sınırlar ve hızlandırır. Bu nedenle, ABD'de 1930'lar boyunca, İsveç, Fransa, İtalya ve İngiltere'deyse 1960'ların sonları ile 1970'lerin başlarında yaşanan grev dalgalarının tamamı devletin fabrika aygıtlarını yeniden yapılandırma girişimlerini beraberinde getirmiştir.

Dolayısıyla, devlet fabrika aygıtlarına belli sınırlar getirdiği gibi, aynı şekilde fabrika aygıtları da devlet müdahalelerinin biçimine benzer sınırlar getirmektedir. İstatistiki incelemelere göre, bu belirlenimlerin birinin doğrultusuna diğerine göre öncelik vermek mümkün değildir. Yine de, dinamik bir şekilde değerlendirildiğinde, aşağıda

[22] Her ne kadar buradaki odak toplumlar arasındaki farklılıklarsa da, toplumlardaki farklılıkların varlığı aşırı vurgulamak mümkün değildir. Nitekim ABD'de fabrika rejimlerinde görülen sektörler arası farklılık sadece piyasa etmenlerinin değil, aynı zamanda Taft-Hartley hükümleri, işgücünün yarıya yakınının NLRB'den ihraç edilmesi, işyeri sendikalarını yasaklayan devlet çalışma hakkı maddeleri, ifade özgürlüğünün örgütleme kampanyalarına işveren müdahalesi lehinde değiştirilmesi, sendika seçimlerinde grevcilerin haklarından mahrum bırakılmaları ve sair tarafından belirlenen devletle ilişkilerdeki farkların da bir ürünüdür.

[23] Leo Panitch, "Trade Unions and the State", *Lew Left Review*, no. 125, 1981, s. 21-44.

açıklayacağım üzere, belirlenimin doğrultusu üretim ilişkilerin temelinden gelmektedir. Kapitalizmin birleşik ve eşitsiz gelişimi –yani, kapitalizmin ileri formları ile kapitalizm öncesi toplumların bitişik zamanlaması ve karakteri– müteakip fabrika rejimi biçimlerini ve bunların devletle ilişkilerini sınırlayarak üretimdeki sınıf güçleri dengesini düzenlemektedir.

İngiltere

İncelemeye İngiltere ve ülkenin kendine özgü proleterleşme örüntüsüyle başlayabiliriz. Sanayileşmenin ilk safhalarında işçiler ya kırsal bölgelerden dışarı sürülmüşlerdi ya da kendi istekleriyle kasabalara göç etmişlerdi. On dokuzuncu yüzyılın sonlarına gelindiğinde, yeni işgücü rezervinin tamamı tükenmişti. Geçim araçlarına erişimden yoksun olmaları işçileri bireyler olarak zayıflatmışsa da, onları kolektif örgütlenmeye teşvik etmişti. Daha geç sanayileşmiş olan ülkelerde, ücretli işçiler, özellikle de geçimlik üretim ve küçük meta üretiminde genellikle alternatif geçinme yöntemlerine sahiptiler ki bu durum işçi sınıfı örgütlenmesini zayıflatıyordu.

İngiltere'nin ikinci sanayileşme safhasına (1840-1895), yurtiçinde ağır sanayinin gelişmesine dayanarak ihracata yönelen birikmiş sermayesine yeni pazarlar bulma arayışı hâkim olmuştur. Bunun yanı sıra, Britanya'nın emperyal genişlemesi emek ile sermaye arasındaki sınıfsal uzlaşmanın temelini atmıştır.[24] Britanya İmparatorluğu'nun uğradığı erozyon gibi, sınıf güçlerinin dengesindeki değişim de kademeli bir şekilde gerçekleşmiştir. Tam da bu nedenle, İngiliz işçi sınıfı tarihi 1930'larda ABD'yi kasıp kavuran güçlü grev dalgasına paralel bir dalgaya sahip değildir. 1926 genel grevi bile bir anda sonlanmış ve fabrika siyasetinin çevrelenmesi aracılığıyla işçi sınıfının kati zayıflamasının nişanesi olmuştur.[25]

Proleterleştirme ve sömürgecilik örüntüleri işçi sınıfının sermayenin saldırılarına karşı kendi savunmasını kurması yönündeki itki ve koşulları sağlamışsa, bunun araçlarını sunan da kapitalist üretimin

[24] Eric Hobsbawm, *Industry and Empire*, Harmondsworth 1969, 6. ve 8. Bölüm.
[25] R. Currie, *Industrial Politics*, Oxford 1979, 4. Bölüm.

gelişmesi olmuştur. Öncü sanayi ulusunda konuşlanmış olan İngiliz sermayesi zanaatlardan manüfaktüre ve modern endüstriye kadar gelişimin bütün safhalarını kat etmiştir. En başından beri sermaye ile emek mücadeleler yoluyla bir diğerini güçlendirerek birlikte gelişmiştir. Sermaye taşeronluk sistemlerinin yaygınlığından da açıkça görüleceği üzere sanayileşme öncesi zanaat işçilerinin vasıf ve becerilerine bağımlı olmuştur.[26] Firmalar arası rekabet sermayeyi zayıflatmış ve emeğe olan bağımlılığını artırmıştır. Dolayısıyla, diğer ülkelere kıyasla, İngiltere'de işçiler çoğunlukla sermayeye direnme anlamında daha iyi örgütlenegelmişlerdir. Bunu meslek sendikalarının gelişmelerinin başlarında da görebilmekteyiz. Her ne kadar Turner'ın ikna edici bir şekilde iddia ettiği gibi meslek sendikalarının seksiyonalizmi, genel sendikaların gelişmesinin on dokuzuncu yüzyıl sonlarına kadar gecikmesine yol açarak bütünlüklü bir işçi sınıfı hareketinin gelişmesini frenlemiş olsa da.[27]

İmalat sektöründe, özellikle de mühendislik endüstrilerinde meslek sendikalarının gücü, makineleşmeyi yavaşlatmış ve hâlihazırda Jay's'te görmüş olduğumuz üzere işyerindeki denetimin sürdürülebilmesinin zeminini sağlamıştır[28]. Enformel, parçalı atölye pazarlıklarından işyeri düzeyinde sözleşmelere geçiş sadece son onyılda söz konusu olmuştur.[29] Özellikle üretimin otomatikleştiği yeni endüstrilerdeki fabrika rejimleri ABD'deki örüntüye daha yakın olmuştur (gerçi Fransa ile mukayesesi bu değişimin çok da abartılmaması gerektiğini ortaya koymaktadır).[30]

İngiltere'de despotik rejimlerden hegemonik rejimlere geçiş kademeli bir şekilde gerçekleşmiştir. Zanaat gelenekleri emek hareketinin konumunu, devlet tarafından konulan düzenlemeler aracılığıyla değil, üretimin ve emek piyasasının denetimi aracılığıyla iyileştirmesine yol açmıştır. Sendikalar ve İşçi Partisi devleti üretimin dışında tutmayı

[26] Littler, *The Development of the Labour Process*, 6. Bölüm

[27] H. A. Turner, *Trade Union Growth, Structure and Policy*, 4. Bölüm

[28] Hugh Clegg, *The Changing System of Industrial Relations in Great Britain*, 2. Bölüm.

[29] W. Brown, ed. *The Changing Contours of British Industrial Relations*, Oxford 1981.

[30] Theo Nichols ve Huw Beynon, *Living with Capitalism*, London 1977; Duncan Gallie, *In Search of the New Working Class*, Cambridge 1978.

amaçlamıştır.[31] Doğrudan işçilerle pazarlık yapma özerkliklerini koruma kaygısı güden işverenler de devlet müdahalesine aynı şekilde mesafeli durmuşlardır. Savaş sonrası uzlaşısı 1960'larda çözülürken, gerek İşçi Partisi gerekse Muhafazakâr Parti hükümetleri gelir politikalarını dayatmaya çalışmış ve fakat bunda çok sınırlı bir başarı elde edebilmişlerdir. 1968 tarihli Donovan Komisyonu'nun altını çizdiği üzere, sendika liderliğinin kontrolünde olmayan işyeri pazarlığı her türlü merkezi ücret politikasını baltalamıştır. Böylelikle, 1960'ların sonlarından itibaren hükümetler yasal düzenlemeler aracılığıyla üretim siyasetini düzenlemeye çabalayagelmiştir. Bu düzenlemelerden en meşhuru, sendikaların özerkliğine kısıtlama getirerek üretim siyasetini kapsamlı bir şekilde yeniden yapılandırma yönünde bir teşebbüs olan 1971 tarihli Endüstri İlişkileri Yasası'dır. Sendikalar Muhafazakâr Parti hükümetten düşene kadar üç yıl boyunca yasaya karşı birleşik bir saldırı yürütmüştür. 1974 yılında, yeni kurulan İşçi Partisi hükümeti söz konusu yasayı yürürlükten kaldırmış ve "toplumsal anlaşma"ın bir parçası olarak bir dizi yeni yasa yürürlüğe koymuştur. 1974 Sendika ve Çalışma İlişkileri Yasası (1976 yılında değişiklik yapılmıştır), 1975 İstihdamı Koruma Yasası, 1974 İş Sağlığı ve Güvenliği Yasası, 1976 Cinsiyet Ayrımı ve Irklar Arası İlişkiler Yasaları işçiler ve sendikaların haklarını koruma altına almış fakat bunu daha dar sınırlar dâhilinde gerçekleştirmiştir. Yine de, bu yasal reformların üretim siyaseti üzerindeki etkileri kendi başına gerçekleşmemiştir.[32] Esasen, bu düzeyin asıl belirleyici güçlerini emek ile sermaye arasındaki ilişkilerin değişiminde ve de daha geniş anlamda, bunların da bir parçasını oluşturduğu ekonomik değişimlerde aramak gerekmektedir. Bu bölümün son kısmında bu konuya tekrar geri döneceğiz.

ABD

İngiltere ile kıyaslandığında, ABD sermayesi gelişim safhalarını daha hızlı geçmiş, diğer taraftan proleterleşme daha ağır ilerlemiştir. Siyahî ve göçmen işçi bölgelerinin gelişmesi ile seyyar beyaz işgücü güçlü sendikalara engel olarak işgücünü balkanlaştırmış ve atomize

[31] Currie, agy.

[32] Clegg, *The Changing System of Industrial Relations*, 10. Bölüm.

etmiştir. Kayda değer bir istisna olan IWW (Industrial Workers of the World) dışında, bu yapıyı oluşturan sendikalar genellikle meslek sendikaları olmuştur. Birinci Dünya Savaşı esnasında sendikalar işverenlerin sendikasız işyeri hamlesinde yaşanan kısa süreli duraklamanın keyfini sürmüştür. Kara listeye alma, "sarı köpek sözleşmelerinin" uygulanması ve sendika üyelerine karşı ayrımcılık gibi keyfi istihdam pratikleri yasaklanmış ve işçiler kıdem ilkesinin güçlendirilmesi vasıtasıyla keyfi işten çıkarmalara karşı korunmuştur.[33] İşverenler 1920'lerde bağımsız sendikalara dönük saldırılarını canlandırmış ve işletme sendikaları kurulmuştur. Bu, despotik fabrika rejimlerinin sosyal yararlar şeklinde sunulan maddi ödünlerle birleştiği refah kapitalizmi çağıdır. Ne var ki Büyük Buhran'la birlikte işsizlik artar, ücretler ve yararlar kesilirken, şirket paternalizmi de çökmüştür.[34] Kitlesel grev dalgaları ekonomik güvencesizliğin kaynağı olarak üretim aygıtlarına saldırmıştır. Artan işsizliğe rağmen, işçiler kitlesel üretimi durma noktasına getirmek üzere emek sürecinin karşılıklı bağlantılılığından ve farklı iş branşlarının karşılıklı bağımlılığından istifade etmeyi bilmişlerdir. Aynı zamanda, proleterleşmemiş yeni emek arzının tükenmiş olması sermayenin grevlere karşı durabilme kabiliyetini kısıtlamıştır.[35]

Sadece devletin sermayeye karşı geliştirebildiği bağımsız bir inisiyatif işçi sınıfını yatıştırabilmiştir; bu dönemde egemen sınıfların parçalanmasının mümkün kıldığı bir neticedir bu. Her ne kadar ikisi de muğlak kurumsal geçerlilik ve etkisiz yaptırım mekanizmaları barındırsa da, 1932 Norris-La Guardia Yasası ve 1933 Ulusal Endüstriyel Güçlenme Yasası sendikal örgütlenme çabalarını teşvik etmiştir. Buna karşın, yeni kurulan Ulusal İşçi Kurulu misyonunu bürokratik bir şevkle sürdürmüştür. Endüstri tarafından geçersizliği duyurulan ve Roosevelt yönetimi ve mahkemeler tarafından görmezden gelinen

[33] H. J. Harris, "Responsible Unionism and the Road to Taft-Hartley", yayınlanmamış el yazması, 1982.

[34] Brody, *Workers in Industrial America*, 2. Bölüm.

[35] G. Arrighi ve B. Silver, "Labour Movements and Capital Migration: The United States and Westem Europe in World Historical Perspective", içinde Charles Bergquist, ed., *Labour in the Capitalist World-Economy*, Beverly Hills, California 1984.

ve fakat Amerikan Emek Federasyonu (AFL) tarafından desteklenen ve bir dizi rastlantısal koşulun yardım ettiği Robert Wagner 1935'te Ulusal Çalışma İlişkileri Yasası'nı Meclis'ten geçirmeyi başarmıştır.[36] Ulusal Çalışma İlişkileri Kurulu (NLRB) despotik üretim siyasetinin yerine toplu iş sözleşmesi, yargı süreci, uzlaşma ve bağımsız sendikalara dayanan yeni "endüstriyel yönetim" biçimlerini getirmeye girişmiştir.

Bunun hemen akabinde sendikalar öz-örgütlenme momentiyle hızla gelişmiş olmakla beraber, 1937-1939 yılları arasında canlanan işveren saldırganlığı karşısında NLRB işçilerin kazanımlarını korumalarına yardım etmiştir. 1939'da Kurul'un kendisi fazla partizan olmakla suçlanarak ağır bir saldırıya maruz kalmış ve politikalarını ılımlılaştırmak zorunda bırakılmıştır. Akabinde, Ulusal Savaş İşçi Kurulu (1942-1946) güvenliklerini sağlayarak ve fakat özerkliklerini kısıtlayarak sendikaların gelişmesine rehberlik etmiştir. Toplu iş sözleşmesi ücretler, çalışma süreleri ve dar bir çalışma koşulları mefhumuyla sınırlı tutulmuştur; şikâyet mekanizması sendikaların rolünü tepkisel olarak tanımlamış ve yasanın uygulanması için bir çalışma uzmanları ordusu yaratılmıştır.[37] Taft-Hartley Yasası, sınıf güçlerinin baskısının fabrika siyasetini hiç olmadığı kadar dar sınırlar içine hapsettiği onyıllık sürecin sadece doruk noktası olmuştur. NLRB zamanla sermayenin ihtiyaçlarına, yani endüstriyel barış ve istikrara göre, şekillendirilmiştir.

Yine de, savaş sonrası dönemde hüküm süren bu yeni çalışma mevzuatı, yaratıldığı dönemin izlerini, özellikle de despotik fabrika rejimlerine ve işçilerin değişken piyasa güçlerine olan bağımlılığına yönelik tepkiyi yansıtarak halen sürdürmektedir. Sosyal mevzuat ile çalışma mevzuatı işçilere uğruna en çok mücadele ettikleri şeyi, yani güvenceyi sınırlı bir biçimde de olsa sunmuştur. Refah yasaları, özellikle de işsizlik ödeneği, her ne kadar diğer ülkelere kıyasla düşük olsa da, artık işçilerin keyfi istihdam pratiklerine katlanmak zorunda olmadıkları anlamına gelmiştir. Allied'da gördüğümüz üzere,

[36] Theda Skocpol, "Political Response to Capitalist Crisis: Neo-Marxist Theories of the State and the New Deal", *Politics and Society*, no. 10, 1980, s. 155-202.

[37] Harris, agy.

kıdeme bağlı haklar ve sendikanın tanınması işyerinde işçilere belli güvenceler sunmuştur. Diğer yandan, önceki mevzuatla korkutulmuş olan sermaye bu mevzuatı kısıtlayıcı toplu iş sözleşmesi ve şikâyet mekanizması sayesinde anlaşmazlığı dar sınırlar içinde hapsetmek de dâhil, tamamen kendi gereksinimlerini karşılayacak şekilde yeniden şekillendirmeyi başarmıştır. İçsel işgücü piyasaları işçilere güvence sunabilmekle beraber, şirketleşmiş sermayenin hâlihazırda arz ve ürün piyasalarında ulaşmış olduğu öngörülebilirliği işgücü piyasasına da yaymıştır. İşçi sınıfının satın alma gücünü artıran sosyal mevzuat bile, tüketim normunu ev ve otomobil ekseninde yeniden yapılandırarak sermayeyi aşırı üretim krizine düşmekten kurtarmıştır.[38]

Eğer zaman içinde şirketleşmiş sermaye yeni çalışma mevzuatına kendi çıkarlarının damga vurmasını sağlayabilseydi, rekabetçi ortamda bulunan küçük ölçekli sermaye emeğe yönelik tavizleri karşılayamazdı ve bu sektörde sendikalaşma çok büyük engellerle karşılaşırdı. Şirketleşmiş sektörün kazanımlarının rekabetçi sektör pahasına olacak şekilde oluştuğu özgün bir ikilik ortaya çıkmıştır. Sendikalaşmanın büyük şirketlerin konsolidasyonu öncesinde ve de endüstrinin pek çok sektöründe gelişmiş olduğu İngiltere'de bu tür bir düalizm çok daha zayıf olmuştur.

Özetle, ABD sermayesinin emek üzerindeki tahakkümünü fabrika despotizmi aracılığıyla sürdürmedeki başarısı eşzamanlı olarak aşırı üretim krizleri yaratmış ve devlet müdahalesi ile fabrikada yeni bir politik düzen kurulmasını gerektiren bir kitlesel işçi sınıfı direnişini tetiklemiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşturulan Allied'daki gibi hegemonik rejimler işçilerin işyerindeki gücünü zayıflatmış ve halen mevcut olan kırılganlığını yaratmıştır.

Japonya

Japon hegemonik rejimiyle ilgili uyum ve entegrasyon mitolojilerinin ötesine geçebilmek hayli zordur fakat tam da bu nedenle bu görev çok daha gereklidir. Paternalizmin baskıcı yüzünü gözden kaçırmak işten bile değildir.[39] Japonya, dört örneğimiz arasında devletin çok

[38] Aglietta, *A Theory of Capitalist Regulation.*

[39] Japon fabrikalarına ilişkin etnografik çalışmalarının çok azının İngilizceye çevirisi mevcut

az sosyal güvence sunduğu veya hiçbir sosyal güvence sunmadığı ve fabrika aygıtlarının düzenlenmesinden geri durduğu despotik erken kapitalizm düzenine en yakın duranıdır. İkinci Dünya Savaşı sonucunda Japonya, ABD'dekilere benzer iş kanunlarını benimsemiştir fakat söz konusu kanunlar ABD'dekine kıyasla üretim aygıtlarında aynı kapsamlı devlet düzenlemelerini beraberinde getirmemiştir. Amerikan işgalinin ilk yıllarına bakıldığında, sendikalar 1946 yılı itibariyle bir milyonun üzerinde olan üye sayılarını 1949 yılına gelindiğinde 6.5 milyonun üzerine çıkarmıştır. Bununla birlikte, sendikaların yasalar yoluyla yukarıdan aşağıya bir şekilde kurulmasının sonuçları, ABD'nin ana endüstrilerinde üretim siyasetini şekillendiren fabrikaların bir bir ele geçirilişinin sonuçlarından tümüyle farklı olmuştur. Militan işletme sendikalarının geliştiği durumlarda bunlar genellikle yerlerini idare tarafından desteklenen "ikinci sendikalar"a bırakmışlardır.[40] Çalışma mevzuatı Japon işletmelerinde otoriter bir politik düzenin gelişmesini durdurmamıştır.

Japonya'da sendikaların temel örgütsel birimi işletmedir. Sendikaların yönetimi genellikle idari personelin egemenliğindedir ve tek yanlı iş yönetimine karşı çok az direniş göstermektedir. En iyi ihtimalle ücret ve yan yararlardaki artışlar için pazarlık yapan bir kuruluştan

---

olduğundan, Satoshi Kamata'nın Toyota'da bir mevsimlik işçi olarak yaşadığı deneyimlerine ilişkin değerlendirmesinin çevirisi özellikle hoş gelmiştir (*Japan in the Passing Lane*, New York 1983). Kamata, fabrika rejiminin zengin ve ayrıntılı bir tasvirini yapmaktadır: şirket sendikası erişilebilir ve üyeliğe açık değildir; çalışma dışında, yurtlardaki hayat polis tipi gözetime tabidir; fabrikada işçiler işler arası zorunlu transferlerden üretim artışlarına, fazla mesaiden şirketin iş kazaları karşısındaki kayıtsız tutumuna kadar idarenin keyfi dayatmalarıyla karşı karşıyadırlar. Düzenli işçiler de aynı baskıcı koşullara maruz kalmaktadırlar fakat bunlar istifa ettiklerinde mevsimlik işçilere kıyasla (işçi tazminatı yönünden) kaybedecek daha az şeye sahiptirler. Kamata'nın iş arkadaşlarından birinin ifadesiyle, ömür boyu istihdam müebbet hapis halini almaktadır. Ronald Dore, kitabının giriş bölümünde, 1970'lerin başlarında Toyota'da görülen baskı unsurlarının alışılmışın dışında olarak açıklamaya çalışmaktadır ve işin aslı, böylesi büyük bir şirkette bu unsurların tamamının var olması Japonya'daki hegemonik rejimlere dair çok şey söylemektedir.

[40] J. Halliday, *A Political history of Japanese Capitalism*, New York 1975, 6. Bölüm; I. Kishimoto, "Labour-Management Relations and the Trade Unions in Postwar Japan (1)", *Kyoto University Economic Review*, no. 38, 1968, s. 1-35; S. Levine, "Labour Markets and Collective Bargaining in Japan", içinde W. Lockwood, ed., *The State and Economic Enterprise in Japan*, Princeton 1965, s. 651-660; ve Robert Cole, *Japanese Blue Collar*, Berkeley ve Los Angeles 1971, 7. Bölüm.

ibarettir ve bu durumda bile pazarlık konusu olan ortalama artışlardır, içsel bölüşüm büyük ölçüde idarenin takdirine bırakılmaktadır.[41] Pazarlık görüşmelerinde de, sendikalar genellikle tabandaki üye işçilere danışmadan idarenin belirlemiş olduğu parametreleri kabul etmektedir.[42] Ayrıca, büyük şirketlerdeki sendikalı (daimi) işçilerin elde edebildiği sınırlı miktardaki ödün –kısmen de olsa– büyük bir kısmını kadın işçilerin oluşturduğu (geçici) işgücü (toplam işgücünün yaklaşık yarısı) pahasına sağlanmaktadır. İşçilerin şikâyetlerini iletebilecekleri çok az mekanizma vardır. İşçiler genellikle aynı zamanda sendika temsilcisi de olan birincil amirlerine kişisel başvuru yapmak zorundadırlar.[43] Dahası, işe talip olma sistemi gibi düzenlenmiş herhangi bir iş pozisyonları arası geçiş prosedürü bulunmadığından, işçiler amirleriyle ilişkilerinde çok az özerkliğe sahiptirler.[44] Sonuç işçiler arası yoğun bir rekabet ortamıdır.[45] Şüphesiz ki Japon "paternalizmi" despotik boyutunu da bünyesinde barındırmaktadır.

Devletin sağladığı sosyal güvenliğin olağandışı biçimde düşük olması işçileri barınma, emekli aylığı, hastalık yardımları ve sairde şirket refah sistemine bağımlı kılarak işçilerin tabiiyetini yoğunlaştırmıştır. Dore, örneğin, Japonya'da doğrudan çalışma karşılığında alınan ücret dışındaki gelirlerin hesaplamıştır ki Britanya'da bunlar kabaca birbirine denktir.[46] Buna uygun olarak, *nenko* "ömürboyu istihdam" sisteminin en eksiksiz haliyle geliştiği Japon ekonomisinin şirketleşmiş kesiminde şirket yardımlarının önemi de çok daha büyüktür. Yan yararlar ve maaşlar hizmet süresiyle ilişkili olduğundan, bir işçi ne kadar uzun süre aynı şirkette çalışmaya devam ederse, bir başka şirkete geçmesi o kadar maliyetli oluyor, kendi çıkarlarını şirket çıkarlarıyla o kadar fazla özdeşleştiriyor ve şirket kârındaki çıkarı o kadar büyük oluyordu. ABD içsel işgücü piyasası ve şikâyet meka-

[41] R. Evans, *The Labour Economics of Japan and the United States*, New York 1971, s. 132.

[42] Ronald Dore, *British Factory – Japanese Factory*, 4. ve 6. Bölüm; Cole, *Japanese Blue Collar*, 7. Bölüm.

[43] Agy., s. 230.

[44] Cole, *Work, Mobility and Participation: A Comparative Study of American and Japanese Industry*, Berkeley ve Los Angeles 1979, s. 111-114.

[45] Cole, *Japanese Blue Collar*, 6. Bölüm

[46] Dore, s. 323.

nizması yapısının denge sağlayan özelliğinden yoksun olan firmaya dönük bu bağımlılık işçilere direniş alanları yaratma noktasında çok az imkân vermektedir.

Japon üretim siyaseti sistemini sanayileşmenin zamanlaması ve ucuz işgücü rezervinin mevcut olması üzerinden açıklamaya kalkışmak mümkündür. Geç gelişme sanayinin ilk safhalarının –zanaat ve manufaktür– atlanarak doğrudan modern endüstri ve büyük ölçekli teşebbüsler safhasına girişe yol açmıştır. Kırsaldaki işgücü rezervlerinden işçi temin edilmesi işçilerin sermaye karşısındaki savunmasızlığını pekiştirmiştir. Japon işçi sınıfı hiçbir zaman ABD'de merkezi bir öneme sahip olan iş hakları ve iş bilinci geliştirememiştir çünkü endüstri hiçbir zaman yoğun bir bilimsel yönetim ve titizlikle hazırlanmış iş tanımlamalarına dayalı ayrıntılı bir işbölümü safhasından geçmemiştir. İş mefhumunun bizatihi kendisi muğlaktır ve iş sınırları daha erken sanayileşmiş uluslardakilere kıyasla çok daha geçirgendir. Bir tür hak ve yükümlülükler sistemi yerine burada, yukarıdan dikkatle gözetlenen ve takip edilen, sınırlı bir kolektif inisiyatife izin veren daha esnek bir iş-grubu ilişkileri ve iş rotasyonu sistemi gelişmiştir.[47] ABD'de olduğu gibi, burada da şirketleşmiş kesim ve bu kesimdeki refah rejimleri ikincil durumdaki rekabetçi sektör pahasına gelişmiştir. İkilik ise, aksine, büyük şirketlere bağımlı olan sektörlerde gerek emeğin gerekse sermayenin zayıf olması nedeniyle Japonya'da ABD'ye kıyasla daha belirgindir.

Nasıl ki ABD'deki refah kapitalizmi Büyük Buhran'la beraber çöktüyse, Japon "kalıcı istihdam sistemi" de ekonomik gerilemeler karşısında aynı derecede savunmasızdır. Üretimdeki düşüşler işçi transferleri ve geçici işçilerin işten çıkarılması yoluyla ve fakat daimi işçi oranının artması pahasına absorbe edilebilmektedir. *Nenko* sisteminde sıkıntı yaratan daha genel bir sorun olan işgücünün yaşlanması ekonomik daralma dönemlerinde daha da artmaktadır; öyle ki yaşı ilerlemiş işçiler daha alt kademelere düşürülmekte, çevresel işlere yönlendirilmekte veya emekli olmaya teşvik edilmektedirler.[48] Bu sorunlara

[47] Cole, *Work, Mobility and Participation*, 7. Bölüm.

[48] Robert Thomas, "Quality and Quantity? Worker Participation in the United States and

getirilen çözümlerin hiçbiri tatmin edici değildir; zira bunları tamamı üretim maliyetlerini artıracak çözümlerdir.

İsveç

Dördüncü örneğimiz olan İsveç, Japonya'nın tam tersidir. Burada, üretim siyasetinin devletçe düzenlenişine en gelişmiş refah sistemlerinden birinin eşlik ettiğini görüyoruz. Bu örüntünün temelinde 'İsveç modeli' sınıf uzlaşması bulunur. Bu model, kırk dört yıllık sosyal demokrat yönetimde (1932-1976) gelişmiştir ve işverenler federasyonu (SAF) ile işçi sendikaları federasyonu (LO) ve en büyük beyaz yakalı işçi federasyonu (TCO) arasında merkezi olarak müzakere edilen "çerçeve sözleşme" eksenine dayanır. Ücretli işgücünün yüzde 87'si sendikalı olan İsveç bu özelliğiyle ileri kapitalist ülkeler arasında eşsizdir. LO, bütün mavi yakalı işçilerin yüzde 95'ini örgütlerken, TCO maaşlı çalışanların yüzde 75'ini temsil etmektedir. SAF özel sektörün tamamını kapsamaktadır. Hem LO hem de SAF önemli ekonomik yaptırımlar da dâhil olmak üzere birçok yoldan üye kuruluşları üzerinde kontrole sahiptir.[49]

Merkezi çerçeve sözleşme gerek işkolu düzeyinde sözleşme, gerekse fabrika düzeyinde toplu iş sözleşmesi için zemin sağlamaktadır. Merkezi süreci şekillendiren iki ilke mevcuttur. Bunlardan ilki, ücret artışlarını İsveç endüstrisinin uluslararası rekabet edebilirliğini güvence altına alacak şekilde sınırlamayı amaç edinen gelir politikasıdır. İkinci ilkeyse, sektörler arasındaki ücret farklılıklarını dengelemeye çalışan "dayanışmacı ücret politikası"dır. İşverenin ödeme gücüne bakılmaksızın eşit işe eşit ücret verilmesi ilkesi sosyal adalet hedefinden ayrı olarak, teknolojik değişime teşvik etmek ve rekabet gücü olmayan işletmeleri tasfiyeye zorlamak amacıyla tasarlanmıştır. Aynı zamanda, İsveç refah sistemi işten çıkarılan işçilere tazminat vermekte ve faal işgücü politikası işçileri sermayenin ihtiyaçlarına uygun şekilde yeniden dağıtmaktadır. Özetle, sermaye merkezileşmiş ücret politikasını kabul ederken, sendikalardan da verimlilik çabasında işbirliği yapmaları beklenmektedir.

Japanese Automobile Industries", yayınlanmamış el yazması, 1982.

[49] Walter Korpi, *The Working Class in Welfare Capitalism*, London 1978, 8. Bölüm; J. Fulcher, "Class Conflict in Sweden", *Sociology*, no 7, 1973, s. 50.

İsveç merkezi ücret anlaşmaları firma düzeyinde belirlenmemektedir; fakat İngiltere'dekine kıyasla bu anlaşmalara daha çok sadık kalınmaktadır. Ücret yığılması –merkezi olarak belirlenmiş şartlardan yerelde yaşanan sapmalar– gerçek kazançlarda gerçekleşen yakın zamandaki artışların yaklaşık yarısının kaynağıdır.[50] Pazarlık gücü daha fazla olan işçi kesimleri kendilerini tekil firmalara daha etkin bir şekilde bağlayacak şekilde daha yüksek ücret artışları elde edebilmektedirler. Yerelde müzakere edilmiş parça başı ücretlerin yaygın kullanımı, temel ücretler merkezi anlaşmada belirlenen düzeye daha yakın olurken, gerçek kazançlarda orantısız artışların olmasını sağlamaktadır. Gayriresmi grevler, İngiltere'deki kadar sık olmamakla beraber, ücret yığılmasının ardındaki bir başka önemli güçtür ve üretim siyasetinin merkezi olarak imzalanmış anlaşmalardan bağımsız olduğunu göstermektedir.[51]

Merkezileşmiş ücret görüşmeleri modeline rağmen, üretim aygıtları Allied'daki hegemonik rejime oldukça benzer bir biçim kazanmıştır.[52] Hugh Clegg şöyle yazmaktadır:

> Ne var ki, İsveçli ve Amerikan işyeri temsilcilerinin faaliyetleri sendika kurallarından çok, faaliyetlerinin tabi olduğu prosedür anlaşmaları tarafından belirlenmektedir. Diğer ülkelerde, asli toplu iş sözleşmeleri plan dâhilinde katı bir biçimde sadık kalınması hedeflenen standartlar sunacak şekilde sıkı bir biçimde hazırlanmaktadır. ... Sonuç olarak, iki ülkede, fakat özellikle de ABD'de, işyeri örgütlenmesinin birinci ve en önemli görevi, anlaşmalar uyarınca belirlenen standartların uygulanmasını denetlemek ve işyeri temsilcisinin herhangi bir ihlal bulması halinde "şikâyet" mekanizmasını işletmektir. İki ülkede de, prosedür anlaşmaları bir şikâyet işleme konduğu müddetçe grev ve diğer yaptırımlara başvurulmasını yasaklamaktadır ve söz konusu ülkelerde toplu iş sözleşmesi hukuken bağlayıcı olduğundan, bu tür grevler yasalara aykırıdır. ... Dolayısıyla, bu sözleşmeler işyeri temsilcilerini yetkilendirmenin yanı sıra aynı zamanda etki ve güçlerini de sınırlamaktadır.[53]

---

[50] Andrew Martin, "Distributive Conflict, Inflation and Investment: The Swedish Case", Küresel Enflasyon Siyaseti ve Sosyolojisi konulu Brookings Projesi için hazırlanan metin, 1980.

[51] Fulcher, agy.

[52] G. Palm, *The Flight from Work*, Cambridge 1977, s. 9-65; Korpi, 7. ve 8. Bölüm.

[53] Hugh Clegg, *Trade Unionism under Collective Bargaining*, Oxford 1976, s. 61.

Her ne kadar toplu iş sözleşmesinin işyeri düzeyinde tatbik ettirilişi iki ülkede de benzer biçimler almışsa da, İsveç'te emek ve sermayenin çıkarlarının koordinasyonu daha düşük bir düzeyde kalmaktadır. Diğer yandan, kıdeme dönük kapsamlı ödüller mevcut değilken, sosyal güvenlik ve aktif işgücü politikası işçilere sermayeden daha fazla bağımsız olma imkânı sunmaktadır.

Şu halde, üretim aygıtlarına ilişkin devlet düzenlemesi ve kapsamlı bir refah devletinin bu ayırt edici birleşimini nasıl açıklayabiliriz? Weir ve Skocpol, "'Sosyal Keynesçilik"in gelişmesi İsveç devletinin merkezileşmiş karakteri ile açıklanabilir' şeklindeki savlarında haklılar mıdır?[54] Elbette ki devletin biçimi belli ekonomik sorunlara yönelik tasarlanan çözümleri şekillendirir fakat bu, sorunların kendilerinin kamu politikasının belirlenmesinde önemsiz olduğu anlamına gelmez. Tam da bu nedenle, örneğin İsveç ve ABD farklı fabrika rejimlerinde tescilli farklı sınıf güçleri dengeleriyle karşı karşıya oldukları için Büyük Buhran'a tepkileri devlet yapılarına bakılmaksızın birbirinden farklı olmaya mahkûmdu.

Sanayileşme İsveç'e çok geç ve hızlı gelmiştir. Ve bu gerçekleştiğinde, kıtada işçi sınıfı hareketleri hâlihazırda sosyalizmden etkilenmiş ve sosyal demokrat partilerle bağlantılanmıştı bile. İlk meslek sendikaları 1889 yılında İsveç Sosyal Demokrat Partisi'ni desteklemiş ve parti de sendikalaşmanın daha da gelişmesi için faal olarak çalışmıştır. LO 1898'de kurulmuş ve 1902 yılında genel oy hakkı talebiyle yaptığı ulusal çaptaki grev işverenleri SAF'ı kurmaya teşvik etmiştir. Geç sanayileşme, ihracata dayalı mühendislik sektörünün hâkimiyetinde olan son derece güçlü bir endüstrinin oluşumuna neden olmuştur.[55] İşverenlerin güçlü bir birlik kurması görece kolay olmuştur. Büyük bir lokavtın akabinde, 1905 tüm endüstriyi kapsayan ilk toplu iş sözleşmesi imzalanmıştır. Bunu, 1906'da imzalanan ve işverenlerin sendikaları tanıdığı, bunun karşılığında LO'nun idarenin işe alma, işten çıkarma ve işi yönetme haklarını kabul ettiği "Aralık Uzlaşması"

[54] M. Weir ve Theda Skocpol, "State Structures and Social Keynesianism: Response to the Great Depression in Sweden and the United States", yayınlanmamış el yazması, 1983.

[55] Geoffrery Ingham, *Strikes and Industrial Conflict*, London 1974, s. 45-48.

izlemiştir.[56] Yine, geç gelişme ve bunun beraberinde getirdiği emek sürecindeki makineleşmeye bağlı olarak, meslek sendikaları hiçbir zaman güçlü olamamış ve kısa süre içinde SAF tarafından yeğlenen endüstri sendikalarına bağlanmıştır. Söz konusu endüstriyel sendikalar işyerleri üzerinde kayda değer bir gücü ellerinde tutarken, endüstriyel sendikacılığın alışılagelmiş stratejisi doğrultusunda çıkarlarını devlet siyaseti üzerinden –başka bir ifadeyle, emek piyasaları ve iş üzerindeki ayrıcalıklı denetimden ziyade, kamu düzenlemeleri yoluyla– gözetmiştir.[57]

1928'de yasama erki toplu iş sözleşmesini yasal olarak bağlayıcı kılmış ve mevcut sözleşmelerde düzenlenmiş konulara ilişkin grevler yasadışı ilan edilmiştir. Büyük Buhran patlak verdiğinde, işçiler büyük ölçüde endüstriyel sendikalarda örgütlenmiş ve görece güçlü konumda olan sosyal demokrat partiyi desteklemiştir. Dolayısıyla, Büyük Buhran döneminde sürdürülen önemli mücadelelerin odağında fabrika rejimlerinin yeniden yapılandırılması değil, sosyal güvenliğin genişletilmesi olmuştur. Yine burada da, fabrika rejiminin biçiminin sermayenin devletle ilişkisinin yanı sıra kapitalizmin bileşik ve eşitsiz gelişimi tarafından, özellikle de, geç gelişme ve zayıf meslek sendikalarının mirasının sonucu olarak sermayenin yoğunlaşmış ve merkezileşmiş karakteri tarafından şekillendirildiğini görüyoruz.

Yeni Bir Despotizm mi Ortaya Çıkıyor?

Buraya kadar, farklı devlet müdahalesi biçimlerinin öncelikli olarak üretim düzeyinde belirlenen sınıf çıkarları ve sınıf kapasiteleri tarafından koşullandığını savunageldik. Özerk dinamik gerek fabrika rejiminin karakterini gerekse bunun devletle ilişkisini belirleyen üretim ilişkileri ve üretici güçlerden gelmektedir. Kapitalizmi despotik rejimlerden hegemonik rejimlere geçiş bağlamında periyotlara ayırdık. Böylelikle, erken kapitalizmi kapitalistler arası rekabet bağlamında değil, vasıfsızlaştırma bağlamında değil, işçilerin işverenler sınıfı-

[56] Korpi, s. 62.

[57] Göran Therborn, "Why Some Classes Are More Sussessful than Others", *New Left Review*, no. 138, 1983, s. 52-53.

na bağımlılığı, işgücü yeniden üretiminin ekonomik ve ekonomi-dışı bağlarla üretim sürecine bağlanması bağlamında betimledik. Bu, denetçi veya taşeronun otokratik despotizminin zeminini hazırlamıştır.

Despotizm ne sermaye ne de işçi sınıfı açısından yaşayabilir bir sistemdi. Bir yanda, işçiler herhangi bir güvenceye sahip değillerdi ve dolayısıyla üretim içinde kolektif temsil ve dışında sosyal sigorta yoluyla sermayenin tiranlığı karşısında kendilerini korumanın yollarını aramışlardı. Bu koşulları sermayeye dayatmak zorunda kalacak olansa harici bir organ olan devlet olacaktı. Diğer yanda, sermaye, yoğunlaşma ve merkezileşme yoluyla büyüdükçe firmalar arası rekabetin ve karşılıklı bağımlılığın dengelenmesiyle uyumlu şekilde sınıf ilişkilerinin düzenlemesine ihtiyaç duymuştur. Aynı zamanda, despotik rejimlerin başarısı işçilerin satın alma gücünü o denli düşürmüştür ki sermaye giderek kötüleşen bir aşırı üretim kriziyle karşı karşıya kalmış, ürettiği değeri realize edememiştir. Bu nedenle, bireysel olarak kapitalistlerin, kendilerinin değil ve fakat diğer bütün kapitalistlerin çalıştırdığı işçilerin ücretlerinin artırılmasında çıkarı vardır. İhtilafların düzenlenmesine dönük mekanizmaları ve asgari düzeyde sosyal ücret düzenlemesini bütün kapitalistler için zorunlu kılabilecek olan da yine sadece harici bir organ, yani devlet olmuştur. Özetle, hegemonik bir üretim siyasetinin koşullarını oluşturacak olan devlet müdahaleleri gerek sermayenin gerekse işçi sınıfının çıkarına olurken, bu müdahalelerin özgül biçimi üzerinde devletin kendi karakteri etkili olmuştur.

Buna karşın, işgücü yeniden üretiminin üretim sürecinden ayrılması aşırı üretim krizinin çözülmesine ve çatışmanın düzenlenmesine yardım etmişse de, yeni bir kârlılık krizinin de zeminini oluşturmuştur. Örneğin, ABD'de endüstrinin önde gelen sektörlerinde kurulan hegemonik rejimler birikim üzerinde öyle kısıtlamaları getirmişlerdir ki uluslararası rekabet gitgide büyüyen bir tehdit halini almıştır. İlk olarak, Japonya gibi ülkelerde hegemonik rejim sermayeye daha fazla manevra yapabilme alanı vermiştir. İkincisi, Güney Afrika, Brezilya ve İran gibi yarı çevre ülkelerde imalat endüstrisi hegemonik rejimler kurmamış, ama ekonomik ve ekonomi-dışı baskı araçlarının birleşi-

mine bel bağlamıştır. Üçüncüsü, ihracata dönük serbest üretim bölgelerinin bulunduğu kimi diğer ülkelerde kadın işçiler devlet tarafından dayatılan otokratik bir despotizme maruz kalmıştır.

İleri kapitalist devletler buna işçi sınıfının hegemonik rejimlerde cisimleşmiş olan güçlerinin ellerinden alınmış olduğu alanlar yaratarak yanıt vermiştir. Kentsel yatırım bölgeleri; emeğin korunmasından vazgeçilmesi ve asgari ücret yasalarının, işçi sağlığı ve güvenliği düzenlemelerinin ve ulusal çalışma ilişkileri mevzuatının yürürlükten kaldırılması yoluyla kısıtlanmış kimi alanların on dokuzuncu yüzyıl koşullarına geri döndürülmesi yönünde bir girişim olmuştur. İtalya gibi kimi diğer ülkelerde ve aynı düzeyde olmasa da ABD'de, büyük firmalar tarafından taşeron olarak tutulan zanaatkâr atölyeleri ve düşük ücretli ev içi işlerin yeniden ortaya çıkışını görmek mümkündür.[58] Portes ve Walton bu fenomeni merkezin çevreleşmesi olarak adlandırırken,[59] Sassen-Koob daha karmaşık bir çevreleşme ve yeniden bileşim tablosu betimlemektedir. Ana imalatın New York gibi bazı büyük kentlerden çıkarılmasını, gitgide büyüyen hizmet sektörüne ve bu sektörde çalışanların bunların "nezihleştirilmiş" yaşam tarzlarına hizmet eden düşük ücretli göçmen işçilere dayalı bir küçük ölçekli imalat endüstrisinin oluşturulması izlemiştir.[60]

Merkezdeki çevreleşme, her ne kadar büyümeye devam ediyorsa da, hâlâ imalat yapan merkeze (düşüş halinde de olsa) bağlı marjinal bir fenomendir. Otomobil, çelik, lastik ve elektrik gibi eski imalat endüstrilerinde değişmekte olan sınıf güçleri dengesi yeni bir despotizme yol açmaktadır. İşyerindeki bu yeni politik düzenden özellikle iki koşul mesuldür. Birincisi, sermayeyi bir yerden başka bir yere taşımak üç temel nedenle artık çok daha kolaydır: hem çevre ülkelerde hem de ileri kapitalist toplumların çevre bölgelerinde ucuz işgücü havuzlarının oluşturulması, emek sürecinin parçalara ayrılması ve dolayısıyla farklı parçaların farklı yerlerde (kimi zaman tek bir düğmeye bası-

[58] C. Sabel, *Work and Politics*, Cambridge 1982, 5. Bölüm.

[59] Alejandro Portes ve John Walton, *Labour, Class and the International System*, New York 1981.

[60] S. Sassen-Koob, "Recomposition and Peripheralization at the Core", *Contemporary Marxism*, no. 5, 1982, s. 88-100.

larak) üretilebilip montajlanabilmesi ve son olarak ulaştırma ve iletişim endüstrilerindeki dönüşüm.[61] Bütün bu değişimler uluslararası ölçekteki sermaye birikimi süreciyle bağlantılıdır; bir ikinci değişim dizisi de ileri kapitalist ülkelerin kendi içlerinden kaynaklanmaktadır. İşçilerin çıkarlarını işverenlerin talihine bağlayan ve işçi sınıfının gücünü devlet aygıtlarından ziyade fabrikada cisimlendiren hegemonik rejimlerin yükselişi ve bireyciliğin güçlendirilmesi, işçileri sermayenin son saldırıları karşısında savunmasız bırakmıştır. İşyerinin kontrolü açısından zirve noktada olan İngiltere'deki sanayi işçileri bile rasyonelleşme, teknolojik değişim ve özellikle de işin yoğunlaştırılması sonucunda işlerini kaybetmeleri karşısında kendilerini çaresiz hissetmektedirler.[62]

Yeni despotizm yerini almakta olduğu hegemonik rejimin temeli üzerine inşa edilmektedir. Esasen bu, *hegemonik despotizmdir.* Sermayenin ve işçi sınıfının çıkarları maddi olarak koordine edilmeye devam etmektedir fakat kârın artırılması temelinde ödünler almaya alışmış olan işçi sınıfına artık bir kapitalistin bir diğer kapitaliste göreli kârlılığı temelinde, yani sermayenin fırsat maliyetleri temelinde ödünler verilmektedir. Artık birincil referans noktası firmanın bir yıldan bir sonraki yıla kadar kaydettiği başarı değildir, bunun yerini artık başka bir yerde kazanılabilecek kâr oranı almıştır. Kâr kaybı yaşayan şirketlerde işçiler ücret kesintisi –sıfır ödeme planları bile uygulamaya konmuştur– ile işini kaybetme arasında bir tercih yapmak zorunda bırakılmaktadırlar. Yeni despotizm eski despotizmin diriltilmesi değildir; hakeza denetçinin *bireysel* işçi üzerinde kurduğu keyfi baskısı da değildir (gerçi bu da yaşanmaktadır). Yeni despotizm sermaye hareketliliğinin *kolektif* işçi üzerindeki "rasyonel" tiranlığıdır. İşgücü yeniden üretimi yine ve yeniden üretim sürecine bağlıdır fakat bu kez söz konusu bağlılık birey üzerinden değil, firma, bölge ve hatta ulus devlet düzeyinde gerçekleşmektedir. İşten çıkarılma korkusunun yerini sermaye kaçışı, fabrikanın kapanması, faaliyetlerin taşınması ve fabrika yatırımlarının azalması korkusu almıştır.

[61] F. Fröbel, J. Heinrichs ve O. Kreye, *The New International Division of Labour*, Cambridge 1980.

[62] D. Massey ve R. Meegan, *The Anatomy of Job Loss*, London 1982.

Önceden beri var olan hegemonik rejim, ödün pazarlığının zeminini oluşturmuştur. Bunun yerine, idare hegemonik rejimi es geçebilmektedir. Çalışma Hayatı Kalitesi ve Kalite Çemberleri gibi güncel hevesler, idarenin işçilerin eski rejimde oluşturduğu alanları istila etme ve artan verimliliğe dönük rızayı oluşturma girişimin göstergesidir. Sendikasızlaştırma ve sendikal faaliyetlerde bulunan işçileri işten çıkarma yönünde anlaşmalı girişimler sergilenmektedir. Aynı zamanda devletler ve topluluklar sermayeyi çekmek ve muhafaza etmek yönündeki çabalarında birbirleriyle yarışır hale gelmişlerdir. Vergi muafiyeti sağlama ve gerek çalışma mevzuatını gerekse refah hükümlerini esnetmede adeta açık artırmaya girmişlerdir.[63]

İşçi sınıfının tepkisi, önceden beri var olan hegemonik rejimler ve bunların devletle ilişkileri tarafından koşullanmıştır. Dolayısıyla, ABD emek hareketi içindeki tartışmalar ödün verilip verilmemesi ekseninde gerçekleşmektedir ve bu üretim siyasetinin işyeri düzeyine hapsedilmesinin belirtisidir. Zaman zaman fabrika kapatmalarını işçilerin işletmeleri satın alması tabip etmiştir fakat bunları toplulukta yaşanan yıkımı azaltma yönündeki teşebbüslerden daha fazlası olarak görmek çok güçtür. İngiltere'de, işçilerin ya fabrikaları devralması ya da alternatif planlar ortaya koymasıyla beraber, üretim siyaseti alanını emek sürecinin düzenlenmesinden yatırımların düzenlenmesine doğru genişletme yönünde girişimler olmuştur.[64] Bu, son İşçi Partisi hükümetinde ortaya çıkan kısa süreli bir hareket olmuş ve Muhafazakâr Parti'nin hükümeti devralmasıyla piyasa güçlerinin serbest bırakılmasından önce sona ermiştir.

Daha iddialı ve potansiyel anlamda daha etkili stratejiler, devletin sermaye akışını kontrol etmesini hedeflemiştir ve işyerlerinin kapanmasına ilişkin yasalardan millileştirme ve yol gösterici planlamaya kadar bir dizi tedbiri içermiştir. Devletin bunu yapabilme kabiliyeti ülkeden ülkeye değişkenlik sergilemektedir. ABD ve Britanya'da, fakat özellikle de ABD'de, işçi sınıfı savaş sonrası ekonomik genişlemenin

---

[63] Barry Bluestone ve Bennett Harrison, *The Deindustrialization of America*, New York 1982.

[64] Ken Coates, ed., *The Right to Useful Work*, Nottingham 1978; H. Wainwright ve D. Elliott, *The Lucas Plan: A New Trade Unionism in the Making?* London 1982.

bir parçası olarak sermaye ihracını desteklemişti. İki ülkede de, devlet yerli sermaye akışını düzenlemeye alışkın değildir ve bunun için gerekli donanıma sahip değildir. Bu iki hegemonik iktidar egemenliklerini finansal ve endüstriyel sermayenin serbest hareketi aracılığıyla sürdüregelmişlerdir. Buna karşın, diğer ülkelerde üretim siyasetinin devlet siyasetine dayattığı kısıtlamalar ile devletin yatırımları düzenleme kapasitesi arasında ters bir bağıntı görmek mümkündür.[65] Refah devletinin üretim siyasetinin sınırlarını yansıtmakta olduğu İsveç'te devlet, yatırımları kontrol etmede o kadar da başarılı olamazken, Japonya'da üretim siyaseti daha esnek kısıtlamalar getirmekte ve devlet sermaye hareketlerinin düzenlemesinde daha etkin olagelmektedir. İsveç'te işçi sınıfı, yatırım süreçlerinin şirket kârından tahsil edilen vergilerden "işçi fonları" oluşturulması yoluyla kolektifleştirilmesi yönündeki girişimleri desteklemiştir. Fakat ihracat sektörüne bu denli bağımlı bir ülkede, sermayeyi kamulaştırmaya yönelik böylesi kademeli girişimler, Sosyal Demokratlar iktidarda olsa bile güçlü bir dirençle karşılaşmaya mahkûmdur.

Devlet müdahalelerine bakmaksızın, ileri kapitalist toplumların tamamında hegemonik rejimlerin despotik bir yön geliştirmekte olduğunu gösteren birçok işaret mevcuttur. Verilen tepkiler üretim aygıtları ile devlet aygıtları arasındaki ilişkilerin farklılıklarını yansıtabiliyor olmakla beraber, temelde yatan dinamik, yani değişen uluslararası işbölümü ve sermaye hareketliliği bir üçüncü döneme geçilmekte olduğunu göstermektedir: hegemonik despotizm. İşçi sınıflarının kolektif bir güçsüzlük ve çıkarlarının uluslararası bir fenomen olarak anlaşılması gereken kapitalizmin gelişimiyle bağdaşmazlığını hissedecekleri yönünde bir öngörüde bulunmak mümkündür. İşçi sınıfının demobilizasyonuna yol açan güçler aynı zamanda işçi sınıfının maddi çıkarlarının ancak ve ancak kapitalizmin ötesinde, piyasa düzensizliğinin ötesinde ve üretimdeki despotizmin ötesinde karşılanabileceğine ilişkin daha geniş bir kavrayışı tetikleyebilir.

---

[65] J. Pontusson, "Comparative Political Economy of Advanced Capitalist States: Sweden and France", *Kapitalistate*, No. 10/11, 1983, s. 43-74.

Dördüncü Bölüm:

İşçi Devletlerinde İşçiler

- Kapitalizm ve Devlet Sosyalizmi
- Kızıl Yıldız Traktör Fabrikası
- Fabrika Siyaseti Türleri
- Devlet Sosyalizminde Sınıf Mücadeleleri

İşçi Devletlerinde İşçiler

Birinci Bölüm'de, feodalizm ile karşılaştırarak kapitalizmin esas karakterini belirledim. Bu karşılaştırmanın iki avantajı mevcuttur: birincisi, feodalizm gerçekten var olmuş bir sosyal oluşumdur, ikincisi varlığı onu takip eden kapitalizm tarafından bozulmamıştır. İkinci ve Üçüncü bölümlerdeyse, Birinci Bölüm'de ana hatları belirlenmiş olan kapitalizm çerçevesi dâhilinde bir dizi karşılaştırma yaptık. Artık üçüncü bir karşılaştırmaya, Marksist kapitalizm yorumlamalarında sıklıkla dile getirilmeden de olsa daima yapılmış bir karşılaşmaya geçiyoruz. İster kapitalist devlet, ister kapitalist aile, isterse de kapitalist kent veya başka bir kapitalist kurumun analizi söz konusu olsun, bu analizlerde gerçek veya tahayyül edilmiş bir sosyalizmle örtük bir mukayese yapılır ve bu analize eleştirel moment ve politik önem sağlar. Bunun ifade ettiği sorulardan uzak durmak, kibirli bir "aşikârlıkta" varsayımların üzerini örtmek ve kapitalizme dair hepimizin itici bulduğu yadsımalar üzerinden ulaşılan idealize edilmiş bir sosyalizm versiyonu ile kapitalizmin gerçekleri arasında yanlış yönlendirici bir karşılaştırmaya sığınmak şüphesiz ki ziyadesiyle kolay olacaktır. Eleştiri kendi başına yeterli olmakta, mümkün olanın sınırlarına dönük bir analizin, en iyi ifadeyle makul olanın ne olduğunun analizinin ve söz konusu sınırlar dâhilindeki olasılıkların, mevcut düzenin parametreleri içinde makul ve uygulanabilir olanın analizinin yerini almaktadır.[1]

[1] Bu meselelerle yakından ilgilenen son dönemde yayınlanmış iki kitap: Alec Nove'un *The Economics of Feasible Socialism*, London 1983 ve Ferenc Feher, Agnes Heller ve György Markus'un *Dictatorship Over Needs*, Oxford 1983.

Sosyalizmin anlamını irdelemeyi reddetmek emek süreci çalışmalarında özellikle belirgin bir hal almaktadır. Kapitalist emek sürecinin belirleyici özelliği olarak ele alınan şey, üretime dayalı bir sosyalizm vizyonuna varacak şekilde mekanik olarak tersyüz edilmektedir.[2] Çalışma diğer bütün her şeyin dışarıda bırakılması pahasına özgürleşmenin alanı halini almaktadır. Bu nedenle, eğer ki kapitalist emek süreci tasarım ile uygulamanın birbirinden ayrılmasıyla tanımlanıyorsa, sosyalist emek süreci de bunun tersi, yani tasarım ile uygulamanın yeniden birleşmesi olmak durumundadır. Eğer ki kapitalist emek süreci vasıfsızlaştırmayla tanımlanıyorsa, sosyalizm de zanaat işçisinin konumunun yeniden iade edilmesini müjdelemeli, yani geçmişin romantik bir şekilde hortlatılması olmak durumundadır. Eğer ki kapitalist emek süreci hiyerarşiyle tanımlanıyorsa, sosyalist emek süreci de hiyerarşinin ortadan kaldırılmasıyla, sermayenin elindeki denetimin işçilerin eline geçmesiyle tanımlanmaktadır. Ve eğer ki kapitalist teknoloji işçi denetimini, hiyerarşinin ortadan kaldırılmasını ve tasarım ile uygulamanın yeniden birleşmesini imkânsız kılıyorsa, sosyalizmi kurmak için yeni bir teknolojiye gereksinim duyulacaktır. Kapitalizmin gerçekleri, sözü edilen örneklerin tamamında, sözgelimi yabancılaşma, parçalanma ve tabiiyetin mucizevi bir şekilde ortadan kaldırılmasıyla ulaşılan ütopik bir sosyalizm inşasıyla yan yana konmaktadır.

Bu tür açıkça ifade edilmemiş ütopyaların teknik, politik ve psikolojik koşullarının ve "iyi" addedilenlerin tamamının birleştirilmesinin veya "kötü" addedilenlerin tasfiye edilmelerinin makul ve mümkün olup olmadığının irdelenmesinde ise sıklıkla yetersizlik gösterilmektedir. Başka bir ifadeyle, sosyalizmi bir sistem olarak, olumlu ve olumsuz ayırt edici özellikleri ve kendi çelişkileriyle organik bir bütün olarak görmeye dönük bir isteksizlik bulunmaktadır. Bu isteksizlik Marx ve Engels'in ütopya çalışmalarına dönük aşağılamalarında en güçlü haliyle mevcuttur ve hâlihazırda en az iki talihsiz sonucu barındırmaktadır. İlk olarak, Sovyetler Birliği'nin savunucuları Sovyetler Birliği'ni sosyalizm ve hatta komünizmin vücuda gelmiş hali olduğunu iddia edebilmektedirler. İkincisi, Sovyetler Birliği'ni eleşti-

[2] Son dönemlerdeki emek süreci teorilerine dönük bu eleştiriye ilişkin bir değerlendirme için bkz. Carmen Sirianni, "Production and Power in a Classless Society: A Critical Analysis of the Utopian Dimensions of Marxist Theory", *Socialist Reviev*, no. 59, 1981, s. 33-82.

renler, salt belli ideallere ulaşılmamış olunmasından hareketle Sovyetler Birliği'ni topyekûn reddedebilmektedirler. Buradan bakıldığında, Sovyetler Birliği kapitalizmden bir sapma (devlet kapitalizmi, tekelci devlet kapitalizmi, bürokratik devlet kapitalizmi) veya sosyalizmin yozlaşması (yozlaşmış işçi devleti) halini almaktadır. Sosyalist projenin doğasıyla yüzleşmeyi başaramayan teorisyenler varsayılan ideal türden sapmaları açıklama noktasına çekilmektedirler. Tarihsel miraslar, konjonktürler, kişi kültleri, lider hataları ve sair hakkında yığınla cümle duymamıza karşın, gerçekte var olan sosyalizmin doğası hakkında edilen kelam oldukça azdır. Sovyet tipi toplumların rüyaların mümkünlüğüne mi yoksa kâbusların gerçekleşmesine mi ev sahipliği yaptığı açısından bu toplumları tarihleri ve gelecekleri göz ardı edilemez. Ayrıca, kapitalizm değerlendirmesi Nuti'nin yeryüzündeki sosyalizm olarak adlandırdığı sosyalizmin değerlendirilmesi yapılmadan temel olarak tamamlanmamış kalacaktır.

Şu halde, sosyalizmden ne anlamalıyız? Marx'ın yazılarında iki farklı tarih dönemleştirmesi bulunabilmektedir. Kimi yazılarında, temel kırılma kapitalist toplumlar ile kapitalizm öncesi toplumlar arasındadır. Burada, kapitalizmin ayırt edici unsuru devlet ile sivil toplumun birbirinden ayrılmasıdır. Sosyalizm kapitalizm ile organik olarak ilişkilidir ve kapitalizmden doğmaktadır. Ne var ki, kimi başka yazılarında, söz konusu temel kırılma insanların kendi tarihlerini yazdıkları, başka bir ifadeyle kendi kaderlerini kolektif olarak kendilerinin belirlediği özgür bir toplumun ortaya çıkışıyla imlenmektedir. Bütün önceki tarih ya da "tarih öncesi", bunun öznelerine karşı, onlara rağmen ve onların arkasından yazılmaktadır. Devlet ile sivil toplumun yeniden birleşmesi, kolektif olarak yönetilen böylesi bir toplumun gerekli ve fakat tek başına yetersiz bir koşuludur. Bu nedenle bütün sosyalizmler, bu kitabın terminolojisiyle söylersek, üretim siyaseti ile devlet siyasetinin kaynaştırılması gibi karakteristik bir unsura sahiptir. Söz konusu kaynaştırma tabandan gelebilir ve bu durumda kılavuzluk edecek güç *kolektif öz-yönetim* olarak adlandırdığım bir sistem içindeki üretici organlarından gelebilmektedir. Ya da bu kaynaşma, yönetici gücün merkezi organlardan kaynaklandığı *devlet sosyalizmi* olarak adlandırdığım bir sistemde yukarıdan gelebilir.

Sosyalizmi ille de toplumun işçi sınıfı tarafından yönetilmesini veya işçi denetimini içermeyecek şekilde tanımlamak tartışmaya açık bir konudur ve bu nedenle birtakım ön gerekçeler sunmama izin verin. Öncelikle, bu tür bir çerçeve gerçekte var olan sosyalizmleri değerlendirme, dahası bunu herhangi bir benzeşme teorisini benimsemeden gerçekleştirme imkânı sunmaktadır. Esasen, bu bölümün hemen bir sonraki kısmı mal ve hizmetlerin merkezi elden yeniden dağıtılmasına dayalı bir ekonomi ile bir piyasada kâr amaçlı özel üretime dayalı bir ekonomi arasındaki farklılıkları aydınlatmaya odaklanmaktadır. İlerleyen kısımlarda merkezi planlamanın farklı fabrika rejimlerinin gelişmesi açısından içerdiği olası sonuçları göstereceğim. Hem kapitalizmin hem de devlet sosyalizminin kendi sistemlerini bir diğerinin sistemindeki baskın unsurlarla tamamladığı doğru olmakla beraber, bu tür "nakillerin" sonuçları iki yeni yuvada mutlak surette farklı olmaktadır. Diğer taraftan, bütünleşme teorisinin reddi, doğrudan doğruya alternatif olarak "ıraksama" teorisinin –yani, devlet güdümlü ekonomi ile piyasa ekonomisi arasında keskin bir ayrım olduğunun– kabulü anlamına gelmez. Ne de, günümüzde revaçta olduğu üzere, devlet sosyalizmine nüfuz eden enformel ilişkiler ve pazarlık yapılarına odaklanmayı onayladığım anlamına gelmektedir.[3] Her ne kadar bu vurgu değişikliği totaliter sterotipler açısından önemli bir düzelticiyse de bölümün üçüncü ve dördüncü kısımlarında savunacağım üzere, ne pazarlık kurumları ne de despotik kurumlar tek başlarına devlet sosyalizminin dinamiğini kavrayamazlar. Aksine, pazarlık ve despotizm, birbirlerini devlet sosyalizmine uygun şekilde üreterek ve yeniden üreterek ayrılmaz biçimde iç içe geçmektedirler.

Çerçevemizin bir ikinci avantajı da gerçekte var olan sosyalizmlerin yanında henüz belli bir süre için bile istikrarlı bir biçimde var olamamış alternatif sosyalizmlerin analizine de imkân tanıyor olmasıdır. Böylelikle, devlet sosyalizmi ve kolektif öz-yönetimini de bunların birbirleriyle ilişkilerini de inceleme fırsatına sahip olmaktayız.

[3] Örneğin bkz. Charles Sabel ve David Stark, "Planning, Politics and Shop-Floor Power: Hidden Forms of Bargaining in Soviey-Imposed State-Socialist Societies", *Politics and Society*, Cilt 2, no. 4, 1982, s. 437-476; ve David Stark, "The Micro Politics of the Firm and the Macro Politics of Reform", içinde Peter Evans, Dietrich Rueschhemeyer ve Evelyne Huber Stevens, ed., *States vs. Markets in the World System*, Bverly Hills 1985 (yakında yayınlacak).

Esasen, bunların her birinin bir diğerinin seyrine yön veren toplumsal güçler yarattıklarını savunuyorum. Son olarak, devlet sosyalizminin sosyalizmin sadece bir türü olarak nitelenmesi, olası tek post-kapitalist geleceğin kesince tanımlanmış bir sosyalizm olduğu ve bütün meselenin birinden diğerine geçişte yattığı şeklindeki tek doğrultulu bir tarih bakışını kırmaya hizmet etmektedir. Kapitalizmin gelecekte farklı istikametlerde seyredebilmesi mümkün olduğuna göre, aynı şey hiç şüphesiz devlet sosyalizmi için de geçerlidir.

Kapitalizm ve Devlet Sosyalizmi

İlk ödevimiz kapitalizm ve devlet sosyalizmini belirleyen üretim ilişkilerini, yani artığın doğrudan üreticiden koparılmasını sağlayan farklı mekanizmaları ana hatlarıyla belirlemektir.[4] İleriki kısımlarda tasvir edilen farklı üretim siyaseti yapılarını ancak bu bağlamda yorumlayabileceğiz. Dolayısıyla bu noktada devlet sosyalisti toplumları içindeki ve bu toplumlar arasındaki farklılıklarla da, Doğu Avrupa ülkelerinde görülen devlet sosyalisti, kapitalist, küçük mal üretimi ve yerli üretim tarzlarının birleşimiyle de ilgilenmeyeceğiz. Bunlar özel bir Doğu Avrupa toplumunun belli özelliklerini ayrıntılı bir şekilde açıklayacağımız ileriki kısımlarda konu edilecek başlıklardır. Şimdilik ille de belli bir verili gerçekliğe yanıt vermesi gerekmeyen ve fakat kapitalizm ve devlet sosyalizminin özünü, doğrudan kendi somut tezahürlerini de anlamamızı sağlayacak şekilde yansıtan iki ideal tipik modeli açmaya çalışacağız.

Üretim İlişkileri

Üretim tarzı artığın doğrudan üreticiden koparılmasının bir yoludur. Kapitalizmde artığa özel olarak el konulur. Karşılığı ödenmemiş emek zamanı, yani işgücünün yeniden üretimi için gerekli olanın fazlasında sarf edilen emek şeklini alır. Devlet sosyalizminde artığa *merkezi olarak,* devlet tarafından el konulur. Artık; el konulan ile ücretler,

[4] Bu kısımda özellikle etkilendiğim çalışmalar şunlardır: G. Konrad ve I. Szelenyi'nin sınıf analizi (*Intellectuals on the Road to Class Power*, New York 1979), M. Rakovsky (*Towards an East European Marxism*, London 1978), J. Komai'nin ekonomi analizi (*Economics of Shortage*, 2 Cilt, Amsterdam 1980) ve T. Bauer ("Investment Cycles in Planned Economies", *Acta Oeconomica*, Cilt 21, no. 3, 1978, s. 243-260).

yan yararlar ve sübvansiyonlar olarak doğrudan üreticiye geri dağıtılan arasındaki farktır. Kapitalizmde üretim birimi (firma) el koyma birimiyle aynıyken, devlet sosyalizminde bu ikisi birbirinden ayrıdır.

Kapitalizmde artı değer *kâr* olarak gerçekleşir. Kâr olmadan bir firma ayakta duramaz. *Piyasalar* girdilerin tahsisi ile çıktıların dağıtımını sağlayan birer mekanizma görevi görür. Piyasalar hangi firmaların kârlı olup hangilerinin olmayacağını belirleyen firmalar arası *rekabetin* zeminini sunar. Kornai'nin terminolojisiyle diyecek olursak, kapitalist firmalar *sert bütçe* kısıtlamalarıyla karşı karşıyadır. Devlet sosyalizminde üretim girdileri ve çıktılarının akışlarını *plan* yönlendirir. Planlamacılar, çıkarları firma aracılığıyla doğrudan üreticiden artık alımını azami düzeye çekmekte olan teleolojik –yani amaç sahibi– bir dağıtımcılar sınıfını temsil ederler.[5] Merkezi yeniden dağıtımcılar ile işletme yöneticileri arasındaki *plan pazarlığı* sistemi planın *hedeflerini* ve dolayısıyla işletmenin üretimdeki nihai başarısını veya başarısızlığını belirler. Bununla birlikte, işletme sıkı bir finansal verimlilik kriterini karşılamak zorunda değildir. Aksine, *hafif bütçe* kısıtlamalarıyla karşılaşır. İşletme performansı firma ile *paternalist* bir ilişki içinde olan yeniden dağıtımcılar tarafından değerlendirilir.[6]

Kâr düzeyleri rekabet halindeki bütün kapitalistlerin faaliyetlerinin ürünüdür ve dolayısıyla herhangi bir kapitalistin kontrolü dışındadır. Piyasa güçleri kapitalistleri rakipleriyle rekabet edebilmeleri için sürekli yenilik üretmeye, emeği yoğunlaştırmaya ve ücretleri düşürmeye sevk eder. Bir ürünün fiyatı tek bir kapitalistin faaliyetinden bağımsız olarak ortaya çıkar. Devlet sosyalizminde performans değerlendirme parametrelerini merkezi planlamacılar belirlerler. Hafif bütçe kısıtlamaları ve plan endekslerindeki (yani, üretim değeri, maliyet düşürme, fiziksel miktar, katma değer ve sairdeki) meşhur ve kaçınılmaz belirsizlik nedeniyle, işletme yönetimi kayda değer bir manevra alanına sahip olabilir. Dolayısıyla, nasıl ki *kâr güdüsü* üretim israfına yol açı-

[5] Bu formülasyon Konrad ve Szelenyi'den ödünç alınmıştır. Fakat şu yeterliğin karşılanması önemlidir. Nasıl ki kapitalistler işbirliğini sağlamak için işçilere ekonomik ödünler veriyorlarsa, sosyalizmde de teleolojik yeniden bölüşümcüler tarafından işletmelere ve işçilere benzer ödünler verilmektedir. Fakat ikisinde de, söz konusu ödünler kâr ve artığa merkez tarafından el konulması arayışına dayanan asli ilkelere dokunmamaktadır.

[6] Kornai, agy.

yorsa, *plan fetişizmi* de üretilen ile ihtiyaç duyulanı ayrıştırır. Kriter uzunluk olduğunda, işletme uzun çivi üretir, kriter kalınlık olduğunda, işletme kalın çivi üretir, kriter katma değer olduğunda emek-yoğun üretim süreçlerine göre üretir ve sair. Üretim farklılaştırmasının söz konusu olmadığı durumları (gaz, petrol ve kömür) bir kenara bırakacak olursak, fiziksel plan merkezi olarak hiçbir zaman plandan sapmaların önlenmesi için gerekli detayda belirlenmez.

Kapitalist rekabetin devlet sosyalizmindeki benzeşi plan pazarlığıdır. İşletme yöneticileri gerçekleştirilebilmesi kolay, esnek bir plan için merkezi planlama dairesiyle pazarlık masasına otururlar. Bu nedenle, işletme yöneticileri bilgi gizler, fabrika kapasitesini olduğundan düşük gösterir ve üretim başarılarını rapor etmekten çekinirler. Bir yönetici esnek bir plan üzerinde uzlaşmayı başardığında, gerekli olandan fazla yapılan üretimi sınırlayacaktır; sıkı bir plan ise, bir sonraki dönemde daha esnek bir planda uzlaşabilme ümidiyle ciddi bir faaliyet açığı vermeye teşvik edecektir. İşçilerin kaytarması ve kota kısıtlamasıyla benzerlikler sergileyen bu türde bir "üretimin kısıtlanması" aynı zamanda bir sonraki dönem için "kasa", başka bir ifadeyle açığa vurulmamış üretim biriktirilmesine hizmet eder.

Kapitalizmde firmalar tröstler, karteller ve benzeri yapılaşmalar kurarak rekabet baskısını sınırlamaya çalışır. Rekabetin kendisi *yoğunlaşma ve merkezileşmeye* yol açarak (her ne kadar aynı zamanda genellikle emek-yoğun üretime dayanan rekabetçi küçük teşebbüsler tekelci sermaye çağında bile sürekli üretilmekteyse de) çok sayıda küçük teşebbüse öldürücü darbeler indirir. Aynı şekilde, sosyalist işletmeler de *büyüme* yoluyla merkezi planlamacılar karşısında güçlerini artırmaya çalışırlar. Kendileri ne kadar büyük, ürünleri ne kadar önemli olursa, pazarlık masasında o kadar güçlü olurlar. Yatırım kaynaklarına el konulması yoluyla yoğunlaşma ve kendilerine mal işletmeleri kontrol altında tutmak için geriye doğru bütünleşme yoluyla merkezileşme yönünde eğilimler mevcuttur.

Kapitalist firma yatırım kararlarını kârlılık temelinde alır ve bu durum aşırı üretim, fazla kapasite ve yeni yatırımlara girişme isteksizliği döngülerine yol açar. Devlet sosyalizminde hafif bütçe kısıtlamaları ve

büyüme yönündeki baskılar doyumsuz bir yatırım açlığını beraberinde getirir. Baskın gelen *aşırı*-yatırım olur. Nuti ve Kalecki devlet sosyalisti toplumlardaki aşırı birikimi planlamacılar tarafından, teleolojik yeniden dağıtımcılar sınıfı tarafından bilinçli ve bağımsız bir şekilde alınan kararların sonucu olarak değerlendirirler.[7] Bauer ve Kornai ise aşırı yatırımın kaynağı olarak plan pazarlığına ilişkin daha ikna edici bir kurumsal portre sunarlar. Mevcut düzeylerde yeniden üretim için gerekli kaynaklar merkezi planlamacılar tarafından karşılanabilirken, yeni yatırım projelerine yönelik kaynaklara erişim çok daha zordur. Bu nedenle, büyümenin merkezi planlamacılar ile işletme yöneticilerinin ortak çıkarları olmasına karşın, yatırım kaynaklarının tahsisi tek taraflı karardan ziyade, çetin bir pazarlık konusudur.

Bauer devlet sosyalizminin geçerli olduğu toplumlarda ekonomik gelişme ritmini şekillendiren bir yatırım döngüleri teorisi sunar. Yatırım projeleri için devletin onayını almaya çalışan işletmeler ilk yıl için düşük giderler gösterirler. Bir kez "plana kancayı taktılar mı" –yani devlet bir kez başlangıç desteğini lütfetti mi– sonraki yıllarda yatırım giderleri hızla yükselir. Sonuç, dört evreli bir yatırım döngüsüdür: yatırım projelerinin başlatıldığı ve yatırım giderlerinin plan sınırları dâhilinde tutulduğu "hamle"; söz konusu projelerin finanse edilmesi ve yeni projelerin başlatılmasının ciddi bir yatırım gerilimi yarattığı "atılım"; yeni projelerin onaylanma oranının sıfır olduğu "duraksama". Bu noktada kıtlık durumunun yoğunlaşması ekonominin bütününde hissedilir. Yatırım kaynaklarında büyümeye tüketim ve/veya ticaret dengesinin kötüleşmesi pahasına ulaşılır. Son evre olan "yavaşlama"da, mevcut projeler, tamamlanan projelerin büyüme oranı yatırım giderlerinin üstüne geçene kadar askıya alınabilir. Yatırım gerilimi azalmaya başlar, tüketim ve ticaret dengesi önceki seviyelerinin üstüne çıkar ve askıya alınan veya ertelenen projelere kaynak tahsis edilmesi yönünde baskı oluşur. Ve döngü "hamle" ile sil baştan başlar.

Yatırım talebindeki tırmanış üretim için gerekli bütün mal ve hizmetlerdeki kıtlığa neden olan mekanizma halini alır. Bu durum, ham-

[7] D. Nuti "The Contradictions of Socialist Economies: A Marxist Interpretation", içinde *The Socialist Register 1979*, London 1979, s. 228-273; "The Polish Crisis: Economic Factors and Constraints", içinde *The socialist Register 1981*, London 1981, s. 104-143; ve M. Kalecki, *Introduction to the Theory of Growth of the Socialist Economy*, London 1969.

maddeler ve sermaye gereçleri için ne kadar geçerliyse, emek için de bir o kadar geçerlidir. devlet sosyalizminin geçerli olduğu toplumların büyümesi emek talebini yoğunlaştırır; dolayısıyla rezervler tükenir ve işgücü kıtlığı baş gösterir. Tam istihdam; hafif bütçe kısıtlamaları altında yatırım pazarlığı yoluyla büyüme güdüsünün bir sonucu olduğundan, o denli bir politika kararı değildir. Kapitalist yatırım kârlılığı baz alır ve katı bütçe kısıtlamaları piyasa rekabeti yoluyla muhafaza edilir. Burada sadece emeğin değil diğer kaynakların da yetersiz kullanımı yönünde bir eğilim mevcuttur. Başka bir ifadeyle, arzın talebe denk geldiği tek bir denge pozisyonu yoktur; Kornai'nin belirttiği üzere, iki pozisyon mevcuttur: arzın kısıtlama görevi gördüğü sosyalist ekonomi ve talebin kısıtlama görevi gördüğü kapitalist ekonomi. Aynı zamanda, iki sistem de kısıtlamalarını yumuşatmak için birbirinin özelliklerini benimser. Dolayısıyla, kapitalist *devlet* işsizlik ödeneği sağlar, işçiyi sermayenin keyfi talanları karşısında korur, yeni işler yaratır ve bunların hepsi *talebi* artırırken, devlet sosyalizminde ev içi üretim, küçük meta üretimi ve *piyasalar* üzerinden faaliyet yürüten küçük özel teşebbüslerin desteklenmesi kıtlığı yatıştırır.

Bu noktada üretim ilişkilerinin emek sürecinin dinamikleri üzerindeki etkilerini incelemeye geçebiliriz. Kapitalizmde verimlilikteki marjinal artışlar, iş yoğunluğu, teknolojik yenilik ve düşük ücretler yoluyla göreli artı değeri artırmaya dönük ciddi ve güçlü bir baskı mevcuttur. Belli bir endüstrideki emek örgütlenmesinde uzun vadede görülen değişiklikleri ayırt edebiliriz. Kısa vadede, rekabet baskısı ve talep kısıtlamaları üretimde ve istihdam düzeyinde büyüme ve daralma döngülerine yol açar. Peki, devlet sosyalizminde buna karşılık gelen baskılar mevcut mudur? Uzun vadeli değişiklik baskıları işletme ile devlet arasındakinin yanı sıra, firma ile işletme arasındaki hiyerarşik ilişkiden kaynaklanır. Merkezi işletmeler veya bakanlıklar mevcut bir firmanın gerçek kapasitesinden asla emin olamadıklarından yıllık norm kesintilerinin normal karşılandığı bir mandallı çark ilkesiyle işler. Uzun vadede, firmalar kıstırılmak istemiyorlarsa, ya yeni makineler için yeni yatırım kaynakları istiflemek zorundadır, ya üretimi daha etkin bir şekilde örgütlemeye çalışmalı ya da ürünlerini değiştirmelidir (zira yeni bir ürün yeni ve belki de daha esnek normlar demektir).

Yıllık norm kesintileri hayatın bir gerçeği kabul edildiği an, verimlilik artışı idareci ile işçilerin ortak çıkarı haline gelir.

Diğer taraftan kısa vadede, arz kısıtlamaları ve merkezi planlamacılardan gelen buyruklar istihdam düzeylerinden ziyade emek sürecinin kendisinde bir belirsizlik ortamı yaratır. Kıtlık çeken bir ekonomide, işletme yöneticileri patronlarıyla pazarlık edemediklerinde arz –emeğin yanı sıra, materyal, donanım ve hizmet arzı– için rekabete girerler. İşletmeler kıt kaynaklar için kuyruğa girer ve fırsatını bulduğunda kaynak istif eder, dolayısıyla kıtlığı daha da pekiştirir. Bu stratejilerin hiçbirinde başarı elde edememeleri halindeyse, bir girdiyi bir diğeriyle ikame etme ve hatta çıktı profilini mevcut erişilebilir girdilere göre değiştirmek zorunda kalırlar. Bu tür manipülasyonların tamamı emek sürecinde belirsizliği içerir: birincisi, malzemelerin işletmeye düzensiz şekilde ulaşması, üretim süreçlerinin zamansal sekanslarında sürekli yeniden düzenleme yapılmasına yol açar ve ikincisi, malzemelerin yapı ve kalitesindeki istikrarsız değişimler emeğin sürekli yeniden örgütlenmesini ve makinelerin yeniden ayarlanmasını gerektirir. Hammadde arzı kıtlığına bağlı bu zamansal ve düzensel belirsizliklere genellikle öngörülemeyen tıkanıklıklar nedeniyle sürekli plan güncellemesine giden merkezi planlama dairesinden gelen emir değişiklikleri eşlik eder. Ürün karmaları bir anda ve keyfî bir şekilde değiştirilir. Nihai olarak, plana uyma çabası üretim hacminin plan periyodunun son çeyreğine sıkıştırıldığı bir telaş ve saldırma olayına yol açar. Çalışma temposu yılın büyük bir kısmında görece yavaş olabilir fakat faaliyet normlarını yerine getirmek için kalan birkaç ayda canhıraş bir tempoya ulaşılır.[8]

[8] Kıtlık ekonomisi dinamikleri üretim güçlerinin gelişme düzeyinden bağımsız işlemektedir; bunlar Macaristan'ın "azgelişmişliği"nin bir sonucu değildir, aynı dinamiklerin Allied'da da var olduğunu gördüm. Bu büyük şirkette de planlama devlet sosyalizmi için açıkladığım sıkıntılara benzer kıtlık sorunları yaşamaktadır. Dolayısıyla, Allied'ın makine bölümü hafif bütçe kısıtlamaları altında faaliyet göstermekteydi. İhtiyaçlarını karşıladığı bölümlerle ilişkisi sürekli pazarlık konusuydu ve yıllık plan, bu bölümlerin değişen ihtiyaçlarına göre sürekli güncellenmekteydi. Sonuç, mevcut herhangi bir işi önceden ayırarak zaman zaman ortaya çıkan "sıcak işler"de olduğu gibi, fabrikaya belirsizliğin sökün etmesi oluyordu. Elbette ki arzdaki belirsizlik derecesi devlet sosyalisti işletmedekine kıyasla daha düşüktü, zira piyasa güçleri bölümün firma dışındaki şirketlerle ilişkilerinde etkindi fakat bir telaş hali yine de gözlemlenebiliyordu.

Kapitalist piyasadaki kargaşa kendi benzeşini sosyalist plandaki kargaşada bulur. Kapitalizmde talep kısıtlamaları kendini *emek gücünün istihdamı ve işten atılması şeklinde* hissettirirken, devlet sosyalizminde arz kısıtlamaları *emek sürecinin* sürekli yeniden örgütlenmesi sonucunu yaratır. Görev yapısındaki akışkanlık ve işçilerin makineler arasında sürekli yeniden dağıtılmasına ihtiyaç duyulması üretimin vasıfsızlaştırılmasını –tasarım ile uygulamanın ayrılmasını– oldukça güçleştirir. Bunun meydana geldiği ortamda ise genellikle ortaya çıkan ani ihtiyaçları giderebilecek bir yardımcı çalışanlar ordusuna ihtiyaç vardır. Değişen gerekliliklere anında ve durmaksızın yanıt verme ihtiyacı, zaman içinde işletmenin işleyişi için esas olan bilgiyi tekellerine almış olan vasıflı ve deneyimli işçilere muazzam bir iktidar verir. İdare açısından bakıldığında, dış belirsizliklerin işçilere nüfuz etmesi iki stratejiye yol açar. İdare bir yandan işbirliğini, özellikle de çekirdek işçilerin işbirliğini ödüllendirme çabasına girebilirken, diğer yandan özellikle daha çevresel işçiler üzerindeki gözetim ve denetimi artırır. Stahanovcular bu iki stratejinin bir alaşımını kullanmış ve "süper" işçiyi ödüllendirirken, onun idaresindeki işçileri zorlamışlardır.

Kapitalist emek süreci çalışmamızda olduğu gibi, burada da bize kılavuzluk edecek olan soru devlet sosyalizminde işçilerin neden üretimi kısıtlayıp düşük bir tempoda çalıştığı sorusundan üretimde neden asla işbirliğine yanaşmadıkları sorusuna dönmektedir. Kapitalizmde, piyasanın ekonomi kırbacı fabrika dışında işsizlik ödeneği, fabrika içindeyse denetçinin keyfi diktatörlüğünün şikâyet mekanizması ve sözleşme haklarıyla sınırlanması yoluyla zayıflatılınca despotik rejimlerin yerini nasıl hegemonik rejimlere bıraktığını hâlihazırda inceledik. Devlet sosyalizminde üretim siyasetinde buna karşılık gelecek bir değişim mevcut mudur? Plandaki kargaşa kaotik piyasanın ehlileştirilişine benzer bir şekilde ehlileştirilmiş midir?

Macar Reformları

Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'nın planlı ekonomilerinin gelişmesi geleneksel olarak iki döneme ayrılagelir. İlk dönem olan *yaygın* [*extensive*] dönemde, ilkel birikim tamamlanmış ve işçilerin üretim araçlarından ayrılması tarımın kolektifleştirilmesi vasıtasıyla gerçek-

lemiş ve ücretli işçiler olarak sosyalist sektör içine emilmişlerdir. Bu dönemde Sovyetler Birliği'nde –savaş sonrası Doğu Avrupa'sında tablo daha az belirgindir– merhametsiz çalışma mevzuatı istifa ve işe gelmemeye ceza uygulamış, emek akışını düzenlemek için çalışma kayıtları uygulanmaya konmuş ve parça başı ücret hadleri ve barınma ve tayınlarının dağıtımı aracılığıyla işyeri performansı iş dışı hayatla bağlantılandırılmıştır.[9] İkinci dönem olan *yoğun* [*intensive*] dönem işgücü kıtlığının ortaya çıkışıyla beraber başlamıştır. En azından Doğu Avrupa'nın belli ülkelerinde barınma ve gıda başta olmak üzere temel geçim maddelerinin dağıtımının işletmeden ve işçinin bu işletmedeki performansından bağımsız olarak gerçekleştirilişi işçiye giderek artan bir özerklik getirmiştir. Baskıcı denetim yapıları artık eskisi kadar yaygın değildir fakat yeni fabrika aygıtları işçilerin işbirliğini nasıl sağlamaktadır?

Yaygın birikim örüntülerinden yoğun birikim örüntülerine geçişin sadece işçiler açısından değil, bütün olarak ekonominin gidişatı açısından da önemli sonuçları olmuştur. İşgücü kıtlığı emek tasarrufu sağlayan üretim tekniklerine dönük bir baskı yaratmaktadır. Daha genel anlamda, kıtlık yeni kaynakların aranmasından ziyade, mevcut kaynakların daha etkin kullanımına yol açmaktadır. Dolayısıyla söz konusu geçiş, teşebbüslere özerklik güvencesi verip piyasa tipi teşvik tedbirlerini yürürlüğe koyarak karar verme yetkisini merkezden alıp dağıtmaya çalışan 1960'ların ekonomi reformlarıyla genellikle bağlantılandırılagelmiştir. Buna karşın, Nuti'nin büyük bir çabayla vurguladığı üzere, reformlar kamusal alanda mutlak bir serbestleşmeye bağımlı olduğundan, bu ikisi arasında kaçınılmaz bir bağıntı söz konusu değildir.[10] Bu türde bir serbestleşme, bağımsız bir şekilde geliştiği yerlerde, reform koşullarını oluşturmuştur fakat sözgelimi Çekoslovakya'da olduğu gibi, hemen akabinde askeri güçle bastırılmıştır. Daha genelde, (çoğunlukla yatırım döngüsüyle ilişkili olan) ekonomik baskılar ademi-merkeziyetçiliği kuvvetlendirmişti, fakat buna tekabül eden kurumsal değişim sivil toplumda en azından sınırlı bir açılmayı gerektiriyordu. Bu gerçekleşmediğinden, planlanan ademi-merkezileşme kargaşa ve enflasyonun yükselmesine ve yeniden merkezileş-

[9] Solomon Schwarz, *Labour in the Soviet Union*, New York 1951, 3. Bölüm.

[10] Nuti, "Contradictons of the Socialist Economies".

tırmenin teşvikine yol açmış ve döngü tekrar başlamıştır. 1960'larda Sovyetler Birliği ve Polonya'daki reformların karakteri tam da buydu. Sadece Macaristan'da reformlar belli bir dayanıklılığa sahip olmuştur.

Macaristan'da 1968 reformlarıyla yürürlüğe konan Yeni Ekonomi Mekanizması'nın temel unsurları şu şekildedir: İşletmelerin üretim ve satış planlarının merkezi olarak belirlenmesi terk edilmiş ve işletmelere kendi üretim profillerini müşterileriyle yapacakları sözleşmelere dayalı olarak belirleme izni verilmiştir. Birkaç istisna dışında, maddi girdilerin merkezi olarak tahsisine son verilmiştir. İşletme düzeyine göre dağıtılan yıllık faaliyet planları sona ermiştir, artık ekonominin bütününe beş yıllık planlar kılavuzluk edecektir. Yatırımlardaki merkezi denetim güçlü kalmaya devam etmesine karşın, yatırım kaynaklarının merkezi olarak tahsisi yerini kârdan kendi kendini finanse etmenin önemli bir rol oynayacağı varsayılan bir sisteme bırakmıştır. Artık işletmenin ana hedefi kâr arayışı olacaktır. Bu reformlar fiyatlarda büyük esneklikleri beraberinde getirmiş ve idari değişiklikler sosyalist ve kapitalist piyasalara ürün ihracatını teşvik etmiştir. Son olarak, merkezi emek yönetimi kaldırılmış ve ücretlerin merkezi olarak belirlenmesine son verilmiştir fakat ortalama ücret düzeyleri vergi tahsilatı aracılığıyla kesin biçimde kısıtlanmıştır.[11]

Peki bu, devlet kapitalizmine geçiş anlamına gelir mi? İşletmeler kendi kaynaklarından birikim sağlama özerkliğine sahip midir? Kâr bir yatırım kriteri halini mi almıştır? Aslında bu, Bettelheim'ın modern dönemde Sovyet tipi toplumlar analizinde öne sürdüğü bir iddiadır.[12] Fakat bu tür sonuca varmak, reformların etkilerini gözde fazla büyütmek ve işlemsel bağlamlarını incelemeyi başaramamış olmak demektir. Parti, işletmeler arası ilişkilerin rahatlatılmasında ve şekillendirilmesinde hâlâ önemli bir rol oynarken, bakanlıklar yatırımların tahsisi ve ürün karmalarının belirlenmesinde –ki bunlar, kâra sadece cılız bir şekilde yanıt veren kararlardır– önemli derecede söz sahibi olmayı sürdürmektedir.

---

[11] X. Richet, "Is There a 'Hungarian' Model of Planning?", içinde Paul Hare, Hugo Radice ve Nigel Swain ed., *Hungary: A Decade of Economic Reform*, London 1981, s. 23-40; M. Bornstein, "Price Policy in Hungary", içinde A. Abouchar, ed., *The Socialist Price Mechanism*, Durham, North Carolina 1977.

[12] Charles Bettelheim, *Economic Calculation and Forms of Property*, London 1976.

İçeriği değiştirilmiş olsa da plan pazarlığı devam etmektedir. Kâr işletme başarısının bir kriteri olarak içerilmektedir. Yine de, "devlet paternalizmi"nin ayakta durması bütçe kısıtlamalarının yumuşak kalmasına bağlıdır. Kâr bir verimlilik tedbiri olmasının yanında, işletmeler arasındaki ve de işletme ile devlet arasındaki fiyat düzenlemeleri ve pazarlıklarını da yansıtmaktadır. Başka bir ifadeyle, sadece planlamacılar ile işletmeler arasındaki hiyerarşik ilişkilerin ortadan kaldırılması için değil, aynı zamanda bu ilişkilerdeki pazarlık içeriğinin değiştirilmesi için de kâr uygulamasından istifade edilmiştir. Pazarlığın dili de fiziksel miktardan nakit akışına kaymıştır ancak ticari faaliyetleri yönlendiren hâlâ fiziksel miktardır. Bütçe kısıtlamaları eskiye göre daha sıkı olsa da hâlâ hafiftir. Gerçek kısıtlamalar finansal ödeme gücü değil, fiziksel kaynaklar ve insan kaynakları olmayı sürdürmektedir. Kıtlık ekonomisinin ayırt edici özellikleri hâlâ mevcuttur: satıcılar kuyruğa giren, arayan, istifleyen ve zorunlu girdi ve çıktı ikamesine giren alıcılara dikte etmeye devam etmektedir. İşletmeler daha bağımsız bir halde olup plan fetişizmi tarafından bütünüyle yutulmuyorlarsa da, aynı telaş ve dikey bütünleşme modelleri gözlemlenmektedir.[13] Reformlar merkeziyetsizleştirme ve daha fazla işletme özerkliğine yol açtığı ölçüde, yatay ilişkiler daha fazla, dikey ilişkiler daha az önem arz etmektedir. Yani, işletmelerin merkezi planlamacılardan daha fazla özerklik kazanmasına, işletmeler arası ilişkiler açısından desteği olmazsa olmaz olan bölgesel parti aygıtlarına, özellikle de bölge sekretaryasına daha fazla bağımlılık eşlik etmektedir.

Bu nedenle, reformlar dış belirsizliklerin nüfuz etmesinden kaynaklanan işyerindeki emek denetimi sorunlarını önemli ölçüde etkilemiş görünmemektedir. Peki reformlar, idarenin işçileri iş organizasyonundaki değişkenliğe uygun şekilde görevlendirebilme kapasitesini artırmış mıdır? Szelenyi'ye göre reformlar, bölgesel idarenin yoğunlaştırılması ve rasyonalize edilmesi ve dolayısıyla bölge içi eşitsizliklerin artırılması yoluyla kırsaldan kentsel bölgelere emek arzı akışını

[13] M. Laki, "End-Year Rush-Work in Hungarian Industry and Foreign Trade", *Acta Oeconomica*, Cilt 25, no. 1 ve 2, 1980, s. 37-65; David Granick, *Enterprise Guidance in Eastern Europe: A Comparison of Four Socialist Countries in Eastern Europe*, Princeton 1975, s. 257-316; Bauer, "The Contradictory Position of the Enterprise under the New Hungarian Economic Mechanism", *Coexistence*, no. 13, 1976, s. 65-80.

artmıştır.[14] Çevre köyler artan yoksulluğun pençesinde kıvranırken, kent merkezlerinde yavaş yavaş da olsa, altyapı gelişmiştir. Söz konusu çevre köyler yaşlılar ve çalıştırılamaz durumda olanların, marjinallerin ve vasıfsızların meskeni haline gelirken, kent merkezlerinde maddi yaşam standartları yükselmiştir. Sonuç, işten ayrılmalar üzerindeki kısıtlamaların esnetilmesiyle yasal hale getirilmiş olan emek hareketliliğindeki artış olmuştur. Ayrıca, ileride göreceğimiz üzere, ücretler verimlilik ve gayrisafi yurt içi hâsıladaki artış ile eş düzeyde olmadığından, ikinci ekonominin yükselişi bazı işçilere daha fazla avantaj sağlamıştır. Esasen, hareket kısıtlamalarındaki serbestleşmenin bir sonucu olarak emek o denli hareketli hale gelmiştir ki, hükümet daha 1970 yılında ulusal ölçekli işe başlama ücretleri ve merkezi normları uygulamaya koyarak reformların bazılarını geri almıştır. Fakat asıl önemlisi, devlet herhangi bir bildirimde bulunmaksızın işlerinden ayrılan veya yılda iki kez iş değiştiren kişileri kapsayan zorunlu bir işe yerleştirme sistemini kurumsallaştırarak emek hareketliliğini azaltmaya çalışmıştır.[15]

İdarenin yanı sıra, işçileri de üretimi artırmaya teşvik etmek amacıyla, reformlar kârlılığa dayalı bir prim sistemini uygulamaya koymuştur. Fakat bu primlerin kazançlara oranı işçilerde yüzde 15, orta düzey idarecilerde yüzde 50 ve üst düzey idarecilerde yüzde 85 ile sınırlandırılmıştır. Verimliliği ve üretimi artırmaya dönük açıkça adaletsiz bir şekilde düzenlenmiş olan bu prim sistemi ortaya çıktığında büyük bir protesto dalgasına yol açmıştır. Rakamlar resmi olarak yeniden düzenlenmiş fakat idare hâlâ orantısız bir prim payı almaya devam etmiştir. Ayrıca, kârlılık ve maliyet-tasarrufu kriterlerine göre ödüllendirildiklerinden, idareciler ile işçiler arasındaki çıkar karşıtlığı sadece daha da yoğunlaşmıştır.[16]

---

[14] I. Szelenyi, "Urban Development and Regional Management in Eastern Europe", *Theory and Society*, Cilt 10, 1981, s. 169-205.

[15] Julius Rezler, "Recent Developments in the Hungarian Labour Market", *East European Quartetly*, Cilt 10, no. 2, Yaz 1976, s. 265-266; Istvan Gabor ve Peter Galasi, "The Labour Market in Hungary Since 1968", içinde Hare, Radice ve Swain, s. 49-52.

[16] Granick, *Enterprise Guidance in Eastern Europe*, s. 262-269; M. Marrase, "The Evolution of Wage Regulation in Hungary", içinde Hare, Radice ve Swain, s. 63-66. Sovyet Birliği'nde işçi verimliliğini artırmak için kapitalist yöntemleri kullanma çabaları sınırlı ölçüde de

Özetle, her ne kadar işçilerin çıkarlarıyla idarenin çıkarlarını koordine etme yönünde çabalar söz konusu olmuşsa da, bunlarda çok fazla başarı kaydedilmiş gibi görünmemektedir. Dahası şu soru hâlâ ortadadır: işçilerin hedeflere ulaşma konusunda ellerinden geldiği ölçüde üretim yaparak idare ile işbirliğine girmeleri nasıl gerçekleşmektedir? İkincil ekonomi erişimleri, tam istihdam ve işgücü kıtlığı durumu ve istifa etme hakları varken, işçilerin işyerlerinde üretim çabalarını artırmaları nasıl sağlanmıştır? Yanıtlar için bir vaka çalışmasına geçmek durumundayız.

Kızıl Yıldız Traktör Fabrikası

1971 ile 1972 yılları arasında, Macar şair ve sosyolog Miklós Haraszti, Budapeşte'nin eteklerindeki Kızıl Yıldız Traktör Fabrikası'nda çalışmıştır. İngilizceye *A Worker in a Worker's State*[17] adıyla çevrilen *Parça Başı Ücret* adlı çalışmasında buradaki deneyimlerinden söz eden Haraszti, gerçekleri çarpıtıp yanıltıcı bir portre sunan genellemeleriyle devlet düşmanlığına özendirmesi muhtemel bir kitap yazmak suçundan Macaristan hükümeti tarafından mahkemeye çıkarılmıştır. Kızıl Yıldız Traktör Fabrikası o dönemde şüphesiz ki krizdeydi ve dolayısıyla idare ile işçi arasındaki ilişki giderek kötüleşiyordu. 1950'ler boyunca tarım-

olsa, sürdürülebilir bir başarı yakalamıştır. Bu nedenle, Shchekino deneyimi başlarda belli bir başarı elde etmiş olsa da, kısa süreli olmuştur (R. Arnot, "Sviet Labour Productivity and the Failure of the Shchekino Experiment", *Critique*, no. 15, 1981, s. 31-56). Bu deneyimin hedefi ücret fonunun hacmini korurken işçi sayısını azaltarak işçilerin çıkarlarını işletmenin performansına bağlamaktı. İşçileri işten çıkararak sağlanan tasarruflar, şüphesiz ki belli sınırlar dahilinde, kalan işçilere dağıtılacaktı. Asıl Shchekino fabrikasının işten çıkardığı personel yakınlardaki başka bir fabrikaya girmiştir. 1967-1974 yılları arasında üretim iki buçuk kat artmış, işçi sayısı 1500 kişi azalmış, verimlilik 3.1 kat artmış ve ortalama ücretler yüzde 44 artmıştır. Shchekino'daki bu büyük başarı bize Sovyet endüstrisindeki insan üstü bir şeyleri göstermektedir. Ancak bu deneyimdeki başarı asla genele yayılamamıştır ve bunun birkaç nedeni mevcuttur. Birincisi, kıtlık ekonomisinde işgücü yığma yönündeki eğilimlerle ve de devlet sosyalizminin politik gereklilikleriyle uyumsuzdur. İkincisi, işletmenin tasarrufla temin edilen kazançları bölüştürme noktasındaki özerkliği devlet düzenlemesiyle, özellikle de yatırım plan hedeflerinin ulaşılan düzeyde belirlenmesinin denetlenmesi yoluyla katı bir şekilde kısıtlanmaya devam etmiştir. Üçüncüsü, hafif bütçe kısıtlamalarının sürdürülmesi kâr ve verimlilik kriterlerinin idari stratejilere sadece zayıf bir şekilde dahil edilmesi anlamına gelmiştir. Deneyimin nihai başarısızlığı yeniden bölüştürebilen ekonominin ayırt edici karakterinin altını çizmektedir.

[17] Harmansworth 1977.

sal makineleşmenin bir sonucu olarak sübvansiyonlardan yararlanmış olan Kızıl Yıldız 60'lı yıllarda bu sübvansiyonları kaybetmişti ve 1971 yılında Yeni Ekonomi Mekanizması'ndan gelen baskılarla ayakta durma mücadelesi veriyordu. "Durumun ciddiyeti sert çözümleri gerektiriyordu."[18] Esasen, ABD veya Britanya'daki makine atölyeleri hakkında bilgi sahibi olan biri için bu çözümler düşünülemezdi. Her ne kadar Haraszti Kızıl Yıldız'ın koşulları hakkında çok az şey söylemişse de, ben bir devlet sosyalisti ekonomisinde etkin olan genel güçleri aydınlatmak amacıyla fabrikanın özgün durumunu yeniden yapılandıracağım.

Haraszti'nin Kızıl Yıldız'daki deneyimleri, ileri kapitalist toplumlara kıyasla devlet sosyalisti toplumlarda emek yoğunluğunun çok daha düşük olduğu yönündeki yaygın inanışa tezat teşkil etmektedir. Haraszti'nin değerlendirmelerinden hareketle, kendisinin benim Güney Chicago'da çalışmış olduğum benzer yapıdaki fabrikada benzer işleri yapan operatörlerden iki kat daha fazla çalıştığını tahmin edebiliyorum. *Labour Focus on Eastern Europe* ile yaptığı bir röportajda, Haraszti bu paradoksun farkındadır fakat çözümlemesini yapmamaktadır:

> Başka bir fabrikayla mukayese yapmak amacında değildim. Benim için yüksek bir tempoydu. Fakat artık şundan eminim ki sosyalist ülkelerde genel itibariyle tempo batıya kıyasla daha düşük ve bu durum sadece azgelişmişlikten kaynaklanmıyor. Bu bütünsel devlet tekelciliği sisteminin bir özelliği: işçilerin hakları yok fakat mutlak bir iş güvencesine sahipler. Kabaca ifade etmek gerekirse, işin daha düşük tempoda olmasının temel nedeni istihdam açığı; yapılabilecek herhangi bir ekonomi analizi gizli işsizliği gözler önüne serecektir. Teknokrasi, işçi sınıfını süper tekelci fabrika sistemine entegre ederken düşük çalışma temposu bağlamında büyük bir bedel ödüyor. Benim çalıştığım fabrikada parça başına ücret veriliyordu... ve işçiler en yüksek çalışma tempolarından biriyle karşı karşıyaydılar. Yarı otomatikleşmiş işçiler belki de daha da yüksek tempoda çalışıyorlar; fakat genel itibariyle parça başı ücrete çalışan işçiler yevmiyeli işçilere kıyasla daha yüksek tempoda çalışıyorlar. Parça başına ücret sistemi Stalin Dönemi'nde oldukça yaygındı ve şimdi tekrar uygulanmaya konuyor.[19]

[18] Agy., s. 134.

[19] "Hungarian Profiles – An Interview with Miklos Haraszti", *Labour Focus on Eastern Europe*, Cilt 2, no. 6, 1979, s. 16.

Doğu Avrupa'daki istihdam şartları hakkında sahip olduğumuz mevcut bilgiler ışığında, mümkünse aynı anda iki makinenin idaresini içeren böylesi yoğun bir tempo nasıl mümkün olabilir? İkincisi, Haraszti'nin deneyimleri ne derece özgün ve kendine özgüdür?[20] Birinci soruyu Allied'daki şahsi deneyimlerimle karşılaştırma yaparak, ikinci soruyu ise hemen bir sonraki kısımda yanıtlamaya çalışacağım.

Emek Süreci ve Norm Diktatörlüğü

Kızıl Yıldız'daki parça başı ücretle işletilen makine bölümü pek çok yönden Allied'daki makine atölyesine benzemektedir. Parça başı ücrete çalışan her bir erkek işçinin operatörlüğünü yaptığı makineler birbirinin aynısıydı: freze, matkap, torna tezgâhı ve sair. Bu operatörlere çeşitli yardımcı çalışanlar (Kızıl Yıldız'da daha fazla sayıda) eşlik ediyor, yardım ediyordu: düzenekçi, kontrolör, ambar görevlisi, süre yazmanı, kamyon şoförü ve ustabaşı. İki fabrikada da yardımcı çalışanlar zaman esasına göre çalışıyorlardı.

Diğer taraftan, salt emek açısından bakıldığında Haraszti'nin tasvir ettiği normlar inanılmaz görünmektedir. Şartlı tahliye döneminin ardından Haraszti "iki makine sistemi" ile tanışmıştır. Ücret haddi saptayıcıları, operatörlerin mümkün olduğu müddetçe aynı anda iki makineyi birden idare etmelerine karar vermişlerdi. Haraszti ilk başta bunun daha fazla para kazanmak anlamına geleceğini düşünmüştür fakat daha sonra öğreneceği üzere bu tür işlerde (kendi makinesi olan

[20] Haraszti'nin çalışmasının analiz söyleminde birkaç sorunu söz konusudur. Her şey bir yana, kitap, işçilerin koşullarının üstesinde gelme yöntemleri pahasına çalışmanın despotik karakterine odaklanmaktadır. Örneğin, işçilerin üretimi kısıtlamalarının imkânsız olduğuna inanmaya sevk edilmekteyiz fakat fiyatlar sürekli revize edilmektedir ve üretim sabit bir düzeyde sürdürülüyor gibi görünmektedir. İkincisi, kitap tamamen bir makine operatörünün gözünden yazılmıştır ve dolayısıyla bu operatörün bölük pörçük deneyimlerini aksetmektedir; kitabın her bölümü ayrı bir parçadır. Haraszti gibi, okurun da asla üretim siyasetinin bütününe veya yardımcı çalışanlar ve farklı idari kademelerin üzerindeki baskılara bakmasına izin verilmemektedir. Dahası, fabrikanın kendisi bağlamlaştırılmamaktadır. Üçüncüsü, Haraszti'nin kendisi sıradan bir makine operatörü değil, yabancısı olduğu bir alana girmiş bir entelektüeldir. Daha da önemlisi, Haraszti fabrikanın acemisidir ve dolayısıyla oranları ulaşılması güç, sosyal ilişkileri yürütülmesi güç bulması doğaldır. Yine de, Macaristan'da benzer bir fabrikada yaşadığım kendi deneyimlerim ışığında, Haraszti'nin Kızıl Yıldız fabrika rejimi portresinin sıradışı boyutta despotik olduğunu kabul ediyorum. Bkz. benim çalışmam "Piece Rates, Hungarian Style", *Socialist Review* (Ocak, 1985).

freze örneğindeki işin büyük kısmı buydu), telafi olarak ek bir yüzde elli kazanma olasılığıyla parça süresi ikiye bölünüyordu:

> Aynı anda iki makinede birden çalışmak oldukça güç: tehlikeli ve yorucu; zekânı son gramına kadar kullanmak zorundasın. Tek makinede çalışmak elbette ki sıkıcı ve bıktırıcı fakat makinenin otomatik bir şekilde çalıştığı anlar bir tatmin sağlıyor. Makineye hükmettiğimi hissediyorum: Onu besledim, ellerimi gövdesine dayıyorum ve işte çalışıyor. Bu ince duyguları İki makineden tek makineye geçtiğimde hissettiğim doğru ve o zaman bile bu hisler kısa süre sonra geçiyor. Ancak aynı anda iki makinede birden çalıştığımda, böyle şeyler hissetmek tek kelimeyle imkânsız. İki makineye birden hükmedemiyorsun: onlar sana hükmediyor... hissiz, akılsız bir makineye dönüşüyorum.[21]

Allied'da benim de çoğunlukla aynı anda iki makinenin operatörlüğünü yaptığım doğru. Fakat koşullar ve sonuçlar oldukça farklıydı. Makinelerden biri sürekli dikkat gerektirmeyen bir otomatik testereydi, dolayısıyla bütün dikkat ve enerjimi diğer işe verebiliyordum. Bu durum, daima herhangi bir ara geri dönüp ilgilenebileceğim bir parçalar stoğu toparlamama olanak verdiği gibi, testerede kabul edilebilir bir ürün miktarı garanti edilmediği sürece aynı anda iki makinede birden çalışmayı reddedebilmem mümkündü. Başka bir ifadeyle, aynı anda iki iş birden yapmak, tıpkı Haraszti'nin gerçekte olması gerektiğini düşündüğü gibi tümüyle kolay kazanç demekti.

Fakat nasıl oluyordu da, Haraszti adeta bir kaçık gibi çalışmaya zorlanabiliyordu? Bu sorunun yanıtı kısmen de parça başı ücret sisteminin doğasında saklıdır. Kızıl Yıldız'da sistem tam da Marx'ın tarif ettiği şekilde işliyordu. Standart bir temel ücret vardı ancak bu "salt formaliteden"[22] ibaretti ve asgari bir kazancı garanti etmiyordu. Bununla beraber, söz konusu saat başı ücret kimi başka açılardan da önemliydi. İlk olarak, bir işçinin başka bir işletmeye gidecek olduğunda alacağı ücreti belirliyordu. Saat başı ücreti mümkün olduğu kadar düşük tutan ustabaşı fabrikanın parasında çok fazla tasarruf etmiş olmuyordu, ancak asıl mühimi, işçilerin istifa etmesini engellemiş oluyordu.[23] İkin-

[21] Haraszti, s. 111.

[22] Agy., s. 26.

[23] Agy., s. 25.

cisi, saat başı ücret düzeyi tatil ve hastalık izni ödeneğinin yanı sıra, işçilerin aldığı ay ortası avansını da belirliyordu; "Bu kadar düşük bir saat başı ücretle hastalanmaya paran yetmez."[24] Üçüncüsü, ustabaşı operatörlere iş dağıtırken bu saat başı ücret miktarı veya buna karşılık gelen işçi kategorisinden istifade ediyordu. Daha kolay parça başı ücret getiren işler genellikle daha üst kategorideki, yani daha yüksek saat başı ücret alan işçilere veriliyordu.[25] Dördüncüsü, ustabaşı ilk üç ay işçinin ortaya koyduğu ürün yeterli olmasa bile saat başı ücretini garanti etmekle yetkili kılınıyordu. Daha sonrasındaysa, operatörler kendi saat başı ücretlerini belirliyorlardı. Parça başı ücret imkânsız olduğunda, işçilerin kazançlarını saat başı ücrete çekmek dışında yapacakları bir şey kalmıyordu. Başvurabilecekleri tek şey öncelikle öfke, ardından da çılgınlıktı. Allied'da ve Geer'de ise durum bundan bütünüyle farklıydı. İşçilere asgari ücret garanti ediliyordu ve böylelikle beklenen orana ulaşılması imkânsız olduğunda, işçiler oranın biraz olsun esnetilebileceği ümidiyle işi ağırdan alıyor, "kaytarıyorlardı".

Kızıl Yıldız'da asgari ücret olmadığından, kazançlar doğrudan doğruya üretilen parça sayısıyla orantılanıyordu. Her parçanın bir fiyatı vardı ve bu fiyatın, operatörlere yüzde yüzlük bir randımanla durmaksızın çalışarak saat başı ücretlerini belirlemelerine imkân tanıyacak bir oranı sabitlediği varsayılıyordu. Haraszti kılavuz yönergelerini, şart koşulmuş hız, ilerleme ve kesme derinliği talimatlarını takip ederek saat başı ücretini kazanabilecek oranda parça üretebilmesinin imkânsız olduğunu görmüştür. Ayrıca, parça başı ücret sistemi (Allied'dakinden farklı olarak) monte etme, parçaları kontrol etme ve diğer ihtimallere zaman ayırma şansı bırakmıyordu.[26] Geçimi için yeterli bir ücret şöyle dursun, saat başı ücreti tutturabilmek için operatörler hız ve ikmal artırıp son derece tehlikeli kestirme yollara başvurarak kuralları ve iş güvenliği talimatlarını dahi ihlal etmek zorunda kalıyorlardı.[27] Bir operatör ancak bu şekilde yüzde yüzün üzerinde bir üretim ortaya koyabiliyordu. Yağmalama olarak bilinen bu "norm hilesi" operatörün işyerindeki deneyimlerinin bütününe hâkimdi. Bu, operatörün kon-

[24] Agy., s. 27.
[25] Agy., s. 90
[26] Agy., s. 36-37.
[27] Agy., s. 40.

santrasyonunu tüketiyordu ve başarılı olması halinde ise ona kısmi bir başarmışlık hissi veriyordu. Tasarım ile uygulamanın birliği böylelikle kısmen ve fakat patronların çıkarına yeniden sağlanmış oluyordu.

> Yağmalamanın kaçınılmazlığının yol açtığı "gerginliği" yağmalamanın kendisi dışında hiçbir şey dindiremez. Bütün yaratıcılığımız, bilgimiz, hayal gücümüz, inisiyatif ve cesaretimizle buna yoğunlaşmak zorundayız. Ve bunu hallettiğimizde, mutlak bir muzafferlik hissi gelir. Parça başı ücrete çalışan işçilerin sık sık sanki başka birinden daha iyi bir iş başarmış gibi sistemi alt ettiğini hissetmelerinin nedeni budur.[28]

Her ne kadar ustabaşı, denetçi ve ücret haddi saptayıcıları "kurallara uyulup uyulmadığını gözlemesi gereken kişiler" olsalar da, "yaptığınız yağmalamayı gözlerine sokmadığınız sürece... göz yumarlar."[29] Esasen, ustabaşının alacağı primler ve kazanacağı prestij operatörlerin kendi hayatlarını riske atmalarına bağlıdır.

Ne var ki, geçimi sağlayabilecek ücrete ulaşabilmek için normun ötesine geçen operatörler ücret haddi saptayıcısına üretim artışı için koz vermektedirler. Azami ekonomik kazanç arayışı parça başı fiyatlarını aşağı çekmiştir.

> Geçimimizi sağlayabilmek için, ücret haddi saptayıcılarına normların revizyonu ve dolayısıyla parça başı süresinin ve haliyle parça başına alınacak ücretin çok daha gerçekdışı bir düzeye indirilmesi için aksi iddia edilemez argümanlar sunmak zorunda bırakılıyoruz. Bu durum bizi çok daha yüksek bir üretim düzeyini zorlamak ve buna ulaşmak için hızlanmaya sevk ediyor. Bu nedenle, başka bir norm artışı için gerekli zemini ağır ağır ve fakat emin adımlarla bizler hazırlıyoruz.[30]

Normların revizyonu sadece iş iş değil, aynı zamanda ve daha da mühimi toplu olarak yapılıyordu. İşçiler, randıman artırmanın ortak çıkarlarına olduğu konusunda yüreklendiriliyor ve herkesi vuran genel bir norm "yeniden düzenlemesi" ile "ödüllendiriliyorlardı".[31]

---

[28] Agy., s. 51.
[29] Agy., s. 49.
[30] Agy., s. 63.
[31] Agy., s. 59.

Kızıl Yıldız'daki operatörlerin "yağmalamak" dedikleri şeye Allied operatörlerinin "üstesinden gelmek" diyor oluşunun da altını çizmek gerekir. Allied'da operatörlerin beklediği de idarenin ve iş arkadaşlarının onlardan beklediği de, yüzde 100 seviyesini aşmalarıydı. Esasen, "tahmini oran" yüzde 125'ti ve her operatör "üstesinden gelmek" üzere (yüzde 125 ile yüzde 140 arasında) bir hedef belirliyordu. Metot departmanı tarafından operatörlere yüzde 140 hedefine ulaşamamaları halinde, oranlarında kesinti yapılmayacağı güvencesi veriliyordu. Kızıl Yıldız'daysa, operatörlerin bu tür bir "kota kısıtlaması" yoluna gitmeleri için çok az neden vardı. Norm hilesi yaptıklarında keyfi oran kesintileriyle karşılaşırlardı zira normlar gerçek randıman düzeyine bakılmaksızın revize edilecekti.

Artık iki fabrikadaki emek yoğunluğunda görülen farklılıkların nedenlerini değerlendirmeye geçebiliriz. Kızıl Yıldız'da *istihdam güvencesine* ücret güvencesizliği eşlik ederken, Allied'da *istihdam güvencesizliğine* (her ne kadar işçiler nadiren işten çıkarılıyorsa da işsizlik daima bir olasılıktı) ücret güvencesi eşlik ediyordu. Kızıl Yıldız'da işçilere iş güvencesi veriliyor ve fakat geçinmeyi sağlayacak bir ücret güvencesi verilmiyordu; bunu işçi daha sıkı çalışarak kazanmak zorundaydı. Dolayısıyla 1971 yılında endüstrinin mühendislik sektöründeki saat başına ortalama ücret 11.2 *forintti.* Haraszti'nin normalde almakta olduğu iş türünde bu ücret, ortalama yüzde 147'lik bir üretim anlamına geliyordu.[32] Fakat bu noktada sormamız gereken soru şudur: Kızıl Yıldız'daki işçiler norm diktatörlüğüne karşı çıkmayı veya ödül ile emek arasında daha uygun bir ilişki için pazarlık etmeyi neden başaramamışlardır? Bu soru, öncelikle emek sürecinin politik ve ideolojik etkilerine ve ikinci olarak da fabrikanın politik aygıtlarına ilişkin bir incelemeyi gerektirmektedir.

Emek Sürecinin İdeolojik Etkileri

İşçiler nasıl olmuş da kendilerinin zalimce boyunduruk altına alınmalarına el vermişlerdir? Hayatta kalmaya çalışma ihtiyacı ve bunun idareye sağladığı güç şüphesiz ki çok önemliydi. Ancak, emek sürecinin, işçilerin boyunduruk altına alınmalarında mutlak bir suç

[32] Merkez İstatistik Bürosu, *Statistical Yearbook 1980*, Budapest 1981, s. 140.

ortaklığına girmelerine yol açan kimi özellikleri mevcuttu. İşçileri insandışılaşmaya iten mekanizma sonuçların belirsizliğiydi. "Güvencesizlik bütün sonuca dayalı ödemelerdeki ana itici güçtür... Saat başı ödemeyi karakterize eden aşikâr baskı ve bağımlılık, parça oranlarından bağımsız bir görünüme bürünmektedir... Belirsizlik parça başı işin muhteşem büyücüsüdür."[33] Aynı zamanda, aşırı belirsizlik işçileri sonuçlara karşı kayıtsız kılabilir. Ücret haddi saptayıcıları şanslarını biraz fazla zorlar veya normlardaki genel revizyon fazla zorlayıcı olursa, operatörler işten ayrılabilirler.[34]

Dolayısıyla, emek sürecinin ve de parça başı ücret sisteminin ideolojik etkileri Allied'da ve Kızıl Yıldız'da birbirinin hemen aynısıydı. İşçiler parça başı ücret sisteminde ayakta duramayacaklarını düşünmeye başladıklarında maharet, irade ve dayanıklılıklarına dönük meydan okumayı kabullenmiş, bunun üstesinden gelmeye çalışmış ve başarısız olduklarında da kendilerini suçlamışlardır.[35] Böylelikle kendilerinin hayvanlaştırılması sürecine dâhil edilmiş oluyorlardır.

> Elbette ki (işçi) kandırılmakta olduğunu pek âlâ bilmektedir. Fakat kendisine karşı girişilen bu hileye faal bir şekilde katılmış olması, bu aldatmacayı görmesini ya da saatlik ücrete çalışan işçiler gibi bunu yaşam koşullarıyla özdeşleştirmesini imkânsızlaştırmaktadır.
>
> Bunun yerine, işçinin küçük ayrımcılık, adaletsizlik ve manipülasyonlar karşısında gözü keskindir ve böyle bir durumlara karşı elde edeceği zaferlerin yenilgilerini dengeleyeceği inancıyla bunlarla mücadele eder. İşçi her şeyi ödeme açısından görme eğilimindedir ve iyi bir aylık gelire ulaştığında, enayi değil, bilakis muzaffer olduğuna bütün kalbiyle inanır.[36]

İşçiler yağmalamaya dönük bu kaygıyı duymaya bir kez mecbur bırakıldığında, bunu gerekli kılan koşullar değiştirilemez bir şekilde verili olarak arka plana atılmıştır: "sadece iki makine sistemi değil, işin kendi doğası da değiştirilemez gibi görünmüştür."[37]

---

[33] Haraszti, s. 56, 57.

[34] Agy., s. 134, 136-137.

[35] Agy., s. 39.

[36] Agy., s. 58.

[37] Agy., s. 119.

> Normlar sistemi üretim teşviklerine kıyasla hayal gücüne zincir vurmada çok ama çok daha etkilidir: parça başı ücrete çalışan işçilerin en cüretkâr rüyası, adilane ve yeterli bir saat başı ücrete ulaşmaktır, başka bir ifadeyle normdan kurtulabilmektir. Hedefleri hep birlikte belirleyebildikleri bir üretim ilişkileri ütopyası hayallerinde belirecek olsa, o saniye bu ütopyayı geri püskürtürlerdi.[38]

İşçiler üretimi örgütlemenin alternatif yollarına kafa yormaktan ziyade, her gün karşı karşıya kaldıkları değişikliklerin içine çekiliyorlardı: kötü işler değil, iyi işler; iki makine değil, tek makine; ek ücret ve prim olasılığı ve sair. Önemsizliği açık olan bu tür farklılıklar fabrikadaki bütün deneyimleri etkiliyordu.

> Bizler; sömürgeciliğin ilk günlerinde beş para etmez incik boncuğa karşılık olarak hazinelerini, topraklarını ve kendilerini, yani her şeylerini yitiren ve ancak bu ıvır zıvırları geri vermek isteyip bunu başaramadıklarında soyulduklarını idrak eden yerliler gibiyiz.[39]

Ve kazançlardaki yüksek göreliliğin sadece ücretli emeğin temelini daha da gizemlileştirmek gibi bir etkisi olmuştur.

> İnsan iki makine sisteminin bizatihi kendisinin, bizlere gerçekten ücret ödendiği illüzyonunu ve bununla birlikte genel anlamda ücretli iş ilüzyonunu paramparça edecek kadar korkunç olduğunu düşünebilir. Fakat işin aslı bu sistem ilüzyonun gücünü pekiştirmektedir. İki makine sisteminin eski sisteme veya saat başı ücret sistemine kıyasla ücretlerimizi düzeltmediği anlaşıldığında, bize meşhur üretim ilişkilerinin acımasız bir tezahürü olarak görünmedi, sıçtığımızı hissettik: bir güzel ve tastamam sıçtığımızı.[40]

Yine, işin üstesinden gelebilmemiz için gerekli koşulları –kabul edilebilir parça başı ücretler, yeterli alet ve demirbaş, yardımcı çalışanlardan hızlı destek ve sair– sunmadığında idareye köpürdüğümüz Allied'da karşılaştığım durum da bunun aynısıydı.

Fabrikaya ne kadar engin bir bilgi birikimiyle gelmiş olursan ol, *Kapital*'i bilmem kaç kez okumuş olursan ol, deneyim aynıydı. Bütün enerji ve beceriyi marjinal değişiklikleri ortaya çıkaran etmenler üzerinde yoğunlaştıran bir saplantı yerleşmiştir. Eğer ki yağmalama

[38] Agy., s. 132.

[39] Agy., s. 114.

[40] Agy., s. 115.

hayatta kalma ihtiyacından ortaya çıkmışsa, eğer ki "üstesinden gelmek" işin sıkıcılığını gidermek ihtiyacından ortaya çıkmışsa, bunların ideolojik etkileri de bir kez etkin hâle geldiğinde, kökenlerini gizlemeye ve bağımsız bir şekilde kendilerinin yeniden üretimi için gerekli ideolojik koşulları oluşturmaya başlamıştır.

Emek Sürecinin Politik Etkileri

Nesnelerin üretimi aynı zamanda ilişkilerin –rekabet ve karşılıklı bağımlılık ilişkilerinin– üretimidir. Parça başı ücret sisteminde, rekabet iyi işler ile kötü işlerin dağıtımı,[41] insanların bir pozisyondan bir diğerine transferi ve terfisi ve de parça başı ücretlerin hesaplanmasına dâhil edilmeyen beklenmedik durumların sözümona telafisi olarak operatörlere verilen ek ücretlerin dağıtılması ekseninde dönmektedir. Bu rekabetin bütün makine fabrikalarında görülmesi olasıdır ama bu rekabetin kendine özgü tertibi, farklı boyunduruk altına alma biçimlerini yansıtmakta ve şekillendirmektedir. Bu nedenle, Allied'da rekabetin önüne genellikle kuralların uygulanmasıyla geçilirken, Jay's'te rekabetin enformel pazarlık yoluyla çözüme kavuşturulması çok daha muhtemeldi. Kızıl Yıldız'daysa çözüm genellikle ustabaşının paşa gönlüne kalıyordu.

> Dolayısıyla, herkes kişisel olarak alacağı ücret düzeyini belirleyen ustabaşına bağımlıdır: parça başı ücretin paradoksu da budur. İşçinin diğer işçiler için duyduğu yegâne kaygı, hasetçi bir şüphedir. Diğerleri birkaç filler [para birimi] daha mı fazla alıyor? Saat ücretleri daha çabuk mu artıyor? En iyi "iyi" işleri onlar daha mı sık alıyor? Böylesi bir rekabet ustabaşının kararının nihai olduğu bütün konularda aynı şiddetle mevcuttur: tatiller, fazla mesai, primler, ödüller.[42]

Şüphesiz ki başka rekabet kaynakları da mevcuttu. Yağmalama hayatta kalmanın sırrı olduğunda ve imkânı sınırlı olduğunda, operatörler birikmiş deneyimlerini kıskanç bir şekilde korurlar. Yeni operatörlerin fabrikada benzer bir makineyi idare eden kıdemli bir operatör tarafından batırılacak duruma geldiklerinde karşılaştıkları şey budur. Eğer ki acemi bir operatör eğitmene eşlik etmek için hazırlanıp eğitmenin kazancını artıracak kadar çok parça üretmişse, bundan kendisi de bir şey-

[41] Agy., s. 53, 66.

[42] Agy., s. 90.

ler öğrenebilirdi. Fakat yağmalamaya imkân tanıyan yollar veya kötü bir işi iyi bir işe dönüştüren ev yapımı demirbaşlar olmayacaktı. Bu yeni operatörler diğerlerini yakından gözlemleyerek bu bilgiyi kendi başlarına öğrenmek veya iyilik takası yoluyla edinmek zorundaydılar.

> Eninde sonunda bunu yapacak olmama rağmen, (eğitmen) aynı anda iki makinede çalışmama izin vermiyor. Bir makineyi öyle hızlı düzenliyor ki bunu nasıl yaptığını bile çok zor görebiliyorum; sonrasında da beni makineyi idare etmek üzere yalnız başıma bırakıyor. Bu arada kendisi de başka bir makineyi çalıştırıyor ve ben işimi bitirene kadar ağzından tek kelime çıkmıyor. İşleri halletme tarzında alaylı bir şantaj söz konusu: ona eşlik etmeyi kabul edecek olursam, belki de bana tuhaf gelen şeyleri ara ara anlatıp açıklamayı kabul edecektir. Zaman zaman erken paydos ediyor ve benden kartını makinaya okutmamı rica ediyor. Karşılığındaysa, bana işlerin nasıl ilerlediğini anlatmak için yarım saatini ayırmaya hazır oluyor.[43]

Bir operatör gerçekten de yağmalama sanatını öğrenmeye ancak eğitim süresini bitirip cenge girdiğinde başlıyordu. Sadece makinesini kurup çalıştırmakta değil, aynı kıt kaynaklar için diğer operatörlerle rekabet edebilmek ve yardımcı çalışanların işbirliği için mücadele edebilmek için de kendi başına bırakılıyordu. Bu yardımcı çalışanlara hem bağımlıydı hem de bunlarla karşıt bir ilişkiye sahipti. Parça başı ücret ödenen operatörler için vakit nakitti, zaman kaybetmek para kaybetmek demekti; saat başına ücret alan yardımcı çalışanlar içinse zaman kaybı az emek sarf etmek demekti. Haraszti, mümkün olduğunda operatöre üstünlük taslamak, onu gerekli veya gereksiz hemen her iş için oradan oraya koşturmak için her türlü gerekçeye sahip olan düzenekçiyle cepheleşmesinde bunun anlamını kısa sürede kavramıştır. "Fakat benim için mutlak bir kayıp olan düzenekçi için bir kazanç olabiliyor: çünkü o saat başına ücret alıyor. Ondan iyiden iyiye nefret etmeye başlıyorum."[44] Bir komşusunun ifadesiyle: "Bak, onlar buraya sırf senin işini kolaylaştırmak için gelmiyorlar... Hem neden daha fazla yardım etmek zorunda olsunlar ki? Bu işi layıkıyla yapmak istiyorsan, bunu kendi başına nasıl başaracağını öğrenmen çok daha iyi. Öğrenmek zorundasın; tabii şayet eve ekmek götürmek istiyorsan."[45]

[43] Agy., s. 28.

[44] Agy., s. 31.

[45] Agy., s. 32.

Denetçiyle de benzer bir hikâye söz konusuydu fakat bu kez tek bir fark vardı: o olmadan bu işi yapamazdın. Devam edip biraz daha para kazanıp kazanmayacağını belirleyen onay mührü onun elindeydi. Haraszti'nin eğitmeni ona denetçiler hakkında şunu söylemiştir:

> Onun hususi işi, bir seriye asla hemen onay vermemektir. Ona önce ilk parçanı gösterirsin ve o sana daima birkaç düzeltme daha yapmanı söyler. Ama sakın değişiklik yapacağım diye dertlenme. Git biraz oyalan ve ertesi sefer karşına geldiğinde ona başka bir parça göster. Genellikle çalışma kâğıdına anında mührünü basacaktır, çünkü artık mahcup olmuştur.[46]

Denetçiler bariz bir şekilde o denli lüzumsuz ve ücretli emek sisteminin öylesine açık bir tezahürüdürler ki kendilerini "nitelik adamları" olarak görürler. Bu rolde, doğrudan antagonist bir şekilde operatöre –nicelik adamına- karşı dururlardı.

Fabrikadaki bu alt düzey görevliler –ki ne işçidirler ne de patron– şirketin temsilcileri, kuralların uygulayıcıları ve yürütücüleri, kayıt tutucular ve işçiler ile patronlar arasındaki iletişimi sağlayan aracılar olarak görülürler. Doğrudan kendi güçleri olmamasına karşın, fabrikada çalışan işçileri hâkir görebilecek bir konumdadırlar.

> Bunların hiçbiri herhangi bir dayanışma duygusuna yol açmaz: parça başı ücrete çalışan bir işçi maruz kaldığı hakaretleri bir başkasına aktaramaz ve esasen prensipte hiçbir surette üstü olmayan amirleri tarafından uluorta azarlandığında fena halde incinir, örselenir.
>
> Ayrıca, beyaz yakalı işçilerin daha parlak işler yapıp daha az üretim gerçekleştirdiği olağan, gündelik deneyim de herhangi bir dayanışma ümidinin yeşermesine engel olur. Bu işçilerin işleri daha kolay ve daha az yoğundur, sabahın köründe kalkmak zorunda değillerdir, yemeklerini çalışma saatleri içinde bir ara yemezler ve ofislerinde fokurdayan kahve makineleri sınırlı da olsa sahip oldukları belli bir gücü simgeler.[47]

Allied'da ve hatta fazlasıyla da Geer'de makine operatörleri ile yardımcı çalışanlar arasında bilhassa çarpıcı bir *işbirliği* mevcuttu. Elbette ki işin örgütlenmesi bu iki işçi kesimi arasında bir düşmanlık

[46] Agy., s. 80.
[47] Agy., s. 76.

yaratıyordu ve esasen makine operatörlerinin randımanlarını artırmaları yönünde idareden gelen baskı sık sık operatörler ile yardımcı çalışanlar arasında yanal bir anlaşmazlığa yol açıyordu (işteki yoğunlaşma yardımcı çalışanların çıkarına değildi). Fakat yardımcı çalışanların operatörleri kendilerine tabi kılma yönünde sistematik bir gayret ve teşebbüsleri söz konusu değildi. Bilakis operatörlerin işin "üstesinden gelebilmelerini" kolaylaştırmak adına sık sık Donald Roy'un "tamir" adını verdiği gayrimeşru işlere dahi kalkışıyorlardı. Allied'da, yardımcı çalışanlar ve makine operatörlerinin tamamı işçiydi ve iki grup arasında çok fazla hareketlilik söz konusu değildi. Kızıl Yıldız'da yardımcı çalışanların daha üst bir konumda olduklarını gösteren kahve içme, gevezelik yapma ve şakalaşma gibi şeylere ayrılan vakitlerin Allied'da esamesi yoktu. Peki, bu yüksek statünün temelinde yatan neydi? Bu tür ayrımlar nasıl oluşmuş ve yeniden üretilmiştir? Denetçiler, düzenekçiler ve büro çalışanları neden işyerindeki işçilere değil de patronlara daha yakından bağlıydılar?

Hiyerarşinin Politik Örgütlenmesi

Allied'da operatörler ve yardımcı çalışanların tamamının teklif verme ve kapışma kurallarıyla yönetilen yaygın bir içsel işgücü piyasasının nasıl birer parçası olduklarını hâlihazırda gördük. İş açıkları pozisyonlara talip olan işçilerle doldurulyordu ve sonucu belirleyici etmen genellikle kıdemdi. Firma içinden doldurulamamış olan açıklar dışsal işgücü piyasasına açılıyordu. İşten atılmış işçiler başkalarının işlerini icra edebildikleri sürece daha kıdemsiz olan bu başkalarıyla çarpışabiliyorlardı. Özetle, "terfi" ve "transfer" rekabetini ustabaşının kişisel takdiri değil, kurallar belirliyordu. Her ne kadar temel ücretlerdeki farklılıkların tekabül ettiği bir iş basamakları hiyerarşisi mevcutsa da, bu hiyerarşi hiçbir yerde kılavuz değildi ve işçiler arasında güç ve idareye bağlılıkları açısından herhangi bir ayrım gözetmiyordu.

Kızıl Yıldız'da, yardımcı çalışanlar makine operatörleriyle yaklaşık olarak aynı ücreti alıyordu fakat iki grup arasında bariz bir hiyerarşik ilişki mevcuttu. Yardımcı çalışanların patronların yanında olmanın kendi çıkarlarına olduğundan hiç kuşkuları yoktu. İdareye sadakatin güvenceye alınmasında partinin rolü hayati gibi görünüyordu. Yar-

dımcı çalışmaya terfi etmek, kariyer peşinde olanlar için yeterli değilse de gerekli bir adımdı. Fakat operatörlerin saflarından yukarı doğru bu tür bir ilerleme yalnızca parti üyeliği ve parti faaliyetlerine katılmakla mümkün oluyordu. Haraszti'nin komşusu ona şöyle demiştir:

> Onların hepsi patronların arkadaşları, makine ayarlayıcı olmalarının nedeni bu. Önleri açık onların... (Yaşlı olan ayarlayıcı) yerel sulh ceza mahkemesinin başkanıydı. Tam ücret artı her zamanki ekstraları alırdı tabii ki. Diğerleri için de aynı. Daha geçen yıl ayarlayıcı olan genç, gelecek yıl sendika temsilcisi veya Parti sekreteri yapılacak, görürsün. Fabrika müdürü de zamanında ayarlayıcıydı.[48]

Ayarlayıcılar ve ustabaşılar gibi denetçiler de ayrıcalıklı bir konumdaydı ve işlerini partinin yardımıyla elde etmişlerdi.

> Fakat '*meo*'lar (denetçiler) bize yardımcı olmaya istekli olsalar bile, patronlar onları durdururdu. Denetçilerinin şöhretlerini fazlasıyla kıskanırlar ve onların işlerinin imrenilesi ve saygı duyulası olduğunu sanırlar. Bu bağımsız "jüri" üyelerinin kendi taraflarında, sendika ve Parti'nin tarafında olmasında çelişkili bir durum yoktur. 'Meo'luğa terfi bir işçiye tanınabilecek ayrıcalıklardan biri olarak değerlendirilmelidir; tıpkı futbolcular ve diğer sporcuların "kaliteli" düzeyine yükseltilmesi gibi.[49]

Parti, üretimde statü hiyerarşisinin tesis edilmesi aracılığıyla idarenin çıkarlarına hizmet etmeye koşuluyordu. İdari denetim görevlilerinin sadakati mali yardımlarla değil (en azından açıktan değil), politik erişim kriterlerini de içeren ayrıcalıklı konumlar yoluyla güvence altına alınıyordu. En alt kademeden yükselen ve kendi kariyer yolunda ilerleyen yardımcı çalışanlar, aralarından geldikleri işçilerin öfkelerini yatıştırmak yerine, gözlerini kendilerini yukarı çekenlere çevirmişlerdi. Allied'da yardımcı çalışanların bu tür ilgi veya imkânları yoktu ve doğrudan doğruya operatörlere bağlıydılar. Göreceğimiz üzere, sendikanın Allied'daki eşitleme etkileri Kızıl Yıldız'da mevcut değildi.

Ustabaşının Diktatörlüğü

Allied'da bulunan teklif verme ve kapışma sistemi işçilere parça başı ücretleri, ustabaşı, makineler veya işleriyle ilgili başka bir konuda

[48] Agy., s. 33.

[49] Agy., s. 84.

şikâyetleri olduğunda başka bir işe transfer edilme imkânı ve dolayısıyla silahını sunuyordu. Bu nedenle, işçilerin gücü, yaptıkları işin gerektirdiği eğitim oranında artıyordu. Ustabaşılar keyfi muameleler veya gayrimeşru yaptırımlarla astlarıyla aralarında karşıtlık yaratmamaya özen gösteriyorlardı. Diğer taraftan Kızıl Yıldız'da ustabaşı, bilhassa da Allied'da idari kurallarla dağıtılan pek çok ödül ve cezayı Kızıl Yıldız'da tevzi eden kişi olması itibariyle tam anlamıyla bir diktatördü.

Emek süreci ve parça başı ücret sistemi, ilişki ve faaliyetleri eşsiz bir şekilde belirlemediğinde işgücünün zayıflığına dikkat çekilmektedir. Bu durum, işçilerin güçlerini yeniden kazanabilecekleri bir mücadele alanına dönüşme potansiyeli barındırmaktadır. Ne var ki pratikte, bu tür bir belirsizlik ustabaşıların mutlak iktidar alanına dönüşmektedir. "Buranın ağası onlar. Hepimizi avuçlarında tutuyorlar. Onayları paşa keyiflerine göre sadaka verir gibi gıdım gıdım veriyorlar."[50] Dolayısıyla, iyi oranlı işlerin ve de kötü oranlı işlerin olduğu gerçeği –istediği kadar "bilimsel" olsun, bütün parça başı ücret sistemlerinin kaçınılmaz sonucu– işleri dağıtan kişiler olan ustabaşılar için bir iktidar kaynağına dönüşmüştür. Ek ödemeler için de aynı durum geçerliydi. Parça başı ücretleri üretimdeki beklenmedik durumları –yıpranmış matkap, sert materyal, stokta sapma– kapsamadığından, ustabaşılar kayıp zamanın telafisi olarak ek ücretler dağıtmakla görevliydiler. Pratikte, operatörlere kaybettikleri zamanın sadece bir kısmının masrafları ödeniyordu: "ek ücretlerim ücretimi azıcık olsun bütünlemiyor. Bunlar daha ziyade ücretimin ekonomi yapmaya çalıştıkları kısmını oluşturuyor."[51] "Haklı" olarak operatörlere borçlu oldukları bu kırıntılar, üzerine pazarlık yapılması gereken bir lütuf halini alarak ustabaşının elini güçlendirmekte ve operatörün kayıp zamanını iç etmektedir. "Bütün ustabaşılar... ek ücretleri bir şeyin karşılığı olarak verilmeyip kendilerinin bize bahşettiği özel hediyelermiş gibi hissettirmek için ellerinden geleni yaparlar."[52] Ek ücretleri kıt ve sabit kaynaklarmış gibi göstererek, ustabaşılar kıskançça bir kuşku yaratıp bunları operatörler arasında gizli tutarak işçi dayanışmasını daha da zayıflatırlar.

[50] Agy., s. 86; Haraszti'nin meslektaşlarından birinden alıntı.

[51] Agy., s. 101.

[52] Agy., s. 101.

Parça başı ücrete çalışılan bir makine fabrikasındaki emek sürecine özgü olan belirsizlikleri istismar etmekle yetinmeyen ustabaşılar takdir hakkı alanlarını, Allied'da çok büyük bir kısmı ya farklı idari birimler yoluyla ya da idari kurallara tabi olarak ustabaşıların elinden alınmış olan konuları da kapsayacak şekilde genişletmeyi başarmışlardır.

> Ustabaşı sadece işimizi organize etmekle kalmaz: birincisi ve en önemlisi, bizi organize eder. Ücretlerimizi, işlerimizi, fazla mesailerimizi, primlerimizi ve aşırı iskarta kaynaklı kesintilerimizi ustabaşılar belirler. Ne zaman tatile çıkacağımıza onlar karar verir, devletin herhangi bir organının bizim için talep ettiği karakter raporlarını onlar yazar, daha fazla eğitim için başvuran veya pasaport talebinde bulunanların onayları onlardan sorulur, seksiyondaki sendikal faaliyetler onların gözetimindedir, işçi alan, işçi çıkaran, transferleri düzenleyen, çıkış veren, ceza kesen, prim veren hep onlardır. Rutin dışına çıkmak için onların imzası gerekmektedir. Sadece onlardan gelen bilgi resmi bilgi addedilebilir. Kendi başlarına toplantı çağrısında bulunma hakları vardır.[53]

Elbette ki bütün işçiler aynı derecede güçsüz ve aciz değillerdir. Belli vasıfları, bilgi ve deneyimleri tekelinde tutarak kendilerini yeri doldurulamaz bir konuma getirmeyi başarmış olanlar, ustabaşılardan ödün koparabilme noktasında sunacak özel bir şeyleri olmayan Haraszti ve aynı durumdaki diğer işçilere kıyasla çok daha güçlü bir konumdaydılar.[54]

Daha genel anlamda, ustabaşının diktatörlüğü, dağıtmak istediği kırıntılar için işçiler arasında hâlihazırda var olan sıkı rekabeti daha da pekiştirmektedir. Rekabet işçilerin ekipler halinde örgütlenmesi yoluyla daha resmi bir şekilde uygulanmaya konmuştu. Ustabaşı her ekibin üretim kaydı ve herhangi bir prim veya "Sosyalist Ekip" gibi bir onursal unvanı hak edip hak etmediği hakkında yılda iki kez bilgi veriyordu.[55] "Politik bir gelecek isteyen ve kariyerinin temellerini atan iyi çocuklar"[56] bir kenara bırakılacak olursa, bu tür "soytarılıklar" işçilerin çıkarlarını korumakta başarısızdı. İşçiler –ilk olarak emek süreci

[53] Agy., s. 86-87.
[54] Agy., s. 118.
[55] Agy., s. 67.
[56] Agy., s. 69.

ve parça başı ücret sistemi, ikincisi ustabaşının kişisel saltanatı tarafından– hâlihazırda öylesine bölünmüşlerdi ki ekiplerin oluşturulmasının işçiler üzerinde çok az etkisi olmuştu. Son olarak, işçiler fabrika çevresindeki hareketliliklerine getirilen kısıtlamalar aracılığıyla daha da fazla bölünmüşlerdi. Üretim sürecinin bütünselliği yönünde bir algı geliştirmemişlerdi. Fakat bu farklı rekabet ve düşmanlık yapıları işçileri bölerken bir yandan da işçilerin patronlara ve patronların çeşitli temsilcilerine karşı da katı bir düşmanlık beslemelerine yol açmıştı.

Emek süreci, parça başı ücret sistemi, iç emek piyasası ve şikâyet mekanizmalarının tamamı Allied'da yaygın bir bireyciliği teşvik ederken, bunu işçiler arasındaki ilişkiler üzerinde dengeleyici ve eşitlikçi bir etki gösteren bir çerçeve dâhilinde gerçekleştirmişlerdi. Kızıl Yıldız'daki işçiler arasında görülen düşmanca bölünmelerin yanı sıra, sağlam gayriresmi ve resmi hiyerarşiler de Allied'da mevcut değildi.[57] Sendika, üyelerinin haklarını koruyor, yükümlülüklerini yerine getiriyor ve böylece idareyi kendisinden, yani Allied işçilerinin işbirliği yapması için mutlak surette gerekli olan rızanın altını oyabilecek keyfi tahakküm yönündeki eğilimden etkin bir şekilde koruyordu. Fabrikada bir ihtilaf yaşandığında, söz konusu ihtilaf ustabaşı tarafından istismar edilmiyor, aksine ya şikâyet mekanizmasına devrediliyor ya sendika ile idare arasında imzalanan üç yıllık bir toplu sözleşmeye dökülüyor ya da istifalar veya başka işlere transferler yoluyla gideriliyordu. İhtilaflar, bunları çevrelemek amacıyla kurulmuş kurumsal mekanizmaların dışına nadiren taşmaktaydı. Grevler en çok, idarenin yeni toplu iş sözleşmesi tekliflerini işçiler kabul etmediklerinde ortaya çıkabiliyordu. Sözleşme bir kez imzalandıktan sonra, sendika bu sözleşmenin bekçisi oluyordu. Temsilcileri ile idare arasında kötücül bir ortaklık olduğunu iddia eden işçilerin kinini genellikle böyle sınırlı bir role sahip olan sendika görevlileri alevlendiriyordu. Bütün bunlara rağmen, Allied'da fabrika aygıtları yasal olarak tatbik edilir olan kurallarla güvence altına alınmış belli bir özerkliğe sahipti. Bu bir yandan ihtilafları üretim üzerinde olumsuz etki yaratması daha az muhtemel olan kanallara yönlendirirken ve öte yandan işverenin yönetim hakkını sınırlamaktaydı.

[57] Allied'daki işçiler arasında ırk temelli ayrılmalar mevcuttur fakat bunlar fabrikada sistematik bir şekilde yeniden üretilmediklerinden işçileri karşıt gruplara ayırmamıştır. Sadece beyazların hâkimiyetindeki sendika ırkçı gerilimler yaratmıştır.

Kızıl Yıldız'da fabrika aygıtları despotik yönetimin bir enstrümanıydı. Hâlihazırda gördüğümüz üzere, "beklenmedik durumlar" ile baş etmede, ustabaşı herhangi bir düzenleme ve dengeleyici organ tarafından sınırlandırılmamış gibi görünüyordu. Aksine diğer bütün kurumların temeli onun gücünü artıyordu. Dolayısıyla, sendika, ustabaşının diktatörlüğünün bir kolu haline gelmişti. "Bizler onu [sendika görevlisini]... bir korkuluk, bir kukla olarak görüyoruz. Eğer ki kariyerini ön planda tutan biriyse, onu kesinlikle *onlardan* biri olarak sınıflandırırız. Herkes bilir ki... 'Sendika bizim paralı düşmanımızdır.' "[58] Sendika sekreteri "bu görev için baş ustabaşı tarafından aday gösterilir. Başka bir adayı önermek veya ona oy vermek baş ustabaşını doğrudan tahrik etmek olacaktır. Her halükârda, bundan çıksa çıksa ne çıkabilir ki? Seçimin ardından, sendika sekreterinin maaşını baş ustabaşı belirler ve bu sekreterin her koşulda bir ikinci amiri daha vardır: fabrikadaki ofisinde masabaşı çalışan ve sendika hiyerarşisindeki sekreterin üstünde bulunan kişi."[59]

Ve böylece sendika görevlisi şikâyetleri ustabaşına iletmeye söz vererek ve böylece aslında çözümün önündeki faal bir engel gibi davranarak işyerinde gezinmeye koyuluyordu. Bütün toplantılara iştirak ediyorduysa da, varlığı sadece bir formaliteden, statüsü ise bir gözlemci statüsünden ibaretti.

"Bir toplu sözleşme vardır; bunu hemen herkes bilir ve fakat içeriğinin ne olduğu hakkında kimsenin bir fikri yoktur."[60] Haraszti, ustabaşını protesto ettikten sonra bir sekreterin nezaretinde de olsa "toplu sözleşme" metninin bir kopyasına bakma iznini almayı başarmıştır. Metin, koşullarını niteliklerle dengeleyerek ve nihai karar verme yetkisini ustabaşına vererek kafa karıştırıcı bir şekilde yazılmıştır. Bir iş arkadaşı bu durumu şöyle açıklayacaktır: "Katlanmamız gereken her şeyi anlatıyor, fakat bunlara neden katlanmak zorunda olduğumuzu anlatmıyor."[61] Toplu iş sözleşmesi ustabaşının sınırsız iktidarını kullanma ve gerekçelendirmesinin bir aracından başka bir şey değildi. "Toplu iş sözleşmesi" onlar için, sizin için değil. Haraszti'ye denilen

[58] Haraszti, s. 93-94.

[59] Agy., s. 42.

[60] Agy., s. 95.

[61] Agy., s. 95.

bu olmuştur.[62] Ustabaşının diktatörlüğü proletaryanın diktatörlüğü – yani herkesin çıkarı– namına tatbik ediliyordu. Kolektif ödünler ve işçilerin karşılaştıkları genel norm revizyonlarının hepsi işçilerin temsilcilerinin –parti ve sendikanın onayını taşıyordu ve iş işten geçtikten sonra düzenlenen toplantılarda işçilerin kendileri tarafından onaylanmaktaydı. Bürokratik despotizm denen şey de işte tam budur.

Bürokratik Despotizm Rejimi

Kızıl Yıldız'daki bürokratik despotizm ile Allied'da hegemonik rejimde görülen siyasetler arasındaki farklılıkları açıklamaya çalıştık. Bu karşılaştırmanın ana hatlarına geçmezden önce, aynı derecede önemli olan bir başka karşılaştırmayla, piyasa despotizmi ile bürokratik despotizmin karşılaştırılmasıyla gerekli zemini hazırlayacağım.

Sömürünün daimi bir şekilde yoğunlaşması için bir yöntem sunuyor gibi göründüğünden, Marx parça başı ücret sistemini kapitalizme en uygun ücret yapısı olarak değerlendirmiştir. Ne ilginçtir ki, Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'daki yönetim uzmanları uzunca bir süre parça başı ücret sisteminin sosyalizme en uygun ücret sistemi olduğunu, çünkü işe göre ücret ilkesine dayandığını savunagelmişlerdir. Dolayısıyla, Marx'ın kapitalizm tasviri ile Haraszti'nin Kızıl Yıldız Traktör Fabrikası'na ilişkin değerlendirmesi arasında dikkat çekici benzerlikleri tespit etmemiz hiç de şaşırtıcı olmayacaktır. Her ne kadar Marx parça başı ücretle birleşik özgün bir emek sürecinin bağımsız ve etkileşimli etkilerini tartışmamışsa da, söz konusu iki fabrika siyaseti arasındaki şu benzerlikleri çıkarmak mümkündür. İki örnekte de ekonomik olarak varoluş doğrudan doğruya emek sunumuna bağlıdır. Buna bağlı olarak, emek süreci büyük bir özerklikle üretim içi ilişkilerin ve sömürü ilişkilerinin yeniden üretimini sağlamak amacıyla parça başı ücret sistemiyle birleşmektedir. Söz konusu ilişkiler otomatik olarak yeniden üretilmediklerinde, emek sürecindeki belirsizlikler idarenin yararına olacak şekilde çözülmekte ve ustabaşının diktatörlüğünün zeminini hazırlamaktadır. Son olarak, parça başı ücret sisteminin rekabeti, bireyciliği ve hiyerarşik ihtilafların yatay ihtilaflara çevrilmesini artırmak gibi etkileri mevcuttur.

[62] Agy., s. 97.

Aynı zamanda, piyasa despotizmi ile bürokratik despotizm arasında üretim içi ilişkilerin ve sömürü ilişkilerinin yeniden üretiminde "ekonomi-dışı" gücün kullanımı açısından da temel farklılıklar söz konusudur. Bürokratik despotizm siyasetinin ayırt edici özelliği, parti ve sendika yapılarını yönetimsel işleve koşmasıdır. Devlet siyasetinin organları, fabrikadaki gündelik ilişkileri şekillendirmede mücadeleleri bastırmanın ve de idarecileri yönlendirme, atama ve görevlerine son vermenin aracı olarak üretimin düzenlenmesine doğrudan dâhil olmaktadır. Piyasa despotizmi ise sınırlanmamakta ve fakat ekonomi-dışı güçlerden yardım da almamaktadır. Devlet siyaseti üretim noktasındaki ilişkilerin yeniden üretimine doğrudan dâhil olmayıp daha ziyade "kapitalist üretim tarzının dış koşullarını bireysel kapitalistlerin yanı sıra işçilerin gasplarına karşı da desteklemek"[63] için vardır. Kriz durumları dışında, üretim siyaseti ile devlet siyaseti birbirinden ayrılmıştır. Bürokratik despotizmde devlet ve fabrika siyaseti süreklidir, öyle ki bir alanda başlayan mücadeleler kolayca diğer alanlara yayılabilmektedir. Bu nedenle mücadeleler örgütlenmekten ziyade bastırılma eğilimindedir.

Bu iki fabrika siyaseti yapısı arasındaki farklılıklar üretim siyaseti ile devlet siyaseti arasındaki bağlantılara dayanmaktadır. Benzerliklerse bir bireyin maddi bekası ile fabrikada emek harcaması arasındaki bağa dayanmaktadır. Bu bağ koptuğunda, işçinin geçimi işyerinde emek harcamasından ama az ama çok bağımsız bir hal aldığında, fabrika siyasetinin doğasına ne olmaktadır? Bu, parça başı ücret alan işçinin hayaliydi.[64] Haraszti şu soruyu sorar: "Eğer yüzde yüzlük performans gerçekten mümkün ve buna karşılık gelen ödeme tatmin edici olsaydı, randıman artırmamız için bizi sürekli ne mahmuzlayacaktı?"[65] Yanıtlardan birini Allied'daki hegemonik üretim siyasetinde görmekteyiz.

Üçüncü Bölüm'de farklı hegemonik rejimlerini inceledik. Burada, Allied'daki özgün modeli esas alan olmazsa olmaz unsurları birlikte ele alacağız. İşsizlik ödeneği ve asgari ücret yapılarıyla hayatta kalmala-

[63] Engels, "Socialism: Utopian and Scientific", içinde Tucker, s. 605-639.

[64] Haraszti, s. 93-94.

[65] Agy., s. 45.

rının güvence altına alınmasıyla birlikte, işçilerin fabrikada emek sarf etmeye zorlanmaktan ziyade ikna edilmeleri gerekmektedir. Bu durum, ne işçilerin asla işten çıkarılmadığı, işçi fazlası nedeniyle işlerine son verilmediği anlamına gelmektedir, ne de işçilerin böylesi ihtimallerden korkmadıkları. Daha ziyade, her ne kadar bir baskı zırhı tarafından korunuyor olsa da, bir rıza alanı yaratıldığı anlamına gelir. Ayrıca, zor kullanmanın kendisi de bir rıza konusu olmak zorundadır; bu yüzdendir ki idarenin müdahalelerinin kurallara dayalı olması ve şikâyet mekanizması prosedürlerinin uygulanırlığı söz konusudur. Fabrika aygıtları bir bütünlük halini alır ve idare ya da sendika tarafından keyfi bir şekilde değiştirilmeleri mümkün değildir. Bir rıza alanının oluşturulması aynı zamanda işçilerin çıkarlarıyla idarenin çıkarlarının somut bir şekilde koordine edilmesine dayanır ve bu iki şekilde sağlanır. Toplu iş sözleşmesi işçilerin maddi çıkarlarını şirketin kârlılığına bağlar. Ücretler, izinler, ek işsizlik yardımları ve transferler kıdeme bağlanmakta ve böylece bir işçi bir şirkette ne kadar uzun süredir çalışıyor olursa, şirketten ayrılması ona o kadar pahalıya mal olmakta ve şirketin kârının artışına kendini o kadar fazla adamakta ve kâr azalmasını o kadar sıkı engellemektedir. Bu tür fabrika aygıtları, emek sürecinin, işçileri daha fazla gayret göstermeye çeken ve kuralları idarece konmuş bir oyun şeklinde oluşumu için gerekli ve yeterli koşulları tesis etmektedir.

Bu tür bir hegemonik üretim siyaseti rejimi ürün ve girdi piyasaları üzerinde hâkimiyet kuran büyük, oligopolistik firmaların ihtiyaçlarına özellikle uygun bir rejimdir. Böylesi firmalar için, işgücü piyasası üzerinde de hâkimiyet kurmak önem kazanır çünkü diğer iki piyasa üzerinde denetim kurup işgücü piyasası üzerinde kurmamanın bir manası yoktur. Bu, işgücü piyasasının içselleştirilmesi ve mücadelelerin içinde sürdürülebildiği sınırların belirlenmesiyle başarılmaktadır. Çok daha rekabetçi bir ürün piyasası içinde sıkışıp kalmış olan ekonominin diğer sektörleri, işçilerin çıkarlarıyla idarenin çıkarlarını tüketiciler pahasına koordine etmeyi başaramamaktadır. Bu noktada, daha önce incelenmiş olan piyasa despotizmiyle birbirine oldukça benzeyen ama önemli farklılıkları olan bir üretim siyaseti biçimiyle karşılaşırız: işsiz işçiler dahi asgari bir geçim düzeyi güvencesine sahip olabilmektedirler. Ve yine ekonominin başka sektörlerinde, örneğin inşaatta, zanaat

işçilerinin rekabetçi bir piyasa yapısının varlığına rağmen üretim üzerindeki denetimlerini sürdürdüklerini görebiliriz.

Allied'daki hegemonik rejim nasıl ki hiçbir surette ileri kapitalizmin tipik örneği değilse, hakeza Kızıl Yıldız'daki bürokratik despotizm de hiçbir surette devlet sosyalizminin tipik bir örneği değildir. İşgücünün yeniden üretiminin işyerinde harcanan emekten bağımsız olduğu hegemonik rejimin devlet sosyalisti toplumlardaki bir muadili olup olmadığını görmeliyiz. İleriki kısımda Macaristan'daki üretim siyaseti türlerini yorumlamaya çalışacak ve akabinde, dördüncü kısımda, Macaristan'ın Sovyetler Birliği ve diğer Doğu Avrupa ülkelerinden hangi yönlerden ayrılabildiğini inceleyeceğiz.

Fabrika Siyaseti Türleri

Macar fabrikalarındaki bürokratik despotizme ilişkin bir kestirimi bulabilmeyi hangi koşullarda bekleyebiliriz? Başka hangi üretim siyaseti yapılarını bulabiliriz ve tabii bunları nerede bulabiliriz? Bu soruları yanıtlama noktasında bir veri sorunuyla karşılaşmaktayız. Bırakın Macaristan'ı, Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'daki fabrika hayatının iç işleyişi hakkında yayınlanmış çok az çalışma mevcuttur ve *A Worker in a Worker's State*'teki gibi zengin ayrıntıları içerenler ise çok çok daha azdır. Soruları yanıtlamaktan ziyade sorular soran kurgusal ve tümdengelimli bir yaklaşım benimseyeceğim. Makine atölyesinde bürokratik despotizme yol açan Kızıl Yıldız Traktör Fabrikası'nın özgün koşullarını aydınlatma ve böylelikle diğer koşulların nasıl farklı üretim siyaseti türlerini oluşturduğunu göstermeye çalışacağım. Ancak bu noktada benim yaklaşımım da ketlenmektedir. Haraszti'nin analizi işyerini onu şekillendiren politik ve ekonomik bağlamdan ayırmakta, koparmaktadır. Bu nedenle, söz konusu bağlamı dönemin Macaristan'ı hakkında edinebildiklerime ve de Haraszti'nin değerlendirmelerinde yer yer geçen tuhaf referanslara dayanarak yeniden oluşturmaya çalıştım.

Endüstri Kolunun Etkisi

1971 yılında Macaristan'ın Yeni Ekonomi Mekanizması zirve noktasına ulaşmıştı. Kızıl Yıldız bunun kurbanlarından biriydi. Sübvan-

siyonların feshi ile işletmenin bağımsız bir ekonomik temel üzerine oturtulması amaçlanmıştı. Hayatta kalabilmek için son çare olarak acımasız norm revizyonlarına gidilmiş ancak bunlar fabrikayı kurtarmayı başaramamış ve 1972'de fabrika daha büyük bir işletmeye devredilmiştir. 1968-'69'da yapılan bir Macaristan çalışması, despotik üretim siyasetinin ardındaki baskılara ilişkin bu tür bir yorumlamayı destekler gibi görünmektedir. David Granick üç farklı işletmeye ilişkin bu çalışmayı şu şekilde özetlemektedir:

> Üç işletmeden biri saat başı ücret sistemini uyguluyordu; ikincisi, ulaşılabilecek olan azami gelirin standart oranın yüzde 100'ü ile 110'u arasında tutulduğu bir parça başı ücret sistemini uyguluyordu ve üç işletmeden sadece bir tanesi sınırsız parça başı ücret sistemini uyguluyordu ki çok sayıda işçinin iş yavaşlatma eylemleri sonucu olarak tek bir yıl içinde bunların oranı yüzde 20 azalmıştı. Ayrıca, söz konusu üçüncü işletme –gerçek bir parça paşı ücret sisteminin uygulandığı tek işletme– idareyi maliyet kesintilerine gitmeye mecbur bırakan oldukça sıradışı bir finansal sıkışıklığa uğramıştır; işçilerin çok büyük kısmı hemen civardaki köylerden geliyorlardı ve "oranı aşan" işçiler karşısında kentli işçiler arasında görülene kıyasla çok daha sınırlı bir dayanışma sergilemişlerdi ve idare bölgede alışılmışın dışında güçlü bir politik konuma sahip gibi görünüyordu. Sadece böylesi sıradışı bir işletmenin bir yandan parça başı ücret sistemine mecbur bırakılırken öte yandan bu sistemi emek verimini artırmanın bir aracı olarak kullanabilmesi oldukça özgün bir durum olarak görünmektedir.[66]

Bu üçüncü işletmedeki sıkı koşullar Kızıl Yıldız'ın 1971'de yaşadığı deneyimle esrarengiz bir benzerlik sergilemektedir.

Bir devlet sosyalisti ekonomisinde, işi yoğunlaştırmak için finansal ve diğer baskıların uygulanmasına neden olan etmenler neler olabilir? Ve hangi koşullar altında, böylesi bir yoğunlaştırma despotik bir emek denetimi rejimi yoluyla dayatılabilir? Ekonomik reformlara karşın, performans koşul ve beklentilerini belirleyen büyük ölçüde işletmeler ile planlama mercileri arasındaki ilişkilerdir. Devletle pazarlık edebilme noktasında güçlü bir konumda bulunanlar ödün ve muafiyet alması en muhtemel olanlardır. Bunlar çoğunlukla "önemli" endüst-

[66] Granick, *Enterprise Guidance in Eastern Europe*, s. 302-303.

riler, büyük işletmeler veya belli bir ürünü üreten sadece bir ya da iki firmanın olduğu endüstri kollarıdır. En güçlü işletmelerin daha kolay hedefler veya performans kriterleri ve daha büyük ücret fonları için pazarlık yapabilmesinin yanı sıra, girdileri de daha kolay güvenceye alabileceği tahmininde bulunmak mümkündür.[67] Aynı zamanda sırf bu işletmeler daha önemli olduğundan, merkezi planlamacıların ürün karmasında kısa sürede değişiklikler yapılması için müdahale etmesi ve bunda ısrarcı olması çok muhtemeldir. Bu nedenle, Yeni Ekonomi Mekanizması'nın işletme yönetimi üzerindeki etkilerine ilişkin analizinde, Bauer şöyle yazar:

> Büyük işletmeler (Ganz-Mavag veya Macar gemi yapımı tersaneleri gibi) veya büyük tröstler (gıda ve inşaat endüstrilerindekiler gibi) ile merkezi idare organları arasındaki ilişki eski sistemi daha çok hatırlatıyorsa, bir dizi endüstri kolundaki (mühendislik endüstrisi, ev eşyası üreten kimya endüstrisi, ilaç endüstrisi, tekstil ve ayakkabı endüstrilerinde) küçük ve orta ölçekli işletmelerde, işletmelerin bağımsızlığı ve sorumluluğu kaydadeğer ölçüde artmıştır... Finansal ödünler ve muafiyetler küçük ve orta ölçekli işletmeleri nadiren etkiler ve buna ek olarak hükümet organları ve politik organların daha az müdahalesi söz konusudur.[68]

---

[67] Studies of the Soviet Union bu tür bir model ortaya koymaktadır. Buradan hareketle, 1930'ların sonlarına işaret eden Granick önemli sektörlerdeki firmaların *glavki*'den (planlama birimleri) gördüğü özel muamele ve yakın ilginin altını çizmektedir (*Management of the Industrial Firm in the USSR*, New York 1954, s. 23). Modern dönemde aynı nokta için bkz. V. Andrle, *Managerial Power in the Soviet Union*, Lexington, Massachusetts 1976, s. 22-24. Viktor Zaslavsky geleneksel endüstriyel sektörler ile ileri endüstriyel sektörler arasındaki ayrılmaya kabaca karşılık gelen normal ve "kapalı" işletmeler ile "rejim" işletmeleri arasındaki ayrımın altını çizmektedir ("The Regime and the Working Class in the USSR", *Telos*, no. 42, Kış 1979-1980, s. 16-17). Sözü edilen ayrımlardan ikincisi öncelikli olarak askeri ve mekân üretimiyle bağlantılıdır. Ücretler ve yan yararlar daha yüksektir, modern yöntemler ve makineler kullanılmaktadır fakat denetim ve gözetim çok daha yoğundur. W. Teckenberg büyük firmalar ile küçük firmalar arasında; ikincisindeki yüksek iş hacmi, düşük ücretler, kötü çalışma koşulları ve kadınların daha yüksek bir yüzdeyle katılımının söz konusu olduğu bir ikilik tespit etmektedir ("Labour Turnover and Job Satisfaction: Indicators of Industrial Conflict in the USSR", *Soviet Studies*, Cilt 30, no. 2, 1978, s. 193-211). Büyük işletmeler daha iyi iş imkânlarının yanında daha fazla sosyal, kültürel ve refah hizmeti sunabilmektedir. Macar planlaması odaklı literatür aynı zamanda önemli malların üretimini tekelleştiren büyük firmaların muazzam pazarlık gücüne de vurgu yapmaktadır (T. Laki, "Enterprises in Bargaining Position", *Acta Oeconomica*, Cilt 22, no. 3-4, 1979, s. 227-246; ve Komai, s. 318).

[68] "The Contradictory Position of the Enterprise", s. 73-74.

Her ne kadar büyük ve küçük ölçekli işletmelerin merkezi planlamacılardan farklı düzeylerde özerklik edinebildikleri, farklı belirsizlik kaynak ve bileşimleriyle karşı karşıya oldukları sonucunu çıkarabilsek de, bunun emek denetimi yapılan üzerinde ne tür etkilerinin olduğu açık değildir. Daha bağımsız işletmelerde ücretler daha mı düşüktür? Yoksa bunlar aynı zamanda daha az "telaş"a mı maruz bırakılmaktadır? Ulusal baskılardan daha çok yerel baskıların mı üstesinden gelmek zorundadırlar? Daha küçük bir işletme işçilerin çıkarlarını idareciler ve/veya planlamacıların çıkarlarıyla koordine edebilmeyi daha iyi mi başarmaktadır?

Belirsizliği belirleyen etmenlerden biri devlet ile olan ilişkilerdir, kıtlıkların üretimi etkileme biçimi ise bir başka belirleyendir. Ürünün görece homojen olduğu, üretim sürecinin ise değişmeden kaldığı durumlarda işletmeler malzeme siparişlerini uzun süre önceden peşinen yapabilmektedir. Laki, telaşeyi bu şekilde azaltmayı başaran büyük bir kimya firmasından söz etmektedir. Enerji üretiminde (madencilik, elektrik ve petrol) girdi belirsizliğinin daha az olması beklenebilir. Sovyet metal işleme sektörüne ilişkin çalışması ve de Macar işletme idaresine ilişkin çalışmasında Granick, belirsizliğin sınırlanmasında girdi fonksiyonlarına dikey entegrasyonun sokulmasının önemini göstermiştir. İşletmeler girdi ihtiyaçlarını Batı piyasalarından karşıladıklarında teslimat zamanı konusunda daha az belirsizlik yaşamaktadır. Fakat aynı şekilde, üretim dakik teslimat gerektiren Batı piyasalarına dönük olduğunda, bu üretim yoğunlaştırılmış bir telaş sergilenerek yerli üretim pahasına gerçekleştirilmektedir.[69]

Buradan, bir işletme üzerindeki baskıyı iki koşulun belirlediği sonucunu çıkarabiliriz. Bunlardan ilki, işletmenin merkezi planlamacılara karşı hesap verme sorumluluğu, işletmeyi devlete bağlayan dikey ilişkilerdir. İkincisi, telaşa ve hem girdilerin hem de çıktıların zorunlu ikamesine yol açan malzeme kıtlığıdır. Net olmayan nokta, işin örgütlenmesi açısından işletmenin bu belirsizliklerin nasıl üstesinden gelebildiğidir. Ekonomik baskılar hangi koşullarda sendika ve partinin daha görünür idari baskı enstrümanları halini almasına ve fabrika siyasetinin bürok-

[69] Laki, agy.

ratik despotizme doğru kaymasına yol açmaktadır? Ve işletme yönetimi hangi koşullar altında işbirliğine cezalandırma değil, ödüllendirme yoluyla; zorla değil, rızayla ulaşmaya çalışmaktadır? İşletme idaresi bu alternatifleri uygulayabilmek için hangi kaynaklara sahiptir?[70]

İşletme İçinde Merkez ve Çevre

Devlet sosyalizminin büyük teşebbüsleri dış belirsizliklerin üretimin merkezine nüfuz etmesini engellemede kapitalizmin oligopolistik firmaları kadar başarılı olamamaktadır. Plandaki anarşi kendisini üç şekilde hissettirmektedir: malzemelerin teslimindeki değişkenliklere bağlı olarak işin döngüsel olarak yoğunlaşması, zorunlu ikameye bağlı olarak materyallerde ve üretim enstrümanlarında yaşanan öngörülemeyen ve düzensiz değişiklikler ve son olarak malzemelerin veya merkezi planlamacılardan gelen direktiflerin değişkenliğine bağlı olarak üretilen ürünlerdeki değişiklikler. Nasıl ki kapitalist ekonominin rekabetçi sektörü işin despotik veya mesleki düzenlenmesi yoluyla piyasa baskılarına adapte oluyorsa, devlet sosyalizminde de aynı alternatifler mevcuttur ve fakat bunlar genellikle tek bir teşebbüs *içindeki* kimi kombinasyonlar şeklinde görülmektedir.[71]

---

[70] Beş Sovyet firması üzerine bir çalışma yapan M. McAuley'in savına göre, işletmeler ile devlet arasındaki ilişkiler işletme düzeyinde idare ile sendika arasındaki mücadeleleri yönetmektedir (*Labour Disputes in Soviet Russia 1957-1965*, London 1969). Bu ikisi olabildiğince esnek bir plan ve olabildiğince büyük bir ücret fonu için pazarlıkta işbirliğine gider. Ancak plan belirlendikten sonra mücadele ortaya çıkar ve akabinde hedeflerin sunduğu durulmayla şekillendirilir. Esnek bir plan ve yüksek bir ücret fonu mücadeleye kayda değer bir faaliyet alanı verir ve *fabkom* (fabrikadaki sendika komitesi) işçilerin çıkarlarını artırma çabasına girebilir. Norm revizyonları sadece yeni makinelerle beraber ortaya çıkar (McAuley, s. 99, 177). Plan sıkı olduğunda, *fabkom*'un idari personelin tahakkümü altında olması ve mücadelelerin daha sınırlı olması çok daha muhtemeldir. Böyle durumlarda idarenin tek taraflı olarak norm revizyonlarını uygulamaya koyması (McAuley, s. 186) ve üretimi daha despotik araçlar vasıtasıyla düzenlemeye çalışması muhtemeldir.

[71] Bazı yorumcular benzer bir düalizmin *kapitalist* firmalar arasında da olduğunu belirtmiştir. Buradan hareketle, Friedman, firma içinde merkez ve çevre işçilere yönelik idari stratejiler arasında bir ayrım saptamıştır: merkez işçiler "sorumlu özerklik" ile yönetilirken, çevre işçiler "doğrudan denetim"e tabi tutulmaktadırlar (*Industry and Labour*). Fox, işçilere işleri takdirden arındırılacak ölçüde baskıcı mekanizmalar işletilebilirken, işleri dikkat gerektiren işçilere dönük idari denetimde güvenin öneminin altını çizmektedir (A. Fox, *Beyond Contract: Work, Power and Trust Relations*, London 1974). Buna karşın, nüfuz eden yatay veya dikey belirsizlik ve ücret fonları veya ortalama ücret düzeylerinin merkez tarafından belirlenmesi itibariyle sosyalist teşebbüslerde işgücünün iki kola ayrılması çok daha belirgindir. Ka-

Haraszti de, kendisi gibi yeni gelen işçilere kıyasla idareyle daha kazançlı pazarlıklar yapabilen kıdemli ve deneyimli işçilerin varlığına atıfta bulunmuştur ve kişisel bir iletisinde bu "merkez" işçilerin liderlik rolünün altını çizmiştir. İşletmenin kapatılmasından daha az kötü olduğu için idarenin işi yoğunlaştırmasına razı olunmasına karar verenler bu işçilerdi. Ancak Haraszti kitabında neredeyse tünüyle "çevresel" bir işçi olarak yaşadığı kişisel deneyimleri üzerinde durmuştur. Diğer taraftan, Lajos Hethy ve Csaba Mako'nun o dönem (1969) Macaristan'ının en iyi işleyen ve dinamik bir şekilde gelişen mühendislik şirketlerinden biri üzerine yaptıkları çalışma, tamamlayıcı bir portre sunmaktadır.[72] İnceledikleri birim tren vagonları üretiyordu. 1969'da birim yaklaşık dört yüz işçi istihdam etmiş ve üretimde kademeli bir gerilemeye maruz kalmıştır. Tıpkı Kızıl Yıldız'da olduğu gibi, burada da devlet sübvansiyonları geri alınmıştı ve idare üretimi yoğunlaştırmaya çalışıyordu. 1969 yılında parça başı ücretler iki kat kesilmiş ve böylelikle nihai ücret yüzde yirmi oranında düşmüştü.

Çalışmanın başlıca odağı altmış işçinin kaplama tabakalarını düzlemek için durmaksızın çalıştığı son işlem birimiydi. İşçilere toplu bir parça başı ücret sistemine göre ücret ödeniyor olmasına karşın, atölye bir yanda yaşlı ve daha deneyimli işçiler, diğer yanda genç ve daha az deneyimli işçiler olmak üzere iki düşman gruba ayrılmıştı. Çıkar karşıtlığı işçilerin ödeme sistemine verdikleri tepkiler eksenliydi. Bir dayanışma grubu oluşturmuş olan yaşlı işçiler idareden maddi ödünler veya daha esnek parça başı ücretler koparmak için iş yavaşlatırken, genç işçilerden oluşan grup emeğin ödülünde artış için mücadele etmek yerine olası ücret kesintilerine bakmaksızın kısa vadede kazançlarını maksimize etmeye odaklanmış durumdaydı. İki karşıt grubun oluşumunu kısmen de ücret yapısı, özellikle de temel ücretteki kıde-

pitalizmde artığın dağıtımındaki belirsizlik ve sınıf toplam özelliği daha çok işletmeler, yani "rekabetçi" ve "tekelci" sektörler *arasındaki* piyasa ilişkileri düzeyiyle deneyimlenir ve aşılır.

[72] Lajos Hethy ve Csaba Mako, "Obstacles to the Introduction of Efficient Money Incentives in a Hungarian Factory", *Industrial and Labour Relations Review*, no. 24, 1971, s. 541-553; "Work Performance, Interests, Powers and Enviroment", *The Sociological Review Monograph*, no. 17, 1972, s. 123-150; ve "Labour Turnover and the Economic Organization: Sociological Data on a Approach to the Question", *Sociological Review*, no. 23, 1975, s. 267-285; ve Csaba Mako, "Shopfloor Democracy and the Socialist Enterprise", University of Turku, Department of Sociology and Political Research, Sociological Studies A:3, 1978.

me dayalı artışların on-on iki yıllık hizmet sonrasında durduruluyor olması durumu şekillendiriyordu. Yaklaşık olarak otuz yaşını geçen işçiler ücretlerini artırmak için alternatif stratejiler geliştirmek, yani primler, fazla mesailer ve daha esnek parça başı ücretlendirmeler için uğraşmak zorundaydılar. Daha da önemlisi, iki grubun ekonomik gereksinimleri birbirinden tümüyle farklıydı. Yeni yeni aileler kurmakta olan genç işçiler özellikle ev satın alma ya da inşa ettirme gibi ağır masraflarla karşı karşıyaydılar. Üretimi kısıtlama eyleminin maddi sonuçlarına katlanabilecek durumda değillerdi ve dolayısıyla gelecekteki kazançlarından fedakârlık etmek pahasına acil kazanca odaklanmak zorunda kalıyorlardı. Büyük masrafları geride bırakmış, çocukları büyümüş, eşleri muhtemelen ücret ya da başka bir gelire sahip olan yaşlı işçiler gelecekteki bir gelir artışı ümidiyle ücretlerdeki ciddi ve fakat geçici kesintileri daha kolay göğüsleyebiliyorlardı.

Birleşik bir stratejinin oluşumu için verilen mücadelede kazanan, daha kıdemli işçiler arasındaki dayanışma oluyordu. Örneğin, Nisan, 1968'de, idare tarafından teklif edilen iş daha kolay oranlar içeriyor olmasına karşın, bir bütün olarak çalışma grubunun randımanında hızlı bir düşüş yaşanmıştı: Mart ayında saatlik 10.1 forint olan ortalama ücretler Nisan ayında 6.8 forinte düşmüştü. Genç işçiler ile yaşlı işçiler arasındaki gerilim, yaşlı işçilerin iş yavaşlatmaya gidip fazla mesaiyi reddetmesi üzerine iyice tırmanmış, sendika ve parti başlangıçtaki çalışma düzeyini tekrar sağlama çabasıyla idarenin yanında tartışmaya dâhil olmuştu. Birkaç işçinin şirketten ayrılmaya çalışması, transfer talebinde bulunması veya hastalık izni alarak işe gelmemesiyle beraber, idare paniğe kapılarak acımasızca duruma müdahale etmiş ve fakat bunun randıman düzeyinde ciddi bir etkisi olmamıştı. Ancak tıkanıklık vagon üretiminin bütününü tehdit edecek boyuta ulaştığında, idare pes etmiş ve teşvik edici özel primler vermiştir. Yaşlı işçilerin oluşturduğu grup artık yoğun bir şekilde çalışmaya dönmüş, randıman düzeyini iki katı, hatta üç katına çıkarmış ve saatlik ortalama ücretlerini 17 forintin üzerine çekmişti. Fakat Ekim, 1969'da yaşlı işçiler ücret hadlerinde Kasım ve Aralık ayı üretimlerine dayanılarak kesinti yapılacağı duyumunu alınca, buna yeni bir iş yavaşlatmayla yanıt vermiş ve diğer birimleri vuran norm revizyonlarından başarılı bir şekilde kurtulmayı bilmişlerdi.

Hethy ve Mako'nun üzerine çalıştığı vagon işletmesinin fabrika aygıtları Kızıl Yıldız'daki fabrika aygıtlarıyla oldukça benzerdi. Sendika, parti ve idarenin yekpare birlikteliği karşısında denge sağlayacak resmi bir güç yoktu. Sendika yetkilisinin şirket kârındaki payı yönetim kademesininkine kabaca eşitti. Sendika sekreterliği ve başkanlığı makamlarında ustabaşılar bulunuyordu ve tahmin edileceği üzere, sendika idarenin ücret hadlerini düşürme stratejilerini tamamen onaylıyordu. Beş üyeden oluşan parti komitesinin tamamı işyerinin gözetimiyle görevli olanlar arasından geliyordu. Fakat yine de bu aygıtlar iki farklı tepki göstermişti. Genç işçiler Kızıl Yıldız'daki operatörlerinkine benzer bir tepki veriyorlardı. Ödeme sistemi, ailelerinin refahını işyerinde gösterdikleri çabaya bağlıyordu ve dolayısıyla gelecekteki potansiyel kazançları için mevcut kazançlarından fedakârlık yapmaya hazır değillerdi. İşe dönük bireyci yönelimleri ve diğer işçilerden rekabetçi bir şekilde izole olmaları sonucunda kendilerini idarenin saldırgan ve keyfi müdahaleleri karşısında savunmasız bir halde bulmuşlardı. Gelecekteki çıkarları esasen daha deneyimli, daha vasıflı ve mevcut gelirlere daha az bağımlı olan ve dayanışmacı bir sosyal ağ kurmuş olan yaşlı işçiler tarafından korunuyordu. Kıdemli işçiler yerlerinin doldurulamaz oluşlarından ve de üretim sürecinin bütününde idareyi tehdit altında tutabilecek tekelci bir konumda olmalarından yararlanıyorlardı. Üç iş yavaşlatma eylemi idareyi önemli ödünler vermek ve normlarda planlanan hamlelerden vazgeçmek zorunda bırakmıştı.

Hethy ve Mako belli işçilerin idari saldırganlığa direnebilme ve isteklerini aksi halde işin yoğunlaştırılmasına yenik düşecek olan diğer işçilere dayatabilme kapasitelerini aydınlatarak Haraszti'ye güçlü bir düzeltme getirmektedir. Üretim bölümünde gelişen dayanışma Kızıl Yıldız'ın makine fabrikasındaki atomizasyondan oldukça farklıdır. Fakat Hethy ve Mako aynı işletmedeki diğer grupları da incelemiş ve bunların norm revizyonları karşısında çok daha güçsüz ve savunmasız olduklarını görmüşlerdir.[73] Bu gruplara ya gelecekteki kazançları pahasına bile olsa kısa vadede kazançlarını maksimize etme hevesinde olan daha az deneyimli genç işçiler egemendi ya da birbirinden izole ve dolayısıyla birleşik bir direniş başlatamayan işçilerden oluşuyorlardı.

[73] Hety ve Mako, "Obstacles to the Introduction of Efficient Money Incentives".

İşletme içinde merkez ve çevrenin gelişmesini bağımsız bir sendikanın eşitleyici etkisinin bulunmayışı da kolaylaştırmıştır. Sendikalar sadece idari görevlilerin hâkimiyetinde olup dolayısıyla idareye karşı bir tutum sergilemez durumda değillerdi, bunun da ötesinde genellikle yetki ve kaynakların işçiler arasında eşitsiz bir şekilde dağıtılmasını da destekliyorlardı. Bu nedenle, parti ve sendika görevlileri orantısız bir şekilde "merkez" işçiler arasından çıkmaktaydı.[74] Ortalama ücret düzeyi veya ücret fonunun merkezi olarak belirlenmekte oluşu da işletme içindeki ikili üretim siyasetinin yeniden üretimini destekliyordu.[75] Bu, bir işçi grubuna bahşedilen ödünlerin diğer işçi grubu pahasına olması anlamına gelmektedir.

Gördüğümüz üzere, ortalama ücretlerin merkezi olarak belirlendiği bir ortamda Yeni Ekonomi Mekanizması kâr paylaşımı şemaları aracılığıyla işçiler ile idarenin işbirliğini teşvik etmeye çalışmıştır. Gerçekte, kârın yeniden dağıtımı kısıtlamalarla öylesine sınırlanıyor ve baltalanıyordu ki işçi gelirlerinde çok az farklılığa yol açıyordu. Dahası, işgücü kıtlığı nedeniyle işgücü hareketliliği üzerindeki bütün kısıtlamaların kaldırılması ve tarım kooperatiflerinin yardımcı tesisleri ve küçük fabrikaların pek çoğunda daha yüksek ücretler veriliyor oluşu devlet işletmelerinin özellikle vasıflı işçileri ellerinde tutmalarını güçleştirmişti. Bu nedenle, salt ortalama ücret düzeyinin düşürülmesi amacıyla vasıfsız işçiler işe alınıyor ve böylece daha sabit vasıflı işçilere daha yüksek ücretler teklif edilebiliyordu. Daha genel anlamda, idare teşvik edici planları, örneğin kilit önemdeki işçilere daha kazançlı parça başı ücret hadleri tahsis edecek şekilde manipüle edebiliyordu.[76] Buna ek olarak, merkez işçiler daha fazla fazla-mesai

[74] György Sziraczki, "The Development and Functioning of an Enteprise Labour Market in Hungary", *Economies et Societes*, no. 3 ve 4, 1983, s. 540-543.

[75] Marrese, agy. Istvan Gabor kooperatif çiftliklerinde ortalama ücretlerdeki devlet denetiminde ve devlet işletmelerindeki ortalama ücret maliyetlerindeki devlet denetiminde ikincisini birincisine taşeronlaştırmaya teşvik ettiğinin altını çizmektedir ("The Second Economy and Its 'Fringes' in Hungary form the Late Sixties up to the Present", Hollanda Institute of Advanced Study'nin düzenlediği Uluslararası Gözlemdışı Ekonomi Konferansı için yazılmış olan yayınlanmamış metin, 1982, s. 23-24). Bu tür taşeronlaştırmalarla ücret maliyetlerinde gerçekleştirilen tasarrufun bir kısmı kamu işletmesindeki kalan işgücünün gelirini artırmada kullanılmıştır.

[76] Parça başı ücret sistemleri devlet sosyalisti işletmelerin idarecilerine iki açıdan cazip gel-

alabiliyor veya yaptıkları işler kötü çalışma koşulları için verilen tazminatları içerecek şekilde yeniden tanımlanıyordu. Bu ödünler, ister enformel bir pazarlık sonucunda isterse işbirliğini sağlamak için rüşvet olarak veriliyor olsun, malzemelerin, makinelerin ve imal edilen ürünlerin yapı ve akışında düzensiz değişikliklerin olduğu bir ortamda kilit önemdeki belli işçilerin gücünün tanınması ve kabul edilmesi anlamına geliyordu. Merkez işçilere verilen bütün bu ödünler tek umutları daha iyi bir iş bulmak için işten ayrılmak veya merkez işçi statüsüne terfi etmek olan çevresel işçilerin pahasınaydı.

İşgücünün Yeniden Üretimi

İşletme içinde çevre ve merkezin gelişmesi emek sürecinin belirsiz ve sürekli değişen karakterine, ücret düzeyleri üzerindeki merkezi de-

---

mektedir. Birincisi, bunlar garanti bir asgari ücret olmadığı ve norm revizyonları keyfi olduğu müddetçe ücret güvencesiz istihdam güvencesinin etkileriyle mücadele etmektedirler. Kirsch'e göre, 1957 öncesi Sovyetler Birliği'nde her iki durum da mevcuttu ve dolayısıyla kaytarma ve kota kısıtlaması emek pazarlığını kontrolüne almaya çalışan işçilerin beyhude çabalarıydı (L. Kirsch, *Soviet Wages*, Cambridge, Massachusetts 1972, s. 17). Buna karşın, Kirsch aynı zamanda işçilere eski oranları muhafaza etmeye çalıştıklarından alışılagelen Şubat ayı norm revizyonları öncesinde yaşanan yıllık üretim kısıtlama krizlerine de işaret etmektedir (s. 45). Kirsch 1957 ücret reformları sonrasında avanta işleri sinir bozucu işlere dönüştüğünde –parça başı ücrete çalışan bir işçinin kabusu– işçilerin havlu attığını ve mücadeleyi bıraktığını ortaya koyan çalışmalardan alıntılar yapmaktadır. Bu, devlet norm belirlenmesinin merkezileştirmesini başardığı sürece gerçekleşmesi muhtemel olandı. Normların merkezi olarak belirlenmesi parça başı ücret sisteminin ikinci işlevinin altını oymak tehlikesini beraberinde getirmiştir. "Sovyet endüstrisindeki teşvik oranlarının geniş kapsamının temel nedeni ve gerekçesi emek piyasası koşullarıdır. Her iki ekonomide de görece 'serbest' içsel emek piyasaları mevcuttur. ABD'de bir firma genel anlamda ücret oranlarını yerel kıtlık koşullarına uygun olarak düzenleyebilmektedir. Bu çalışma boyunca süregelen temalardan biri, bu tür bir düzenlemenin Sovyet işletmesi açısından büyük ölçüde teşvik ödemelerinin dağıtımı sayesinde başarılması gerektiğidir. Bu nedenle, farklı teşvik sistemlerinin yaygın bir şekilde uygulanması aksi halde sabit kalacak ücret idare sistemine esneklik kazandırmaktadır. Bu esnekliğin en önemli kaynağı norm düzenleme alanı içindedir" (Kirsch, s. 43).

İdare norm düzenlemesini kontrolünde tutabildiği müddetçe kilit işçiler esnek oranlarla ödüllendirilebilmekte ve böylece bunların kazançları kolayca artırılabilmektedir. 1957 reformları "ampirik istatistiki" normların (yani, bir önceki çaba düzeylerini baz alan normların) yerine "bilimsel teknik" norm belirleme yöntemlerini getirmeye çalışmıştır. İşletme idaresinin özerkliğine yönelik bu saldırı sert bir direnişle karşılaşmıştır. Merkezileştirme makine operatörleri örneğinde olduğu gibi belli başarılar elde etmiş olsa da, bunun sonucunda ortaya çıkan işçi azlığı üretimde tıkanıklığa ve merkezi denetimde kaçınılmaz bir gevşemeye yol açmıştır. Bulganin'in bu reformlar öncesindeki döneme ilişkin olarak yorumladığı üzere, "Normlar... artık kazançları belirlemiyordu, bilakis uygun seviyelerde kazançları sunacak düzeyde belirleniyordu" (Kirsch, s. 46).

netime ve bağımsız sendikaların düzeyleyici etkisinin bulunmayışına hayati bir şekilde bağımlıdır. İşçilerin pazarlık gücü vasıf ve deneyimin yanı sıra üretim sürecindeki konumlarından da ciddi ölçüde etkilenmektedir. Dolayısıyla, kısa vadedeki kazanca daha az bağımlı olan yaşlı işçiler acil nakide ihtiyaç duyan genç işçilere kıyasla çaba kısıtlaması noktasında daha güçlü bir konumdaydılar. Başka bir ifadeyle, işçilerin pazarlık gücünü önemli ölçüde işletmenin, emek gücünün yeniden üretimi üzerindeki denetim derecesi belirliyordu. İşgücünün yeniden üretimi işletmenin denetiminden ne kadar bağımsızsa, işçilerin idari saldırılara direnme kabiliyeti de o kadar yüksek oluyordu.

Erken ("liberal", "rekabetçi") kapitalizmden ileri ("tekelci") kapitalizme geçişin, işgücünün yeniden üretiminin emek sürecinden ayrılmasını da içerdiğini daha önce gördük. İş dışı geçim işyerindeki performanstan bağımsız bir şekilde devlet tarafından verilen yardımlarla güvence altına alınırken, keyfi işten çıkarmalara karşı basit bir koruma da oluşmuş ve işyerinde gösterilen çabadan bağımsız olan belli bir asgari ücret düzeyi garanti altına alınmıştır. Bu durum üretim siyasetinde de bir geçişi, zorun rızaya baskın geldiği despotik rejimlerden rızanın zora baskın geldiği hegemonik rejimlere geçişi beraberinde getirmiştir. Aynı zamanda, firmalar arası rekabetin diktatoryal iş düzenlemelerine zorladığı ve işgücü karakterinin –genellikle kadınlar siyahiler ve göçmenler– bu tür bir düzenlemenin uygulamaya konmasına izin verdiği ileri kapitalizmin belli sektörlerinde bir "piyasa despotizmi" yapısı oluşturulmuştur. Peki, devlet sosyalizmi altında da üretim siyasetinde benzer türden dönüşümlerin izini sürmek mümkün müdür? Göreceğimiz üzere, burada işgücü yeniden üretiminin emek sürecinden ayrılmasına yol açan şey, gelişen devlet müdahalesi tarafından piyasanın düzenlenmesi ve etki alanının sınırlanmasından ziyade piyasa güçlerinin *serbest bırakılması* ve devlet müdahalesinin *geri çekilmesidir*.

Yaygın kalkınma döneminde, işletmelerin ücretlere ek olarak barınma ve diğer yardımları tahsis etmesi daha muhtemel olmuştur. Kanunlar emek hareketliliğini işçilerin keyfi olarak işten ayrılmalarını engelleyecek ve "mazeretsiz" işe gelmemeleri cezalandıracak şekilde düzenlemiştir. Hanelerin iki ya da daha fazla sayıda ücretli çalışan

barındırması daha az olası kılınmış ve ikinci ekonomi kaynaklı gelir daha da sınırlanmıştır. Yoğun kalkınmaya geçişle ve özellikle de ekonomik reformlardan bu yana, işgücünün yeniden üretimi işletmenin kontrolünden giderek daha bağımsız olmaya başlamıştır. Devletin barınma ve sosyal yardım tahsisi eskiden kıdemlilik ve vasıflılıkla ilişkilendirilmekteyken, artık bunların dağıtımı belli işletmelerde çalışıyor olmakla daha az ilişkili bir hale getirilmiştir. Ayrıca, vasıfsız ve yarı vasıflı işçiler için kentlerin dış mahallelerine inşa edilen aile konutlarının gelişmekte olduğunu da görmekteyiz.[77] İşçilere bir işletmeden bir başka işletmeye geçme konusunda sınırsız imkânlar sunulmuştur ve son on yıl boyunca yürürlüğe konan mevzuat işgücü devrinin azaltılmasında büyük ölçüde etkisiz kalmıştır.[78] Kadının ücretli işgücüne katılımındaki artışla beraber birden çok ücretli ferdin bulunduğu aileler çoğalmış ve böylece artık işçiler, aile kamu sektöründen bütünüyle ayrılmaksızın da gelirlerinin azalması pahasına işten ayrılabilir veya çaba kısıtlamasına gidebilir bir konuma gelmiştir. Eskiden emek arzı fazlası olurken artık mevcut ücret düzeylerinde giderek yoğunlaşan bir emek kıtlığı ortaya çıkmış ve işçi bulabilmek için birbiriyle yoğun bir rekabete girmiş olan işletmeler çeşitli biriktirme yöntemlerine başvurmak zorunda kalmışlardır. Son olarak, ikinci ekonomi olarak ifade edilen alan, kapsamının daraltılmasına dönük olarak 1970'lerin ortalarında gösterilen çabalara rağmen, reformlardan bu yana gelişmeyi sürdürmektedir. Daha yakın dönemde ise, 1980'lerden beri devlet, yararlarını açıktan kabul edip pek çok kurumuna yasallık kazandırarak ikinci ekonomiyi canlandırmaktadır.

Söz konusu iki dönemdeki üretim siyaseti biçimleri hakkında çok az karşılaştırmalı bilgiye sahip olmamıza karşın, yaygın kalkınma ya da ilkel sosyalist birikim döneminin, işçilerin direncinin Kızıl Yıldız'dakinden bile daha kısıtlı olduğu bürokratik despotizm biçimleriyle karakterize edildiğini düşünmek mümkündür. Reformlar işgücü kıtlığına tepki olarak emek piyasasını açmış ve böylece 1968'den 1969'a işgücü devri yüzde 74 oranında artmıştır.[79] 1971 yılında, Kızıl

[77] Szelenyi, *Urban Inequalities under State Socialism*, New York 1983, s. 58.

[78] Galasi ve Gabor, agy.

[79] Peter Galasi ve György Sziraczki, "State Regulation and Labour Market in Hungary betwe-

Yıldız'daki işçilerin çoğu, "göçebe kuşları"[80] cezalandırma çabalarına rağmen, işten ayrılma noktasında büyük imkânlara sahiptiler ve sosyalist sektör dışı faaliyetlerden gelir elde edebilmek açısından yirmi yıl öncesine nazaran çok daha iyi bir konumdaydılar. Şimdi, fabrika siyaseti üzerindeki etkilerini daha ayrıntılı bir şekilde değerlendirebilmek için "ikinci ekonomi"nin doğasını incelemek durumundayız.

İkinci ekonomiye dönük ilgi ilk olarak Sovyetler Birliği'nde sosyalist sektörle birlikte işleyen "enformel" ekonomik işlemlerin (karaborsa ve diğer renkli piyasaların) öneminin fark edilmesiyle başlamıştır. Batıda bunlar dağıtım ve üretim aracı olarak sosyalist planlamanın mantıksızlığını ve piyasanın üstünlüğünü kanıtlamak maksadıyla kullanılıyordu. Söz konusu kavram ampirik olarak en ayrıntılı biçimiyle, tahmin edileceği gibi Macaristan örneğinde değerlendirilmişti fakat daima birinci ekonomi ile ilişkili bir şekilde ve genellikle arta kalan bir kategori olarak tanımlanıyordu: "'İkinci ekonomi' ile, toplumsal olarak bütünlüklü şekilde örgütlenmiş dağıtım kanallarının dışında işlemekte olan gelirin yeniden dağıtım süreçlerinin yanı sıra çalışma kapasitesinin de toplumsallaştırılmış ekonomi sektörünün dışında kullanılma yollarını kastediyoruz."[81] Bu tanım dikkatleri ikinci ekonominin bağımsız dinamiklerinden, farklı kısımları arasındaki ilişkiden ve bu farklı kısımların birinci ekonominin farklı segmentleriyle olan ilişkisinden uzaklaştırmaktadır. Fakat Gabor ve diğerlerinin topladığı veriler ikinci ekonominin hatlarını açık bir şekilde gözler önüne sermekte ve kamu sektöründeki fabrika siyaseti üzerindeki etkilerini tahmin etme imkânı tanımaktadır.

Standart yorumlamalara[82] göre, ikinci ekonomi tarım alanlarında ve kooperatif işletmelerde yasal kılınmış özel üretimi ve perakende ticareti; doktorlar, avukatlar, öğretmenler ve mimarların enformel mesleki hizmetlerini; temizlikçiler, aşçılar, dikişçiler ve terzilerin kişisel hizmetlerini ve de araba tamircileri, boyacılar, musluk tamircile-

---

en 1968 and 1982", Uluslararası Emek Piyasası Segmentasyonu Çalışma Grubu Beşinci Konferansı'nda sunulan metin, Aix-en-Provence, 1983, s. 3.

[80] Harazsti, s. 16

[81] Istvan Gabor, "The Second Economy", *Acto Oeconomica*, Cilt 22, no. 3-4, 1979, s. 291.

[82] Gabor, "The Second Economy and Its 'Fringes' "; Marrese, agy.

ri, elektrik teknisyenleri ve marangozların bakım-onarım hizmetlerini de içermektedir. Bütün bu işlemler sosyalist sektörün dışında gerçekleştirilebilmektedir. Bu aynı hizmet personeli sosyalist sektör içinde bahşiş, vicdani bağış ve rüşvet alabilmektedirler ki yine bu da ikinci ekonominin bir parçası olarak değerlendirilmektedir. Son olarak, bir de yasadışı bir şekilde kamu malını şahsi ekonomik faaliyetleri için kullananlar ve zimmetine geçirenler mevcuttur.

Bu tür analizlerde kritik unsur devletle kurulan ilişkideki farklılıktır. Devlet birinci ekonomide üretimi yönetirken, ikinci ekonomide diğer şeylerin yanı sıra ücretli işçi istihdamı ve sermaye birikimine sınırlamalar getirerek üretimin dış koşullarını düzenlemekle yetinmektedir. Gerçekte devlet, sosyalist sektöre tabi olan iki üretim tarzının yeniden üretiminin koşullarını sağlamakta ve teşvik etmektedir. Bir yanda kendi hesabına çalışmaya dayalı küçük meta üretimi söz konusuyken, diğer yanda aksi halde satın alınması gerekecek olan tüketim mallarının bunları tüketen aile birimleri tarafından üretilmekte olduğu ev içi üretim tarzı söz konusudur. Bahşiş ve rüşvet ya da Hegedüs ve Markus'un ifadesiyle iyi niyetin satın alınması karşılığı verilenler de dâhil olmak üzere, [ücretli] emekten türetilemeyecek olan geliri ve tahsis edilmiş kamu mülklerinden sağlanan geliri artığın kamu sektöründen küçük meta üretimi veya ev içi üretime *transfer edilmesinin* özel yolları olarak değerlendirmek mümkündür.

Göreceğimiz üzere, bu üretim sistemlerinden birine ya da diğerine katılım ve keza bunlar arasındaki geçişler, kamu sektörü içindeki idari saldırılara dönük özgün tepkileri biçimlendirmektedir. Ancak söz konusu ikinci ekonomi faaliyetleri aynı zamanda birçok yönden kamu sektörüne bağlıdır. İlk olarak, bir kamu işletmesinde istihdam edilmek işçilere, ikinci ekonomide tam zamanlı istihdam edilmiş kişilerin sahip olamadığı güvenceli istihdamın yanı sıra birtakım sosyal yardımlar sunmaktadır. İkincisi, küçük meta üretimi ve ev içi üretim çoğunlukla kamu sektöründen malzeme arzına bağımlıdır. Ve son olarak, ikinci ekonomiye ilişkin devlet düzenlemesinde öylesine keyfi değişiklere gidilmekte ve bir gün önce yasak ve tehlikeli olan bir şey bir diğer gün yasal ve güvenilir tutulabilmektedir ki salt güvenlik nedeniyle birinci

ekonomiye katılım şarttır. Bu durum aynı zamanda özel sektörde "çabucak zengin olma" felsefesini beraberinde getirmektedir, zira uzun vadeli yatırımlar, yenilikler ve sair fazlasıyla risklidir. Ortaya çıkan sonuçlardan biri de, birinci ekonomi ile ikinci ekonomi arasında, sadece sınırlı ve son on yılda daha da azalan sayıda kişinin birinci ve ikinci ekonomideki istihdam olanaklarını değişmeli olarak kullanabildiği bir "ikili istihdam" veya *paralel* katılım fenomeni olmuştur. (Emekliler bu kuralın bariz istisnalarıdır.) Dolayısıyla, ikinci ekonomiye katılım birinci ekonomideki işçiler arasında oldukça yaygındır. En genel haliyle hem gelir getiren hem de gelir getirmeyen üretim faaliyetlerini içerecek şekilde tanımlandığında, Macaristan'daki ailelerin tahminen yüzde 75'i ikinci ekonomiye katılmaktadır. Yine, bu ücretli çalışanların birinci ekonomideki rutin sekiz saatlik mesailerinin dışında bir buçuk, iki saat de ikinci ekonomideki üretimde çalıştığı tahmin edilmektedir.

Ekonominin bütünü açısından bakıldığında, küçük meta üretimi ve ev içi üretim hizmetler ve tüketim mallarının tedariğindeki boşluğu doldurmaktadır. Bunlar gayrısafi milli hasılanın yaklaşık yüzde 15 ile 20'sini oluşturmaktadır ve küçük ve verimsiz kamu işletmeleriyle rekabette özellikle etkilidirler. Küçük meta üreticileri hızla ve daha ucuza mal ve hizmet sunabilmektedir. Küçük meta üretimi kendi işini yapmayı içerdiğinden, ödül emeğe orantılıdır ve işletmeler maliyete duyarlıdır, yani kârlı olmak zorundadır. Tahminlere göre, ikinci ekonomide sarf edilen emek süresinin kamu sektöründe sarf edilen emek süresine oranı 4'e 22 iken, gelir oranı 9'a 22'dir.[83]

Küçük meta üretimi ve ev içi üretimin devlet tarafından tanınmasının, merkezi olarak belirlenen ücret düzeyleri üzerinde de bir etkisi mevcuttur. Ücretler işgücü yeniden üretiminin maliyeti bazında hesaplandığından, ikinci ekonomi ücretlerin artış oranları üzerinde bir fren görevi görmektedir; zira artık bütün ailelerin gelirlerinin en azından bir kısmının ikinci ekonomiden kaynaklandığı kabul edilmektedir. 1979'dan itibaren ikinci ekonominin yeniden genişlemesiyle beraber, reel ücretlerin artışı durmuştur.[84] Aynı zamanda, küçük

[83] Gabor, "The Second Economy and Its 'Fringes' "

[84] Galasi ve Sziraczki, s. 3.

meta üretiminin büyümesi ve özellikle de son onyıldaki kutuplaşması, sosyalist sektördeki artan ücret eşitlenmesine rağmen gelir eşitsizliklerini artırmıştır.

Daha önce de belirttiğimiz üzere, alternatif gelirlerin varlığı kamu sektöründeki belli işçilere idare karşısında daha büyük bir pazarlık gücü vermiş ve esasen üretimi kısıtlama (çabayı sınırlama) noktasında cesaretlendirmiştir, dolayısıyla ekonomik teşvikler daha az etkili olmaktadır. Fakat işgücünün tamamına dönük genellemeler yapmamaya dikkat etmeliyiz. İşçilerin ikinci ekonomiye erişimlerindeki eşitsizliği de hesaba katmak zorundayız. Şüphesiz ki bütün işçiler küçük meta üretimiyle meşgul değillerdir ve ev içi üretime dâhil olan işçilerin çoğu gelir üzerinde ek bir yükle karşı karşıyadır. Hangi işgücü sektörlerinin ikinci ekonominin hangi segmentlerinde faal olduğunu bilememize karşın, endüstri ve inşaat sektörlerindeki işçilerin sadece yüzde kırkının buna erişimi olduğunu biliyoruz. Peki ya geri kalan yüzde altmış? Diğer aile fertlerinin ikinci ekonomiye erişimi olasıdır. Yine de, kamu sektöründeki ücretler şayet küçük meta üretimine ulusal düzeyde ortalama bir katılımla bağlantılıysa, birilerinin pazarlık gücü artarken, birilerininki azalacak ve ekonomik teşvikler birileri için daha etkiliyken, birileri için daha az etkili olacaktır.

Küçük meta üretimine erişimi olmayan işçiler kimlerdir? İkinci ekonomiye katılımda yaşam döngüsüne bağlı farklılıklar olduğunu hâlihazırda görmüştük. Genç işçiler şiddetli bir barınma kıtlığı ve kendilerine karşı ayrımcılık yapan bir dağıtım sistemiyle karşı karşıyadırlar. Kendi evlerinin inşasına başlamak dışında bir seçenekleri yoktur ve bu evlerin tamamlanması belki on yıl, belki daha da uzun bir süre alabilecektir.[85] Bu zaman zarfında da ailelerinin geçim maliyetini karşılamak durumunda kalacaklarından, her ek katkı acilen ihtiyaç duyulan kimi metalara harcanacaktır. Bu işçiler çocuklarını yetiştirip evlerinin inşasını bitirdiklerinde, enerjilerinin çok daha fazla bir kısmını ev içi üretimden küçük meta üretimine doğru kaydırabilmektedirler. Sonrasında artık idari saldırılar karşısında daha güçlü konumda olacaklardır. Fakat küçük meta üretimine erişimi olmayan ve

[85] Haraszti, s. 119; Szelenyi, *Urban and Social Inequalities*, s. 121.

olmayacak olan ve fakat yine de ev içi üretime, özellikle de geçimlik tarımsal üretime mecburen katılan büyükçe bir işçi grubu mevcuttur. Bunlar köylerde yaşayıp kasabalarda çalışan ve dolayısıyla çalışmak için her gün köyle kasaba arasında mekik dokuyan işçilerdir.[86] Esasen, Macar işgücünün yarısı köylerde yaşamakta, kasabalara geldiklerinde çoğunlukla büyük pansiyonlarda veya yurtlarda kalmaktadırlar. Bu işçiler geçinebilmek için topraktan elde ettiklerine ek olarak sosyalist sektörden elde edecekleri gelirlere muhtaçtırlar.[87] Bunlar genellikle kamu sektörünün düşük ücretli işlerine mahkûmdurlar ve içsel işgücü piyasası daha yüksek kazançlı bir pozisyona geçebilmelerini engellemektedir. Kertesi ve Sziraczki bu grubu içsel misafir işçiler olarak adlandırmaktadır;[88] bu işçiler genellikle karayolu ve trenyolu inşası gibi geçici işlerde ve tarımda mevsimlik işçi olarak çalışmaktadırlar. Ayrımcı emek piyasası dağıtım mekanizmalarına maruz kalan işgücünün belirgin bir katmanını oluşturmaktadırlar. Büyük bir çoğunluğunu kadınlar ve Çingeneler oluşturmaktadır. Özetle, gelişmekte olan küçük meta üretiminin varlığı bazıları için olanaklar sağlasa da başka bazılarını gerçekten de işyerindeki performansa daha fazla bağımlı ve dolayısıyla daha önce açıkladığımız despotik üretim siyaseti karşısında daha savunmasız kılmaktadır.

Şayet analizim doğruysa, küçük meta üretiminin kamu sektörünün yanı sıra gelişmesi emek süreçlerindeki vasıf ve deneyim düzeyleri nedeniyle işçi sınıfında hâlihazırda var olan bölünmelere yenilerini eklemektedir. Bu iki bölünme dizisinin birbirini ne ölçüde güçlendirip birbiriyle ne ölçüde kesiştiği hâlâ incelenmeyi beklemektedir. Fakat analizimiz kamu işletmeleri arasındaki sektörel farkların hem işletme içinde gelişen farklılıklardan hem de ikinci ekonomiyle ilişkilere dayalı olarak gelişen farklılıklardan muhtemelen daha az önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Küçük meta üretimi ve ev içi üretimin

---

[86] G. Konrad ve J. Szelenyi, "Social Conflicts of Under-Urbanization", içinde M. Harloe, ed. *Captive Cities,* New York 1979, s. 157-174.

[87] C. Hann, *Tazlar: A Village in Hungary*, Cambridge 1980.

[88] G. Kertesi ve György Sziraczki, "The Structuring of the Labour Market in Hungary", Uluslararası Emek Piyasası Segmentasyonu Çalışma Grubu Oslo Konferansı'nda sunulan yayınlanmamış metin, 1982.

bir ikinci sonucu da bireycilik ve tüketimciliğin ileri kapitalist ülkelerdeki kadar yükselmesi olmuştur. Küçük meta üretimi memnuniyetsizlikleri politika yönde değil ekonomik yönde yönelten yeni bir hareketlilik kanalı, yeni bir edinim tarzı sunmaktadır. Ely Chinoy'un *The Automobile Worker and the American Dream*'de tasvir ettiği etkilerin tamamını içermektedir ve hepsinden ötesi, başarısızlığın mesuliyeti yeterince çaba sarf etmeyen bireye yüklenmektedir. Bu noktada artık bariz bir soru ortaya çıkmaktadır: Macaristan, Doğu Avrupa ülkelerini ne kadar temsil etmektedir? Atomizasyon, bireycilik ve bölünmenin Doğu Avrupa ülkeleri ve Sovyetler Birliği'ndeki işçi sınıflarının ayırıcı özellikleri ise, yakın bir geçmişte Polonya'da sergilenen sıradışı düzeydeki kolektif dayanışmayı nasıl açıklayacağız?

Devlet Sosyalizminde Sınıf Mücadeleleri

Buraya kadar, Macaristan'daki üretim siyaseti türlerini ve bunların belirleyenlerini değerlendirdik. Şimdi artık bunların sınıf mücadelesi açısından getirdiği sonuçları değerlendirmek durumundayız. Sınıf mücadelelerinin farklı ülkelerdeki özgün tezahürlerine geçmeden önce, devlet sosyalizminde sınıfın ne anlama geldiğini detaylıca açıklamak ve sonrasında genel sınıf mücadelesi biçimlerini ortaya koymak zorundayız. Son olarak ise, Doğu Avrupa'daki işçi sınıfı mücadelelerinde izlerini görebildiğimiz alternatif sosyalizm türlerini ele alacağız.

Sınıfın Şeffaflığı

İleri kapitalizmde karşılığı ödenmemiş emeğin varlığı birbiriyle ilişkili dört farklı şekilde gizemlileştirilmektedir. Birincisi, emek işgününün tamamının karşılığıymış gibi ücretlendirilmektedir; ikincisi, kâr piyasada gerçekleşmektedir; üçüncüsü, kâr yatırılmış sermayenin getirisiymiş gibi görünmektedir; dördüncüsü, üretim araçlarının mülkiyeti çalışmanın yönetiminden ayrılmaktadır. Kapitalist için sorun, gizlenmiş olanı, yani karşılığı ödenmemiş emeği güvenceye almaktır. Ayrıca, işlemin başarısı ancak olaydan sonra görülmektedir; kâr ancak metaların üretimi sağlanıp ücretler peşinen verildikten sonra elde edilmektedir. Başka bir ifadeyle, el koyma süreci üretim süreciyle aynı zamanda gerçekleşmekte ve dolayısıyla üretim süreci tarafından

maskelenmektedir. Bu nedenle, kâr yoksa işçilerin işi de yoktur, yani kapitalist el koymada işçilerin çıkarı vardır.

Devlet sosyalizminde üretim süreciyle el koyma süreci birbirinden ayrıdır. Karşılığı ödenmemiş emek şeffaftır. Sömürenler ile sömürülenler bir yanda yeniden bölüşümcüler ve bunların temsilcileri sınıfı, diğer yanda doğrudan üreticiler sınıfı şeklinde açığa çıkmaktadır. Bu durumda işçilerin firmanın başarısında belirgin bir maddi çıkarları kalmadığında, artık ürün sunmaları için işçilere ya baskı yapılmalıdır ya da rüşvet verilmelidir. Devlet üretim noktasında aynı anda hem sömüren ve ezen olarak, hem artığa el koyan hem de üretimi düzenleyen olarak bulunmaktadır.

İleri kapitalizmde ve devlet sosyalizminde üretim siyasetinin ve devlet siyasetinin bu ayırt edici özellikleri sınıf mücadelesinin karakteristik biçimlerini meydana getirir. İleri kapitalizmde işletmelerdeki mücadeleler diğer işletmelerdeki mücadelelerden ayrıktır ve firmanın ayakta durmasına dayanan sınırlar içinde örgütlenir. Ancak istisnai koşullarda mücadeleler daha geniş politik alanlara sıçramaktadır. Devlet sosyalizmindeyse, işletmelerdeki mücadeleler aynı zamanda devlete karşı mücadelelerdir, zira fabrika aygıtları aynı zamanda devlet aygıtlarıdır ve devlet ücret ve hizmetlerin yeniden bölüşümcüsü ve fiyatları düzenleyici olmasının yanında şeffaf bir şekilde artık ürüne el koyandır. Ayrıca, doğrudan üreticiler kolektif bir toplumsal çıkara sistematik bir şekilde zorlanmadığı sürece, mücadeleleri de sadece baskı yoluyla veya ödün dağıtımıyla sınırlandırılabilmektedir.

İki sistemde ortaya çıkan bilinç türleri hakkında ne söyleyebiliriz? Braverman kapitalist emek sürecinin temel eğilimini tasarım ile uygulamanın birbirinden ayrılması olarak tanımlamıştı. Fakat bunu yaparken üretimin öznel momentine değil, sadece nesnel momentine atıfta bulunduğunu açıkça belirtmişti. Hegemonik rejimde dolaysız üreticilerin gündelik deneyimi, çıkarları herkesin çıkarı olarak sunulan sermayenin tahakkümü altındaki bireyin bağımlılığıdır. Dolaysız üretici emek süreci içine diğer sınıfa muhalif bir sınıfın bir ferdi olarak dâhil edilmemektedir.

Devlet sosyalizminde tasarım ile uygulamanın ayrılışının nesnel gelişimi, bir bütün olarak topluma doğru öznel uyumlanmanın zemini halini almıştır. Tasarım ve uygulama emek sürecinin gelişimini veya dolaysız üreticinin tarihsel deneyimini kavramayı sağlayan kategorilerden çok daha fazlası halini almıştır. Tasarım ve uygulama sınıf yapısının belirleyici unsurları halini almıştır. Tasarlayıcılar veya planlamacılar, ortak çıkarı sözümona çok daha üstün şekilde kavrıyor oluşlarıyla gerekçelendirilen tahakküm ve sömürünün aleni failleridirler. Uygulayıcılar ise planlama sürecine yalnızca sınıfını terk edip planlamacılara dâhil olarak katılabilecek olan dolaysız üreticilerdir. Sınıflar arasındaki bu kutuplaşma toplum genelinde olduğu gibi, fabrikada da -denetçilerin, ustabaşıların ve büro elemanlarının yeniden bölüşümü gerçekleştiren failler olarak politik açıdan özdeşleşmesinde- aynıyla mevcuttur. Buradan hareketle, Montias Doğu Avrupa'daki işçi grevlerine ilişkin yapılan bütün değerlendirmelerde açıkça belirtilmese de bulunan belirli bir şikâyete işaret etmektedir. Bu şikâyet, "fabrikalar ve tersaneleri yöneten idare ve yardımcı bürokrasinin sayıca şişmiş olması, işçilere istinaden çok fazla ücret alıyor olması ve tatil, hastalık izni ve diğer ayrıcalıklar şeklinde orantısız yardımlar alıyor olmasıdır. Szczecin tersanelerindeki bir işçi temsilcisi yetkililerin mavi yakalılar ile beyaz yakalılar ve idare için farklı çalışma koşulları oluşturarak insanları suni bir şekilde sınıflara ayırdığını iddia ederek bu meseleyi ideolojik bağlamda ortaya koymuştur."[89]

Szelenyi konut tahsisine ilişkin analizinde vasıfsız işçileri iki misli dezavantajlı konuma sokan sınıf ayrıcalıklarındaki aynı gelişmenin altını çizmektedir. Yeniden bölüşümcüler ve bunların temsilcileri mevcut konutların büyük kısmını almalarının yanı sıra bunları ciddi biçimde sübvanse edilen fiyatlarla almaktadırlar.[90]

Sınıf mücadeleleri uygulayıcıları tasarlayıcılarla doğrudan karşı karşıya getirmektedir. Sonuç olarak, dolaysız üreticiler tasarlayıcıların işlevleri hakkında bilinçlenmekte ve planlama işlevine el koyma,

---

[89] J. Montias, "Observations on Strikes, Riots and Other Disturbances", içinde J. Triska ve C. Gati ed., *Blue-Collar Workers in Eastern Europe*, London 1981, s. 181.

[90] Szelenyi, *Urban Social Inequalities*.

toplumun yönetimini devralmayla ilgilenmeye başlamaktadır; ancak "artık ürünü, nasıl daha iyi dağıtılması gerektiğini bildiğini iddia edenler değil, onu üretenler idare etmelidir"[91] ilkesini henüz acemi bir şekilde dillendirmektedirler. Bu bilinç, fabrikaya sıklıkla nüfuz eden belirsizliklerin sonucunda çekirdek işçilerin kaçınılmaz olarak üretim üzerinde fiilen denetim uyguluyor oluşlarınca yükseltilmektedir. "Bürokrasi"ye kinleri sözde tasarlayıcıların herhangi bir şey tasarlamadığı, bu işin de aslında dolaysız üreticiler tarafından yürütüldüğü bilgisiyle daha da alevlenmektedir. Üretim noktası denetiminin bu tür biçimleri sadece ama sadece çekirdek işçilerdeki yararlılık hissini güçlendirebilmektedir. Bu durumda işçilerin, artığın üretimi ve bölüşümü üzerindeki denetimi ele geçirme şeklindeki bir sosyalist bilinç ve mücadeleyi yeniden yükseltmeleri ironik bir şekilde kapitalizmden ziyade devlet sosyalizminde daha muhtemeldir. Yani, bu tür denetim mücadeleleri devlet sosyalizminde sıklıkla görülür; belirlenmesi gereken şey, bu mücadelelerin farklı toplumlarda ve farklı dönemlerde aldığı biçimdir.

Sınıf Mücadelesi Çeşitleri

Hegemonik mücadeleleri bir rejim belli sınırlar içinde kalacak şekilde örgütlerken, bürokratik despotizm açık mücadeleyi *bastırır*. Haraszti tasarım ile uygulamayı yeniden birleştirme dürtüsünü içeren bireyselci bir tepkiyi anlatır. İşler arasında ele geçirdikleri zamanlarda işçiler, yararsız fakat hayalgücüne dayanarak tasarlanmış olan ve (hemen her zaman başkalarının yardımıyla) metal parçalarından yaptıkları "yönlendirme tabelası" üretmeye koyulmaktadırlar. Yönlendirme tabelaları bireyselleşmiş meta üretimindeki titiz emek karşısında bir antitezi (ve antipatiyi) açığa vurmaktadırlar. Onlar Marcuse'nin oyun olarak adlandırdığı şeyi temsil etmektedirler: "Oyun ve sergileme fikirleri üretkenlik ve performans değerlerinden tastamam uzak olduklarını artık göstermektedirler: oyun, tam da çalışma ve dinlencenin baskıcı ve sömürücü özelliklerini kaldırdığı için *verimsiz* ve *yararsızdır*; tek yaptığı gerçeklikle 'oynamak'tır."[92] Bu tür ütopik kaçış biçim-

[91] Konrad ve Szelenyi, *Intellectuals on the Road to Class Power*, s. 224.

[92] *Eros and Civilization*, s. 178.

leri kapitalizmde bir rol oynasa da, daha bütüncül tahakküm biçimlerinde çok daha sembolik ve güçlü bir biçim almaktadırlar.

Daha genel anlamda, Sovyetler Birliği'nin büyük bir kısmında olduğu gibi, baskının etkili olduğu yerde direniş bu tür bireycilik ifadeleri almaya zorlanır. Buradan hareketle, Zaslavsky sosyalist ilkel birikim dönemindeki baskıcı atomizasyonun 1950'lerde alkolizm, işe devamsızlık ve işçi devri gibi yeni "sapma" tezahürlerinin yolunu açtığını iddia etmektedir.[93] Ticktin, üretim kısıtlaması ve israf üretimini üretimin kontrolünü geri alma yönündeki mücadelelerinin işaretleri olarak görmektedir.[94] Ve Holubenko'ya göre, "Fabrikada sıkı çalışmama hakkı Sovyet işçilerin ellerinde kalan birkaç haktan bir tanesidir. Sovyet işçisi, bir Sovyet muhalifin ifade ettiği gibi, çalışma temposunu artırmaya dönük bütün çabalara karşı direnecek ve 'gizli bir mücadele verecektir'."[95]

İşçi sınıfına nüfuz eden atomizasyona rağmen, Sovyetler Birliği'nde grevler, isyanlar ve başka türlü toplu protestolar patlak vermektedir. Bunlara dair çok az bilgi edinebilsek de, Sovyet basınında ve yeraltı basınında tek tük göndermelere rastlanmaktadır. Tahmin edileceği üzere, grevleri körükleyen genellikle yiyecek kıtlığı, fiyat artışları gibi genel yaşam standartlarına dönük saldırılar ve "sosyal ücret"i verimliliğe bağlama girişimleri olmaktadır. Dolayısıyla, ortaya çıkan bu tür toplu seferberlikler çoğunlukla norm revizyonları veya konut yetersizliğinden kaynaklanmaktadır.

Holubenko'nun grevlere ilişkin mevcut açıklamalar üzerine yaptığı analizden çıkan sonuç, işçilerin düşmanlıklarını kendiliğinden iktidar koltuğuna, partinin yerel idare merkezlerine yönettiği yönündedir; burada tatmin olmadıklarında bölgesel ve hatta ulusal idare merkezini hedef almaktadırlar. İşçi sınıfı, iktidardaki kati yoğunlaşmanın ve gündelik hayatı şekillendiren organların ziyadesiyle farkındadır. Holubenko'nun verileri aynı zamanda grevlerin çok büyük bir sık-

[93] Zaslavsky, s. 198.

[94] H. H. Ticktin, "Towards a Political Economy of the USSR", *Critique*, Cilt 1, no. 1, Bahar 1973, s. 20-41.

[95] M. Holubenko, "The Soviet Working Class Opposition", *Critique*, no. 4, 1975, s. 22.

lıkla güç merkezlerinin uzağında ortaya çıkma eğiliminde olduğunu ortaya koymaktadır. Çevre bölgeler rejim açısından daha az stratejik önemdedir ve dolayısıyla daha az etkin bir şekilde inzibat altına alınmaktadır. Buralar aynı zamanda temel geçim maddelerinde kıtlık sıkıntısının yaşanmasının da daha muhtemel olduğu bölgelerdir. Fakat buralardaki karışıklıkların yayılması riski daha düşük olduğundan, grevler çok daha sert bir şekilde –çoğunlukla işçilerin vurulmasını dahi içermektedir– bastırılabilmektedir. Bunun aksine, büyük merkezlerde patlak veren grevlerde, devlet protestoları yatıştırmak için acil ekonomik ödünler vermektedir. Ve bunu grev liderlerinin acımasızca işkenceden geçirilmesi izlemektedir.

Günümüz Sovyetler Birliği'nde birleşik bir işçi sınıfı hareketinin gelişmesi imkânsızsa, ilkel bir sivil toplumun gelişmekte olduğu ve işçi örgütlenmelerinin yatay bağlar, yani bir işçi sınıfı topluluğu kurmayı başardığı herhangi bir yerde de ille de aynısının geçerli olması gerekmemektedir. Polonya ve Macaristan bu tür bir sivil toplumun gelişmekte olduğu ülkelere birer örnektirler fakat işçi sınıfı hareketliliğinin bu ülkelerden birinde mevcutken diğerinde mevcut olmamasını nasıl açıklayabiliriz? Bir önceki kısımda geliştirilmiş olan argümanlar işletmenin devletle ilişkisinin işçi sınıfı hareketlerinin ortaya çıkışı için son derece önemli olduğunu göstermektedir. Buradan hareketle, Macar işletmelerinin daha büyük bir özerkliğe sahip oluşu idareye, baskı ve ödünleri işçileri daha etkin bir şekilde bölecek ve en güçlü kesimlerin işbirliğini kazanacak biçimde bir araya getirme imkânı vermektedir. Polonya'da, daha yüksek olan merkezileşme seviyesi yöneten merkeze karşı daha birleşik bir muhalefet oluştururken idareye mücadeleleri organize etme ve önceden engelleme için daha az olanak tanımaktadır. Ekonominin öncelikli ve önceliksiz sektörlere ayrılması Macaristan'dakine kıyasla çok daha önemliyken, üretim siyasetinin işletme içinde çatallanması daha az önemlidir. Merkezileşme, işletmeler arasındaki gerilimi tırmandırarak ve de bir işletmedeki grevler, iş yavaşlatmalar ve üretim başarısızlıklarını ekonomi üzerinden yankılayarak Polonya ekonomisinde daha şiddetli kıtlıklar yaratmaktadır.

Üretim siyaseti biçimini değerlendirmede, fabrika ile devlet arasındaki ilişkiye bakmak yeterli midir? Macaristan ve Ponya'daki fabrika aygıtları ilkinde sınıf demobilizasyonunu, ikincisinde hızlı sınıf mobilizasyonunu açıklayabilecek kadar birbirinden farklı mıdır? İşçilerin işletme dışı ekonomik faaliyetleri ne kadar önemlidir? İşte size bariz farklılıklar. Polonya'da tarımda yaşanan yoğun özelleştirme kırsalda yaşayan toplulukların bir yanda bağımsız çiftçiler, diğer yanda köylü işçiler olmak üzere iki ayrı kutba ayrılmasına yol açmıştır.[96] 1962'de, kırsalda yaşayan ailelerin yüzde kırk ikisi ücretli emekleri karşılığında tarımsal üretimlerinin değerinin yüzde onundan azını alıyordu. Bu aileler endüstri sektöründen büyük ölçüde bağımsızdılar.[97] Diğer yandan, köylü işçiler, ücretli emekten elde ettikleri gelire takviye yapmak için tarım arazilerine bağımlı oldukları için çok daha güçsüz bir pozisyondaydılar. Bu kişiler sanayi işçisi olduklarında kentlerde yaşayan işçilere kıyasla daha düşük işçi devri oranlarına sahiptiler, yıl boyunca daha fazla çalışıyorlardı, daha az devamsızlık yapıyorlardı ve refah imkânlarından daha seyrek yararlanıyorlardı.[98] Buradan hareketle, endüstriyel işgücünün de toprakla daha zayıf bağı olan vasıflı işçiler ile vasıfsız ve yarı vasıflı köylü işçiler olarak kutuplaştığı kanısına varmak güç değildir. Şu halde, vasıflı işçiler tam da üretimde son derece önemli bir rol oynamaları ve aynı zamanda alternatif gelir kaynaklarıyla bağlarının koparılmış olması nedeniyle mi kolektif seferberliğe daha yatkındırlar? Macaristan'da, kooperatiflerin ve daha düşük bir düzeyde de devlet çiftliğinin egemenliği çiftçiler ile köylü işçiler arasında aynı kutuplaşmanın meydana gelmesine izin vermemektedir. Bunun yerine, kooperatifler işgücünün bütün kesimlerini tarımsal üretimde yarı zamanlı çalışmaya teşvik ederken, devlet diğer küçük meta üretimi biçimlerinin gelişmesine daha hoşgörülü yaklaşmaktadır. Sonuç, Polonya'daki gibi güçlü bir kolektif bilince sahip bir "geleneksel" işçi sınıfının Macaristan'da asla katılaşmamış olmasıdır.

[96] P. Lewis, "The Peasantry", içinde D. Lane ve G. Kolankiewicz ed., *Social Groups in Polish Society*, London 1973, s. 29-87; ve G. Kolankiewicz, "The New 'Awkward Class': The Peasant-Worker in Poland", *Sociologia Ruralis*, Cilt 20, no. 1-2, 1980, s. 28-43.

[97] R. Turski, "Changes in the Rural Social Structure", içinde J. Turowski ve L. Szwengrub ed., *Rural Social Change in Poland*, Warsaw 1976, s. 53.

[98] Kolankiewicz, s. 34.

Yukarıdaki değerlendirmelerimde, milliyetçilik, kilise ve popüler gelenekler ekseninde dönen geleneksel açıklamaların önemini bilinçli ve kasıtlı bir şekilde hafifsedim. Sivil toplumun gelişmesini işçi sınıfının mobilizasyonu için gerekli ve fakat Macaristan örneğinin açıkça gözler önüne serdiği üzere yeterli olmayacak bir koşul olarak görüyorum. Dolayısıyla, başka üretim tarzlarına erişimi çok daha kısıtlı olan Polonya işçi sınıfı bireysel hareketlilikten ziyade kolektif mücadeleler yoluyla ilerleme kaydetmeye çalışırken, Macar işçi sınıfının işletme özerkliği nedeniyle bölündüğü, başka üretim tarzlarına katılımı nedeniyle atomize olduğunu çekinerek ve de tereddütle varsayıyorum.

Önceden Fikir Veren Alternatif Sosyalizmler

Doğu Avrupa'yı nasıl bir gelecek bekliyor? Geçişteki en ilgi çekici girişimler Sovyet etki alanının çevresinde meydana gelmiştir. 1956 yılından sonra etkin hale gelen politik yatışma parti aygıtlarını reformist ve eski kafalı şeklinde yarılmasına neden olarak Doğu Avrupa'nın bütününde yankılanmıştır. Polonya'da, eski düzenin baskıcı politikalarına ve bunun Sovyetler Birliği'ndeki ekonomik ve politik çıkarlara tabiiyetine karşı yükselen bir muhalefet dalgasına dayanan yeni bir rejim iktidara sökün etmiştir. Macaristan'da, öğrenciler ve aydınların düzenlediği protestolar işçi sınıfını mücadelelerinin tetiklenmesinde parti aygıtlarındaki bölünmeyle birleşmiştir.[99] Devlet aygıtları çökmüş ve gerek merkezi idari düzeyinde gerek bölgesel düzeyde gerekse fabrika düzeyinde bir boşluk yaratmıştır. Rus tankları ülkeye girmişse de bu ancak ikili iktidar durumu ilan edildikten sonra gerçekleşmiştir. Kısa bir süre, işçiler işletmelerin denetimini ellerine almış ve işletmeler arasında tabandan yükselen ilkel bir koordinasyon inşa etmeye başlamışlardır. Embriyonik bir kolektif özyönetim sistemi kurulmuştur ancak işgal güçlerinin baskın varlığı tarafından ezilmiş ve ortadan kaldırılmıştır.

Macar fabrika işgalleri tırmanan bir işçi sınıfı hareketinden değil, devlet erkindeki iç bölünmeler ve çöküşten kaynaklanmıştır. 1956 (veya 1944) yılından 1970'e, 1976'ya ve bu tarihten de 1980'e kadar Polonya işçi sınıfında görülen yükseliş bütünüyle farklı bir gidişat izlemiştir. Ağustos, 1980'de, Gdansk'ta açıklanan yirmi bir talep

[99] Bill Lomax, *Hungary 1956*, London 1976.

arasında maddi ihtiyaçların karşılanması, bağımsız sendikalar kurma hakkı ve grev hakkı, parti ayrıcalıklarının kaldırılması ve basındaki sansürün sona ermesini içermekle birlikte, son derece ilginç bir şekilde, işçilerin özyönetimine dönük herhangi bir atıf içermemiştir. İşçi konseylerinin kurulması yönünde geçmişte girişilmiş çabalar bunların bir hile olduğunu, özellikle de işçiler merkezi iktidarları etkileyebilecek herhangi bir araca sahip olmadıklarında hiçbir somut ödünü güvenceye almayan gelgeç bir durum sunarak mevcut öfkeyi yatıştırmanın bir yolu olduğunu gözler önüne sermiştir. Hayati kararların tamamı fabrika dışında alınacaksa, işçilerin özyönetimi anlamsız bir hal almaktadır. Ayrıca, ortaya çıkışının ilk üç ayında Dayanışma, ekonomik kararların ve ekonomik koşulların kötüleşmesinin mesuliyetini almaktan kaçınarak hareketi bir sendika hareketi sınırları içinde kalmaya zorlayan bir "kendi kendini kısıtlayan devrim" formülünü benimsemiştir. Staniszkis'in ifade ettiği üzere, Dayanışma elde edilen herhangi bir kazanımı güçlendirebilecek ve muhafaza edebilecek yeni kurumlar oluşturmaktan kaçınırken eski rejime doğru pragmatik değil, köktenci bir yönelimi benimsemiştir.[100]

Ancak ekonominin felakete sürüklenmekte olduğu görüldüğünde, resmi rejim felç olmuş ve Dayanışma liderleri ile hükümet arasındaki görüşmeler tıkanma noktasına gelmiş, ekonomik reform ve işçilerin özyönetimi hedefleri hareket içinde destek bulmuştur. Fakat çok geçmeden işletme idarelerinin kim tarafından atanacağı ve kime karşı sorumlu olacağı noktasında parti ile ihtilafa düşülmüştür. Bir uzlaşmaya varılarak genel grevin önüne geçildiğinde ise o zamana kadar işçi sınıfının çok büyük bir kısmı hâlihazırda demobilize edilmiş ve Dayanışma'nın işçi üyeleri ile liderliği arasında bir gedik oluşmuş durumdaydı. Tabandan gelen bir kolektif özyönetim sistemi inşa etme çabaları, böylesi bir iktidar devrinin tehdidi altında olan Dayanışma liderliği tarafından sadece isteksiz bir destek görmüştür. Hem parti içinde hem de işletmeler arasında Dayanışma'nın ilk ayları boyunca örülen yatay bağlar hiçbir zaman fabrika aygıtlarındaki radikal bir dönüşümle etkin bir şekilde tahkim edilmemiştir. Bu, kolektif bir özyönetim sistemini

[100] Jadviga Staniszkis, *Poland's Self-Limiting Revolution*, Princeton 1984.

inşa etme anlamında kaçırılan bir fırsat olmanın yanında, sıkıyönetim ilan edildiğinde Dayanışma'yı baskı karşısında ciddi biçimde savunmasız bırakmıştır.

Bütün bu eksikliklere ve ortaya çıkan farklı sonuçlara rağmen, Dayanışma 1917 yılındaki iki Rus devrimi arasında faal olduğunu gördüğümüz türde yükselen bir dinamik yaratmıştır.[101] İki hareket de mevcut siyasi düzeni tehdit etmeleri açısından potansiyel anlamda devrimciydilerse de, başlangıçta ikisi de radikal değildir. Yaşam standartlarının korunmasına dönük savunma amaçlı taleplerle ortaya çıkan bu hareketler ancak daha sonradan devlet siyasetinin yeniden yapılandırılmasına yönelik taleplere yönelmiştir. Dolayısıyla, üretim siyasetindeki herhangi bir dönüşümün devlet siyasetinde de benzer bir dönüşümü gerektirdiği somut bir görünürlük kazanmıştır. İki örnekte de, devletin çökmesi ve felç olması hareketin daha da radikalleşmesinin gerekli bir koşulu olmuştur; zira bu durum işçilere fabrikaları devralma fırsatı sunmuş ve hatta kimi durumlarda bunu dayatmıştır. Ne var ki, işçiler fabrika idaresinin sorumluluğunu üstlendiklerinde, yatay bağların, tabandan doğru bir ekonomi koordinasyonunun gerekliliği su yüzüne çıkmıştır. Rusya'da fabrika komiteleri ve Polonya'da Ağ kolektif özyönetim ilkesini esas alan tabandan doğru bir alternatif toplum inşa etmeye başlayarak bu tür yatay bağların oluşturulması yönünde adımlar atmıştır. Fakat kendilerini koruyacak bir devlet olmadığından, son derece kırılgan birer sistem olarak kalmışlardır. Ve Rusya'da tam da böyle bir devlet kurulduğunda, bu devlet kolektif özyönetim sistemine ve iktidar devrine karşı olan bir merkezileşme yönünde adımlar atmıştır.

An itibariyle, bir dizi paradoksla karşı karşıyayız. Öncelikle, en gelişmiş hali kolektif özyönetim olan toplumun işçiler tarafından yönetilmesine dönük hareketler, ileri kapitalist toplumlarda değil, devlet sosyalisti toplumlarda geliştirmektedir. Üretim siyaseti ve devlet siyasetinin birleştirilmesi sosyalizmin işçilerin kontrolü yönünde gelişimi için yeterli değilse bile, gerekli bir koşuludur. İkincisi, bu hareketler

[101] Alain Touraine vd. *Solidarity*, Cambridge 1983; Henry Norr, " 'Quitea Frog to Eat': Self-Managementand the Politics of Solidarity", yayınlanmamış elyazması, 1983; Staniszkis, agy; ve bu kitabın İkinci Bölümü.

ilkel bir sivil toplumun, yani, ekonomi dışında ve devletin doğrudan denetimi dışında kurumların oluşması ön koşuluna dayanan örgütsel kaynaklar gerektirmektedir. Başka bir ifadeyle, işçilerin kontrolü yönündeki mücadelelerin etkili olabilmesi için burjuva toplumunun dekorlarına ihtiyaç vardır. Fakat Macaristan örneğinde gördüğümüz gibi, bu dekorların işçi sınıfını demobilize ve atomize etmesi de ihtimal dâhilindedir. Üçüncüsü, işçi sınıfı hareketlerinin gelişmesinin en muhtemel olduğu yerler milliyetçi duyarlılıklarla birleştikleri Sovyet etki alanının çevre bölgeleridir. Fakat yine çevre toplumlarda ortaya çıktıklarından, bu hareketler iç ve dış baskılar karşısında özellikle savunmasızdırlar. Dayanışma'nın "kendi kendini kısıtlayan devrimi" bu paradoksların üstesinden gelme yönünde cesur ve yaratıcı bir girişim olmuştur.

Beşinci Bölüm:

Azgelişmişliğin Gizli Meskeni

- Azgelişmişlik Teorilerinde Üretim Ve Siyaset
- İlkel Birikimden Genişlemiş Yeniden Üretime
- Emek Süreci Ve Sömürge Mirası
- Sömürge Despotizminin Yükselişi Ve Düşüşü
- Emek Süreci İle Üretim Aygıtları Arasındaki Kopma
- Üretim Siyasetinden Devlet Siyasetine
- Kapitalist Dünya Ekonomisindeki Dönüşümler

Azgelişmişliğin Gizli Meskeni

Erken ve ileri kapitalizmde üretim siyaseti analizimiz bu toplumlara içkin etmenler üzerinde yoğunlaştı. Uluslararası etmenlere, özellikle de dünya ölçeğinde kapitalizmin gelişmesine göreli olarak sanayileşmenin zamanlamasına ancak aralarındaki farkları açıklarken değindik. Son bölümde, küresel siyasi güçlerin Doğu Avrupa'da üretim siyaseti ile devlet siyaseti biçimlerindeki ve bunlar arasındaki karşılıklı ilişkide meydana gelen değişimleri nasıl sınırladığını gördük. Şimdi, uluslararası etmenlerin koyduğu sınırlamalara ilişkin analizimize Zambiya'daki sömürgecilikten sömürgecilik sonrası döneme geçişe ilişkin bir incelemeyle devam edeceğiz. Doğrudan doğruya söz konusu uluslararası kısıtlamaları incelemeyeceğiz, bu, sonuç bölümüne bıraktığımız bir ödev; burada daha ziyade bu kısıtlamaların "içselleştirilmesini" Zambiya'daki sınıf yapısı üzerinde ifade bulan halleriyle ele alacağız.

Ocak, 1981'de, Zambiya hükümeti, on yedi işçi liderinin iktidardaki Birleşik Ulusal Bağımsızlık Partisi'nden (UNIP) –Zambiya'nın tek partili rejiminin tek partisi– ihraç edilmesinin ardından iki hafta süren endüstriyel kargaşa ve grevlerle karşı karşıya kalmıştır. Söz konusu liderler Zambiya Sendikalar Kongresi ve güçlü Zambiya Maden İşçileri Sendikası da dâhil ülkenin önde gelen sendikalarından geliyorlardı. İhraç nedeni Zambiya hükümetinin yerel yönetimlerin idaresinde partiye daha fazla yetki verecek olan yeni ademi-merkezileşme planına karşı yürütülen sendikal muhalefetti. Demokratik denetimin halka ya-

yılması olarak lanse edilmesine karşın, sendika liderleri söz konusu planı halkı partiye ve dolayısıyla devlete tabii kılma girişimi olarak görmüşlerdi. Hâlihazırda enflasyon, ücret kısıtlamaları ve kıtlığa bağlı olarak artan sıkıntılarla karşı karşıya olan tabandaki sendikacılar sendika liderlikleri tarafından ayağa kaldırılmış ve protesto yürüyüşleri ve grevler başlamıştı.

Bu grevlerin en önemli özelliği en azından ivedi hedefleri bakımından açıktan politik bir karakterde olmalarıydı. Kısa vadeli ekonomik talepler arayışında olmayan ve sendikaların bağımsızlığını savunarak devleti hedef alan bu grevler, sömürgecilik dönemi boyunca maden işçileri tarafından gerçekleştirilen örgütlü ve zaman zaman uzun soluklu grevlerden oldukça farklıydı. Bağımsızlık mücadelelerinin zirve noktasında bile grevlere maden şirketlerinden beklenen ekonomik talepler ve Afrikalılaştırma talepleri hâkim olmuş ve sömürge idaresi kendisini endüstriyel kargaşanın dışında tutmaya çalışmıştı.

Sömürgecilik sonrası dönemde devlet sermaye ile emek arasındaki ilişkileri düzenleme, zorunlu tahkim sistemini dayatma, grevleri yasadışı ilan etme, sendika liderlerini gözaltına alma, sendikal örgütlenmeyi izleme ve ücretlerin dondurulmasını dayatma gibi birçok konuda giderek daha fazla müdahale etmeye başlamıştır. Devlet, mücadeleyi düzenleyen kurumları, üretimin politik aygıtlarını şekillendirerek sınıf mücadelesi alanını endüstri içinde sınırlamıştır. Sömürgecilik sonrası dönem devleti, giderek sermayeye bağlı bir hal alarak bağımsızlığını kurban vermiştir. Bu durum, bağımsızlıktan altı yıl sonra madenlerin kamulaştırılmasıyla açık bir ifade bulmuş ve pekiştirilmiştir. Grevler şirketleri değil doğrudan doğruya devleti hedef almış ve devlet iş disiplini, işe devamsızlık ve üretkenlik meseleleriyle her geçen gün daha fazla ilgilenir olmuştur. Sadece şirketlerin meseleleri söz konusu olduğunda ise emek sürecinin kendisi devlet müdahalesinin hedefi haline gelmiştir.

Azgelişmişlik Teorilerinde Üretim ve Siyaset

Yukarıda tarif edilen sömürgecilik sonrası döneme geçişte herhangi bir sıradışı durum söz konusu olmamasına karşın, azgelişmişlik teori-

leri emek sürecini ve bunun devletle olan ve üretimin politik aygıtlarıyla dolayımlanan ilişkisini inceleme konusunda başarısız olmuştur. Üretime dönüş kisvesi ardına gizlendiğinde bile, azgelişmişliğin nedenlerinin çoğunlukla "her şeyin yüzeyde ve herkesin gözü önünde gerçekleştiği" piyasanın "gürültülü atmosferi"nde konumlandırılmasına devam edilmiştir. Teoriler sömürge dönemindeki üreticiye asla "üretimin gizli meskenine"[1] kadar eşlik etmemişlerdir. Geleneksel modernleşme nosyonları, azgelişmiş ülkelerin ileri kapitalist ulusların hâlihazırda geçmiş olduğu gelişme yörüngesinden ilerlemedeki başarısızlıklarını uygunsuz değerler, geleneklerin gücü ve sermaye kıtlığı gibi çevre toplumlara özgü etmenlere bağlamaktadırlar. Bu bakış açısına tepki gösteren Paul Baran ve onun izinden giden Andre Gunder Frank gerek metropoldeki gelişmenin gerekse uydu ülkelerdeki azgelişmişliğin nedenleri olarak sömürge ülkelerin yağmalanması üzerine odaklanmıştır.[2] Buradan hareketle, Frank "azgelişmişliğin gelişmesi" tabirini türetmiştir. Fakat burada, çevre ülkelerde oluşan artığın hacmi ve kullanımı, savurgan tüketimi ve metropollere aktarımı vurgulanmakla beraber, artık üretim tarzı değerlendirme dışı bırakılmaktadır.

Arghiri Emmanuel artığın çevreden merkeze taşınmasını incelerken değişim alanından üretim alanına geri dönmeyi önerir.[3] Emmanuel, karşılaştırmalı üstünlük teorisine ilişkin kapsamlı eleştirisinde, ürünlerde uluslararası uzmanlaşmanın olduğu koşullarda; sermaye hareketliliği, emeğin hareketsizliği ve eşitsiz ücretlerin ülkeler arasında eşitsiz değişime yol açtığını göstermeye çalışır. Sömürünün çok daha yüksek düzeyde olduğu (ya da Emmanuel'in ifade ettiği gibi, ücretlerin daha düşük olduğu) çevre ülkelerde üretilen metalar değerlerinin altında fiyatlara satılırken, ücretlerin yüksek olduğu ülkelerde üretilen mallar uluslararası piyasada değerlerinin üzerinde fiyatlara satılmaktadır. Her ne kadar Marx'ın değerlerin fiyatlara dönüşümü şemasını benimsese de, Emmanuel ücretleri üretim dışında belirlenen bağımsız bir değişken olarak ele alarak gerçekte üretimin gizli meskenine

---

[1] Karl Marx, *Capital* 1. Cilt, Harmondsworth 1976, s. 279.

[2] Baran, *The Political Economy of Growth*, New York 1957; *Latin America: Underdevelopment or Revolution*, New York 1969, 1. ve 2. Bölüm

[3] *Unequal Change*, New York 1972.

hiçbir zaman girmez. Samir Amin'in Emmanuel'in modeline ilişkin değerlendirmesi modelin kimi varsayımlarını, özellikle de belli metalardaki uluslararası ticarete ve ücretlerin dış kaynaklı belirlenimine ilişkin olanları yumuşatır. Amin'in iddiası, eşitsiz değişimin "emeğe yapılan ödemeler arasındaki farklar üretkenliklerindeki farktan daha fazla olduğunda" meydana geldiğidir.[4] Merkezdeki ücret artışları "otosentrik birikim" koşulları tarafından, yani üretim araçlarının ve tüketim araçlarının üretimindeki verimlilik tarafından belirlenirken, çevredeki ücretler artan işsizlik seviyeleri, prekapitalist üretim tarzlarının sunduğu sübvansiyonlar ve baskıyı da içeren marjinalleştirme süreçleri kanalıyla baskılanmaktadır.[5] Ne var ki üretkenliğe ilişkin bu kadar lafa rağmen, hâlâ çevre toplumlardaki emek süreciyle hesaplaşma yönünde bir çaba mevcut değildir.

Amin ve Emmanuel'in eleştirileri için söylediklerimiz, bizi değer yasasına ve emek gücünün değeri olarak ücretlere geri götüren Charles Bettelheim ve Geoffrey Kay için de aynıyla geçerlidir.[6] Artık sömürü oranlarının merkezdekine kıyasla çevrede *daha düşük* olduğunu keşfediyoruz. "Güç bela geçinebilen, eğitimsiz, barınma koşulları oldukça kötü olan, sağlıksız ve yetersiz donanıma sahip düşük ücretli bir işçi; eğitimli, iyi beslenen ve iyi donanıma sahip yüksek ücretli bir işçiden çok daha az verimlidir. Bu işçinin ücretinin eşdeğerini üretmesi daha fazla zaman alır ve bu nedenle de işgününün karşılıksız bir şekilde sunabileceği kısmı çok daha kısadır. Diğer yandan, daha verimli olan yüksek ücretli işçi, ücretinin eşdeğerini çok daha kısa bir sürede üretir ve dolayısıyla çok daha fazla artık emek üretebilmektedir. Dolayısıyla gelişmiş ülkelerin refah içinde olan işçileri, azgelişmiş dünyanın düşük ücretli işçilerinden çok daha fazla sömürülmektedirler."[7]

---

[4] "The End of a Debate", içinde *Imperialism and Unequal Development*, New York 1977, s. 217. Emmanuel ve Alin'in eleştirisi için bkz. Alainde Janvry ve Frank Kramer, "The Limits of Unequal Exchange", *The Review of Radical Political Economics*, no. 11, Kış 1979, s. 3-15.

[5] Bkz. Amin, *Unenequal Development*, New York 1976.

[6] Bettelheim, "Theoretical Comments", içinde Emmanuel, *Unequal Exchange*, s. 271-322; Kay, *Development and Underdevelopment*, New York 1975.

[7] Kay, s. 54; ayrıca bkz. Bettelheim, s. 302.

Kay ve Bettelheim'ın bakış açılarının Emmanuel ve Amin'in bakış açılarından önemli ölçüde ayrıldığı nokta, özellikle birbirine zıt emek süreci kavrayışlarında göze çarpmaktadır. Ancak iki durumda da savları ampirik analizlerle destekleme yönünde bir çaba söz konusu değildir.

"Azgelişmişlik teorisi"nden çok daha güçlü bir kopuş, bizi "üretim"e ve kapitalist gelişmenin dünya genelinde dengeli gelişimi şeklindeki Marx'ın orijinal fikrine çağıranlardan gelmektedir.[8] Bill Warren, geri kalmışlığın ülkeler arasındaki artık aktarımıyla açıklayan stagnasyoncu kavrayışlar ile giriştiği etkili bir polemikte, çevre ülkelerde gerçek bir kapitalist gelişmenin gerçekleşmekte olduğunu iddia etmektedir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren söz konusu ülkeler kapitalist yatırımı kendilerine çekmeye yetecek bir özerklik derecesine ulaşmışlardı.[9] Warren'ın üretime geri dönüşü ve azgelişmişlik teorisinin geleneksel akıl yürütmesini çürütmesi yenileyicidir ancak Warren hiçbir zaman "üretim güçleri"nin özgüllüğüne –yani, dünyanın farklı bölgelerinde gelişmekte olan üretim süreçlerine– ulaşmayı başaramamaktadır. Bunun yerine, bu süreçleri endüstriyel ve imalattaki ürün seviyelerine ve bunların gayri safi milli hasılaya katkısına indirgemektedir.

Yine de, Warren anılan adıyla çevrenin heterojenliğinin farkındadır. Burada "üretim tarzları" ve bunların "eklemlenmesi"ne dönük revaçta olan ilgiyle de karşılaşıyoruz.[10] Azgelişmişlik sadece dünya

---

[8] "Azgelişmişlik teorisi"ni; "modernleşme teorisi"ni tersine çevirerek varsayımlarının çoğunu muhafaza etmesi bakımından eleştiren geniş bir literatür mevcuttur. Örneğin bkz. John Taylor, *From Modernization to Modes of Production*, London 1979; Lorraine Culley, "Economic Development in Neo-Marxist Theory", içinde Barry Hindess, ed., *Sociological Theories of the Economy*, London 1977, s. 92-117; Henry Bernstein, "Sociology of Underdevelopment versus Sociology of Development", içinde David Lehmann, ed., *Development Theory*, London 1979, s. 77-106; ve Robert Brenner, "Origins of Capitalist Development", *New Left Review*, no. 104, London 1977.

[9] Warren, *Imperialism: Pioneer of Capitalism*, London 1980. Warren'ın tartışmalı çalışmasının eleştirisi için bkz. Emmanuel, "Mthys of Development versus Myths of Underdevelopment", *New Left Review*, no. 85, Mayıs-Haziran 1974; ve Philip McMichael, James Petras ve Robert Rhodes, "Imperialism and the Contradictions of Development", *New Left Review*, no. 85, Mayıs-Haziran 1974.

[10] Örneğin bkz. Mahmood Mamdani, *Politicsand Class Formation in Uganda*, New York

kapitalist sistemine entegrasyona mal edilmemektedir. Bunun yerine çıkış noktası, artık ortadan kaldırılmaktan ziyade yeniden şekillendirilen ve genellikle ulusaşırı olan kapitalist üretim tarzlarına tabi kılınan prekapitalist üretim tarzlarının yeniden üretimi olmaktadır. Daha yakından incelendiğinde, bu formülasyonların çoğunun üretim içi ilişkileri, yani emek süreci ilişkilerini hiç dikkate almaksızın üretim tarzını sömürü ilişkilerine –yani artığa el koyma tarzına– indirgeme eğiliminde olduğu görülmektedir. Örneğin, sözde üretim tarzı analizine dönük dikkate değer eleştirisinde Jairus Banaji, sömürü ilişkileri ile işletmeler arası ilişkileri de dikkate alan daha geniş üretim ilişkilerini birbirinden ayırmaktadır.[11] İkincisi nihai olarak azgelişmişliğin ritmini belirlemektedir ve teşebbüs sadece ikincil bir meseledir. Kapitalist firmalar ile büyük çiftlikler, plantasyonlar gibi işletmeler ve bağımsız köylü üretimi arasındaki ayrım analizin merkezine dahil edildiğinde ise kapitalist firmalar ile özellikle de kapitalist emek sürecindeki çeşitlilik asla incelenmemektedir.[12] Kapitalist işletmenin merkezde nasılsa çevre ülkelerde de öyle olduğu ve sadece kapitalist olmayan işletmelerin göreli ağırlığının önemli olduğu farz edilmektedir.

Emek süreci, üretim tarzlarına ilişkin bu çalışmaların dışında tutulduğu için emek süreci ilişkileri üzerine verilen mücadelelerin –üretim siyasetinin– de görmezden gelinmesi şaşırtıcı değildir. Esasen, bazıları bu tür mücadelelerin var olmadığını dahi ileri sürebilmektedirler. "Azgelişmiş kapitalizmde bu mücadelenin yokluğu aynı zamanda

---

1976; Colin Leys, *Underdevelopment in Kenya*, Berkeley ve Los Angeles 1975; Leys, "Capital Accumulation, Class Formation and Dependency: The Significance of the Kenyan Case", *Socialist Register*, 1978, s. 241-266; Ernesto Laclau, *Politics and Ideology in Marxist Theory*, London 1977, 1. Bölüm; ve Harold Wolpe, ed., *The Articulation of Modes of Production*, London 1980.

[11] Bkz. Banaji, "Modes of Production in a Materialist Conception"; ve Banaji, "For a Theory of Colonial Modes of Production", *Economic and Political Weekly*, no. 7, 23, Aralık 1972, s. 2498-2502.

[12] Örneğin bkz. Norman Long, "Structural Dependency, Modes of Production and Economic Brokage in Peru", içinde Ivar Oxaal, Tony Barnett ve David Booth, ed., *Beyond the Sociology of Development*, London 1975; ve Harriet Friedmann, "World Market, State and Family Farm: Social Bases of Household Production in the Era of Wage Labour", *Comparative Studies in Society and History*, no. 20, Ekim 1978, s. 545-586.

üretim güçlerinde sürekli devrim yapmaya yol açan bu içsel eğilimin de yokluğudur."[13] Bir üretim siyaseti kabul edildiğindeyse, devlet iktidarı üzerine verilen mücadelelerden ayrı düşünülmektedir. "Bir işçi sınıfı siyaseti çalışması... sendikaların ötesine geçip işyerine ulaşmak ve emeğin sermayeye karşı verdiği mücadelenin aldığı farklı biçimleri incelemek zorundadır. Böylesi ayrıntılı bir araştırma bu kitabın kapsamını aşmaktadır. Aynı zamanda, bu mücadele devlet iktidarı meselesiyle ilgili olmadığından, bunu Uganda'nın 1972 yılına kadarki siyasetini aydınlatacak temel çelişkilere ilişkin analizimizin dışında tutmakla haklı olduğumuzu düşünüyoruz."[14]

Tanzanya'daki sömürge sonrası devlet üzerine yazdığı meşhur bir makalesinde John Saul, devlet müdahalelerinin, henüz oluşumunu tamamlamamış küçük burjuva sınıfının farklı fraksiyonlarının devlet içinde verdiği mücadelelerden kaynaklanan belirsizliğini inceler.[15] Leys'in belirttiği gibi, Saul'un değerlendirmesi devletin dışında cereyan eden sınıf mücadelelerinin devlet müdahalesi üzerinde yarattığı dışsal kısıtlamaları dikkate almamaktadır. Fakat Leys'in kendisi de bize bu mücadeleleri veya bunların devlet içindeki sınıf mücadeleleriyle ilişkilerini nasıl kavramsallaştıracağımızı söylememektedir.[16] Hepsinden önemlisi, Leys ister köylerde isterse fabrikalarda olsun, üretim içi ilişkiler ve sömürü ilişkileri üzerine verilen bu gündelik mücadeleleri açıkça belirtmemektedir. Poulantzas'ın iddia ettiği üzere, devlet aygıtlarını bir kez bir sınıf mücadelesi alanı olarak tespit ettiğimizde, bütün iktidarın burada yoğunlaşmadığını da tespit etmiş olmalıyız. Zira söz konusu iktidar aynı zamanda fabrika aygıtları gibi devlet dışı kurumlarda da cisimleşmektedir.[17] Devlet içindeki mücadeleler ile devlet dışındaki mücadeleler arasındaki ilişkiyi bunlara karşılık gelen aygıtlar arasındaki ilişkiler tarafından şekillendiriliyor olmaları üzerinden anlamak zorundayız.

---

[13] Mamdani, s. 145.

[14] Agy. s. 282.

[15] John Saul, "The State in Post-Colonial Societies: Tanzania", *Socialist Register*, s. 249-272.

[16] Leys, "The 'Overdeveloped' Post-Colonial State: A Re-evaluation", *Review of African Political Economy*, no. 5, Ocak-Nisan 1976, s. 39-48.

[17] Poulantzas, *State, Power, Socialism*, NLB, London 1978.

Devlet dışı mücadelelerin görmezden gelinmesinin bir nedeni de sömürgecilik sonrası devletin kalkınmada önemli bir rol oynadığı ve belli bir "özerkliğe" sahip olduğu yönündeki hâkim görüştür.[18] Öncelikle, söz konusu sömürgecilik sonrası devlet, bütün yerli sınıfları ve bunlara karşılık gelen üretim tarzlarını tabi kılmak zorunda kalmış olan sömürgeci selefinden aşırı gelişmiş bir yapıyı miras almıştır. İkincisi, bu sömürgecilik sonrası devlet ekonomik artığın büyük bir kısmına el koyarak önemli bir ekonomik rol üstlenmektedir. Üçüncüsü, sömürgecilik sonrası devlet ast sınıfları ulus-devlete bağlayarak "hegemonya"nın tesis edilmesinde hayati önemde bir ideolojik rol oynamaktadır. Leys ve diğerlerinden gelen itirazlar karşısında Saul'un sömürgecilik sonrası devletin merkeziyeti ve özerkliğini kanıtlama teşebbüsü altüst olmaktadır.[19] Fakat bu durumda metropol veya sömürgeci devletlerle karşılaştırıldığında oldukça sınırlı bir sömürgecilik sonrası devlet anlayışıyla baş başa kalmaktayız.

Bu azgelişmişlik yaklaşımlarının hiçbirinde herhangi bir üretim siyaseti nosyonunun bulunmayışının politik ve teorik sonuçları mevcuttur. Siyasetin devlet siyasetine --devlet üzerine veya devlet içindeki mücadelelere-- emek sürecininse bir üretim tekniğine indirgenmesi, devlet içinde faaliyet gösteren yumuşak başlı teknokratlar tarafından planlanan bir strateji şeklindeki kendine özgü bir sosyalizm kavrayışına kolayca girebilmektedir.[20] Sosyalizm kaçınılmaz çelişkinin kamu politikasına rehberlik eden genel denetim organları aracılığıyla kurumsallaştırıldığı bir toplum biçimi, yerel (üretim) siyasetin devlet siyasetine tabi olmayan bir kolektif özyönetim biçimi aldığı bir toplum biçimi değildir artık.

Önerdiğimiz alternatif yaklaşım ise üretim siyaseti ile devlet siyaseti arasındaki ilişkiyi odağına almaktadır; dolayısıyla bu yaklaşım-

---

[18] Hamza Alavi, "The State in Post-Colonial Societies: Pakistan and Bangladesh", *New Left Review*, no. 74, Temmuz-Ağustos 1972, s. 59-81; ve Saul, "The State in Post-Colonial Societies".

[19] Leys, "The 'Overdeveloped' Post-Colonial State"; W. Ziemann ve M. Lanzendorfer, "The State in Peripheral Societies", *Socialist Register*, 1977, s. 143-177.

[20] Bu tür bir vurgu Amin'in "özgüven" olarak sosyalizm kavrayışını ve Clive Thomass'ın *Dependence and Transformation* (New York 1974) çalışmasının altını çizmektedir.

da ne "aşırıgelişmişlik" ne de "göreli özerklik" böylesine merkezi bir konumdadır. Bunun yerine, biz sömürge ve sömürgecilik sonrası devletlerin işlevlerini devlet aygıtları ve ekonomi aygıtları –endüstri ve tarım– arasındaki ilişkideki yansımalarından doğru incelemekteyiz. Argümanım oldukça basit. Sömürge devleti temelde "görevi" kapitalist üretim tarzının egemenliğini tesis etmek olan her ne kadar ille de güçlü olmasa da müdahaleci bir devletti. İlkel birikim ile iki anlamda ilgileniyordu: endüstriyel sermayeye emek arzı sağlamak için doğrudan üreticilerin üretim araçlarından ayrılması ve tüccar sermayesi tarafından prekapitalist üretim tarzından artığın alınması. Bu iki ilkel birikim biçiminin göreli önemi ve kesin ifadesi sömürgeden sömürgeye ve her bir sömürge içinde dönemden döneme değişkenlik sergilemiştir.[21] Şu halde, sömürge devleti haddi zatında üretimle değil, üretim tarzları arasındaki ilişkinin kapitalist üretim tarzının egemenliğini güvence altına alacak şekilde planlanmasıyla ilgilenmiştir. Kapitalist üretim tarzının egemenliği bir kez tesis edilip diğer üretim tarzları bunun koşullarına tabi kılındığında, sömürge devletin *varlık sebebi* ortadan kalkmaktadır. İlkel sermaye birikiminden ziyade genişletilmiş sermaye birikimiyle, değişim yoluyla belli artık emek elde edilmesinden ziyade üretimden göreli artı değerin elde edilmesiyle ve emek arzlarının oluşumundan ziyade belli emek gücü türlerinin üretimiyle ilgilenen yeni bir devlet biçimi ortaya çıkmaktadır. Resmi politik bağımsızlığın tanınması sadece ama sadece sömürge devletinden sömürgecilik sonrası devlete geçişin bir sembolüdür.[22]

---

[21] Dolayısıyla, Güney Afrika üzerine yazan Arrighi gibi yazarlar endüstriyel sermayenin önemini vurgularken, Kay'in tüccar sermayesinin rolüne yaptığı vurgu, Gana'daki deneyimlerini yansıtmaktadır. Kenya tarihini aktaran John Lonsdale ve Bruce Berman bu iki ilkel birikim biçimi arasındaki değişen ilişkileri incelemektedir ("Coping with the Contradictions: The Development of the Colonial State in Kenya, 1895-1914", *Journal of African History*, no. 20, 1979, s. 487-505; ve Berman ve Lonsdale, "Crises of Accumulation, Coercion and the Colonial State: The Development of the Labour Control System in Kenya, 1919-1929", *Canadian Journal of African Studies*, no. 14, 1980, s. 37-54).

[22] Burada benimsenen duruş, Leys'in "doğrudan sömürge yönetiminin değil, yabancı sermayenin bir ülkenin toplam nüfusu üzerinde hâkimiyet kurma sistemi" olarak "neo-sömürgecilik" görüşüyle benzer bir noktadadır (*Underdevelopment in Kenya*, s. 27). Sömürgecilik sonrası döneme geçiş metropol bir ülkeye doğrudan politik tabiiyet olmaksızın hâkim üretim tarzı olarak kapitalizmin yeniden üretimine yanıt vermektedir. Emmanuel, Amin ve Mandel'in yanı sıra, Fernanda Cardoso ve Enzo Falletto'nun *Dependency and Development in*

Bir sonraki kısımda, Güney Afrika emek tarihi çalışmalarının ilkel birikim süreçlerini incelemelerine karşın, madencilik endüstrilerindeki genişletilmiş birikimin özgül ekonomik ve politik koşullarının bunları nasıl şekillendirdiğini görmezden geldiğini gözler önüne sereceğiz. İleriki kısımlarda üretim süreçlerinin sömürgecilik ve bunu düzenleyen politik koşullar altındaki doğası incelenerek bizatihi üretimin gizli meskenine dönülecektir. Akabinde, sömürgeciliğin düşüşüyle beraber, kimi örneklerde emek sürecinin kendisi değişirken, teknolojik kısıtlılıkların bu tür değişimlere engel teşkil ettiği kimi diğer örneklerde ise üretim aygıtları ile emek süreci arasındaki çelişkinin devam ettiğini göreceğiz. Bu bölümün son kısmında üretim siyaseti ile devlet siyaseti arasındaki ilişkinin bir yandan emek süreci, diğer yandan uluslararası güçler tarafından nasıl sınırlandırıldığını analiz edeceğiz.

İlkel Birikimden Genişlemiş Yeniden Üretime

Kapitalizmin doğuşunu yeniden üretiminden ayırmak gerekir. İlk safha olan ilkel birikim safhasında, önce sermaye birikir ve üretim araçlarından koparılmış ve metaya dönüştürülmüş olan emek gücü şeklindeki emekle buluşturulur. İkinci safha olan genişlemiş yeniden üretim safhasında, kapitalizm hâlihazırda tesis edilmiştir ve analitik ilginin odağında sermaye-emek ilişkisinin kendisi ve daha yüksek kâr oranı arayışında olan sermaye birikimi vardır. *Kapital*'de, Marx İngiltere'de tüccar sermayesinin tahribi ve çitleme hareketi şeklinde ortaya çıkmış olan *tarihsel olarak özgün* bir ilkel birikim biçimini ele alır ve bunu kapitalizmin yeniden üretimi ve dinamiklarine ilişkin bir *genel teori* ile yan yana koyar. Böylece ilkel birikim genişletilmiş yeniden üretimden ayrı tutulmaktadır. Marx ilkel birikimin biçiminin mutlak ve göreli artık değerin elde edilmesini, yani kapitalist emek sürecini nasıl şekillendirebildiğini kuramlaştırmaz.

Latin America (Berkeley ve Los Angeles 1979) çalışmasında da benzer görüşler belirgin bir şekilde mevcuttur. Buradan, devletler arasındaki politik ilişkilerin önemsiz olduğu değil, bunların bunu çevre toplumsal oluşumlarda kapitalist üretim tarzının konsolidasyonuyla beraber daha az önemli buldukları anlamı çıkmaktadır. Bu bölümde alıntılanan Afrika odaklı çalışmalar dışında, örneğin bkz. Peter Evans, *Dependent Development: The Alliance of Multinational, State and Local Capital in Brazil*, Princeton 1979; ve David Collier, ed., *The New Authoritarianism in Latin America*, Princeton 1979.

Fakat Troçki birleşik ve eşitsiz gelişimini vurgulayarak kapitalizmin kökenleri ile genişlemesi arasındaki bağlantıyı değerlendirmiştir: "Tarihin yasalarının ukala bir şemacılıkla hiçbir ortak noktası yoktur. Tarihsel sürecin en genel yasası olan düzensizlik en keskin ve karmaşık haliyle geri kalmış ülkelerin kaderinde kendini gösterir. Dışsal zorunluluğun kırbacı altında, geri kalmış kültürleri sıçrama yapmaya zorlanır. Böylece evrensel düzensizlik yasasından başka bir birleşik gelişme yasası türer; bununla, yolculuğun farklı safhalarının bir araya getirilmesi, farklı adımların birleştirilmesi, arkaik biçimlerin daha çağdaş biçimlerle karışımını ifade ediyoruz. Şüphesiz ki bütün bir maddi içeriğiyle değerlendirilmesi gereken bu yasa olmadan, Rusya'nın tarihini ve esasen ikinci, üçüncü veya onuncu kültürel sınıftaki herhangi bir ülkenin tarihini anlamak imkânsızdır."[23]

Rusya'da ilkel birikim zanaat üretimi ve küçük sanayi şeklindeki erken safhalarını atlayarak, yakın bir geçmişte feodal topraklardan koparılıp Batıdan ithal edilen ileri teknolojiye dayalı modern fabrika potasına dökülmüş olan "geri kalmış" bir proletaryaya hücum etmiştir. Devlet tarafından desteklenen ve yabancı sermayeye bağımlı olan Rus burjuvazisi, yaratmış olduğu patlamaya hazır proletaryayı kontrolü altında tutamayacak kadar zayıftı. Ve modern Avrupa uluslarıyla ekonomik ve askeri anlamda rekabet etmeye zorlanan ve fakat modern bir ekonomik temelden yoksun olan mutlakiyetçi devletin tek yapabildiği bir krizden diğerine aksak topal geçmekti. Buradan hareketle, Troçki farklı ilkel birikim biçimlerinin proletarya ile devlet arasındaki ilişki açısından yarattığı sonuçlara dikkat çekmiştir.

Marx ilkel birikim ile genişletilmiş birikim arasında sadece teorik değil aynı zamanda tarihsel bir kopmanın da söz konusu olduğunu, ilkinin ikincisinin tarih öncesi olduğunu ısrarla vurgulamıştır. Rosa Luxemburg *Sermaye Birikimi*'nde[24] kapitalizmin devam eden genişlemesinin kapitalist olmayan üretim tarzlarını içine almasına dayandığını ileri sürerek bu formülasyona temelden karşı çıkmıştır. Fakat

[23] Leon Trotsky, *The History of the Russian Revolution*, London 1977, s. 27; ayrıca bkz. Trotsky, *The Permanent Revolution and Results and Prospects*, New York 1969, s. 29-68.

[24] Ayrıca bkz. Rosa Luxemburg ve Nikolai Bukharin, *The Accumulation of Capital – An Anti-Critique: Imperialism and the Accumulation of Capital*, New York 1972.

yine de Luxemburg bunun kaçınılmaz olarak kapitalist olmayan üretim tarzlarının tasfiyesine yol açtığı yönündeki ortodoks görüşü korumuştur. Buna göre bir süre sonra kapitalizm tam da devam eden genişlemesinin bağlı olduğu koşulları ortadan kaldırır. Ne var ki tarihin açıkça gözler önüne serdiği üzere, prekapitalist üretim tarzları hiçbir surette kapitalizmin gelişimiyle otomatik olarak yok olmamıştır. Bilakis ekseriyetle hâkim kapitalist üretim tarzının gereksinimlerine uygun şekilde yeniden oluşturulmuş, yeniden yapılandırılmıştır. Güney ve Orta Afrika tarihi, prekapitalist üretim tarzlarının, devlet tarafından planlanmış muhafaza etme/tasfiye olma eğilimlerine özellikle iyi bir kanıt oluşturmaktadır.

Günümüzde Güney Afrika'daki ilkel birikime ilişkin pek çok kusursuz değerlendirme mevcut olmasına karşın, Giovanni Arrighi'nin Güney Rodezya'daki (Zimbabve) emek arzı üzerine yaptığı çalışma teorik anlamda en önemli çalışma olmaya devam etmektedir.[25] Arrighi dört dönem tanımlamaktadır. 1890-1904 yılları arasındaki ilk dönemde, Afrikalı köylüler yeni gelişmekte olan kasabalar ve endüstrilerin giderek artan gıda talebini piyasa için üretime gönüllü olarak katılarak karşılamıştır; tarımsal üretimi teşvik etmek için herhangi bir ekonomi-dışı zora ihtiyaç duyulmamıştır. Artan ücretli emek talebine rağmen, Afrikalılar işgücü piyasasına girmeden de gelirlerini artırabiliyorlardı. 1904-1923 arasındaki ikinci dönemde, ekonomik ve politik güçlerin bir bileşimi Afrikalıları emek güçlerini satmaya mecbur etmiştir. Temel gereksinimlerini karşılayabilmek için değişim ekonomisine giderek daha fazla bağımlı hale geldiklerinde, sömürge idaresi zorunlu çalışma, vergi ve tarımsal arazi gaspını resmen yürürlüğe koymuştur. Afrikalılar azalan verimlilik ve artan ulaştırma masraflarının tarımdan elde ettikleri gelirleri azaltacak şekilde fiyat-

[25] "Labour Supplies in Historical Perspective: A Study of the Proletarianization of the African Peasantry in Rhodesia", içinde Arrighi ve Saul, ed., *Essays on the Political Economy of Africa*, New York 1973, s. 180-234. Güney Afrika'daki ilkel birikim konulu diğer çalışmalar arasında şunları saymak mümkündür: Charles van Onselen, *Chibaro*, London 1976; Colin Bundy, *The Rise and Fall of the South African Peasantry*, Berkeley ve Los Angeles 1979; Maud Muntemba, *Rural Underdevelopment in Zambia: Kabwe Rural District, 1850-1970*, Doktora tezi, University of California, Los Angeles 1977; ve Charles Perrings, *Black Mineworkers in Central Africa*, New York 1979.

ları düşürmesi neticesinde "Yerli Rezervler"in içine itilmişlerdir. Sömürge idaresi tarafından ayrıcalıklı bir muameleye tabi tutulan beyaz yerleşimci çiftçiler piyasaya dönük gıda maddesi üretimini giderek tekellerine almışlardır. Bu, Afrikalı köylüleri sermaye birikiminin gerekliliklerine tabi kılmak için politik mekanizmaların kullanıldığı esas ilkel birikim dönemiydi.

1923-1940'lar arasındaki üçüncü dönemde piyasa mekanizmaları köylülüğün çöküşünü hızlandırmıştır. Tarıma ayrılmış arazilerdeki aşırı kalabalıklaşma ve erozyon bırakın beyaz çiftçilerle rekabet etmeyi, artık üretimini dahi oldukça güçleştirmiştir. 1931 yılında çıkarılan Arazi Taksim Yasası ve Afrikalılar ile beyazlar için ayrı darı fiyat sistemlerinin kurumsallaşması bu eğilimleri sadece konsolide etmiştir. Afrikalılar giderek artan sayılarla emek piyasasına girmek ve emek güçlerini tek bir işçinin geçim masrafları bazında hesaplanan bir ücret karşılığında kasabalarda satmak zorunda bırakılmışlardır. Çocuklar, yaşlılar, hastalar ve işsizlerin bakımı kırsaldaki emek rezervleri tarafından üstlenilmiştir. Dolaysız üreticilerin idamesi ile emek güçlerinin yenilenmesi arasındaki bağlantı, kasabaya süreli yerleşim hakkı verilmesine ve kırsalda kalanların salt asgari düzeyde geçimlerine katkıda bulunmak için onlara para göndermeye dayanan bir göçmen işçi sistemi sayesinde güvence altına alınmıştır.

Zambiya (Kuzey Rodezya) için de benzer bir durumdan söz etmek mümkündür. 1889 yılında bölgenin idaresini devralan British South Africa Company (BSA) mevcut bütün kaynakları sömürmesi için İngiliz hükümeti tarafından desteklenmiştir. Sınırlı miktarda maden bulmuşlarsa da, BSA Company bölgeyi uluslararası piyasa güçlerine açmış ve ticareti kolaylaştıracak temel bir altyapı tesis etmiştir. Bakır, zengin yeraltı sülfür madenlerinin keşfedildiği ve yeni maden işleme tekniklerinin ticari sömürüyü uygulanabilir kıldığı yirminci yüzyılın ikinci çeyreğine kadar sadece aralıklı olarak çıkarılmıştır. Kuzey Rodezya bu tarihten itibaren madenlerin ve Güney Rodezya, Güney Afrika ve 1910 yılından itibaren de Katanga'daki endüstrilerin bir işgücü rezervi halini almıştır. BSA Company işçi bulmayı kolaylaştırmak ve kendi gelirini artırmak amacıyla 1900 gibi erken bir tarihte Afrikalı

nüfusa vergiler getirmiştir. 1902 yılında, şirketin idari gelirinin yüzde 69'u bu kaynaktan gelmiştir.[26] Güney Afrika'nın diğer pek çok kesiminde olduğu gibi burada da Afrikalıların söz konusu vergilendirmeye yanıtı piyasa için gıda üretmek olmuştur. Katanga madenlerinin yanı sıra Kuzey Rodezya'nın büyüyen kentli nüfusuna darı tedarik etmeye başlamışlardır. Güneye işgücü kaybetmekten korkan BSA Company demiryolu hattı üzerindeki en verimli arazileri beyaz yerleşimcilere devir ve tahsis etmiştir. Bu ve diğer tercihli politikalar Afrika köylü tarımcılığının Avrupa tarımcılığıyla rekabet edebilirliğini erozyona uğratarak giderek artan sayıda Afrikalıyı işgücü piyasasına girmeye zorlamıştır. 1921 yılı itibariyle, sağlıklı erkeklerin yaklaşık yüzde 41'i ücret karşılığı çalışmaktaydı ve neredeyse tamamı bölge dışındandı.[27] Elbette ki bunlar düzenli aralıklarla köylerini ziyaret edecek ve nihai olarak tekrar oralara yerleşecek olan göçmen işçilerdi.

BSA Company önemli miktarda sermayeyi Kuzey Rodezya'ya çekerek çıkarları BSA Company'nin katı kâr kriterlerine tezat düşen yeni sınıflar –çiftçi, tüccar ve vasıflı işçilerden oluşan bir beyaz yerleşimci nüfusu– yaratmıştır. Ayrıca, yerli göçmen işçi ve köylü üretici sınıfların yükselişi bir devlet idaresi aygıtını gerekli kılmıştır. Fakat hissedarlarına karşı sorumlu bir metropol sermayesi enstrümanı olarak BSA Company bölgenin gelişimi açısından gerekli olan bu çıkarlara duyarlı olamamıştır. Bu nedenle, BSA Company kapitalizmin gelişmesini ilerletirken kendi sonunu da kaçınılmaz kılmıştır. 1924 yılında şirket yerini Sömürge Bürosu'na bağlı ve yerli ve yerleşimci sınıflara belli bir derecede yanıt veren daha istikrarlı bir sömürge idaresi biçimine bırakmıştır.[28]

Sömürge idaresi 1920'lerin sonlarında ticari olarak gelişmeye başlayan Kuzey Rodezya bakır madenleri konusunda daha dikkatli bir politika izlemiştir. Devlet geliri Güney ve Orta Afrika'daki başka istihdam merkezlerine Afrikalı işçi göçüne dayalı olduğundan, idare diğer bölgelere emek akışını kesmek veya kontrolü altında tutmak

[26] Carolyn Baylies, *The State and Class Formation in Zambia*, Doktora tezi, University of Wisconsin, Madison 1978, s. 148.

[27] Agy., s. 123.

[28] Burada Baylies'in önemli argümanının izinden gidiyorum. Agy., İkinci Bölüm.

noktasında isteksiz davranmıştır.[29] Bakır madenleri ayakta durabileceklerini kanıtlayana kadar bunlara öncelik verilmemiştir. Ancak, madenler ve beyaz yerleşimci nüfustan gelen baskılar neticesinde 1929 yılında idare hem beyaz yerleşimcilerin korunmasını güçlendiren hem de Copperbelt için emek arzı oluşturan bir rezerv sistemi kurmuştur. 1931'de Büyük Buhran'ın vurmasıyla beraber, 1929 yılı itibariyle pound başına 6¼ sent olan bakır fiyatları 1931 yılı sonunda 24 sente firlamış ve üretimdeki azalmayla Eylül, 1930 itibariyle yaklaşık olarak otuz iki bin ile zirve noktasında olan madende çalışan faal nüfus rakamı, 1932 yılı sonunda yedi binin altına çekilmiştir. Takip eden yıllarda fiyat belirleme politikalarının beyaz yerleşimcilere gerçek bir tekel sunması neticesinde, Afrikalı köylüler gıda üretiminde çok daha büyük engellerle karşılaşmışlardır. Böylece Afrikalılar ücretli emeğe giderek daha fazla bağımlı kılınmış ve pek çoğu İkinci Dünya Savaşı öncesinde ve esnasında endüstrisi hızla büyüyen Copperbelt'te çalışmaya başlamıştır.

Şimdi, izin verin, çokuluslu şirketlerin sermaye-yoğun yatırımlarından doğru yükselişiyle karakterize edilen Arrighi'nin dördüncü emek arzı dönemine geçelim. Arrighi ortaya çıkan sonucu, vasıfsız göçmen işçilerin yerini "istikrarlı" yarı vasıflı işçilerin alması şeklinde tasvir etmiştir. Yüksek ücretler veren çokuluslu şirketler ailelerin göç etmesini teşvik etmiş ve bir işçi sınıfı "aristokrasi"si oluşmaya başlamıştır. Burada Arrighi üretimin gizli meskenine en çok yaklaşan yaklaşımını sergilemektedir. Büyük işletmelerin sermaye-yoğun tekniklerini "sermaye mantığı"na referansla değerlendirmektedir. Her ne kadar ana argümanları teknolojik etmenlerini, idari uzmanlığı ve uluslararası sermayenin finansal kaynaklarını içerse de, mekanikleştirilmiş bir üretim sürecinin vasıf gereksinimlerinin –"yarı vasıflı ve üst düzey insan gücü"– sömürgelerdeki emek arzlarına daha uygun olduğunu ifade etmektedir. Fakat "sermaye mantığı"na dayalı böylesi bir argüman, sömürge şartlarının söz konusu mantığı yönlendirme biçimlerindeki farklılıklara pek de aldırış etmemektedir. Buradan hareketle, Arrighi, Baldwin'in şu iddiasını reddetmektedir: "İkinci Dünya Savaşı'ndan

[29] Elena Berger, *Labour, Race and Colonial Rule*, London 1974, 3. Bölüm.

itibaren Copperbelt'te çalışan Afrikalılar ve Avrupalıların ücretleri tekelci işlemlerle, çalıştırılmakta olan sayıda işçiyi çekebilmek için gerekli olan oranların çok üzerinde artırılmıştır. Bu ücret politikasının sonuçları Copperbelt kasabalarında özellikle de Afrikalılar arasında işsizliğin oluşturulması ve endüstride yaygın olarak insanların yerini makinelerin alması olmuştur."[30] Aksine Arrighi göçmen işçilerin etkin endüstriyel mücadelelere girme kapasitesinin sınırlı olduğu yönündeki yaygın inanışı kabul etmekte ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan Afrikalı sendikalarının "artan ücretler ve makineleşme şeklindeki sarmal süreçte bağımlı bir rol oynadığını" ileri sürmektedir.[31]

Bu dördüncü dönem aynı zamanda Arrighi'nin analizinin odağında görülen, *emek arzlarını* oluşturmuş olan *politik* mekanizmalara dönük bir ilgiden emek *talebinin* ardındaki *ekonomik* güçlere doğru ilgi çekici bir kaymayı yansıtmaktadır. İlk üç dönemde devlet ilkel birikimi canlandırmakta ve zorlamaktayken, bu son dönemde tablodan çıkmaktadır. Arrighi devlet müdahalesi biçimlerindeki değişimi analizine dâhil etmediği için ilkel birikimi düzenlemiş olan sömürge devletinin, yegâne kaygısı kapitalizmin genişletilmiş yeniden üretiminin düzenlenmesi olan "sömürgecilik sonrası" devlete dönüştüğünü tespit edememektedir. Siyasi bağımsızlığın resmen ilan edilmesi bu geçişi ya öncelemektedir ya da takip etmektedir. Şayet sömürge devletinin öncelikli kaygısı sermayenin genişletilmiş yeniden üretimi değil ise, ortaya çıkan sonuç genişletilmiş yeniden üretimin meydana gelmemesi değil, bunun düzenlenmesini alternatif kurumların devralmasıdır. Göreceğimiz üzere, bu kurumlar şirket devletinin aygıtları, yani Afrikalı işçilerin gündelik hayatlarını yakından izleyen birleşik Güney Afrika madenleri sistemidir.

Arrighi'nin analizinin cılız kalan bir başka noktasına değinecek olursak, Arrighi emek talebini ilk kez ve sadece çokuluslu ortaklığın egemenliğinde olan son dönemde analizine dahil etmektedir. İlk üç dönemde Afrikalı köylülerin göç ettiği endüstri ve madenlerin emek

[30] Robert Baldwin, *Economic Development and Export Growth*, Berkeley ve Los Angeles 1966, s. 105.

[31] "International Corporations, Labour Aristocracies, and Economic Development in Tropical Africa", içinde Arrighi ve Saul, s. 124.

ihtiyacına çok az önem vermekte ve dolayısıyla proleterleşmenin kendisinin sermaye birikiminin ihtiyaçlarınca şekillendirilme yollarını gözden kaçırmaktadır. Bir sonraki kısımda bu meseleyi inceleyeceğiz.

Emek Süreci ve Sömürge Mirası

Charles Perring'in Kuzey Rodezya ve Katanga'daki maden işçileri üzerine yaptığı eşsiz çalışması, emek arzını tutarlı bir şekilde sermaye birikiminin koşulları bağlamında yorumlayarak Arrighi'nin ötesine geçmektedir. Perrings jeolojik kısıtlılıklar, teknolojik durum ve bakır fiyatlarının bir madendeki üretim tekniklerini nasıl belirlediğini ortaya koymaktadır. Tam da bu nedenle, çeşitli madenlerdeki emek stratejilerini öncelikli olarak şekillendiren, daha önceki çalışmalarda iddia edildiği gibi idare tarzı, yöneticilerin uyruğu veya şirket politikaları değil, üretimin özgül teknik koşulları olmuştur.

Katanga ve Kuzey Rodezya'nın birbirinden bütünüyle farklı cevher kütleleri karakteristik maden türlerine yol açmıştır: Katanga'dakiler genellikle açık ocakken, Kuzey Rodezya'dakiler çoğunlukla yeraltındaydı. Bu durumun emek ihtiyacı açısından doğrudan sonuçları söz konusudur; yeraltı madenciliği daha zahmetli ve tehlikelidir ve daha fazla vasıf gerektirmektedir. Bu nedenle Katanga bölgesi daha az sorunluydu ve *Union Miniere du Haut Katanga* açısından madende çalışan yerleşimci madenciler ve aileleriyle daha uzun vadeli istihdam anlaşmaları yapan bir politika izlemek daha uygulanabilirdi. Diğer taraftan Kuzey Rodezya'da yeraltı koşulları Afrikalıların ancak kısıtlı çalışma süreleriyle çalışabildikleri bir durumdaydı. Bu durum, madenden madene kimi farklılıklar söz konusu olmakla beraber her türlü istikrar politikasını sınırlıyordu. Yeraltı madenciliğinde ihtiyaç duyulan yüksek vasıf seviyeleri beyaz işçilerin büyük kısmını Katanga'dan ziyade Copperbelt'te çalışmaya çekiyordu ve *frank*ın devalüasyonu beyaz madencileri *sterlin* bölgesinden Kongo'ya çekmeyi oldukça masraflı kılıyordu. Afrikalıların vasıflı ve yarı vasıflı mesleklere yükselmesi Copperbelt'te beyaz işçilerin varlığı nedeniyle güçlü bir şekilde engelleniyorken, Katanga'da, Afrikalı Kalkınma, idareyi emek istikrarı politikasına uygun hale getirecek şekilde eğitime ciddi yatırım

yapılmasını gerektiriyordu. Aynı zamanda, iki bölgedeki farklı emek stratejileri açısından son derece önem arz eden bir diğer nokta da potansiyel Afrikalı madencilerin önlerinde bulunan seçeneklerdi. Kuzey Rodezya'da beyaz yerleşimciler gıda üretimini devralarak Afrikalıları işgücü piyasasına girmek zorunda bırakırken, Katanga'da beyaz yerleşimci bulunmayışı Afrikalıların madenler için endüstri bitkisi üretmesine imkân tanıyordu. Bu durum sürekli bir emek kıtlığı yaratarak madenleri çalışma koşulları ve parasal ödemeleri iyileştirmeye ve ücretli işgücüne daha esaslı vaatler sunacak olan istikrar politikalarını yürürlüğe koymaya teşvik etmiştir.

Bu nedenle, Perrings'e göre, jeoloji ve teknik bilgi üretim tekniklerini, makineleşme düzeylerini ve sairi kısıtlamaktadır. Emek arzının karakteristik özellikleri ve proleterleşme biçimi sadece hâkim üretim teknikleri tarafından belirlenmemekte aynı zamanda bunları seçmektedir. Arrighi'nin aksine, Perrings proleterleşme sürecinin anlaşılması için sermaye birikimi meselesini tutarlı bir şekilde bir çıkış noktası olarak ele almaktadır. Fakat Perrings de tıpkı Arrighi gibi emek sürecini, kendisine karşılık gelen vasıf koşulunu yaratan bir üretim tekniğine indirgemektedir. Böyle yaparak emek gücü ile emek sürecini birbirine karıştırmaktadır. Belli türde bir emek gücünü üretmek veya istihdam etmek başka şey, emek gücünü emeğe dönüştürmek başka şeydir. Emek süreci düzenlenmesi gereken ve dolayısıyla belli politik denetim aygıtlarına ihtiyaç duyan ilişki ve pratikleri içerir. Bunlar da belli devlet aygıtlarının varlığına bağlıdırlar. Perrings sermaye birikimini ekonomik verimliliğe ilişkin üretim tekniklerine indirgeyerek politik düzenlemenin üretim aygıtlarını görmezden gelmektedir. Sermayenin gereksinimlerini emek gücünün yeniden üretimine indirgeyerek emek süreci ilişkilerinin yeniden üretimini, üretim *içi* ilişkileri dışarıda tutmaktadır.

Bütün bunları ifade ettiğimizde metodolojik bir sorunla karşılaşmaktayız: bu üretim içi ilişkileri ve bunların düzenlenme biçimini nasıl inceleyebiliriz? Avrupa ve ABD'deki endüstriyel sosyoloji mirasının yarattığı türde zengin bir emek süreci vaka çalışmaları bütününe ne yazık ki sahip değiliz. Esasen sömürge döneminde işin örgütlenmesi hakkındaki herhangi bir veriye sahip değiliz. Bu nedenle, rivayet-

lere, soruşturma komisyonu önünde verilen ifadelerde nadiren geçen yorumlara veya canlı tanıkların hatıralarına güvenmek durumundayız. Şu halde, sıradaki işimiz yeni bir alana ilk adımı atmaktır.

Sömürge dönemi emek sürecine ilişkin yaptığımız bu anlatım 1971 yılında, yani siyasi bağımsızlıktan yedi yıl sonra tek bir Zambiya madeninde Zambiyalı üç öğrenci ile birlikte yürüttüğüm katılımcı gözlem ve görüşmelere dayanmaktadır. Çalışmamızı yürüttüğümüz maden Copperbelt çevresindeki altı madenden biri olup ülkenin kuzeybatısında, Zaire sınırı yakınlarında yer alan bir kasabada bulunuyordu. 1971 yılında, bu altı madende yaklaşık elli bin kişi çalışıyordu. Bunların yüzde yirmisini, hiçbir siyahinin hiçbir beyaz üzerinde otorite kullanamaması anlamına gelen ırk ayrımı ilkesi dolayısıyla madenlerin kontrolünü sürdüren göçmenler oluşturuyordu. Bu göçmenler, Zambiyalı sanayi işçilerinden iki kat fazla ücret alan Zambiyalı maden işçilerinden altı misli fazla ücret alıyordu.

Bakır üretiminin bütününü üç faaliyet türü olarak tasvir edebiliriz: cevherin çıkarılması, rafine bir ürün haline getirilmesi ve bir bütün olarak madenin işler durumda olması için gerekli çeşitli hizmetler ve altyapısal işlemlerin gerçekleştirilmesi. Daha sağlam bir genelleme zemini sunmak üzere, öncelikle bakır cevherinin işlenmesine bağlı bir emek sürecini ele alacak, ardından hizmet dağıtımındaki emek sürecini ve son olarak da madenin kendisindeki çalışma koşullarını değerlendireceğiz.

Bakır Anotlar

İşçiler arasındaki ilişkiler teknoloji sayesinde ne kadar sınırlı tutulursa, bu ilişkilerin politik rejimdeki değişikliklerden etkilenmeleri daha az olasıdır veya öyle gibi görünmektedir. Çalışma koşulları incelenecek ilk alan olan bakır anotlarının dökümü seri üretim hattı ilkelerine göre düzenlenirken, ikinci alan olan hat döşemede ilişki ve faaliyetler üzerindeki teknik kısıtlamalar oldukça sınırlıdır ve kişisel gözetim altında yürütülen ekip çalışması* içerir.

* Gang labour: Çeviride "ekip çalışması" şeklinde karşılanmış olmakla birlikte, günümüzdeki ekip çalışmasından farklı olarak, burada kölelik döneminin özelliklerini taşıyan bir çalışma biçimine atıf söz konusudur. Ed.N.

İzabe tesisinin döküm seksiyonu erimiş kükürtlü bakır külçesini rafineriye gönderilmeye hazır anotlara dönüştürür. Kükürtlü külçe yüksek bir platform üzerindeki bir kafeste oturan dökümcünün operatörlüğünde ocaktan dev bir "kaşık"a dökülür. Bakır, söz konusu dev kaşıkla döküm çarkı kalıbına aktarılır. Yirmi iki döküm kalıbı bulunan çark, dökümcünün kontrolünde sabit bir hızda durmaksızın döndürülür. Bakır bir kalıba döküldükten sonra bir su soğutucusundan geçirilir. Akabinde çekici kişi, bakır anotlarını yerinde muhafaza eden "tıkaçları" kaldırır. Kısa bir süre sonra, taşıyıcı kişi anotların kenarlarından kavrayarak kalıptan çıkaran mekanik bir düzenekle anotları çıkarır. Sonrasında yardımcı operatörler kalıbı temizleyip yeni kükürtlü bakır külçesinin dökülmesi için hazır hale getirirler.

Anot çarkı, hızın bizatihi operatörlerin kontrolünde olması itibariyle bir montaj hattından ayrılmaktadır. Aslında çarkı kullanan dökümcü olmasına karşın, hızı belirleyen taşıyıcı kişidir; yorulduğunda bunu dökümcüye iletir ve dökümcü de ya çark hızını azaltır ya da bir mola verir. Eğer dökümcü taşıyıcının talebine uymazsa, taşıyıcı bir anodun öylece önünden geçip gitmesine izin verir ve bu durumda çarkın durdurulması ve geri döndürülmesi gerekir.

1971'de işçilerin tamamı Zambiyalıydı. İşteki ilişkilerini büyük ölçüde üretim sürecindeki konumları belirliyordu. Buhar ve gürültü iletişim kurmayı güçleştiriyordu ve operatörler kalıpların durumunu, yaklaşmakta olan ustabaşını, gece neler yaptıklarını veya paylaşmak istedikleri her türlü konuyu birbirlerine ilettikleri girift bir işaret dili geliştirmişlerdi. Hâkim çelişki çarkın hızı konusunda dökümcü ile taşıyıcı arasında yaşanıyordu. En üst düzey operatörlük işi dökümcülüktü ve geçmişte bu iş için Avrupalılar görevlendirilirdi. Olasılıkla, bu pozisyonun Zambiyalılaştırılmasından önce, dökümcü çarkın hızını neredeyse tek taraflı olarak belirliyordu ve diğer operatörler –taşıyıcı, kalıp temizleyici, kalıp düzenleyici, çekici ve kaşık sorumlusu– bu hıza ayak uydurmak zorunda kalıyordu. 1971'de, dökümcü artık ekibin geri kalan üyelerine kendi iradesini dayatacak bir sömürgeci statüde değildi. Sömürge dönemi üretim ilişkilerinden sömürgecilik sonrası dönem üretim ilişkilerine (üretim içi ilişkilere) geçiş emek

sürecindeki konumlar arasındaki güç ilişkilerinin tersine dönmesini beraberinde getirmişti.

Her ne kadar anot döküm teknolojisi sömürge dönemi üretim ilişkilerine oldukça uygun olmuşsa da, sömürgecilik sonrası bir toplumda, operatörler arasında sürtüşmeye yol açmış ve bu durum işleyişe sekte vurmuştur. Artık makinenin hızı idareden ziyade işçilerin kontrolündeydi. Teknoloji nötr değildir: çalışma noktasında ve dışındaki varlığını devam ettiren politik ilişkilerin bir ürünüdür. Gerek sömürge dönemine ve sömürgecilik sonrası döneme ait teknolojilerin söz konusu olduğunu ve ilk döneme ilişkin teknolojinin ikinci dönemde de varlığını sürdürmesinin idari denetimi sarstığını söylemek mümkündür. Anot dökümü örneğinin açıkça gözler önüne serdiği üzere, Zambiyalılaştırma sömürgecilik sonrası döneme ait üretim ilişkilerine geçişi çabuklaştırmıştır. Zambiyalı dökümcü, sömürgeci bağlamda var olmuş olan otoriter hiyerarşisiyi sürdürmek konusunda idarenin desteğini artık kullanamamaktadır. Bir sonraki örneğimizde görüleceği üzere, denetsel pozisyonlar Zambiyalılaştırılmadığında bile benzer bir durum ortaya çıkmaktadır.

Hat Döşeme

Hat döşeme madenin mühendislik departmanının bir parçasıdır. Hat döşemeyi de içine alan ulaştırma seksiyonu farklı maden kuyuları ve fabrikalara ihtiyaç duydukları materyalleri tedarik etmektedir. Yaklaşık kırk millik bir hat ve bu hatta çalışan altı ekip mevcuttur. Her bir ekip altı kişi ve Zambiyalı bir yardımcı ustabaşına karşı sorumlu bir ekip başından oluşmaktadır. Yardımcı ustabaşı yabancı uyruklu bir plaka döşeme ustabaşı tarafından denetlenir ve bu ustabaşı da kısım mühendisine rapor vermektedir. Her ekip belli uzunlukta bir hattın bakımından sorumlu olup acil veya özel bir iş olduğunda bütün ekipler bir araya toplanmaktadır.

Ekipler eski hatların bakımını yapmak ve yeni hatlar inşa etmek zorundadır. Bakım kırık rayların tespit edilmesi, temizlik, yağlama ve eski rayların değiştirilmesi işlerinden oluşmaktadır. Eski rayların değiştirilmesi ve yeni rayların döşenmesindeki en önemli görevler

rayların doğru yükseklik ve meyilde ve özellikle de paralel rayların birbirine göreli yüksekliğinin doğru olacak şekilde kaldırılması ve yerleştirilmesidir. Hatlar traverslerin altına daha çok veya daha az çakıl –küçük taş– "yerleştirerek" kaldırılmakta veya alçaltılmaktadır. Bu, ağır bir iştir ve işçilerden tek bir vardiyada ortalama sekiz travers kaldırmaları ve yerleştirilmeleri beklenmektedir. Yeni hat inşası belli ölçü ve şekilde ray kesme, rayları traverslere sürgüleme ve en zor olanı hattı doğru pozisyona sokma gibi işlerden oluşmaktadır. Bir kilometrelik bir alanda yaklaşık dört yüz on beş kiloluk bir ağırlığın söz konusu olması otuz kişinin var gücüyle çalışmasını gerektirmektedir. Özetle hat döşemedeki bütün işler emek-yoğundur ve çoğunlukla aşırı gayret gerektirmektedir. Ekip üyelerinin işbirliği içinde çalışması mutlak bir zorunluluktur.

1971'de ekipler büyük ölçüde çalışma normlarını kurmuş ve güçlendirmiş olan kendi kendini düzenleyen işçi gruplarından oluşuyordu. Gündüz vardiyasındaki işçiler, farklı yöntemler kullanarak fazla mesai ve zaman zaman Pazar günü mesaisi alabilmek amacıyla üretimi sınırlama yönünde sürekli ve başarılı teşebbüslerde bulunuyorlardı; idarenin fazla mesai ücretlerinde kesinti yapması halinde, bu ücretler yeniden düzenlenene kadar üretimi sınırlıyorlardı. Genç işçiler daha sıkı çalışmaya başladıklarında, yaşlı işçiler onlara yavaşlamalarını salık veriyorlardı. Anlaşmazlık yaşandığında yaşlı işçiler belirlenmiş üretim miktarını aşan işçilerin gözünü korkutmak amacıyla sahip oldukları sihirli güçlerden yararlanıyorlardı. Bu işçileri tekrar deneyimli işçilerin belirlediği normlara uygun şekilde çalışmaya çekebilmek için kabileye özgü söylemlere sıklıkla başvuruluyordu; böylece bu grup ekip başına karşı birleşik bir cephe halini alıyordu.

Ekip kaynaklarını birbirlerinden çok ekip başına karşı seferber ediyordu. Denetçi, daha sıkı çalışmaları için astlarına baskı yapmaya başladığında genç işçiler İngilizce tartışmaya başlıyorlardı; böylece ekip başı aralarında ne konuştuklarını anlamakta zorlanıyordu. İşçiler, tabii ki gerektiğinde, sadece İngilizce konuşan ustabaşı James'e kendilerinin bir hatalarının olmadığına ikna etmek için de İngilizceyi kullanıyorlardı. Ekip başılar işçileri disiplinsizlikle suçlamaya çalış-

salar dahi, kendilerine göre daha eğitimli olan genç işçiler karşısında daha güçsüz bir konumda kalıyorlardı. Yaşlı, deneyimli işçiler ise ekip başlarını büyüyle tehdit ediyorlardı. Sonrasında çoğunlukla sendika temsilcisi tartışmaya dâhil oluyor ve tarafları konuyu sendikaya bildirmek tehdit ediyordu. İşçiler sömürgeci patronları taklit etmeye çalışanları kötüleyip denetimlerinde daha rahat davrananları överek ekip başlarını da birbirine düşürüyorlardı.

Emek süreci düzenlemesi ekip başlarının konumunu savunulamaz kılmıştır. Hat döşeme işi muhtelif vasıfsız işçilerin işbirliğine dayanmaktadır. İdare bu grubu askeri ve cezalandırıcı bir sistem vasıtasıyla da belli bir prim usulüne dayanan bir ücret sistemi vasıtasıyla da düzenleyebilir. Zambiya'da sömürge döneminin zorlayıcı sistemi teşvik edici bir unsur içermeyen sömürgecilik sonrası üretim ilişkilerine dönüşmüştür. Sömürge dönemi üretim ilişkilerinde beyaz ustabaşılar ve yardımcı ustabaşılar zorlayıcı müeyyideler yoluyla katı denetimleri dayatan bir konumdaydılar ve siyahi ekip başılar bile ekibin randımanını düzenleme noktasında 1971'deki konumlarına kıyasla daha fazla güce sahiptiler.

Sömürge dönemi üretim ilişkilerinden sömürge sonrası üretim ilişkilerine geçişte ustabaşılar yabancı uyruklulardan olmaya devam etmiş ve fakat yetkileri kayda değer biçimde azaltılmıştır. Söz konusu geçiş bağımsızlık sonrası ilk yıllarda meydana gelmiş olaylardan birinde kesin sonuca bağlanmıştır. 1969 yılında, koca göbeği nedeniyle Kafumo lakabıyla anılan yabancı uyruklu ustabaşı Marshall ırkçı ve aşağılayıcı tavırları nedeniyle hat döşeme işçilerinin saldırısına uğramıştır. Zira Marshall hâlâ sömürge dönemi üretim ilişkilerini sürdürmeye çabalıyordu. Hat döşeme ekiplerinin tamamı greve gitmiş, hem Birleşik Ulusal Bağımsızlık Partisi hem de sendika temsilcilerini olaya dâhil etmiş ve Marshall Kafumo'nun yerine başka biri getiriline kadar işe dönmeyi reddetmişlerdir. Bunun üzerine yardımcı ustabaşı James ki o da yabancı uyrukluydu, Marshall'ın yerine getirilmiştir. Olaydan ders çıkaran James'in hoşgörüsü ona "rahat" anlamına gelen *Polepole* lakabını kazandırmıştır. Fakat dik kafalı işçi ekiplerine karşı gösterdiği hoşgörü, Zambiyalı yardımcısının ve buna bağlı olarak

ekip başlarının konumunu oldukça güçsüzleştirmiştir. Bu kişiler üretimin işçi grubunca düzenlenmesine ve fazla mesailerin işçi grubunca bölüştürülmesine karşı mücadele etme noktasında başvurabilecek çok az yaptırıma sahiptiler. İşçiler boş boş oturduğunda, çalılıklarda dinlendiklerinde veya hararetli politik tartışmalara girdiklerinde, ekip başları ya öylece durup onları izliyordu ya da öfkelerini açıkça göstererek kendileri çalışmaya devam ediyorlardı.

Sömürge dönemi üretim ilişkileri, sömürgecilik sonrası idari otorite sistemi tarafından yeniden üretilememiş ve bu örnekte mücadele yoluyla devrilmiştir. Ustabaşı hâlâ beyazsa da, yeni bir ilişkiler düzeni yürürlüğe konmuştur. Nasıl ki artık Zambiyalı dökümcü, taşıyıcının itaatini sağlamak için idarenin desteğine dayanamıyorsa, aynı şekilde *Polepole* da hat döşeme ekiplerine çalışma normlarını dayatamıyordu. Irkçı tahakküme dayalı eski düzenleme biçimleri, denetçinin ten renginden bağımsız olarak, artık savunulabilir değildi. Dolayısıyla, anot dökümü vakasındaki gibi, hat döşeme ekiplerindeki işçiler de emek sürecinin "sömürge despotizmi" rejimi altındaki örgütlenme biçiminin bir sonucu olarak emek süreci üzerindeki kontrollerini pekiştirmişlerdir.

Sömürge Despotizminin Yükselişi ve Düşüşü

Sömürgeci rejim dönemindeki sanayi üretiminin ayırt edici özelliği emek süreci değildir; zira aynı üretim içi ilişkiler başka politik ve ekonomik koşullar altında da kolayca gelişebilmiştir.[32] Daha ziyade, üretim ilişkilerini düzenlenmede yararlanılan özgül mekanizmalar – madenin özgül politik aygıtları– belirleyici etmendir. Bu üretim rejimi biçimini sömürge despotizmi olarak adlandırıyorum: despotik çünkü zor rızaya baskın gelmektedir; sömürge çünkü bir ırksal grup diğerine verilmeyen politik, hukuki ve ekonomik haklar üzerinden bir diğer ırksal gruba tahakküm etmektedir. Bu despotizm biçimi, zorun piyasanın ekonomi kırbacından kaynaklandığı on dokuzuncu yüzyıl Britanya'sındaki despotizmlerden oldukça farklıdır. Sömürgeci bir işgücü

[32] Sömürge despotizmi altındaki emek sürecini, örneğin, kölelik yönetimi altındaki İskoç kömür madenlerindeki emek süreci ile karşılaştırmak oldukça ilginç olabilir.

piyasası belirgin bir şekilde söz konusu olmakla beraber, Afrikalıların hayatta kalmaları emek güçlerini satmalarına dayanmıyordu, çünkü kırsal bölgelerde daima birtakım geçim kaynaklarına erişebiliyorlardı. Diktatör "Bwana"nın (beyaz patron) uyguladığı keyfi iktidar iş dışı hayatın kontrol altına alınmasına dayanıyordu. Bu üretim aygıtlarının arkasındaki düzenleyici ilke açık ve aleni bir ırkçılıktı.[33]

Sömürge Despotizmi

Beyaz patronların Afrikalı maden işçileri üzerinde uyguladıkları iktidarın doğasında ne yatıyordu? Fiziksel şiddet özellikle ilk yıllarda bir istisna değil, kuraldı. Hatta bu durum, farklı bir durumda 1935 Copperbelt grevlerini tetikleyen koşulları örtbas etmeye çalışan Russell Komisyonu tarafından açıkça ifade edilmiştir. Bir madenin ceza kayıtlarını inceleyen George Chauncey çalışmasını şu şekilde bitirmektedir:

> "Endüstrinin ilk yıllarında kamplarda oldukça fazla fiziksel şiddet vakalarıyla karşılaşılmasına karşın, yeraltındaki işyeri disiplininin güçlendirilmesinde fiziksel şiddet kullanımı her yere nüfuz etmişti. Herhangi bir saygısızlık göstergesi, kurallara uymada yavaş davranma veya kötü çalışma herkesin gözü önünde cezalandırılmayı getiriyordu. Bir kırbaççının 1934 yılındaki raporunda şunları belirtmiştir: 'Kırbaçladığımız işçiden dumanlar yükseliyordu; bu yüzden ben de yüzünü yıkamak için yanına yaklaştım. Fakat hareket etmemle birlikte, Bwana'm yüzüme iki tokat attı ve ardından üç tekme savurdu ve ben düştüm... Daha sonra Bwana işçiye 8590 numaralı uzun bir kayış uzatarak bana vurmasını emretti.' Bir başka işçinin 1935 yılındaki ifadesine göre, denetçisi onu fazla yavaş olmakla suçlayarak dövmüştü; iki yıl sonraysa basit, ayak işlerinden sorumlu bir işçi söyle yakınmıştır: 'Makinelerden birini Bwana'ya geri götürdüm fakat o yanlış makineyi getirdiğimi söyleyerek almadı. Bwana çok kızdı ve botlarıyla beni tekmeledi ve yaraladı.' Roan Antelope arşivlerindeki bir dosya kelimenin gerçek anlamıyla bunun gibi yüzlerce örnekle dolup taşmaktadır."[34]

---

[33] Kamp sisteminin bizatihi uygulayıcılarından birinin değerlendirmesinde bile bu ayırt edilmektedir: F. Spearpoint, "The African Native and the Rhodesian Copper Mines", *Journal of the Royal African Society*, Cilt 36'nın eki. Temmuz 1937.

[34] George Chauncey, Jr., "African Work Culture, Resistance and the Evolution of Management Strategy for Labour Control in the Zambian Copperbelt, 1925-1945", Güney Afrika

Fiziksel şiddet, açıkça görünür olduğu kamplarda çok geçmeden azalmış olsa da şikâyetlerle ilgilenmekle görevli "yerli denetçiler" uygulamasına geçilmesine karşın madenlerde olağan karşılanmaya devam etmiştir. Afrikalılar Bwana'larına karşı şikâyette bulunma riskine girmek yerine madende çalışmayı toplu halde bırakıyorlardı. Ayrıca birkaç kayda değer istisna dışında, idare de acımasızca davrandıkları bildirilen bu Avrupalı patronları cezalandırmaya isteksizdi.

Beyaz patronlar aynı zamanda iktidarlarını daha da pekiştiren bir prim ve para cezası sistemini kontrolleri altında tutuyorlardı. İtaatkâr ve işbirlikçi işçilere sözde verimlilik primleri dağıtıyor, diğer işçilere ise itaatsizlik, işe alkollü gelme, işyerinde uyuma, tembellik ve işe gelmeme gibi suçlamalar yönelterek para cezası veriyorlardı. Ödemelerdeki "bilet" sistemi daha başka istismar kanalları beraberinde getirmişti. Afrikalılara sadece bir "bilet"in tamamlanması sonunda ücret ödeniyordu ki bunun için kırk gün içinde otuz vardiyada, genellikle altı günlük beş iş haftasında olacak şekilde çalışmaları gerekiyordu. Kişinin biletini tamamlamadan madenleri terk etmesi ücretini kaybetmesi anlamına geliyordu. Sistem aynı zamanda işçileri açık bütün vardiyalarda, hafta sonları bile çalışarak ödeme alma gününü öne çekmeye uğraşmaya teşvik ediyordu.[35] 1930'ların ortalarına kadar, Avrupalı denetçinin bileti imzalamayı reddetmesi halinde, işçinin bir günlük ücret ve tayınını kaybettiği bir durum mevcuttu.[36] Beyaz patronlar Afrikalı işçilerinin faal itaatini sağlamak amacıyla yeraltı işinin tehlikelerini de manipüle edebiliyorlardı. "Bu bağlamda, şirketler tarafından uygulanan çeşitli 'Önce Güvenlik' programları güvenli çalışma alışkanlıklarına özendirme ve emirlere riayet etmenin önemini vurgulama gibi ikili bir amaca hizmet etmiştir. Şirket bir işçiye işteki ilk gününde en tehlikeli bölgeleri gezdirilerek çalışma ortamının ve denetçinin alanından ayrılmanın tehlikelerini vurgulamıştır. Ve bir kez

---

Araştırma Programı'nda sunulan metin. Yale University, 29 Kasım 1979, s. 12-13. Ayrıca bkz. Jane Parpart, *Labour and Capital on the Copperbelt: African Labour Strategy and Corporate Labour Strategy in the Northern Rhodesian Copper Mines 1924-1964*, Doktora tezi, Boston University Graduate School, Boston 1981, s. 98-99.

[35] Chauncey, s. 16.

[36] Agy., s. 16. Ayrıca bkz. Parpart, s. 67.

yeraltına inildiğinde, denetçi işçileri üzerinde muazzam bir yetki ve iktidara sahipti. Hiçbir aydınlatmanın olmadığı sayısız karanlık tünelde denetçiler sırf tek fener onlarda olduğundan muazzam bir iktidar uyguluyorlardı."[37] Dahası, Avrupalı denetçi güvenli ve tehlikeli işleri ekibindeki işçiler arasında pay etmede mutlak takdir yetkisine sahipti.

Şirket Devletinin Yükselişi

Madenlerdeki inşaat çalışmalarının doruk noktasına ulaştığı 1920'lerin sonlarında işçilerin çok büyük bir kısmı taşeronlar tarafından işe alınıyor ve denetleniyordu. 1930'ların başlarında Bwana despotizmi başlamıştır. Fakat sonrasında bazı beyaz patronların yetkileri kamp sorumlulularına devredilmiş ve bunlarda merkezileşmiştir. Üretim noktasındaki tahakküm, maden şirketinin madencilerin yaşadığı kamplar üzerindeki denetimiyle birleştirilmiştir. Çalışma dışında geçim nakit para ihtiyacı, keyfî işten çıkarma ve prim ve cezalar sistemi dışındaki araçlar sayesinde giderek artan biçimde işteki tabiiyete bağlanmıştır. 1930'lar ve 1940'larda Afrikalı yaşamının bütün yönlerinin düzenlenmesi "şirket devleti"ne geçmiştir ve kamp ve madendeki "yerliler"e ulu diktatör olarak hükmeden kamp müdüründe kişileşmiştir.

Kamp sistemi, ilk kez 1880'lerde Kimberley Elmas Madenleri'nde geliştirilmiş olan Güney Afrika'dan uyarlanmıştır. Güney Rodezya'da ve sonrasında Kuzey Rodezya'daki Copperbelt'te Güney Afrika sisteminin gözetimin daha esnek olduğu daha açık bir versiyonu uyarlanmıştır.[38] Güney Afrika'da bekâr siyahî maden işçileri kışlavari bir sistemde tutsak edilirken, Copperbelt'tekiler daha fazla hareket özgürlüğüne sahiptiler ve yüzde 30 ile 60 arasındaki bir kesim oldukça sıkışık olan konutlarını bakmakla yükümlü oldukları fertlerle paylaşıyordu.[39] Roan Selection Trust adındaki maden şirketi "genelde kadınların azımsanmayacak düzeyde sorun yarattığını fakat kocalarına bakarak bunu telafi ettikleri, dolayısıyla kadınların varlığının erkeğe sorumluluk duygusu kazandırdığı ve erkeğin manasız sorunlar çıkara-

[37] Chauncey, s. 17. Ayrıca bkz. Perrings, s. 202-203.

[38] Van Onselen, agy.

[39] Parpart, 2. Bölüm; Perrings, 7. Bölüm.

rak işini tehlikeye atmaktan çekindiğini gördüklerini"[40] belirterek işçilerin eşleriyle birlikte yaşamalarını teşvik etmiştir. İstihkaklar madencinin birlikte yaşadığı ve resmi olarak bakmakla yükümlü olduğu fert sayısına göre pay edildiğinden ve de evli işçilere bekâr işçilerinkinden daha büyük kulübeler tahsis edildiğinden, bu tür bir istikrarın getireceği avantajlar daha yüksek ekonomik maliyetleri –kâr marjlarının genellikle çok daha düşük olduğu Güney Afrika altın madenlerinde olmayıp Kuzey Rodezya bakır şirketleri tarafından üstlenilen maliyetleri– beraberinde getiriyordu. İşçiler işten çıkarıldıklarında otomatik olarak kamptaki yaşam alanlarını da kaybettiklerinden, söz konusu sistem işçilerin işteki tabiiyetlerini güçlendirmiştir.

Kamp sistemi işgücü üzerinde neredeyse totaliter bir gözetim olanağı yaratmıştır. Kamp görevlileri maden polisi sayesinde faaliyetleri yakın gözetim altında tutuyorlardı. Bir madencinin işe gelmediği rapor edildiğinde, maden polisleri onu bulmaya gönderiliyordu.[41] Misafirlerden şirkete bilgilerini kaydettirmeleri isteniyordu; bu, gece ev aramaları ve izin kartı olmadan giriş yapanların tahliye edilmesi gibi uygulamalarla güçlendirilmiş bir düzenlemeydi. Başarısızlıkla son bulan birkaç denemenin ardından şirketler tiksindirici bir kimlik tespit sistemi oluşturmuşlardı. "Kamptaki her işçi ve onun bakmakla yükümlü olduğu her bir ferde, üzerinde ilgili madenin numarasının yazılı olduğu metal bileklikler takılmıştı. 'Biletler ve Kimlik Belgeleri satılabiliyor veya bir arkadaşa verilebiliyordu,' diyor ve şöyle ekliyordu bir kamp müdürü: 'Fakat üzerinde Maden Numarası yazılı olan bilekliklerin tamamı ACME kopçalarla tutturuluyordu.' Bu bileklikler sayesinde polis bakar bakmaz ziyaretçiyi işçiden ayırt edebiliyor, şirket kurallarını çiğneyen birini yakaladığında kimlik tespiti yapabiliyor, maden numarasını öğrenebiliyordu. İşçiler bu sistemden nefret ediyorlardı ve işten çıkarılmalarının en yaygın gerekçesi bu bileklikliklerden kurtulma teşebbüsleri oluyordu. 'Biz kendimiz asla çıkaramıyorduk,' diyordu bir işçi o günleri hatırlayarak. 'Onunla uyuyor, onunla çalışıyor, onunla ölüyorduk.' "[42]

[40] Spearpoint, s. 38. Gerek Parpart gerekse Perrings'in açıkça ortaya koyduğu üzere, farklı istikrar seviyeleri farklı cevher kütlelerini ve dolayısıyla farklı üretim tekniklerini yansıtmaktadır; ayrıca bkz. Parpart, s. 48-51.

[41] İşçilerin denetim altında tutulmasında polisin rolü için bkz. Parpart, s. 64-70.

[42] Chauncey, s. 26.

Kamp müdürü aynı zamanda kamptaki olaylar, olası kargaşalar ve hatta grevler hakkında bilgi toplamak için bir tür kabile ihtiyar heyeti sisteminden yararlanıyordu. Kampta yaşayan çeşitli kabilelerin saygı duyulan temsilcileri olan bu kabile ihtiyarları, Afrikalılar arasında kent koşullarında yaşanan anlaşmazlıklara hakemlik ediyorlardı ve idare düzenli olarak bu kişilere danışıyordu.[43] Ne var ki 1935 ve 1940 grevleri, kabile ihtiyarlarının endüstriyel arabulucukta yetersiz, sosyal denetim açısından güvenilmez olduklarını çarpıcı bir şekilde gözler önüne sermiştir. İki grev de şirketleri gafil avlamıştır çünkü Afrikalıların kamp yönetimi ve onun muhbir ağından bağımsız olarak oluşturdukları birlikler tarafından örgütlenmiştir. Özellikle 1940 grevinde, kabile ihtiyarları işçilerin temsilcileri olarak bir kenara itilmiş ve Mufulira'daki madenciler, büyük çoğunluğu Avrupalı işçilerin denetçi yardımcıları olan "patron adamlar"dan ("*boss boys*") oluşan bir müzakere komitesi seçmiştir.

Şirketler denetimlerini kamp sisteminin ardındaki paternalist itkiye uygun olacak şekilde dinlenme aktivitelerine de yaymışlardır. Bira içimini düzenleme yönünde bir girişim olarak birahaneler inşa etmiş ve evde bira yapımını yasaklamışlardır. Dans topluluklarını teşvik etmiş dini grupları gözetim altına almışlardır. Ancak kamp yapısının kendisi ve de şirketlerin "kurumsal"" emek stratejileri, madenci topluluğunun üniter yapısını konsolide etmiş ve sınıf bilincinin oluşmasını hızlandırmıştır.[44] İstikrarlı ve vasıflı işçiler endüstriyel bağlamdaki çıkarlarının peşine ancak vasıfsız ve geçici göçmen işçileri harekete geçirerek düşebilmişlerdir. Dahası, kamp etnik, dilsel, vasıf ve hatta zaman zaman ırk temelli sınırları aşan bir işçi sınıfı dayanışması için oldukça müsait bir ortam sunmuştur. Afrikalılar kendi kültürel kurumlarını sınıfsal hedefleri doğrultusunda şekillendirmede oldukça ustalaşmışlardır. Böylece, Mbeni Dans Topluluğu ve Gözetleme Kulesi Hareketi şirketlere karşı verilen mücadelelerin, özellikle de grevlerin politik merkezleri

[43] Bkz. A. L. Epstein, *Politics in an Urban African Community*, Manchester 1958.

[44] Burada, Parpart'ın hem ilk Afrikalı grevlerini ajitatörler ve binyılın yıkıcı hareketleri dışına mal eden resmi görüşlere, hem de Bemba kabile liderliğini veya iki üretim tarzının iki yönlü bağımlılığının etkilerini öne çıkaran akademik görüşlere karşı çıkan ikna edici analizinin izinden gidiyorum.

halini almıştır. Meşru protesto kanalları ve sendikalar gibi endüstriyel mücadele organlarının yokluğunda, bu gizli ve sarsıcı kurumlar şirketlerin kontrolü sağlamasını müthiş derecede zorlaştırmıştır.

Maden işçilerinin kendi dünyalarını yaratabilme becerileri şirket devletince uğranan doğrudan gözetimi sınırlamıştır. Hakeza istihdam süresini de. Madenler daha uzun hizmet sürelerine imkân tanıyıp evlilere özgü konutlar inşa ederek *istikrarı* teşvik etmiş olmasına karşın, *proleterleşmeye* –yani, kırsalla bütün bağların koparılmasına– teşvik edememiştir. Siyahî maden işçilerinin gündelik hayatı şirket devletinin idaresi altında geçiyorduysa da, emek gücünün yenilenmesi –yeni madencilerin oluşturulması ve işe alınması ve de eski ve yaşlı madencilerin bakımı– köylerde gerçekleştirilmekteydi. Ne madenler ne de sömürge idaresi proleterleşmenin politik ve ekonomik maliyetlerini karşılamaya hazırlanmışlardı. Buna bağlı olarak, madenlerden ayrılan işçiler için eğitim ve sağlık hizmetleri ve emeklilik konularına yönelik bir destek yoktu.[45] Ekonomik güvence gerekçesiyle işçilerin çok büyük bir kısmı köyleriyle olan bağlarını düzenli ziyaretlerde bulunarak ve para yollayarak sürdürmek zorundaydı.

Şirket Devletinin Gerilemesi

Şirket devletinin egemenliği 1935 ve 1940 grevlerinin ardından sorgulanmaya başlamıştı. Sömürge Bürosu Afrikalıların silahla vurulma vakalarına dönük bir soruşturma başlatmış ve sömürge idaresi içinde bir işçi departmanının kurulmasını ısrarla talep etmiştir.[46] Kuzey Rodezya sömürge idaresi, hükümet ile madenler arasında karşılıklı yetki alanlarına ilişkin antlaşmayı baltalayabileceği korkusuyla bu tür bir aygıta karşı çıkmıştır. 1940 grevi ile ilgili bir rapor hazırlayan Forster Komisyonu siyahî maden işçilerinin sadece ücretler ve çalışma koşullarıyla ilgili değil, aynı zamanda son derece tartışmalı bir konu olan Afrika'nın Gelişimi meselesini de kapsayan şikâyetlerinin altını çizmiştir.

[45] Madenler proleterleştirme olmadan istikrarı teşvik etme noktasında birçok farklı strateji uygulamıştır. İşçilerin işlerini kaybetmeden uzun izinler kullanmalarına ve hatta ücretsiz izinler almalarına imkân tanınmıştır. Emekli olan madencilere kırsal bir ekonomide rahat bir yaşam sürmelerini sağlayacak miktarda emekli aylıkları ödenmiş ve fakat bu insanların hayat pahalılığının çok daha yüksek boyutlara ulaştığı kasabalarda kalmaları zorlaşmıştır.

[46] Bkz. Berger, 5. Bölüm.

1936 yılında beyaz madenciler belli işlerdeki tekellerini korumak amacıyla bir sendika kurmuştu. Savaş esnasında Kuzey Rodezya Maden İşçileri Sendikası şirketleri iş yavaşlatmayla tehdit edebilmekteydi. Fakat 1947'de Sömürge Bürosu sendikacı Bill Comrie'yi Afrikalı sendikalarını kurmak üzere görevlendirmiş ve 1948'de maden şirketleri ilk Afrikalı Maden İşçileri Sendikası'nın kurulması konusunda işbirliği yapmaya mecbur edilmiştir. Sendika güçlendikçe, giderek daha militan taktikler uygulamaya başlamış, ücret artışı talebiyle ve şirketlerin rakip bir sendikayı, yani Madenler Afrikalı Personel Birliği'ni tanıma isteklerine karşı 1952, 1955 ve 1956 yıllarında greve gitmiştir. Zira söz konusu birliğin tanınması sendikayı liderlerinin çoğundan ayırarak, siyahî madencileri sınıf çizgileri içinde bölecekti.

Bütün bu gelişmeler şirket devletinin egemenliğini erozyona uğratmıştır. Artık beyaz patronlar ücretler ve işten çıkarmalar gibi konularda keyfi kararlar veremiyorlardı. Kamptaki yaşam madenlerdeki verimlilikle daha az doğrudan bağlantılıydı ve emek akışına ilişkin düzenlemeler rahatlatılmıştı. Artık mevcut olan bir istikrar meselesi değil, gerçek bir proleterleşme meselesiydi. Ve kasabalardaki olanaklar çoğaldıkça işçiler beyaz patronlarının kırbaçlarına daha az boyun eğmek zorundaydılar.

Bu koşullar altında, kamp görevlilerinin hem kampta hem de madendeki tek bir otorite gibi davranması artık mümkün değildi. Kamp yaşamı daha geniş bir kent ortamı tarafından soğurulmuş ve iş ile dinlenme arasında bir gedik açılmıştı. Şirket devleti parçalanmaya mahkûmdu ve 1955 yılında kamp görevlileri iki kısma bölündü. İşe alma ve işten çıkarmayı kontrol eden endüstri ilişkileri birimi disiplinle ilgili bütün vakalarda ve dağıtılan kredilerde hâkim ve hakem heyeti görevi görüyor, topluluk işleri birimi ise barınma, refah, dinlenme ve kamp yaşamının diğer kısımlarını düzenliyordu. İki birimin idaresi de beyaz görevlilerdeydi. Afrikalıların kasabalardaki temsili, 1953 yılında iptal edilene kadar kabile temsilcileri tarafından gerçekleştiriliyordu. Madenlerdeyse Afrikalıları, aktif bir işyeri örgütlenmesi gelişene kadar geçen kısa süre boyunca sendika yöneticileri temsil etmiştir.[47]

[47] Afrikalı Maden İşçileri Sendikası yukarıdan aşağıya oluşturulmuştur. Madencilik faaliyet-

Endüstri İlişkilerinin Bürokratikleşmesi

Şirket devletinin bölünmesi ve maden işçileri sendikasının yükselişi üretim ilişkilerinin yeniden üretildiği ve mücadelelerin düzenlendiği mekanizmaları yeniden şekillendirmiştir.[48] Beyaz patronların siyahî işçilere uyguladığı en fena istismarlar ortadan kaldırılmış ve işyerlerine atanan Afrikalı personelden sorumlu beyaz şube görevlileri siyahî işçilerin denetiminde daha aktif bir rol üstlenmeye başlamıştır. Fakat işçilere uygulanan ayrımcı muameleler ve sömürgeci üretim ilişkileri, Avrupalı işçilerin sorunlarının çözümünde ayrı bir Avrupalı personel şube görevlisinin varlığında kendini açıkça gözler önüne sermekteydi. Ancak 1962 yılında, iki işçi grubu da tek bir şube personel görevlisi nezaretinde olacak şekilde bir araya getirilmiştir.

Gerçekleşmek üzere olan bağımsızlıkla beraber, maden şirketleri hızlandırılmış bir "Afrikalılaştırma" veya Zambiyalılaştırma planlamasına başlamış ve personel departmanı bu planlamanın ilk önceliği olmuştur. Buna bağlı olarak, okulu bırakan çok sayıda Zambiyalı genç işe alınmış ve personel departmanının en "ümit vaat eden" Afrikalı üyeleriyle birlikte yeni pozisyonlar için eğitilmiştir. Ne var ki 1966'ya, yani bağımsızlığın ilanından iki yıl sonrasına kadar, Zambiyalılaştırmanın hızını Lusaka'daki genel merkez belirlemiştir. 1967 yılında, topluluk işleri ve endüstri ilişkileri departmanları yine tek bir beyaz personel müdürü altında birleştirilmiştir. Sonrasında ise departman, personel müdürünün yabancı uyruklular, Zambiyalılaştırma, eğitim ve insan gücü hizmetlerinin idaresi için oluşturulmuş yeni bir pozisyona yükseltilerek "personel gelişimi danışmanı" olacağı şekilde yeniden düzenlenmiştir. Personel müdürlüğü pozisyonuna ise bir Zambiyalı getirilmiş ve Zambiyalı işçileri ilgilendiren endüstri ilişkilerinin ve kasabalardaki topluluk işlerinin sorumluluğunu bu kişi üstlenmiştir.

---

lerindeki merkezileşmeyi yansıtacak biçimde liderlerin inisiyatiflerinde merkezileştirilmiştir. Şikâyet mekanizması ve sendika temsilciliği sisteminin uygulanmaya konması yönündeki çabalar 1963 yılına kadar hep boşa çıkmıştır.

[48] Bu kısım iki yıllık bir dönem boyunca madenin ceremesini çeken personel departmanına ilişkin ayrıntılı bir çalışmaya dayanmaktadır. Personel müdürleri ve yönetim kademeleriyle gerçekleştirilen kapsamlı görüşmelerin yanı sıra, katılımcı ve katılımcı olmayan gözlemleri içermektedir.

Bu yeniden düzenleme personel müdürünün yetkilerini kayda değer oranda azaltmıştır. Artık işi Afrikalı işçilerle sınırlıydı ve insan gücü hizmetleri, eğitim, iş etüdü ve parklar ve bahçeler gibi alakasız işlerin kontrolü ellerinden alınmıştı. Statüsündeki bu gerileme personel müdürünün madencilik müdürüne tabi kılınıp, madenin genel müdürüne doğrudan erişim hakkını yitirmesinde de kendini göstermiştir. Personel gelişimi danışmanı, genel müdüre doğrudan erişim hakkına sahip olan bir vekil personel müdürüydü ve doğrudan doğruya personel müdürünün alanına giren konularda sık sık danışmanlık yapıyordu. Yeni personel müdürü firma düzeyinde de statüsünü kaybetmişti. Öncesinde iki madencilik şirketine bağlı çeşitli madenlerin personel müdürleri ortak politikalar belirliyor ve farklı sendikalarla endüstri düzeyinde yapılan görüşmelere katılıyorlardı. Artık bu işlevi yerine getirmek üzere grup endüstri ilişkileri yöneticiliği adında yeni bir pozisyon açılmıştı ve bu pozisyona çoğu örnekte geçmişte personel müdürlüğü yapmış olan yabancı uyruklu biri atanıyordu.

Plana göre personel gelişimi danışmanlığı kademeli bir şekilde sonlandırılacak ve Zambiyalı personel müdürü eski personel görevlerinin bir kısmını geri kazanacaktı. Her ne kadar 1971 yılında danışmanlık ortadan kaldırılmışsa da, danışmanın görevlerinin büyük bir kısmının diğer departmanlara dağıtılması nedeniyle personel departmanı zayıf kalmaya devam etmiştir.

Personel müdürüne yönelik güven eksikliği ve personel müdürünün yetkilerinin azalmış olması, personel memurlarının sorunları çözme, yönetim kademelerini etkileme ve sendikayla ilgilenme ve işçilerin şikâyetlerini çözme becerilerini de zayıflatmıştır. Personel memurları bundan böyle disiplin vakaları, izin talepleri ve kıyafet ihtiyaçları gibi işlerle ilgilenen ve sendikayla iş ve işçi sağlığı ve güvenliği toplantılarına katılan memurlara dönüşmüşlerdi. İşçilere yaptırımlar uygulama, para cezası verme, krediler ve diğer kaynakların kullanımını onaylama yetkileri ellerinden alınmıştı.

Personel departmanının bu şekilde değersizleştirilmesinin birden çok açıklaması mevcuttur. Madencilik endüstrisinin tamamında, Zambiyalılaştırma beyazların siyahîlerin astı olamayacağını belirten

ırk ayrımı ilkesini bozmadan gerçekleşmiştir. Değişen tek şey ırk ayrımının çizgisinin konumu olmuştu ve bu durumda bile değişim çoğunlukla sadece resmiyette kalıyordu. Pozisyonları kaybeden yabancı uyruklulara genellikle yeni işler yaratılmasının yanı sıra, bunların pozisyonlarına getirilen Zambiyalı halefleri yabancı uyruklu denetçilerden geçmişte beyaz seleflerinin gördüğü desteği görmüyordu ve dolayısıyla astları üzerinde aynı yetkilere sahip olamıyordu. Pek çok vakada kaynaklar Zambiyalı haleflerin ellerinden resmi olarak alınmıştı. Özetle, denetsel yetkideki değer düşürümü tam da Zambiyalılaştırma sürecinde yatmaktadır.

Zambiyalılaştırma personel departmanı örneğinde özellikle hızlı olmuş ve yeni memurların eğitiminden sorumlu olmuş kişiler tam da işlerini kaybedenler olmuştur. Bu kişiler bu işi verimli bir şekilde yapmaları yönünde bir teşvike sahip değillerdi ve çoğunlukla kendilerine tercümanlık yapan memurları bariz bir şekilde donanımsız oldukları pozisyonlara terfi ettirmişlerdi. Bu kişilerin personel müdürlüğü konumuna hızlı bir şekilde yükselmiş olmaları, yabancı uyruklu yöneticilere personel departmanının asli görevlerinden bazılarını devralmalarının gerekçelerini sağlamıştır. Bu durum, yabancı uyruklu yöneticilere daha da bağımlı hâle gelmiş olan Zambiyalı personel müdürünün pozisyonunu daha da zayıflatmıştır. Aynı zamanda halefler ile beyaz denetçileri arasındaki düşmanlık, bu ikisi arasında bir kopmayı beraberinde getirmiş ve bunun sonucunda personel müdürü pasif ve izole edilmiş bir konuma sürüklenmiştir. Bu, idarenin Zambiyalılara güvenilmemesi gerektiği yönündeki önyargısını doğrulamıştır.

Personel müdürünün gözle görülür iradesizliği personel memurlarının hayatını oldukça zorlaştırmış ve devamında bu durum departman içinde kendisini kabilecilik biçiminde gösteren çatlaklar yaratmıştır. Personel memurları rollerindeki azalmanın ve de yönetim kademelerinin onları küçümseyişinin ziyadesiyle farkındaydılar. Zambiyalı işçiler de bunu ifade etmekte hızlı davrandılar ve personel ve endüstri ilişkileri görevlilerine hemen hiç itimatları yoktu. Özetle, Zambiyalılaştırma mekanizmaları, ırk ayrımının muhafaza edilmesi, sürecin hızlılığı, Zambiyalı personel, bunların yabancı uyruklular açısından

oluşturduğu tehdit ve yabancı uyruklulara idari yetkilerini daha da artıracak bir şekilde yeniden tahsis etme imkânının verilmesi gibi etmenlerin tamamı birlikte söz konusu departmanın gücünü sömürge dönemindeki seleflerininkinden daha aşağıya çekmiştir.

Madenin politik aygıtlarının azalan kapasitesi ve idarenin kurallar aracılığıyla gelişmesi sendika görevlilerinin de pozisyonunu zayıflatmıştır. Sömürge despotizmi gerilerken, sendikanın her gün üstesinden gelmek durumunda kaldığı bürokratik aygıtlar, Kitwe'deki grup endüstri ilişkileri müdürü ve hatta Lusaka'daki endüstri ilişkileri başkanı gibi maden örgütlenmesindeki daha üst kademelere kaymış olan iktidar merkezlerini korumuştur. Bu iktidarlara karşı koymak için grevler ve yürüyüşler gibi daha etkili eylemler gerekliydi. Fakat bu, bir sonraki kısımda göreceğimiz üzere, devletin doğrudan ve kimi zaman da bastırıcı müdahalesine davetiye çıkarmak demekti. Hiçbir sendika görevlisi bu tür bir taktiği açıktan savunmayacaktı.

Şaşırtıcı olmayan bir şekilde sendika liderleri endüstri ilişkileri aygıtlarında yaşadıkları yetki kaybının faturasını çok büyük ölçüde Zambiyalı temsilcilere kesmişlerdi. Personel memurları Zambiyalı dostlarını beyaz idareye satan "yardakçılar" olarak yaftalanmışlardı ki bu konuda işçiler de aynı görüşteydiler. Zambiyalılar ırksal grupları sınıf esasına göre bölen sömürgecilik sonrası üretim siyasetine henüz alışamamışlardı. Her ne kadar personel müdürünün kendisi de dâhil olmak üzere personel memurları yabancı uyruklulardan oluşan idareden nefret ediyorduysa da, ifa ettikleri görevler onları işçilerin ve bir ölçüde de sendika liderlerinin karşısında konumlandırıyordu. Personel memurları yeni pozisyonlarına vurgu yaparmışçasına, işçiler ile işverenlerin yeni ortak çıkarlarını takdir etmeyi başaramayan "eğitimsiz" kişiler olarak gördükleri sendika görevlilerine karşı küçümseyici bir tutum sergilemeye başlamışlardı.

Aynı zamanda, maden aygıtlarındaki zayıflık sendika açısından idarenin takdir yetkisinin sınırlandırılmasını dayatmak için de iyi bir fırsattı. Bağımsızlık döneminin ilk yıllarında, parti tarafından desteklenen sendika görevlileri, sömürge dönemi üretim aygıtlarını değiştirmeyi genellikle başarabilmişlerdi. Irkçı denetçilerin uzaklaş-

tırılması ve işçilere yönelik tacizlerin son bulması için müdahalede bulunmuşlardı. Faaliyetleri hükümet tarafından net bir şekilde ketlenmiş olmasına karşın, potansiyel güçleri gerek yabancı uyruklu gerekse Zambiyalı idarecileri korkutuyordu. Sendika görevlileri ve personel memurları emek sürecinin doğrudan düzenlenmesine giderek daha az müdahale etmişlerdir fakat sadece varlıkları dahi sömürge dönemi üretim ilişkilerinin restorasyonu önünde bir engel görevi görüyordu.

Buraya kadar madenlerdeki politik aygıtlarda meydana gelen değişikliklerden bir kısmını değerlendirdim. İlk safhada, iktidar şirket devletinde toplanmış ve kamp müdürünün yetkileri işçiler üzerindeki despotik bir iktidar olarak kullanılmıştır. İkinci safhada, Afrikalılar daha etkin bir şekilde örgütlenmiş ve kamp yaşamını iş faaliyetlerine bağlayan bağlar koparılmıştır. Şirket devleti parçalanmış ve iktidar tekelini kaybetmiştir. Son safhadaysa yerini daha güçsüz ve daha az kapsamlı bir personel departmanına bırakmıştır. Zambiyalılaştırma maden aygıtlarının sönüşünün hem nedeni hem de bahanesi olurken, bu dönüşüm endüstri ilişkilerinin düzenlenmesinde devlet aygıtlarının giderek artan müdahalesiyle birleştirilmiştir.

Emek Süreci ile Üretim Aygıtları Arasındaki Kopma

Sömürge despotizmi yerini daha güçsüz ve daha bürokratik idari aygıtlara bırakırken, emek sürecinde ise genellikle işçilerin daha sıkı bir şekilde denetlenmesi yönünde düzenlemelere imza atılmıştır. Günlük iş faaliyetlerinde zorun hâkimiyeti giderek azalırken, rıza daha da fazla önem kazanmıştır. Diğer iş görevlerindeyse gerek sömürge döneminden miras kalan teknolojik kısıtlılıklar gerekse idarenin işi eski usulde düzenleme yönündeki girişimleri nedeniyle emek süreci aynı kolaylıkta yeniden şekillendirilememiştir. Bu etmenler iş örgütlenmesinin meydana getirdiği mücadelelerin maden aygıtlarının düzenleyici kapasitesiyle sürekli gerilim içinde olduğu elle toplayıcılar (*hand lashers*) arasında etkili olmuştur ve bir sonraki vaka çalışmamızı bunlar oluşturmaktadır.

Emek Örgütlenmesinde Süreklilik: Toplama Vakası

Bir cevher kütlesi çıkarılırken, kaya kısımları ("stoplar") kazılır. Ana kattaki düzenleme stoplardan çıkarılan cevheri taşıyan trenlerin yol aldığı tünelleri hazırlarken, alt kattaki düzenleme sondaj aletlerinin stoplara ulaşmasını sağlar ve böylece patlayıcılar yerleştirilebilir. Alt kattaki düzenlemede ise patlatma gündüzleri gerçekleştirilir ve geceleri de cevher kaldırılır ("toplanır"). Alt katlar öylesine küçüktür ki toplamanın elle yapılması gerekir.

Nasıl ki kamp sömürge dönemi emek gücü düzenlemesinin ayırt edici kurumuysa, elle toplama da sömürge dönemi emek sürecinin prototipidir. İlk kez Güney Afrika altın madenlerinde gündeme gelmiş ve akabinde Güney Afrika'nın bütün madenlerine yayılmıştır. Ayırt edici özelliği basitliği ve zorluğudur. Yeraltında toplama daracık bir alanda kırık kaya parçalarını kürekle el arabasına yükleyip çıkışlardan birine taşımaktan oluşur. Başka ülkelerde bu işi mekanik yükleyiciler yapar. Baldwin'e göre, "Kuzey Rodezya'da günde 250 ton yük taşıyan ve haftada altı gün çalıştırılan bir mekanik yükleyicinin yedek parça, bakım ve amortismanı dâhil toplam maliyeti (1959 yılında) günlük 54 ABD doları tutacaktır. Bu rakam 39 işçinin maliyetine denktir. ABD'de bu ekipmanın günlük maliyeti 60 ABD dolarıdır ki bu, dört işçinin maliyetinden bile daha düşük bir rakama tekabül etmektedir. Yükleyici yaklaşık on işçinin yaptığı işi yapabilir ve bu nedenle ABD'de oldukça kârlı, fakat gelin görün ki Copperbelt'te kesin zarardır."[49]

Ne var ki Baldwin sömürge döneminden kalan mirasın sadece bir yönünü yakalamıştır: ucuz işgücü arzı. Yazar makineleşmeye engel olan teknolojik kısıtlılıkları gözden kaçırmaktadır ve daha da mühimi sığ "verimlilik" kriteri, toplama işinin politik gereksinimlerini görmezden gelmektedir. Emek sürecinin genel itibariyle kendi kendini düzenleyen ve görece özerk çalışma grupları ekseninde örgütlendiği İngiliz kömür madenleri deneyimlerine baktığımızda, söz konusu gereksinimlerin önemini görebiliriz. İdare hizmet ve ekipman sağlar, iş güvenliği sunar, işleri tahsis eder ve ücret sistemini yürütürken, söz

[49] Baldwin, s. 92.

konusu çalışma grupları da kendi üretim normlarını kendileri belirler ve enformel liderliklerini oluştururlar. İkinci Dünya Savaşı sonrasında İngiliz kömür madenlerinde yaşanan makineleşme çabaları verimliliği azalmış ve yeni yöntemlerin kendi kendini düzenleyen grupları kaldırdığı ve işlerin ayrılması esasına dayanan hiyerarşik bir işbölümünü yürürlüğe koyduğu gerekçesiyle işçiler tarafından direnişle karşılanmıştır. Trist, Higgin, Murray ve Pollock'a göre, madenciliğin doğasında bulunan belirsizlik ve tehlike nedeniyle üretim ya belli bir prim planına göre ücret alan kendi kendini düzenleyen grup üzerinden örgütlenebilirdi, ya da yazarların İngiliz madenciler için "pratik olmayan ve kabul edilemez" olduğunu ileri sürdükleri bir baskı sistemi üzerinden.[50] Fakat İngiliz madenciler için "pratik olmayan ve kabul edilemez" olan, Güney Afrika'daki sömürge ortamında madenciliğin esasını oluşturuyordu. Toplama işi, yalnızca ucuz işgücünün kullanılmasına değil, aynı zamanda sömürge dönemi üretim ilişkilerini güçlendirebilen bir idari denetim sistemine de dayanan baskıcı sistemin sadece bir parçasıydı. Peki, dışsal politik rejimde "bağımsızlık" ile birlikte yaşanan dönüşümden toplama işi nasıl etkilenmiştir?

Toplama işindeki sorunlar birçok yönden hat döşeme işinde yaşanan sorunlara benzemektedir. İkisinde de ağır kol emeği sarf edecek vasıfsız işçilerden yararlanılmaktadır. Fakat hat döşeme işinde kendi kendini düzenleyen bir çalışma grubu benimsenirken, toplama işi son derece katı bir baskıcı ve bürokratik modelde örgütlenmeye devam etmiştir. Bizim yaptığımız alan çalışmasında, bir toplama ekibinde Zambiyalı bir ekip şefinin (ekip başı) ve ona yardımcı olan bir ekip çavuşunun denetiminde olan yaklaşık on beş işçi yer alıyordu. İdarenin diğer iki katmanını oluşturan vardiya şefi ve maden kaptanı da 1971 yılı itibariyle yine Zambiyalılar arasından seçilmekteydi. Vardiyanın başında işçiler katın büyüklüğü, kat edilecek uzunluk ve çıkış mesafesine bağlı olarak ikili, üçlü, dörtlü veya daha fazla kişiler halinde belli gruplara ayrılıyordu. Kısım şefi veya ekip şefi katı "sulandırıp" güvenli olduğunu teyit ettikten sonra, toplayıcılar artık işlerine başlayabilirlerdi. Toplayıcılardan genellikle gece 2 itibariyle kendilerine

[50] Trist vd., s. 66-67.

verilen kısmı bitirmiş olmaları beklenirdi ki bu durumda kaldırılan cevher miktarına göre hesaplanan ve genellikle toplam kazançlarının yaklaşık beşte birine denk gelen bir primi paylaşırlardı. Gece 2 itibariyle işlerini bitirememeleri halinde, çoğunlukla işlerini bitirene kadar fazla mesai yapmaları beklenirdi.

Toplayıcı grubu vardiyanın başında kendilerine ayrılan katla karşılaştıklarında, işlerini 2'den önce bitirebilip bitiremeyeceklerini tahmin edebilirlerdi. Şayet tamamen yorgun düşmeden işi bitirebileceklerini gözleri keserse, buna uğraşırlardı. Fakat kalıntı oldukça fazla ve çıkış noktası fazla uzaksa, mümkün olduğunca rahat çalışır ve işlerini bitirmek için fazla mesaiye bırakılmamalarını ümit ederlerdi. Özetle, toplayıcılar yeraltında geçirecekleri süreyi asgariye indirmeye çalışır, bu mümkün değilse, harcayacakları enerjiyi asgariye indirirlerdi. Peki, bu işçiler normal vardiya süresinde üretimi sınırlayarak fazla mesaiyi azamileştirmeye çalışan hat döşeme işçilerinden neden böylesine farklı bir strateji izliyordu? Birincisi, hat döşeyiciler genellikle aile kurmuş ve onlara karşı sorumlulukları bulunan, dolayısıyla daha fazla gelire ihtiyaç duyan daha yaşlı ve deneyimli işçilerden oluşurken, toplayıcılar paradan çok kendilerine ayıracakları zamana önem veren genç, bekâr işçilerden oluşuyordu. İkincisi, hat döşeyiciler enerjilerini fazla mesaiye saklamak için vardiya süresinde daha esnek çalışabilirken, toplayıcılar hiç değişmeksizin saat 2 oldu mu tamamen yıpranmış, yorgun düşmüş olurlardı. Vardiyaları boyunca hat döşeyicilerine kıyasla çok daha sıkı bir gözetim altında çalıştıklarından dinlenme, soluklanma fırsatı bulamazlardı.[51] Genel itibariyle, yeraltı gece vardiyası gündüz ve yeryüzünde çalışmaktan çok daha zordu.

Emek sürecini düzenleyen iki sistem arasındaki bir üçüncü fark – yani, prim kullanımı–asgari önemdeydi. Esasen primler toplama işinin düzenlenmesinde o denli etkisizdi ki hiç var olmasa dahi olurdu. Bir prim sistemi ancak işçiler emek süreci üzerinde belli bir kontrole sahip olduklarında etkili ve işlevseldir. İdarenin gerekli koşulları sağ-

[51] Bu, Alvin Gouldner'ın *Patterns of Industrial Bureaucracy*'de ifade ettiği şeyin tam tersidir. Burada Gouldner yukarıda bürokratik modeller hâkimken, yeraltında nasıl kendi kendine organize olan grupların ortaya çıktığını göstermektedir. Bu sadece emek süreci gelişiminin politik bağlamını incelemenin ne denli önemli olduğuna dikkat çekmektedir.

lamayı başaramaması ve cezalandırıcı keyfi müdahaleleri söz konusu kontrolü sistematik bir şekilde engelliyordu. İşçilere katların bölüştürülme işi genellikle mevcut iş miktarından ziyade işçi kıtlığı tarafından belirlenirdi. El arabası gibi ekipmanlarda bile genellikle kıtlık söz konusuydu. Toplayıcılar katları kontrol edilip işe başlayabilene kadar saatlerce beklemek zorunda kalırlardı. Zaman zaman hava soğutma sisteminde meydana gelen arıza bütün işin durmasına neden olurdu.

Kısım ve vardiya şeflerinin yeterli gördükleri iş miktarının gerçekleştirilmesinin sağlanmasında prim sistemi etkisiz kaldığı için, şefler disiplin suçlamaları, fazla mesaiye bırakma ve hatta toplayıcılara ertesi gece daha kötü bir katta görev verilmesi gibi tehditlerle müdahalede bulunuyordu. İdare işçilerin çaba düzeyleri üzerindeki denetimi yoğunlaştırma gücünü kullanarak toplayıcının hayatını daha da öngörülemez ve prim sistemini de daha etkisiz kılmıştı. Fakat bu baskıcı sistemde özel bir başarı kaydedilememiş ve kısım ve vardiya şefleri artık sömürge dönemi yaptırım ve aygıtların desteğine sahip değillerdir. Şüphesiz ki şefler işleri dağıtma ve fazla mesaiyi zorla dayatma yetkisine sahiptiler ancak toplayıcılar çalışma koşullarını manipüle ederek, hastalık bahanesi uydurarak ve sair buna direnebilmekteydiler. Sürekli bir mücadele durumu oluşmuş ve bu durum kendiliğinden iş bırakma eylemlerini ve zaman zaman da *vahşi kedi* grevlerini[52*] beraberinde getirmiştir.

Peki, hat döşeme işinden farklı olarak toplama işi neden sömürge dönemi üretim ilişkilerine dayalı bir şekilde örgütlenmeye devam etmiştir? Ve vardiya şefleri ve maden kaptanları Zambiyalılaştırıldığında ne değişmiştir? Diğer durumlarda olduğu gibi, burada da Zambiyalı halefler seleflerinin bütün yetkilerini devralmadılar. İşler parçalanmış ve işlerine son verilen yabancı uyruklu idarecilerin yerine yeni bir denetim tabakası oluşturulmuştur. Vardiya şefleri ve maden kaptanlarının sayıları artarken, denetim mesafesi kısaltılmıştır. Emekçiler açısından bu durum daha yakından denetim ve koşulları denetleme ve prim kazanmada daha az fırsat anlamına gelmiştir. Özetle, Zambiyalılaştırma bir yandan işbölümünü ve bürokratikleşmeyi artırmış

[52*] Wild cat strike: "Denetimsiz grev" şeklinde de çevrilmektedir. Ed. N.

diğer yandan da denetçilerin işbölümünü tatbik etme yetkisini ortadan kaldırmıştır. Ayrıca, bu değişiklikler, emek sürecinin bu şekilde düzenlenme tarzına karşı giderek tırmanan işçi direnişiyle aynı zamana denk gelmiştir.

Elle toplama işinin sömürgecilik sonrası dönemde de sürdürülmesinin altında başka nedenler de mevcuttu. İdare, kazının üzerinde gerçekleştirildiği alt katların makineyle toplama için uygun olmadığını ileri sürerek işin bu şekilde devam etmesini çoğunlukla teknik zeminde savunmuştur. Bu nedenle, elle toplama işi ucuz işgücüne erişimin kolay olduğu ve baskıcı üretim ilişkilerinin dayatılabildiği dönemin bir mirasıydı. Madenleri üretim aygıtlarındaki dönüşüme uygun olacak şekilde yeniden tasarlamak kârlı olmayacaktı.[53] Ne var ki hikâyenin tamamı bu şekilde değildir, zira bir maden elle toplamayı ortadan kaldırmayı başarmıştır.

Aynı derece önemli bir diğer husus da toplama işinin madencilik sürecinin bütünü içinde görece önemsiz olmasıdır. Toplayıcılık nadiren üretimde tıkanıklığa yol açtığından, idarenin dikkatini bu soruna çekebilmenin tek yolu grevlerdi. Dahası, idare elle toplamanın sözüm ona bir zorunluluk olmasını istismar edebiliyordu. İster yeryüzünde isterse yeraltında çalışıyor olsunlar, madene giren bütün işçiler kısa bir süre de olsa toplama işinde çalışmak zorundaydılar. Zambiyalı vardiya şefleri ve maden kaptanları bile (yabancı uyruklu mevkidaşları değil!) kendi paylarına düşen işi yapmak zorundaydılar. Dolayısıyla toplama işi idare açısından iki işlev birden görüyordu: madenin geri kalan kısmı için bir işçi rezervi sunmasının yanında işçileri madenlerdeki çetin çalışma koşulları için disipline ediyordu. Toplama işinde kendilerinden bekleneni yerine getiremeyenler maden işçisi olamıyorlardı. Erving Goffman'ın ifadesiyle, yeni işe alınanlar madencilik endüstrisindeki görevlerine hazırlık amacıyla soyulmakta ve küçük düşürülmekteydi. Bu durum, giderek artan sayıda, öğrenimini yarıda bırakmış ve bu tür "çetin ve kirli işlerin kendilerine uygun olmadığını düşünen" kişilerin madenlerde çalışmaya başlamaları nedeniyle yabancı uyruklulardan oluşan idare açısından özellikle önemliydi.

[53] Perrings, s. 234-235.

Zorunlu toplayıcılık işinin bağımsızlık sonrası dönemde uygulamaya konmuş olması, sömürge dönemi emek rejimini sömürge-sonrası dönemde muhafaza etme ve restore etme yönünde idari bir teşebbüs olarak değerlendirilmelidir. İdare, bu nedenle, maliyetli olacak olan teknoloji değişimine gitmek yerine emek disiplinini yoğunlaştıracak bir bakış açısıyla baskıcı üretim içi ilişkiler dayatmaya çalışmıştır. Haliyle sınıf mücadelesi yükselmiş ve bu sınıf mücadelesinin akıbetini sadece üretim noktasındaki politik aygıtlar değil, aynı zamanda sömürgecilik sonrası devlet aygıtları şekillendirmiştir.

Toplayıcıların Vahşi Kedi Grevleri

Alan çalışmamızdan bir yıl önce, madenin bütününü kapsayan bir toplayıcı grevi yaşanmıştı.[54] Olayları tetikleyen gelişme, akşam 6 itibariyle yeraltına inmiş olan dört toplayıcının ancak ertesi sabah 11'de tekrar yukarı çıkmaları olmuştu. İşçiler on yedi saat yeraltında çalışmış olmalarına rağmen katlarını bitirememekle suçlanmışlardı. Ertesi gün bu maden kuyusundaki toplayıcıların tamamı prim ve fazla mesai ücretlerinin ödenmemesini ve katları bitiremedikleri için maruz kaldıkları aşırı cezaları gerekçe göstererek madene inmeyi reddetmiştir. Üç gün süren grevin ardından, bu toplayıcılar tekrar işe dönmüş ve fakat bu sefer de bir ikinci maden kuyusundaki toplayıcılar bir haftalık greve gitmişlerdir. Grev gerekçesi, yedi toplayıcının gündüz vardiyasından gece vardiyasına alınması, toplama işi sürelerinin diğer iki maden kuyusundakine kıyasla çok daha uzun olması ve fazla mesai ücreti ödenmemesiydi. İkinci maden kuyusundaki toplayıcıların greve gittikleri günün hemen bir gün sonrasında üçüncü maden kuyusundaki toplayıcılar haftanın geri kalanı süresince arkadaşları için dayanışma grevi yapmışlardır. Grev süresince idare dokuz toplayıcıyı işten çıkarmıştır.

Zambiya Maden İşçileri Sendikası'nın ulusal düzeydeki yöneticileri basın açıklamalarında ve maden idarecileriyle yaptığı müzakerelerde işçilerce dile getirilmiş olan bu şikâyetleri desteklemiş ama bir yandan da işçilerin greve gitmelerini kınamış ve işe geri dönmelerini

[54] Greve ilişkin bilgilerin kaynağı gazetelerdeki değerlendirmeler ve idare ile sendika arasındaki dört toplantının tutanaklarıdır.

tavsiye etmiştir. Sendika bir katın bitirilmesi için verilen primin işçileri sıkı çalışmaya teşvik etmek için yetersiz olduğunu, kısım şeflerinin işin gerektirdiğinden daha az sayıda işçi görevlendirdiğini ve yine kısım şeflerinin kendilerinin cezalandırılmasından korkarak işçileri ücretsiz fazla mesaiye zorladığını savunmuştur. Sendika yeraltında on yedi saat çalışmış olan dört işçinin "ilk katı bitirdiklerini ve fakat ek bir katı bitirmedikleri için suçlandıklarını" iddia etmiştir. "İşe geç başlamış olmalarının nedeni aylaklık yapmaları değil, gerekli aletleri olmamasıydı." Sendika aynı zamanda sorunun biraz da madenin sadece dört yıl ya da daha uzun süre eğitim almış Zambiyalıları çalıştırma politikasından kaynaklandığını öne sürmüştür.

Buna karşılık, idare eksik ekipman ve yetersiz personel sayısında herhangi bir sorumluluğu olduğunu reddederek toplayıcıların yavaş çalışmaları nedeniyle kalıntıları temizleyemedikleri iddiasını sürdürmüştür. Ortalama bir insanın sekiz saatte yapabileceği iş miktarını tespit eden iş etüdü araştırmalarına atıfta bulunulmasına karşın, sendikalar doğal olarak yeraltındaki mevcut koşulların, iş etüdü araştırmalarına temel teşkil eden koşullardan oldukça farklı olduğunda ısrar etmiştir. İdare "yüksek eğitimli olduklarını düşünen ve bir gecede daha yüksek bir pozisyona terfi edilmeyi bekleyen" sorumsuz fesatçıları grevlerin baş suçlusu ilan etmiştir. "Bu gençler, kendilerinin sahip olmadığı uzun bir madencilik deneyimine sahip ama daha az eğitimli denetçilerin altında çalışmaya hazırlıklı değillerdi." İdare madenlerde görülmeye başlayan yeni işçi tipini yerden yere vurmuştur: "Toplayıcının niteliği de dikkate alınmalıdır. Toplayıcılardan beklenen iş miktarı kısa süre öncesine makul bir miktar olarak görülürken, bugün birdenbire bu miktar toplayıcılara oldukça fazla gelmeye başlamıştır. Şurası çok açıktır ki bu kişiler işe dönük tutumlarını değiştirmek zorundadırlar." Özetle, mesele geçmiş idarenin aşırı baskıcı olması değil, geçmişteki toplayıcıların iyi disipline edilmiş olmalarıydı. "Sömürge dönemi" toplayıcılarını kusursuz birer erdem abidesi olarak sunup, yeni toplayıcıları "disiplinsiz" ve "saygısız" olmakla suçlayan idare, sömürgecilik sonrası düzenin politik kazanımlarını reddediyor, sömürge dönemi üretim rejimini yeniden tesis etmeye çalışıyordu.

Sendika, toplayıcıların şikâyetlerinin meşruiyetini kabul etmekle beraber, madenlerde genel bir disiplin sorunu olduğu ve "günümüz gençliğini hayatın gerçeklerine uygun şekilde eğitme sorununun bir gerçek olduğu ve bu gençlere yazılı yeterlik belgelerinin tek başına onları yararlı vatandaş yapmaya yetmediğini öğretme mücadelesine devam edecekleri" konusunda idareyle uzlaşmıştır. Dolayısıyla, sendika sömürge dönemi üretim siyasetinden sömürgecilik sonrası üretim siyasetine geçişin önemini kavrayamamıştır. Esasen greve giden işçilerin disiplinsiz ve sorumsuz olduğu yönündeki hükümetçe dile getirilmiş görüşü yinelemek dışında bir şey yapmamıştır. Copperbelt Eyaleti kabine üyesinin "hükümetin, maden idaresinin grevcilerle karşı eylemlerinin tamamen arkasında olduğunu" söylediği aktarılmıştır. Zambiya Sendikalar Kongresi genel sekreteri parlamentoda greve giden toplayıcılara yüklenmiştir: "Evvela, gerek Zambiya Maden İşçiler Sendikası gerekse Zambiya Sendikalar Kongresi madenlerdeki genç işçilerin grevini desteklememektedir. Bu grev yasadışıdır, sorumsuzluktur." Grevin ardından genel sekreter kamuoyuna şu açıklamayı yapmıştır: "Disiplinli üyeler sendika için değerlidirler; tıpkı disiplinli askerlerin komutanları için değerli olduğu gibi... Fakat disiplinsiz üyeler koruma bekleyemezler." Hükümet sadece kendi çıkarlarını maden şirketlerinin çıkarlarıyla özdeşleştirmekle kalmamış, üretimde sömürge dönemindekine benzer despotik bir düzenlemeyi de tasdik etmiştir. Zaten grevin kökeninde yatan da tam da bu uğraştı.

Üretim Siyasetinden Devlet Siyasetine

Grev eyleminin yarattığı sonuçlar üretim siyaseti ile devlet siyaseti arasındaki ilişkinin aydınlatılmasına yardımcı olabilir. Toplayıcılar açısından grev, üretim ilişkilerinin örgütlenişine ilişkin bir mücadeleydi. Diğer taraftan hükümet, grevi bir devlet meselesi olarak tanımlamıştır. Sendika ise bir yandan grevin pazarlık silahı olarak kullanılmasını kınayıp diğer yandan toplayıcıların şikâyetlerinin meşruiyetini savunarak devlet ve üretim siyaseti arasında iki arada bir derede kalmıştır. Bu olayda hükümet grevin bastırılmasına doğrudan müdahil olmamışsa da, verdiği destek idarenin grev liderlerine karşı hamlele-

rinde kilit önemde olmuştur. Kamuoyunu toplayıcılara karşı kışkırtan ve toplayıcıların şikâyetlerini görmezden gelen Zambiya hükümeti, "(madencilik) sermayesinin ücretli işgücü sömürmesinde" sömürge dönemindeki selefinden bile daha doğrudan bir enstrümanı halini almıştır.

1966 yılında Kabwe'deki bir giyim fabrikasında yaptığı çalışmasında Bruce Kapferer de benzer gözlemlerde bulunmuştur.[55] İdareyle giriştikleri mücadelede işçiler sendika ve partinin müdahalelerini önlemeye çalışırken, müdür tam da bunların desteğini almaya çalışmıştır. Mücadele fabrikayla sınırlı tutulduğu müddetçe işçiler taviz koparabilecek güçlü bir konumda olmuşlardır; fakat eylemleri bırakın hükümeti, sendika ve partinin dikkate çekmeye başlar başlamaz zafer elde etme şansları azalmıştır. Bunun aksine sömürge döneminde mücadele alanının genişletilmesi başarılması güç bir uğraştı ancak işçilerin konumlarını güçlendirmeleri için iyi bir fırsat oluştururdu. Peki, neden?

Üretim Siyaseti ile Devlet Siyasetinin Birbirinden Ayrılması

1924'te oluşturulan sömürge yönetiminin var olma nedeni sermaye birikimini güvence altına alabilmek için British South Africa Company idaresinin yerine hâkim ekonomik çıkarlardan yeterli özerkliğe sahip olan bir devletin konulmasıydı. Şirket devleti sömürge devletiyle birlikte yükselmiştir. Doğrudan artık değerin üretimi, sömürge despotizmi üzerinden emek sürecinin düzenlenmesi ve kamp sistemi üzerinden göçmen işçilerin muhafazası için gerekli koşulları sağlamıştır. Sömürge devleti tarımsal vergiler aracılığıyla Güney Afrika'daki çeşitli endüstrilere emek arzı oluşturmaya çalışmıştır. Madencilik şirketleri kâr edebilmek için sabit bir işgücüne gereksinim duyduğundan ve eyalet yönetimi göçmen işgücünden elde edilecek gelirlere bağımlı olduğundan, bu ikisi emek politikası açısından birbiriyle çatışmıştır. "Hükümetin göçmen işçi politikası, buhranın yarattığı ekonomik baskılar tarafından ve yerli politikasının endüstriyel değil kırsal bir bağlamda değerlendirilmesine dayalı bir şekilde oluşturulmuştur. Bakır endüstrisinin geleceğine ilişkin güvensizlik duyulması, büyük öl-

[55] *Strategy and Transaction in an Africa Factory*, Manchester 1972.

çekli kent idaresinin yaratacağı maliyetlerden duyulan korku, Dolaylı Yönetim'e bağlılık ve paranın ülkenin demiryolu hattından uzak ve yoksul kesimlerinde dolaşımını sağlama hevesi büyük bir yerleşik işçi sınıfının oluşturulması konusunda hükümetin cesaretini kırmıştır."[56]

Sömürge yönetimi, işçilerin düzenli olarak kırsal bölgelere geri dönüşlerine madenlerin desteğini istemiştir. 1931 yılından sonra devam ettirilememiş bir sistem olan şirketleri iç kesimlerden işçi alımını yeniden uygulamaya koymaya ikna etme çabaları ve vadeli ödemeler aracılığıyla işçileri periyodik olarak evlerine geri gönderme girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır.[57] Kent idaresinin kamplar dışındaki masraflarını karşılamaları gerekmedikçe madenlerin çıkarlarına en iyi hizmet eden şey Copperbelt'te yedek bir işgücü ordusunun oluşturulması olmuştur.

Bununla beraber, maden kampları ve sömürge yönetimi birbirlerinin ayrı yetki sınırlarının geçerliğini genellikle kabul etmişlerdir. Hükümet bakır madenlerindeki endüstri ilişkilerinde müdahaleci olmayan bir rol üstlenirken, şirketler sömürge politikasını doğrudan belirlememişlerdir. Elbette 1935 ve 1940 maden grevlerinde savunmasız siyahilerin vurulması veya 1956 yılındaki grev dalgasının ardından sendika liderlerinin tutuklanmasında olduğu gibi, sömürge devletinin ivedilikle ve tepkisel bir şekilde müdahalede bulunduğu kimi durumlar olmuştur. Fakat bunlar endüstriyel mücadeleleri idare etmedeki zayıflık ve deneyimsizliğin ilanından başka bir şey değildir ve normdan ziyade istisnai örneklerdir. Genel itibariyle, hükümet soruşturma komisyonları kurma ve arabulucu atama noktasında kendisini sınırlamıştır. Endüstri ilişkileri mevzuatının kendisi hükümet müdahalesini oldukça dar bir alana kısıtlamıştır. Sömürge Bürosu bir çalışma departmanının kurulması için baskı yapmaya başladığında, sömürge yönetimi bölge müdürlerinin de bu işi layıkıyla yapabileceğini iddia ederek ağırdan almıştır. Pratikte bölge müdürleri nadiren madenlere inerlerdi ve bunu yaptıklarında da kendilerine şüpheyle yaklaşılırdı. Şirket devletinin işleyişiyle çatışmayı görev addedebilen çalışma müdürlerinin görevlendirilmesine madenler de aynı derecede karşıydı.[58]

---

[56] Berger, s. 40-41. Ayrıca bkz. Helmuth Heisler, *Urbanization and the Government of Migration*, London 1974, 4. Bölüm.

[57] Perrings, s. 113-114.

[58] Bkz. Parpart, s. 182-190.

Madenler sömürge yönetiminin müdahalesini istediğinde bile bunu genellikle başaramamışlardır. Savaş sonrası dönemde madencilik şirketleri daha baskıcı bir çalışma mevzuatı için bastırmış ve fakat başarısız olmuşlardır. Benzer şekilde, madenler Afrika'nın Gelişimi konusunda bir tutum takınmasını istediğinde de hükümet sessizliğini korumuştur. Savaş öncesi dönemde bile tartışmalı bir konu olan bu mesele, Afrikalı işçilerin militanlığının artması ve beyaz yerleşimci nüfusun politik gücünün daha da kemikleşmesiyle daha da hassas bir konu halini almıştır. Hükümet, ırk ayrımına karşı kanunlar çıkarmak yerine, Afrikalıların kendi sendikalarına sahip olmaları nedeniyle Afrika'nın Gelişimi'nin politik değil, endüstriyel bir mesele olduğunda ısrar etmiştir. Avrupalılar sendikasının Afrikalılar sendikasına iş aktarmasını öneren çok sayıdaki komisyon tavsiye kararı karşısında da bu tutumunu sürdürmüştür. Ancak 1954 yılında Roan Selection Trust'ın Avrupalılar sendikasını artık tanımayabileceği şeklinde bir tehdidi içeren riskli girişimi söz konusu tıkanmadan kurtarmıştır.

Ortodoks Marksizm sömürgeciliği süper-kâr yaratma (Lenin) veya birikim krizlerini çözme (Luxemburg) aracı olarak değerlendirmektedir. Bu tür teoriler sömürge devletini ulusaşırı sermayenin bir enstrümanı olarak resmetmektedir. Fakat gördüğümüz gibi, sömürge devleti uluslararası sermayeden belirgin bir özerkliğe sahiptir ve bu özerklik öylesine büyüktür ki uluslararası sermaye artık değerin sağlanmasını güvenceye almak için kendi "şirket devleti"ni yaratmak zorundadır. Peki, bu anormalliği nasıl açıklayabiliriz? Sömürge devletinin ayırt edici işlevi ilkel birikimi, metropole yapılan artık transferini azamileştirecek şekilde örgütlemektir. Tüccar sermayesi piyasa için üretim yapacak sömürgeleştirilmiş nüfuslara (örneğin, Gana'da kakao çiftçileri) ihtiyaç duyarken, endüstriyel sermaye proleterleştirmeye ihtiyaç duymaktadır (örneğin Güney Amerika). Sömürge devletinin gelirleri ilkel birikim biçimlerinden gelmektedir ve yine bu yapıları yeniden üretmektedir. Sömürge devletinin ekonomik temeli, oluşmasına yardım ettiği artığa erişemeyecek kadar zayıftır. Bu, kapsamlı altyapı ve kentleşmenin maliyetlerini karşılayamayan sınırlı bir devlettir. Ve işte bu nedenle de şirket devleti ile sömürge devleti arasında bir güçler ayrılığı mevcuttur.

Üretim Siyaseti ve Devlet Siyasetinin Yakınsaması

Sömürge devletinin emek arzı yaratma konusundaki başarısı, kapitalist üretim ilişkileri kendi kendini yeniden üretir hale gelir gelmez sömürge devletinin çöküşünü getirmeye başlar. Kasabalarda istikrarın sağlanması ve kırsal kesimlerin dejenerasyonuyla beraber, sömürge devleti varlık nedenini ancak göçmen işçi sistemini zor yoluyla yeniden üreterek sürdürebilir. Kapitalist üretim tarzının hüküm sürdüğü bir toplumsal oluşumdaki genişlemiş sermaye birikiminin ihtiyaçlarına yanıt verecek yeni bir devlet biçimi kaçınılmaz olarak ortaya çıkmaktadır. Bu yeni devlet biçimi bir altyapı inşa etmek, belirli emek gücü biçimlerini yeniden üretmek ve yerli sermaye birikimini geliştirmek için giderek artan bir artık oranını alıkoymaktadır. Savaş sonrası dönemde yerleşimcilerin hâkim olduğu bir yönetim olan bu yeni devlet biçimi metropol devletinin karşısında durmaktadır.[59] Sömürge devleti artığın tekrar metropole transferini güvenceye alan politik bir mekanizma olarak giderek etkisizleşirken, metropol devleti de denetimini giderek bırakmaktadır.

Bir yerleşimci devletine yönelik baskılar nereden gelir? Baylies ilkel birikimin yerleşimci çiftçiler, yerleşimci girişimciler ve beyaz işçiler başta olmak üzere yeni sınıfların oluşumuna nasıl yol açtığını ayrıntılı bir şekilde analiz etmiştir.[60] İttifak halindeki bu sınıflar, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Yasama Meclisi'ndeki politik güçlerini ciddi ölçüde güçlendirmeyi başarmıştır. Bu sınıflar madencilik şirketlerinin ve BSA Company'nin işletme paylarının daha yüksek ölçüde vergilendirilmesini kabul ettirmiş ve böylece artığı kendi kendini sürdüren bir ekonominin inşasına doğru yönlendirmişlerdir.[61] 1953'ten 1963'e

---

[59] Sömürge devletinin uluslararası sermayenin bir enstrümanı olduğu yönündeki iddiaların altında sömürge devletinin metropol devletinin bir enstrümanı olduğu varsayımı yatmaktadır. Ortodoks Marksizmin ilk varsayımını hâlihazırda tartıştık; şimdi ikinci varsayımını tartışıyoruz. Bu argümana ilişkin ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Emmanuel, "White-Settler Colonialism and the Myth of Investment Imperialism", *New Left Review*, no. 73, Mayıs-Haziran 1972, s. 35-57.

[60] Bayliess, 2. Kısım.

[61] 1935 yılına kadar Kuzey Rodezya hükümetinin "Yerli Vergileri"nden elde ettiği gelir madenlerden elde ettiği gelirden daha fazlaydı (agy., s. 250). 1947 yılında, madencilik şirketlerinin ödediği vergi devletin toplam gelirinin sadece yüzde 27'sini oluştururken, 1952 yılında

kadar varlığını sürdürmüş olan Rodezya ve Nyasaland Federasyonu, Sömürge Bürosu'ndan bağımsızlığı daha da pekiştirmek ve daha bütünleşmiş bir ekonomi tesis etmek amacıyla tasarlanmıştır. Federasyon, Kuzey Rodezya açısından, bakırdan elde edilen muazzam miktardaki gelirin Güney Rodezya'ya akması dolayısıyla ekonomik bir felaket, Afrika milliyetçiliği karşıtlığını canlandırması nedeniyle de politik bir felaket olduğunu açıkça kanıtlamıştır. Bu dönem boyunca, madencilik şirketleri, Sömürge Bürosu'nun gittikçe azalan gücünü kullanmaları bir kenara bırakılırsa, devlet üzerinde düşük düzeyde bir doğrudan kontrole sahip olmuşlardır. Federal ve bölgesel hükümetler bir yandan yerleşimci sınıflardan gelen dolaysız baskılara maruz kalırken, öte yandan da bakır madenlerinden elde edilen gelirlere olan bağımlılıkları giderek artmıştır. Buna paralel olarak, Kuzey Rodezya hükümeti istisnai koşullarda madencilik şirketlerindeki endüstri ilişkilerine müdahalede bulunmaya hazırlanmıştır. 1956 yılında, örneğin, hükümet grev liderlerini tutuklamış ve ardından Afrikalı Maden İşçileri Sendikasını politik bir güç olarak etkisizleştirmiştir.

Yerleşimci devleti artığın ülke içinde yeniden yatırıma dönüştürülmesini sağlayarak genişleyen bir sermaye birikimini yansıtırken, politik bağımsızlık ve çoğunluk yönetimi de kapitalist dünya ekonomisine yeniden entegrasyona resmiyet kazandırmıştır. Dış politik kısıtlamalar sınıf güçleri olarak içselleşirken, artığın metropole transferi bundan böyle *ekonomik* mekanizmalar aracılığıyla gerçekleştiriliyordu. Uluslararası sermaye ise özel ortaklıklar veya sermayesinin çoğunluğu devlete ait olan işletmeler aracılığıyla yerli sermayeyle bağlar geliştirmiştir.[62] Sömürgecilik sonrası devlet, eskiden sömürge olan ülkesini yabancı sermayeye çekici kılmaya vakfetmiştir. Karayolları, demiryolları ve enerji gibi altyapılara yapılan harcamalar eğitim ve refaha ayrılan bütçe paylarıyla beraber giderek artmıştır. 1969 yılında, madenlerin kamulaştırılması uluslararası madencilik şirketleri ile Zambiya devleti arasında zaten giderek artmakta olan çıkar ortaklığını sağlamlaştırmaktan öte bir şey olmamıştır. Bundan böyle madenlerin

bu oranın yüzde 57.5'e yükseldiği görülmektedir (Berger, s. 8).

[62] Bayliess (7. ve 9. Bölüm) uluslararası sermaye, ulusal sermaye ve devlet sermayesi arasındaki değişen ilişkileri ayrıntılı bir şekilde incelemektedir.

"kendilerine" ait olduğunun ilanına ücretlerin dondurulması, grevlerin resmi olarak yasaklanması ve Başkan Kaunda'nın Zambiyalı madencilere daha sıkı çalışmaları ve sömürge döneminden kalma eski alışkanlıklarına bir son vermeleri yönündeki çağrısı eşlik etmiştir.

Devlet siyaseti ile üretim siyaseti arasında yeni ilişkiler gelişmiştir. Şirket devleti parçalanmış ve yeni üretim aygıtları daha zayıf, daha az kapsamlı ve idareden daha fazla bağımsız olduğu için, devlet saf endüstriyel mücadelelerin kapsamını daraltmak üzere bizatihi kendisi müdahalede bulunmuştur. İşçilerin haklarını koruyan ve fakat çok daha dar sınırlar içine hapseden bir çalışma mevzuatı yürürlüğe konmuştur. Örneğin, 1971 Endüstri İlişkileri Kanunu, iş konseylerini kapsamı ve yetki alanı bir kolektif özyönetim aracı olarak büyük ölçüde etkisiz kalacak boyutta sınırlandırarak kurmuştur. Bu konseyler, firma düzeyindeki sınıf mücadelesini düzenleme ve soğurmanın bir aracıydılar. Yeni kanun aynı zamanda toplu sözleşmeleri yasal olarak bağlayıcı kılarak ve yeni oluşturulmuş İş Mahkemesi'nin onayına tabi kılarak grev faaliyetinin kökünün kazınmasını amaçlamıştır. Sınıf mücadelesi açısından bunun sonuçları açıktır. Sömürge düzeninde, ilkel birikimin gelişmesi üretim aygıtlarının devlet aygıtlarından yalıtılmasına ve dolayısıyla üretim siyasetinin devlet siyasetinden ayrılmasına yol açmıştı. Geç gelişmenin kısıtlılıkları nedeniyle, genişleyen sermaye birikimi üretim aygıtları ile devlet aygıtlarının yeniden iç içe geçmesine ve endüstriyel ilişkilerin hızla devlet karşıtı mücadelelere dönüşmesine neden olmuştur.[63]

---

[63] Kuzey Rodezya'da sendikal mücadele ile milliyetçi mücadele arasındaki ilişkinin değerlendirmesi için bkz. Ian Henderson, "Early African Leadership: The Copperbelt Disturbances of 1935 and 1940", *Journal of Southern African Studies,* no. 2, Ekim 1975, s. 83-97; ve Henderson, "Wage Earners and Political Protests in Colonial Africa: The Case of the Copperbelt", *African Affairs*, no. 72, Temmuz 1973, s. 288-299. Sendikal mücadele ile milliyetçi mücadele arasındaki farklılık çeşitli şekillerde açıklanagelmiştir. Bu nedenle, Epstein maden kamplarının "üniter" yapısına ve Afrika Ulusal Kongresi'nin güçlü olduğu yerlerdeki "atomistik" yapıya işaret etmektedir (s. 188-193). Fakat bu tür bir argüman bağımsızlık sonrasında endüstriyel mücadele ile politik mücadele arasındaki yakınsaklığı açıklamamaktadır. Parpart'ın iddiasına göre, "sendikayı siyasetin dışında tutma kararı politik bilincin bulunmayışının bir kanıtı değildir, daha ziyade baskıcı bir sömürge bağlamında pragmatik bir çözüm olarak ortaya çıkmaktadır" (s. 256). Sömürge devletinin sömürgecilik sonrası rejimden daha baskıcı olduğunu gösteren kanıtlar oldukça sınırlı sayıdadır. Politik bilince bakmaksızın mücadele ayrımını yapılandıran şey, fiili sömürgeci baskıdan ziyade şirket devletinden sömürge

Kapitalist Dünya Ekonomisindeki Dönüşümler

Daha önceki bölümlerde, kalkınma literatürünün emek süreci analiz etme ve dolayısıyla emek sürecinin siyaset ve devlet ile ilişkilerini değerlendirme noktasındaki başarısızlığına dikkat çekmiştim. Bu durumun bir istisnası mevcuttur. Immanuel Wallerstein kapitalist dünya sisteminin farklı bölgelerinde ortaya çıkan, kendi deyimiyle emek denetimi tarzları ile devlet biçimlerini ilişkilendirmeye çalışmaktadır. Argümanını şu şekilde özetlemektedir:

> Neden dünya ekonomisinde aynı zaman diliminde birbirinden farklı emek örgütleme tarzları –kölelik, "feodalizm", ücretli emek, kendi hesabına çalışma– mevcuttur? Çünkü bu emek kontrol tarzlarının her biri belli bir üretim tipine çok iyi uymaktadır. Bu tarzlar neden dünya ekonomisinin farklı bölgelerinde –kölelik ve "feodalizm" çevrede, ücretli emek ve kendi hesabına çalışma merkezde ve ileride göreceğimiz üzere ortakçılık yarı çevrede– yoğunlaşmıştır? Çünkü emek kontrol tarzları politik sistemi (bilhassa devlet aygıtının gücünü) ve yerli bir burjuvazinin gelişme olasılıklarını ciddi biçimde etkilemektedir. Dünya ekonomisi üç bölgenin mevcut olduğu ve bunların gerçekten de farklı emek kontrolü tarzlarını barındırdığı varsayımını esas almıştır. Böyle olmasaydı, kapitalist sistemi var eden artık akışı türü asla güvenceye alınamazdı.[64]

Gerek Skocpol gerekse Brenner'in vurguladığı üzere, Wallerstein'ın dünya sistemi "modeli" mekanik bir şekilde devlet aygıtının sınıf yapısına, sınıf yapısının emek denetimi tarzına ve emek denetimi tarzının da dünya piyasasındaki sahip olunan pozisyonun sağladığı teknik olasılıklar ve olanaklara indirgenmesine dayanmaktadır.[65] Azgelişmişlik, artığın çevreden merkeze devletler arasındaki göreli güç farklarınca mümkün kılınan transferi olarak anlaşılan ilkel birikimin ürünüdür. Dolayısıyla, bu göreli güçler de aynı şekilde emek kontrolü tarzlarının uluslararası dağılımına bağlıdır.

---

devletine tecrit olmuştur.

[64] Wallerstein, *The Modern World System*, s. 87.

[65] Theda Skocpol, "Wallerstein's World Capitalist System: A Theoretical and Historical Critique", *American Journal of Sociology*, no. 82, Mart 1977, s. 1075-1089; R. Brenner, "Origins of Capitalist Development", *New Left Review*, no. 104, London 1977, s. 25-92.

Fakat ileride kapsamlı bir çerçevesini sunacağımız Wallerstein'ın mantığında yine de belli bir akla yatkınlık söz konusudur. Kapitalist dünya ekonomisinin çevresinde bir konuma sahip olmanın göçmen işgücü sistemine dayalı bir ucuz emek arzı yarattığını ve yeniden üretimi özgül bir dizi üretim aygıtını gerektiren özgül kapitalist emek süreci biçimlerine yol açtığını hâlihazırda belirttik. Söz konusu üretim aygıtları artığın tekrar merkeze aktarımını sağlamak için belli bir devlet biçimini gerektirmektedir. Esasen emek sürecinden başlayıp üretimin politik aygıtları aracılığıyla devlet düzeyine erişen sunuş yolumuz bu şekildeydi.

Fakat bu tür işlevselci bir mantık çeşitli yapıların (emek süreci, üretim aygıtları ve devlet aygıtları) nasıl meydana geldiğini ve zaman içinde nasıl değiştiğini açıklamamaktadır. Diyakronik nedensel analiz senkronik işlevselci teolojiyle ikame edilemez. Nitekim dünya piyasası ve teknik olanaklar ne üretim siyasetinde (emek denetimi tarzı) sömürge despotizminden bürokratik yönetime geçişi açıklayabilmektedir, ne de sömürge devletinden sömürgecilik sonrası devlete geçişi. Bilakis bunlar ancak ve ancak toplumsal oluşuma içkin olan ve ilkel birikimin sonlandırılmasına ve hâkim üretim tarzı olarak kendi kendini yeniden üreten kapitalist üretim ilişkilerinin konsolidasyonuna yol açan sınıf mücadelelerinin bir sonucu olarak anlaşılabilir. Dahası, bu tür iç mücadeleler, (örneğin, zorun hafifletilmesi ve rızada buna karşılık gelecek bir artışa neden olarak) kapitalist emek sürecinin biçimini ve uluslararası ilişkilerin biçimini (politik denetimin ve kârın anayurda aktarımının dolaysız bir şekilde gerçekleştirilmesi yerine eşitsiz değişim biçimleri aracılığıyla dolaysız ekonomik tahakküme geçiş) belli sınırlar dâhilinde de olsa yeniden şekillendirmiştir. Wallerstein'ın teleolojik belirlenim ile ekonomik indirgemeciliği birleştirmesi, nedensel-tarihsel analizle desteklenmek, tamamlanmak zorundadır. Üretim siyaseti ve devlet siyaseti arasındaki ilişki ve bunların aldığı biçimler, bir yandan emek sürecini, öte yandan uluslararası güçleri hem seçer hem de bunlar tarafından sınırlanır.

Üretim siyasetinin devlet siyasetine olan tabiiyetini mevcut 'korporatist' düzenlemelerin ötesinde gerçekleştirmeye dönük Ocak,

1981'deki girişimlerin emeğin kolektif direnişi, bakır madenlerindeki emek süreçlerinden doğmuş bir üretim siyasetinin beslediği bir direniş tarafından nasıl iflas ettirildiğini görmüştük. Komşu ülke Tanzanya'da ise, tersine, devlet siyaseti kendisini üretim siyasetine çok daha kolay dayatabilmiştir. Burada sömürge dönemi boyunca fabrikalar daha küçüktü ve emek daha kötü bir şekilde örgütlenmişti; böylece tek partili devletin tek partisi olan Tanganyika Afrika Ulusal Birliği (TANU) ve devletin kontrolündeki Tanganyika İşçileri Ulusal Sendikası üretim aygıtları ile devlet aygıtları arasında doğrudan bağlantı kurabilmiştir. Sonuç olarak, Zambiya'ya kıyasla burada işçiler devlet politikasına daha bile fazla duyarlı olmuş ve Arusha deklarasyonundaki sosyalist idealler, işçilere sınıf mücadelesini genişletmeleri için gerekli ideolojik silahı sunmuştur. Özellikle Mwongozo (TANU'nun 1971 ilkeleri), kimi örneklerde işçilerin fabrikalara el koyup fabrikaları kendileri yönetmeye başlamasına dönüşecek olan bir grev dalgasına neden olmamışsa da buna uygun ortamı yaratmıştır.[66] Bu grevler ya devlet tarafından bastırılmıştır ya da kendiliğinden sonlanmalarına izin verilmiştir.

Tanzanya, devletin üretim siyasetini parti ve sendika vasıtasıyla yukarıdan aşağıya olacak şekilde denetlediği bir durumu yani bürokratik despotizme doğru bir hareketi temsil eder. Öte yandan, Cezayir'de yerleşimci nüfusun tahliyesi sonrasında 1962-1964 yılları arasında yaşanan olağandışı durum kolektif özyönetim veya başka bir ifadeyle *auto gestion* yönünde bir hareketi temsil etmiştir. Fakat beş yıl içinde *auto gestion* hükmünü kaybetmiştir. Geriye dönüp bakıldığında, ortaya çıkan sonucun kaçınılmaz bir son olduğu görülebilmektedir.[67] Öncelikle, *auto gestion* ekonominin yalnızca daha önce *sömürgeciler* (*colons*) tarafından yürütülen marjinal sektörlerini etkilemiştir. İşçi kontrolü petrol alanları gibi kamulaştırılmış endüstrilere veya büyük tarım arazilerinin çoğuna asla dokunmamıştır. İkincisi, işçi kontrolünün başarısı devletin himayesine ve kılavuzluğuna bağlıydı. Büyük

[66] Tanzanya'daki üretim siyaseti ile devlet siyaseti arasındaki ilişkilerin değerlendirmesi için bkz. Henry Mapolu, ed., *Workers and Management*, Dar-es Salaam 1976; Paschal Mihyo, "Industrial Relations in Tanzania", içinde Ukandi Damachi, Dieter Seibel ve Lester Trachtman, ed., *Industrial Relations in Africa*, London 1979, s. 240-272.

[67] Burada Ian Clegg'e güveniyorum. *Workers' Self-Management in Algeria*, New York 1971.

ölçekli özel teşebbüslerin, özellikle de uluslararası sermayenin rekabetiyle ve *sömürgecilerin* miras bıraktığı borçla karşı karşıya kalan işçi komiteleri hammaddenin yanı sıra finansman ve pazarlama konularında giderek devlete bağımlı hale gelmiştir. Kaynaklardaki bu zorunlu merkezileşme devlet bürokrasisine artığa kendi çıkarları doğrultusunda el koyma ve dağıtma ve dolayısıyla işçilerin kontrolünü zayıflatma imkânı tanımıştır. Sömürge dönemindeki idari yapının çoklukla sömürge dönemindeki personelin çalıştırılması sayesinde muhafaza edilmesi *auto gestion*'un çöküşünü sadece hızlandırmıştır. Son olarak, işçiler ve köylülerin kendileri devletin gasplarına karşı duramayacak kadar ekonomik, politik ve ideolojik açıdan donanımsızdılar. İşçilerin kontrolü az da olsa maddi bir kazanç sağladıysa bile, başlangıçtaki cazibesini yitirmişti.

Auto gestion'un kaderini belirleyen işçiler ve köylülerin kontrollerini *sömürgecilerden* miras aldıkları küçük işletmeler ve çiftliklerin ötesine geçirmeyi başaramamaları olmuştur. Belli sektörlerde *comités de gestion* üretim içi ilişkileri başarılı bir şekilde kontrolüne alabilmiştir fakat bu, üretim ilişkilerini işletmeler ile devlet arasındaki artık dağıtımının yanı sıra, işletmeler arasındaki ilişkiler ve işletmeler ile tüketiciler arasındaki ilişkiler düzeyinde kontrol altına alabilmedeki yetersizlikleri nedeniyle anlamsız kalmıştır. Üretim aygıtlarının fethi ancak devlet aygıtlarının fethiyle birleştiğinde bir anlam ifade eder. Fakat Şili örneğinde olduğu gibi, bu yönde adımlar atıldığında Üçüncü Dünya ülkelerinin hükümetleri daima uluslararası kapitalizmin davetli veya davetsiz politik ve ekonomik yaptırımlarıyla karşılaşmışlardır.

Şu halde, emek sürecinin ve de uluslararası ekonomik ve politik düzenlerin, üretim siyaseti ve devlet siyaseti sistemleri arasındaki geçişler üzerindeki iç ve dış kaynaklı sınırlar olduğunu görüyoruz. Buraya kadar neredeyse tamamen uluslararası kısıtlamalar ve üretim tarzları odağımızda oldu. Bu bölüm, üretim tarzını üretimin gizli meskenine, işletme organizasyonuna, üretim içi ilişkilere kadar izlemenin ve bunların üretim siyaseti ve devlet siyasetiyle olan ilişkileri üzerinde yarattığı kısıtlamaların önemli olduğunu öne sürmüştür.

Sonuç:
Küresel Bir Perspektife Doğru

Üretimle başladık, siyasetle bitirelim. Siyasetten ne anlamalıyız? Bu başlı başına politik bir sorudur. Tanımlar masum değildir.

Kitap boyunca, üretimin ekonomik momenti olarak emek süreci ile üretimin politik momentinin kristalleştiği üretim aygıtlarını birbirinden ayırdım. Siyaset dendiğinde, ben yapısal tahakküm ilişkileri üzerine veya bu ilişkiler içindeki mücadeleleri, kendine bu ilişkilerde nicel ve nitel değişiklikler yaratmayı amaç edinen mücadeleleri anlıyorum. Şu halde, siyaset ile aygıtlar arasındaki ilişki nedir? Aslında ben aygıtlar ile siyaset arasında, aygıtların özgün bir ilişkiler dizisinin üretimini güvenceye alacağı türden birebir bir uyuşma ileri sürmeyi istemiştim. Özellikle, işyeri aygıtları üretim içi ilişkileri güvenceye alırken, devlet aygıtları üretim ilişkilerini güvenceye almalıdır. Fakat açık ki durum böyle değil; zira işyeri aygıtları ücretler ve yan yararlar üzerine mücadelelere –yani üretim ilişkilerinin bir parçası olan sömürü ilişkilerine– de müdahil olmaktadır. Üretim aygıtları emek süreci ve değerlenme süreci –üretim içi ilişkiler ve sömürü ilişkileri– üzerine verilen mücadeleleri düzenlerken, devlet aygıtlarının yeniden üretim ilişkileri üzerine verilen mücadeleleri düzenlediği şeklinde daha yerinde bir tespit yapabiliriz. Fakat yine bu tespit de gerçeğe uymamaktadır; zira devlet ücretler, yan yararlar, çalışma koşulları ve hatta teknolojiye ilişkin düzenlemelere faal bir şekilde müdahil olabilirken; üretim aygıtları da ücret pazarlıkları ile yatırımlara yönelik kamu

denetimi birbiriyle ilişkilendirildiğinde olduğu gibi yeniden üretim ilişkilerini dönüştürmek üzere tasarlanmış mücadeleleri düzenleyebilmektedir.

Aygıtlar ile bunların düzenledikleri ilişkiler arasında en iyi ihtimalle bile zayıf bir bağ olduğunu –yani, bu ikisi arasında birebir bir eşleme olmadığını– düşünecek olursak, özgün aygıtlar tarafından düzenlenen mücadeleler olarak tanımlanan siyaset, *belirli ilişkiler* üzerine verilen mücadeleler olarak tanımlanan siyaset ve bu ikisinin alaşımı olarak siyaset arasında bir tercih yapmak durumundayız. İlkinde, siyaset sabit bir amaca, ikincisindeyse sabit bir kurumsal alana sahip olmayacaktır. Bu nedenle ben daha tanımlayıcı olan üçüncü tanımı tercih edeceğim. Bu tanıma göre, siyaset belirli ilişki dizilerine yönelik olarak belirli bir alan dâhilinde verilen mücadeleleri ifade etmektedir. Örneğin, aile siyaseti, aile içinde ataerkil ilişkiler üzerine verilen mücadelelerdir. Üretim siyaseti; üretim alanında üretim içi ilişkiler ve üretim ilişkileri üzerine verilen ve üretim aygıtları tarafından düzenlenen mücadelelerdir. Diğer taraftan devlet siyaseti, belli bir ilişkiler dizisi üzerine mücadelelerle karakterize edilememesi itibariyle diğerlerinden ayrılmaktadır. Belirli bir ilişkiler dizisi, devlet alanında verilen bir mücadelenin amacı olabilir de olmayabilir de. Bu tarihsel olarak değişkenlik gösterir. Devletin ayırt edici yanı küresel karakteridir, toplumsal oluşumun bütününü bir arada tutan etmen olarak işlev görmesidir. Devlet sadece belli ilişkilerin yeniden üretimini güvenceye almakla kalmaz; asıl ayırt edici yanı, diğer bütün aygıtları da güvenceye alan aygıt olmasıdır. Devlet siyaseti çekirdek olarak siyaset siyasetini içermektedir. Devlet aygıtlarının karakteristik etkileri; aile aygıtlarını, üretim aygıtlarını, topluluk aygıtlarını ve sairi koruması ve düzenlemesidir.

Bu alternatif siyaset anlayışımız Marksist gelenekteki iki ilkeyle eleştirel bir şekilde ilişkilidir. Birincisi, bu siyaset anlayışı, gördüğümüz üzere, siyasetin devlet siyasetine, devlet siyasetininse sınıf ilişkilerinin yeniden üretimine indirgenmesini reddetmektedir. İkincisi, üretimin ekonomiye indirgenmesine karşı çıkmaktadır; böylece tarihin, sabit bir ekonomi yasaları dizisine uygun bir şekilde gelişiyor-

muş gibi değerlendirilmesi artık mümkün değildir. Ekonomi, siyaset ve ideoloji üretim alanı dâhilinde ayrılmaz bir şekilde iç içe geçmiş haldedir. Bu sonuç bölümünde, bu kitaptaki vaka çalışmalarının ilk olarak belli üretim tarzlarının gelişmesi ve ikinci olarak da bir üretim tarzından diğerine geçiş ile bağlantılı olarak alternatif bir tarih anlayışını nasıl ortaya koyduğunu açıklayacağız. Fakat öncesinde tarihin sabit yasaları eleştirisini ayrıntılandırmak durumundayız.

Marx'a göre, kapitalizmi prekapitalist toplumlardan ayıran alametifarikası devlet ile sivil toplumu birbirinden ayırmasıdır. Sivil toplum atomize edilmiş, özel addedilmiş ve hepsinden önemlisi depolitize edilmiş bireylerden oluşurken, devlet siyasal topluluğun alanıdır. Marx daha geç dönemlerdeki yazılarında devlet ile sivil toplumun ayrılmasını ayrıntılarıyla belirtmektedir; buna göre, devlet sınıfların partilerde örgütlü hale geldiği, ittifaklar kurup mücadeleler yürüttüğü alanken, sivil toplum kapitalist üretim tarzının gelişmesi, sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi ve kâr oranının düşme eğilimi kanunlarının mekânıdır. Bu kanunlar faillerin sırtından işlemektedir. Bu bakış açısında üretim düzeyinde gerçekleşecek öz bilinçli kolektif eylem için oldukça sınırlı bir teorik alan mevcuttur. Esasen Marx kapitalizmin söz konusu kanunlarını ancak üretim siyasetine ilişkin her türlü kuramlaştırmayı bastırarak "keşfedebilmiştir".

Marx'ın yazmalarında muğlak kalan ne varsa, Engels, Kautsky ve Luxemburg'un kendinden emin bilimsel Marksizminde bir kenara itilmiştir. Burada, ekonomik temel kapitalizmi nihai çöküşüne sürükleyen karşı konulamaz kanunların alanıyken, üstyapı işçi sınıfının, kapitalizmin küllerinden barbarlık değil sosyalizmin doğmasını sağlama gayesiyle bir partide örgütlenmesinin alanıdır. Temel yine atomize edilmiş failler vasıtasıyla işleyen kanunların alanıyken, üstyapı öznelliğin alanı, amaçlı kolektif eylemin alanıdır. Üretim siyaseti ve üretimin politik aygıtları düşüncesi, üretim alanının salt ekonomik örgütlenmenin yanı sıra politik ve ideolojik kurumları da içerdiğinde ısrar ederek yukarıdaki bakış açısını zayıflatır. Artık hem "temel" hem de "üstyapı" eşzamanlı olarak öznellik ve nesnellik alanlarıdır. Kapitalist üretim tarzının gelişmesinin nesnel kanunları yoktur: üretimin

farklı politik aygıtları farklı mücadelelerin oluşmasına ve dolayısıyla birikim örüntülerinin çeşitlenmesine yol açar. Sunduğumuz bakış açısı öznel tercihler üzerindeki nesnel sınırların mikro-belirlenimsizliği makro-belirlenim ile ilişkilendirdiği oyun-teorik yaklaşımlarla gayet uyumludur fakat bunların aksine hiçbir biricik gelişim örüntüsüne işaret etmez.

Üretim siyaseti fikri, bilimsel Marksizmin asli önermelerini zayıflattığı gibi aynı zamanda bu geleneğe yönelik verilen iki klasik Marksist tepkiye de doğrudan meydan okumaktadır: Leninizm ve evrimci sosyalizm. Bunların ikisi de siyaseti devlet siyasetine indirgemektedir ve böylece farklı siyaset türleri, alanlarından ziyade *amaçları* üzerinden tanımlanmaktadır. Sosyal demokrasi teorisyenleri, örneğin, hukuki, politik ve sosyal hakları birbirinden; siyasal, toplumsal ve ekonomik demokrasiyi birbirinden ve tüketim siyaseti, [toplumsal] hareketlilik siyaseti ve üretim siyasetini birbirinden ayırmaktadır ve her durumda siyaset devlet siyasetiyle sınırlanmaktadır.[1] Ayrıca, bu teorisyenler ekonominin kanunlarını reddederken bunlara alternatif olarak hakların genişlemesi kanunu, politik demokrasiden ekonomik demokrasiye ve tüketim siyasetinden üretim siyasetine doğru ilerici bir hareket gibi siyasal kanunlar varsaymakta Bernstein'ı takip etmektedirler. Bu öngörüler en iyi ihtimalle, varsayımsal bir geçmişten spekülatif bir geleceğe yapılan istatistiki kestirimlerdir. Bu ilerici hareketin gelişmesinin mekanizmalarını sunmak yönünde hiçbir teşebbüs söz konusu değildir.

Sadece üretim siyaseti hakkında değil, siyasetin üretimi hakkında da düşünmek zorundayız. Nasıl ki üretim salt ekonomik unsurlarına indirgenemeyen, kendi "üstyapı"sına sahip bir "temel" ise, aynı şekilde devleti de siyasal etkilerine indirgemek mümkün değildir. Devletin gerekli işlevlerinin nasıl icra edildiğini değerlendirmek için bu işlevlerin kendilerine dair önermelerin ötesine geçmek zorundayız.[2] Artık, devlete; meta üretmekten ziyade (gerçi kamulaştırılmış endüstriler

[1] W. Korpi, *The Working Classin Welfare Capitalism*, London 1978; John Stephens, *The Transition from Capitalism to Socialism*, London 1979; J. H. Marshall, *Citizenship and Social Class*, London 1980.

[2] Bkz. Göran Therborn, *What Does the Ruling Class Do When It Rules?*, NLB, London 1978.

gibi kurumlar bunu yapmaktadır)- ilişkileri üreten ve yeniden üreten (polis, hukuk), emek gücünün (refah, eğitim) ve de birikimin (posta hizmeti) yeniden üretiminin maliyetlerini toplumsallaştırıcı hizmetler sunan ve devlet içindeki mücadeleleri (temsil aygıtlarını) düzenleyen kendine özgü "emek süreçleri"ne sahip bir aygıtlar bütünü olarak bakmak zorundayız. Buradan hareketle, devlet kurumları belli küresel politik *etkilerin* yanında, kendi üretken unsurlarına ve yine kendi üretim siyasetine de sahiptir. Nasıl ki üretim siyaseti sabit ekonomi kanunları olasılığının temelini zayıflatıyorsa, aynı şekilde devletin emek süreçleri tarafından gerçekleştirilen siyaset üretimi de devlet siyasetinin gelişiminin kanunları anlayışını geçersiz kılacak şekilde çeşitli mücadele biçimlerine dolanmıştır.

Siyaset üretimine ilişkin ciddi bir teorik değerlendirmenin bulunmayışı en dikkat çekici haliyle İsveç, Fransa, İspanya, Şili ve İngiltere'nin yakın geçmişteki sosyalist hükümetlerinde olmak üzere sosyal demokrasinin pratiğinde kendini göstermektedir. Sosyalist hükümetler halkın denetim organlarını baskı altında tutma ve hatta bastırma girişimleriyle dikkat çekmişlerdir. Elbette ki her bir örnekte, işçi sınıfı tabanında başlangıçta görülen zayıflık, sosyalizme düşman güçlerle zorunlu olarak uzlaşılmasına neden olmuştur. Fakat yine çok açıktır ki halkın denetim biçimleri olmadan devlet uluslararası sermaye hareketliliğiyle karşı karşıya kaldığında büyük ölçüde etkisiz kalmaktadır. Kapitalist bir çalışma ekonomisinde devlet aygıtlarının sosyalizmi tek başlarına getirebilmeleri imkânsızdır.

Leninistler farklı bir argümanın izinden giderek de olsa elbette aynı sonuca varmaktadırlar. Bunlara göre, sorunun kökeninde doğrudan doğruya devletin karakteri yatmaktadır. Sosyal demokrat partiler kapitalist devletin –personelinin politik gayelerinden bağımsız olarak kapitalizmi yeniden üretmek üzere yapılandırılmış bir devletin– tutsakları haline gelmişlerdir. Üretim siyaseti dikkatleri kapitalist devleti dönüştürme şeklindeki gerçek hedeften başka bir yöne çekmektedir. Bu nedenle, çarpıcı ayrım üretim siyaseti ile devlet siyaseti arasında değil, reformist siyaset ile devrimci siyaset (devlet siyaseti) arasındadır. Üretim aygıtlarının dönüşümü bir ço-

cukluk hastalığı olarak yaftalanmakta ve böylece devlet sosyalizmi pratiğinde kolektif özyönetim biçimleri, merkezileştirilmiş yönetim uğruna bertaraf edilmektedir. Bu körlük, Lenin'in Bernstein'ınkiyle akraba olan kendi spekülatif evrimciliğinde kurulmaktadır: proletarya diktatörlüğünden komünizme, devletin sönümlenmesi yoluyla doğal geçiş. Lenin bu tür bir sönümlenmeyi garanti edecek herhangi bir mekanizma sunmamaktadır. Esasen, Lenin tam da bu tür bir geçiş için gerekli olan halkın denetim organlarını ortadan kaldırır. Dahası, Lenin siyasetin kendisinin de ortadan kalkacağı düşüncesini kabul etmektedir çünkü tüm siyaseti devlet siyasetine indirgemiştir. Siyasetin sonu –yani, özel çıkarlar ile ortak çıkarların çakışması– sadece mitsel bir imkânsızlık değildir, aynı zamanda, zorla dayatılan kolektif çıkarın ideolojik zeminini sunmaktadır. Böylece, kapitalizmin ötesine geçişe dönük kavrayışları itibariyle ne kadar ayrılırsa ayrılsınlar, hem sosyal demokrat geleneğin hem de Leninist geleneğin, siyaseti devlet siyasetine nasıl indirgediğini ve açıktan veya örtük olarak ekonomi kanunlarını siyaset kanunları uğruna nasıl reddettiklerini görmekteyiz. Bu politik izlekler en az yerini aldıkları ekonomik eğilimler kadar yanlış ve kusurludur.

Bütün farklılıklarına rağmen, ister bilimsel, ister evrimci, isterse Leninist olsun, klasik Marksizmler tarihsel materyalizm –tarihe ilişkin, tarihsel ilerlemenin üretici güçlerdeki genişleme sayesinde sağlandığı şeklindeki Marksist meta-teori– paydasında buluşurlar. Bu teorik çerçeveye göre, verili herhangi bir üretim ilişkileri bütünü ilk önce üretici güçlerin gelişmesini hızlandırır, akabindeyse üretici güçlerin daha fazla gelişmesini, eski üretim ilişkileri devrilene, yeni ve daha ileri bir düzen kurulana ve üretici güçlere yenilenmiş bir itki verilinceye kadar engeller. Şu halde, feodalizmi takiben kapitalizmin ve kapitalizmi takiben de sosyalizmin gelişi, gündüzü takiben gecenin gelişi kadar kesindir. Her ne kadar bu üst teori yakın zamanda oldukça cesur ve titiz bir şekilde savunulmuşsa da[3], Batı Marksizminin gerek yapısalcı gerekse eleştirel teori varyantlarının istenmeyeni (*bête noire*) olmuştur.

[3] G. A. Cohen, *Karl Marx's Theory of History*, Princeton 1978.

Yapısalcı tarih yaklaşımında, üretim tarzları arasında radikal bir süreksizlik mevcuttur; öyle ki yeni bir tarzın kökenleri ile eski üretim tarzının çözülmesi birbirinden ayrılmaktadır.[4] Verili bir üretim tarzının gelişmesi hakkında, bunun *dinamikleri* hakkında kuramlaştırma yapabilmemize karşın, *kökenini* kuramlaştıramayız. Yeni bir üretim tarzının ortaya çıkışı için herhangi bir kaçınılmazlık söz konusu değildir; bilakis bu, konjonktürel koşulların bir ürünüdür. Başka bir ifadeyle, bir artzamanlı bir değişimi –bir üretim tarzından bir diğerine kaçınılmaz bir geçişi– kuramlaştıramayız; ancak bir üretim tarzının iç gelişmesini ve gerilemesini kanunlar şeklinde formüle edebiliriz. Nasıl ki kapitalizmin yükselişinde herhangi bir gereklilik söz konusu değilse, aynı şekilde sonrasında sosyalizmin yükselişi için de herhangi bir gereklilik söz konusu değildir. Özetle, üretici güçlerin gelişimiyle mimlenen tek doğrultulu ve belirlenimci tarih anlayışı; geleceğe ilişkin belirlenimsiz bir perspektif, sınıf mücadelesinin birdenbire tarihin belirleyicisi olarak dâhil olduğu iradeci bir tablo lehinde terk edilmektedir.

Sınıf mücadelesi meselesine daha sonra geri döneceğiz. Bu noktada vurgulamak istediğim şey, tarih *telos*unun reddinin nasıl aynı zamanda üretici güçlerin yeniden kavramsallaştırılmasına neden olduğudur. Yapısalcı değerlendirmede, üretici güçler artık bir nesneler toplamı –üretim araçları, hammaddeler ve emek gücü– değil, doğayla kurulan bir ilişkiler bütünüdür. Bir üretim tarzı ikili bir ilişkiler bütünü halini almaktadır: doğanın temellük edilmesi ve insanın sömürüsü. Fakat diğer yandan, üretici güçleri bu şekilde karakterize etmek yapısalcıların bastırdığı bir soruyu, yani üretici güçlerin yeniden üretimi sorunu ve dolayısıyla özgün bir siyaset, üretim siyaseti sorununu doğurmaktadır.[5] Böylece, üretim siyaseti anlayışının nasıl öncelikle üretim tarzlarının tek doğrultulu bir ardışık gelişimini reddeden bir tarih anlayışından doğduğunu görebiliriz. Fakat yukarıda belirttiğim

[4] Örneğin bkz. Etienne Balibar, "The Basic Concepts of Historical Materialism", içinde Louis Althusser ve Etienne Balibar, ed., *Reading Capital*, NLB, London 1970, s. 199-308; Barry Hindess ve Paul Hirst, *Pre-Capitalist Modes of Production*, London 1975.

[5] Elbette ki yapısalcılar toplumsal ilişkilerin yeniden üretimi genel sorunuyla oldukça ilgili olmalarına karşın, aynı ilgiyi üretim içi ilişkilerin yeniden üretimi özel sorununa göstermemektedirler.

üzere, üretim siyaseti düşüncesi bir kez sistematik olarak benimsendiğinde, sadece herhangi bir açık diyakroni değil, aynı zamanda artık sabit herhangi bir dinamik de kalmaz. Bütün kanunlardan vazgeçmiş oluruz.

Eğer yapısalcılık, üretici güçlerin gelişmesinin sosyalizme doğru ilerlemenin teminatı olduğu görüşünden vazgeçmede diretiyorsa, eleştirel teori genellikle bundan daha güçlü bir konumu benimseyegelmiştir. Kapitalist üretici güçlerinin, kapitalist üretim ilişkileri ya da basitçe doğanın tahakkümü tarafından sosyalizme ters düşecek kadar geri dönülemez biçimde bozulduğu hükmüne varmıştır. Kapitalist teknoloji ve kapitalist emek süreci, kapitalist üretim ilişkilerine meydan okumaktan ya da sosyalizmin kapitalizmin rahmindeki tohumu olmaktan çok uzaktadır ve etkin bir şekilde kapitalist üretim ilişkileri tarafından bilakis bu ilişkileri yeniden üretmek üzere şekillendirilmektedirler. Yansız olmaktan çok uzakta olan üretim güçleri hem sınıf mücadelesini kapitalizmin parametreleri içine sıkıştırıp entegre ederek hem de sosyalizmde kolektif özyönetimin gelişmesine sekte vurarak sosyalizme geçiş önündeki en büyük engeli oluşturmaktadır. Ben burada bu konumu benimsemiyorum. Emek süreci ile üretim aygıtları arasındaki ayrım, devlet siyasetiyle birleştirilmiş özgün bir sosyalist üretim siyaseti biçimi önermektedir. Fakat kapitalizm altında gelişen bir emek sürecinin bu tür bir siyaset sistemine uyumlu olup olmadığı yanıtı açık bir soru olarak kalmaktadır. Kimi emek süreçleri uyumluyken, diğer emek süreçlerinin uyumlu olmaması kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla yanıt, düşündüğümüz özgün sosyalizm türüne –yani, üretim siyaseti ile devlet siyaseti arasındaki özgün birlik biçimine– de bağlı olacaktır.

Tarihsel materyalizmin bir kolunu hâlihazırda incelemiş durumdayız: üretici güçler ile üretim ilişkileri arasında geçen ve belli türde bir üretim tarzları zincirine yol açan bir çatışma olarak tarih. Bu çatışma "üstyapılar" alanında, sınıf mücadelesi biçiminde ortaya çıkmaktadır. Aslında, tarihsel materyalizmin ikinci kolu da sınıf mücadeleleri tarihi olarak tarihtir. Fakat bu ne anlama gelmektedir? Bu, sınıf mücadelesinin sınıfları etkileyen mücadelelere gönderme yaptığı bir totolojiden daha fazlası mıdır ve tarih bu tür sınıf etkilerinin birikimi olarak mı

değerlendirilmelidir? Yoksa Marx ve Engels tarihteki asıl belirleyici mücadelelerin sınıflar arasında yaşandığı yönünde daha güçlü bir iddiada mı bulunmaktadırlar? Bu son yorum, en yaygın olanı ve daha kolay çürütülenidir; şöyle ki sınıflar dışındaki gruplar arası mücadeleler ve sınıflar arasından ziyade sınıf içi mücadeleler genellikle toplumların oluşumunda daha belirleyici olmuşlardır. Özellikle, kapitalizmden sosyalizme geçiş, denilmektedir, asla sermaye ile emek arasındaki mücadeleye indirgenemez. Aksine, işçi sınıfı sadece ama sadece kapitalizmin yeniden üretiminde yatan çıkarlara sahiptir, kapitalizmin ötesine işaret eden radikal ihtiyaçlar geliştiremez. Böylece, başlangıçta işçi sınıfına bütün insanlığın kurtarıcısı, özgürleşmenin failliği misyonunu yükleyenler bugün çaresizce yenilgiyi kabul etmekte, proletarya tarafından hayal kırıklığına uğratıldıklarını hissetmekte, sivil toplumda ekonomi dışında oluşan toplumsal hareketler lehine işçi mücadelesinden el çekmekte ve seçim arenası dışında ve hatta zaman zaman içinde avangart popüler mücadele biçimlerine sarılmaktadırlar. Bir metafiziksel yakıştırmanın reddedilmesinin bu yakıştırmanın tam zıddını ortaya çıkardığı anlaşılıyor: yani, işçi sınıfı tarih sahnesine zaten hiçbir zaman belirleyici olarak çıkmamıştı ve hiçbir zaman da çıkmayacaktır. Kısacası, biz ta en başından aldatılmışız.

Ben burada, felsefi spekülasyonun yerine sosyolojik analizi koyarak daha ihtiyatlı bir yaklaşım benimsiyorum. İşçi sınıfını köylüler, yeni bir entelektüel sınıf ya da yeni toplumsal hareketler lehine terk etmek yerine, işçi sınıfının tarihsel sürece müdahale ettiği ve etmeyi de sürdürebilecek olduğu koşulları irdelemeye çalıştım. Ayrıca, işçi sınıfını şekillendiren kritik alanın, siyasal bir rejim olarak kavranan üretim sürecinin kendisi olduğu yönündeki Marksist ortodoksiyi sürdürüyorum. Fakat işçi sınıfına bindirilen yükü azaltırken, tarihin izleğini (üretici güçlerle üretim ilişkilerinin çatışmasını) düzensiz, tarihin motorunu (sınıf mücadelesi) saçılmış bıraktım. Geriye ne kaldı? Bu noktada tek yapabileceğim bu kitapta yer alan vaka çalışmalarına dayalı bir yeniden inşaya başlamak olacak.

Tarihin "kanunları" ve bunları reddetmenin ne anlama gelebileceği meselesine geri dönmek durumundayız. Bu kuşkusuz her şeyin müm-

kün olduğu anlamına gelmez. Bu kitabın sınırları içinde bile, devlet, emek gücünün yeniden üretimi ve piyasa güçlerinin tamamının üretim aygıtlarının yapısını nasıl şekillendirdiğini ve üretim aygıtlarının da mücadelenin doğasını nasıl sınırladığını gördük. Kanunların yokluğu –örneğin, despotik rejimden hegemonik rejime, hegemonik rejimden despotik-hegemonik rejime geçiş gibi– hiçbir tarihsel gelişme örüntüsünün olmadığı anlamına gelmez; daha ziyade, bunların kendilerinin tarihsel olarak olumsal oldukları anlamına gelir. Tarihte keşfettiğimiz örüntüler ne değişmezdirler ne de mutlak bir "doğru" örüntü yönünde eğilim gösterirler; tarihsel sürecin parçası olarak sürekli bir şekilde yeniden inşa edilirler. Tarih mütemadiyen oluşmaya devam eder. Elbette ki tarihi önceki yeniden inşaları üzerine kuruyoruz, muhtemelen de bir yeniden inşa geleneği üzerine kuruyoruz fakat bunların tamamı, biz kabul edelim ya da etmeyelim, teorize edildikleri yer ve zamana görelidirler. Nihai bir yeniden inşa söz konusu değildir; zira tarih bir anda durmaz. Yani, tarihin dışında durarak onu uzaktan izlemiyoruz; tarihin merkezindeyiz, geleceğin işaretçileri için sürekli geçmişe bakıyoruz. Nasıl ki bizler tarihle birlikte değişiyorsak, tarih de bizimle birlikte değişir ve gelecek ufuk kavrayışımız genişler veya daralır.

Tarihin durmaksızın ürettiği ama kanunların asla öngöremediği şeyler var: sürprizler! Kanunlar aslen yeni olana ayak uyduramaz. Kanunlar sadece ama sadece tarihi belli bir zaman ve mekânın koşullarına uygun olarak düzenlenmiş bir kalıp içinde dondurabilir. Başlangıç anında sorunsuz görüneni, sonsuza dek sabit ve doğal görünüp sonrasında değişken ve sorunlu bir hal alanı verili kabul eder. Bu nedenle, Marx uluslararası ekonomik sistemi bir sorunsal olarak görmedi, kâr oranlarının düşme eğilimine ilişkin formülasyonu sırasında bir çalışma konusu olarak ele almadı; bu durum üzerine Mandel, ikinci ekonomik krizin küresel boyutlarına yanıt verirken kapitalizmin tarihini bir uzun dalgalar dizisi olarak yeniden inşa etmiştir. Fakat Mandel'in yeniden inşası, gelişme kanunlarını temele, politik mücadeleleri üstyapıya yerleştiren ortodoksiye dayanmayı sürdürmüştür. Ben farklı bir bakış açısından bakarak, bu gelişme kanunlarının ancak ve ancak üretimin siyasal bileşeninin bastırılması sayesinde inşa edildiğini iddia ediyorum ki sözü edilen üretimin siyasal bileşeninde görülen fark-

lılaşmalar, bana göre, işçi sınıfı hareketlerinin geçtiğimiz yüzyıldaki kaderine ilişkin her açıklamanın zorunlu bir parçasını oluşturmaktadır.[6]

Yeniden inşalar geleneği, sürekli olarak öncesinde olduğu gibi kabul edileni sorunsallaştıran bir geleneğin yeniden inşası halini almaktadır. Kendi adıma ben de bu rotada ilerlemek zorundayım. Bundan sonra, önceki bölümlerdeki hâkim olan nedenselliğin yönünü ters çevireceğim. Önceki bölümlerde fabrika rejimlerinin var oluş koşullarını ve devamında bu rejimlerin mücadeleleri nasıl şekillendirdiğini araştırdım. Şimdiyse, söz konusu mücadelelerin farklı fabrika rejimlerini ne ölçüde şekillendirdiği gibi daha karmaşık bir sorunu kısaca ele almak istiyorum. Burada fabrika rejimlerini şekillendiren güçleri, bu güçlerin mücadeleler tarafından nasıl belirlendiğini inceleyerek sorunsallaştıracağım. Böylece bugün ve geçmiş, burası ve başka bir yerdeki fabrika rejimlerinin arasındaki karşılıklı bağımlılığı aydınlatmayı hedefliyorum; zira bu şekilde belli rejimlerdeki değişimler, teşvik ettikleri mücadelelerin bir sonucu olarak diğer rejimlerdeki değişimlerle ilişkilendirilebilecektir.

Kapitalizmin tarihini bir fabrika rejimleri silsilesi olarak yeniden inşa ettik: despotik rejimler (ataerkil, paternalist ve piyasa despotizmi), bunları takip eden hegemonik rejimler ve sonrasında bunların yolunu açtığı hegemonik despotizm. İlk geçişi (despotik rejimden

[6] Sabit gelişme kanunlarını reddetmenin arkasındaki felsefi temeli açıklamama izin verin. Bunun hem epistemolojik hem de ontolojik gerekçeleri mevcuttur. Öncelikle, Duhem, Quine, Lakatos, Hesse ve Feyerabend gibi filozofların; teorilerin veriler tarafından yetersiz belirlendiği yönündeki argümanlarına kesinlikle katılıyorum. Ampirik dünya, tarih teorimizi sınırlasa da, emsalsiz bir şekilde belirlememektedir. Tarihi bugünden doğru yeniden yapılandırmak zorundayız; ki o zaman bile farklı yollar hep açık olacaktır. Örneğin, üretim siyaseti bağlamında yeniden yapılandırmamız bugünün metafiziksel '*pathos*'una yanıt verebilen geçmiş okumalarından yalnızca bir tanesidir. İkincisi, sabit gelişme kanunlarını reddetmenin bir de ontolojik gerekçeleri mevcuttur. Fakat bunların ampirik olayları açıklayan gerçek mekanizmaların reddedilmesi yoluyla kurulmaması gerekmektedir. En azından bu açıdan, Harré ve Bhaskar gibi gerçekçilerin izinden gidiyorum. Ne var ki toplumsal olaylar; toplumsal tepkiler, mücadeleler doğurmaları ve bunların temelinde yatan mekanizmaları değiştirmeleri ile ayırt edilmektedirler. Bu mekanizmaların dönüştürülmesi önünde sınırlar olduğu gerçeği en azından bir üretim tarzı içinde kaldığı müddetçe değişmeyecekleri anlamına gelmemektedir. Bu nedenle, tarih, değişen mekanizmaların bir ürünüdür ve onu ortaya çıkan yeni mekanizmalar ışığında yeniden yapılandırmak zorundayız.

hegemonik rejime geçişi) emek gücünün yeniden üretiminin, üretim sürecinden ayrılması olarak anlamak mümkündür. Despotik rejimlerde, iş dışında hayatta kalmak işyerindeki performansa bağlıydı. Bu bağ, geçim araçlarının emekçilerden kısmen veya tümden gasp edilmesine dayanmakta ve aile, işveren, işgücü piyasası ve bunların çeşitli kombinasyonları dolayımıyla gerçekleşmekteydi. Sonrasında ise iş dışında hayatta kalmak işyerindeki performansa daha az, devlete daha fazla bağımlı bir hale dönüşmüştür; her ne kadar işteki performansa olan bağlılığın devlete bağlılık üzerindeki baskınlığı sürmüş olsa da ve işgücünün bazı kesimleri bu durum açısından diğerlerinden daha iyi durumda olsalar da. Refah devletinin yükselişi ne denli ilkel olursa olsun, idareyi zorlayıcı pratiklere daha az bel bağlamaya ve rızanın kapsamını genişletmeye mecbur bırakmıştır.

Peki, bu geçişi nasıl açıklayabiliriz? Bu geçiş kapitalist toplumlarda oldukça yaygın bir şekilde göründüğüne göre, bu geçişe yönelik ulusa-özgü açıklamalardan ziyade genel bir açıklama şarttır. Bu geçişi yaratan baskının iki yönden geldiğini daha önce belirtmiştim. Baskı, ilk olarak, içselleştirilmesi yoluyla işgücü piyasasını, kurumsallaştırılması yoluyla da sınıf çatışmasını düzenlemenin yollarını arayan büyük ölçekli sermayeden –ürün ve girdi piyasalarındaki belirsizliğin sınırlanmasının, idare-işçi ilişkilerinde de buna uygun bir düzenlileştirilmeyi gerektirmesinden– gelmiştir. Ayrıca, kolektif sermaye tam da önceki despotik rejimlerin başarısından kaynaklanan aşırı üretim krizleriyle karşı karşıya kalmış olduğundan, işçi sınıfının tüketim normunu yeniden yapılandırmak ve bunu kârlılık seviyelerine bağlamak kolektif sermayenin çıkarına olmuştur. Konjonktürel ekonomik krizler nedeniyle şiddeti artan ikinci baskı kaynağı ise, emeğin, asgari güvence düzeylerini istihdam edilirken olduğu kadar işsizlik sırasında da geçerli olacak şekilde tesis etme yönündeki gayretiydi. Sosyal sigortalar ile idarenin keyfi yönetimini sınırlayıcı düzenlemelerin bütünleşmesinin altında bu farklı çıkarların çakışması yatmaktadır. Farklı kapasite ve çıkarlara sahip farklı devletler, farklı güç gruplaşmalarına cevap verirken üretim aygıtlarını yeniden şekillendirmede ve emek gücünün yeniden üretiminin yeniden organize edilmesinde farklı yollar izlemişlerdir. Fakat ileri kapitalist ülkelerin tamamında

gerek işte gerekse iş dışındaki asgari güvence seviyeleri zaman içinde norm halini almış ve böylece idare, despotizmi çeşitli hegemonik rejim biçimleriyle yumuşatmak zorunda kalmıştır.

İleri kapitalist ülkelerde despotizmin yumuşatılması ve hegemonik rejimlere geçilmesi çevre toplumlarda benzer bir geçişe neden olmamıştır. Esasen, buralarda despotik rejimler genellikle sömürge yönetimlerinin himayesinde yerleştirilmeye devam etmiştir. Buralar metropolün bir eklentisi olduğu müddetçe, Zambiya'da bir örneğini incelediğimiz sömürge ekonomileri ileri kapitalist ekonomilere en düşük fiyattan ve en yüksek kârlılıkla hammadde tedarik etmek üzere kullanılmıştır. Şirket devleti üretim düzeyinde sömürge despotizmini dayatırken, sömürge devleti de ucuz emek arzını organize etmiştir. Metropoldeki aşırı üretim eğilimlerini dengelemek veya sömürgelerin kendilerinde üretilen ürünlere talep yaratmak için sömürge işçi sınıflarının satın alma gücünü artırma yönünde bir çabaya girilmemiştir. Bu tür sömürge ekonomileri aslında "kuşatılmış ekonomilerden", merkez ekonominin derinleştirilen azgelişmişlik denizine yayılmasından öte bir şey değillerdi. Ya da Amin'den ödünç alarak ifade edecek olursak, çevredeki kendi içinde bütünleşik olmayan gelişme despotik rejimleri doğururken, merkezdeki otosentrik gelişme hegemonik üretim rejimlerini beraberinde getirmiştir.

Yine de, sömürgedeki egemen sınıflar metropoldeki egemen sınıfların çıkarlarından bağımsız ve daha sonraları bunlara zıt çıkarlar geliştirmişlerdir. Zambiya örneğinde gördüğümüz üzere, Zambiya ekonomisini kuşatılmışlığının ötesine geçecek boyutta kalkındırma arayışında olan, bir iç piyasa oluşturmaya çabalayan ve bakır madenlerinin politik hâkimiyetini tehdit eden bir yerleşimci nüfus ortaya çıkmış ve böylece sömürge devleti bazı politikalarını yerli sınıfların çıkarları doğrultusunda yeniden düzenlemek zorunda bırakılmıştır. Başlangıç aşamasındaki yerleşimci rejimi kısa süre sonra, bizatihi kendisi ekonomik kalkınmanın bir ürünü olan Afrika milliyetçiliği hareketinin yükselişi tarafından alt edilmiştir. Yeni Afrika hükümetinin tek yaptığı, sömürge yönetiminin başlangıcından beri gelişmekte olan metropolden özerkleşme sürecini pekiştirmek olmuştur. Madencilik

şirketleri kendilerine özgü üretim aygıtlarını, yerleşimci ve sömürgecilik sonrası devletler bu aygıtların yeniden üretim koşullarını sağlamada yetersiz olduklarını kanıtlayınca, bir kenara bırakmak zorunda kalmışlardır. Sömürge despotizminin yerini bürokratik yönetimin alması ve bu değişime eşlik edecek şekilde işçi sınıfına verilen maddi ödünler, bakırın üretim maliyetini –tam da gelişmiş kapitalist ülkelerdeki sanayi üretiminde bakırın yerini başka maddeler alırken- artırmıştır. Sahip oldukları hammaddelerin önemini kaybetmesi sömürgecilik sonrası ekonomileri ciddi biçimde sarsmış ve çevre ülkelerin ayakta kalabilmeleri, merkez ülkelerden yeni sermaye türlerini çekmek üzere baskıcı üretim rejimlerinin yeniden dayatılmasına bağlı hale gelmiştir. Fakat bunun, aynı zamanda merkez ülkelerin kendilerinde yaşanan başka değişimler yönünden yorumlanması gerekir.

Hegemonik rejim kendi çöküşünün tohumlarını ekmiştir. İster ücretlerin kâra bağlanmasıyla olsun, isterse idarenin işyerindeki hâkimiyetini baltalayan içsel işgücü piyasalarının, toplu pazarlığın ya da şikâyet mekanizmasının kurulmasıyla olsun, hegemonik rejim sermayenin kullanımının önünde kısıtlamalar yaratmıştır. Sermayenin yeniden yapılanması (*recomposition*) oldukça güç olmuş ve daha derin krizlerin ortaya çıkması tehlikesiyle karşı karşıya kalınmıştır. Ancak aynı zamanda başta iletişim alanı olmak üzere birçok alanda yaşanan teknolojik gelişmeler farklı ülkeler arasındaki sermaye hareketliliğini ve tek bir emek sürecinin farklı ülkeler arasında katmanlaştırılmasını kolaylaştırmıştır. Serbest üretim bölgelerinin somut örnek teşkil ettiği yeni bir çevre doğmuştur. Bu nedenle, Üçüncü Dünya'nın eski maden çıkarma endüstrileri öne çıkan ülkeleri despotik rejimlerini yumuşatırken, aynı Üçüncü Dünya'nın diğer ülkeleri yeni despotizm rejimleri tesis ediyorlardı. Kıyafetten otomobile, futbol topundan radyoya kadar başta tüketim mallarının üretimi olmak üzere imalat, sadece ucuz işgücü rezervi değil aynı zamanda baskıcı fabrika rejimlerini besleyecek politik düzenler arayışıyla da çevre ülkelere taşınmıştır. Bu ucuz işgücü rezervininin büyük çoğunluğunu hane gelirine katkıda bulunduğu varsayılan ve oldukça düşük ücretlere çalıştırılan genç ve bekâr kadınlar oluşturuyordu. Yüksek işgücü devir oranları, en azından başlarda direnişin önüne geçmenin etkili bir aracı olmuştur. Çevre

devletler bu yeni işçi ordusu içinde karakteristik bir acizlik inşa etmiş ve bu sayede bu işçilere ataerkil, paternalist ve sömürge despotizmi biçimleri dayatılabilmiştir. Bu rejimler, tıpkı geçmişte yaptıkları gibi, kendilerine karşı güçlü bir işçi sınıfı muhalefetini, en güçlü örnekleri Güney Kore gibi görece daha eski serbest üretim bölgelerinde ve Güney Afrika ve Brezilya gibi yarı-çevredeki daha büyük "sanayileşmekte olan" ülkelerde görülecek şekilde yaratmıştır.

Bu sanayileşmekte olan yarı-çevre ülkeler, eski çevrenin unsurlarını –Güney Afrika'daki altın madenciliği gibi madencilik endüstrileri– tekstil ve elektronikteki yeni serbest üretim bölgeleriyle birleştirmektedir. Bir üçüncü ayırt edici unsur ise, yerli tüketime dönük tüketim mallarının oluşturulmasıdır ki Brezilya ve Güney Afrika'daki otomobil endüstrileri bunun prototipidir. Farklı sektörlerde farklı üretim rejimleri görebilmekteyiz: madencilik alanında sömürge despotizmi devam ederken, ihracata dönük sanayilerde ataerkil ve hatta muhtemelen paternalist despotizm, otomobil endüstrisinde ise sınırlı bir sendikal temsili içeren yeni despotizm biçimleri mevcuttur. Bugün Güney Afrika ve Brezilya bu tür ithal ikamesi yapılan sanayilerde yoğunlaşmış güçlü işçi sınıfı hareketlerini barındırmaktadır ve her iki ülkede de devlet bu mücadeleleri bastırmaktan ziyade yalıtma ve düzenleme çabası içindedir. Fakat bu devletlerin hâlihazırdaki baskıcı doğaları dikkate alındığında, bu mücadelelerin ABD'de görüldüğü gibi belli sınırlar içinde tutulmasının ne kadar başarılabileceği tartışmalıdır; zira sendikalar gibi işçi sınıfı örgütlenmelerinin müdafaası için gerekli temel politik haklar hâlâ mevcut değildir. İşçi sınıfı hareketleri bu tür hakların öneminin farkına hızla varmaktadır; dolayısıyla üretim noktasındaki mücadeleler, belirli sınırlar içinde tutulabilmeleri şöyle dursun, daha geniş kamusal sahaya çok kolay sıçramaktadır.

Büyük miktarlardaki imalat sermayesinin merkezden çevreye hareketi ve sermayenin merkez ülkeler içinde yeni endüstri alanlarına, genellikle ithal edilmiş ucuz emek gerektiren aktarımı hegemonik rejimin temellerini etkili bir şekilde zayıflatmıştır. Bu nedenle, imalat endüstrisinin geriye kalan kesimlerinde ve bunlara benzeyen hizmet endüstrilerinde hegemonik despotizm olarak adlandırdığım rejim or-

taya çıkmaktadır. Bu (önceki despotizmlerin yaptığı gibi) karşıt çıkarlar yaratmaktan ziyade, despotik yönetim ekseninde bir çıkarlar koordinasyonu inşa etmeye başlayan --eskinin hegemonik rejimi temeli üzerine bina edilmiş– yeni bir despotizm biçimidir. Toplu iş sözleşmesi bundan böyle fabrikanın kapanması veya geçici süreyle işten çıkarılma tehlikesiyle karşılaşan işçilerden taviz koparmanın bir aracıdır. İşçi sınıfının farklı kesimleri sermayenin "sadakatini" sürdürebilmek için birbirleriyle rekabet etmektedir. Ayrıca, bu rekabetin yoğunlaştırılması bir yandan işçi sınıfı örgütlenmesinin köklerinde önceki hegemonik rejimler vasıtasıyla yaşanan aşınma, diğer yandan sermaye ile emek arasındaki mücadelelerin verilebildiği bir alan olarak devletin geri çekilmesi ile de mümkün kılınmaktadır. Çevre ve yarı-çevre ülkelerde giderek büyüyen mücadelelerle karşılaşan sermaye açısından hegemonik despotizm kurabilme ihtimali ana çekim kaynağı halini almıştır.

Eğer ki hegemonik despotizm köklü sendikaların bulunduğu eski çekirdek endüstrilerde hâkim ise, elektronik ve anılan adıyla hizmet sektörü gibi yeni endüstrilerde ne olup bitmektedir? Yine burada da üretim ilişkilerinde yaşanan ve ileri kapitalist ülkeleri tekrar cazip yatırım merkezleri haline getiren önemli değişikliklerin izini sürmek mümkündür. Yarı-zamanlı ve geçici işlerin, özellikle de kadınlar arasında, bu konuda uzman aracı kuruluşlar vasıtasıyla yaygınlaşması işçileri üretim içi ilişkilere etkin bir şekilde tabi kılarken, üretim ilişkilerini de gizemlileştirerek üretim ilişkileri ile üretim içi ilişkiler arasındaki ayrımı güçlendirmektedir. Bir yandan, üretim içi ilişkiler genellikle özel istihdam büroları ekseninde dönmektedir. İşle ilgili görevlendirmeleri telefondan alan ve bu görevlere bir otomobille giden işçi kendi işvereniyle bireysel olarak ilişki kurmaktadır. Sendikaların önü kapatılmıştır, meslektaşların kimler olduğu ise bilinmez. Ayrıca, işçi bu baskıcı tecrite sadece maddi koşulları nedeniyle değil, aynı zamanda güçlendirilmiş bir özerklik adına, ev içi emek ile düşük ücretli emek arasında bir denge oluşturabileceği daha büyük bir "özgürlük" adına çekilmektedir. Diğer yandan, işçi kalıcı bir işe "layık" olduğunu kanıtlamadığı müddetçe bir üretim içi ilişkiler dizisinden bir diğerine geçip durmaktadır. Herhangi bir sözleşme güvencesi yoktur, hiçbir

tazminatı yoktur ve ücret pazarlığına giremeyecek bir pozisyondadır. Durumu tamamen işverenine yani özel istihdam bürosuna rapor veren denetçisinin merhametine kalmıştır. Açıkça tanımlanmış bir iş merdiveni yoktur ve işlerin nasıl dağıtıldığı bir muammadır.[7]

Sermayenin farklı taşeronlaşma biçimlerinin yanı sıra geçici ve yarı zamanlı işe dönük ilgisi sadece emek maliyetlerinin düşürülmesi amacından kaynaklanmamaktadır. İleri kapitalist ülkelerin ekonomik koşulları atomize edilmiş ve savunmasız bir emek gücü oluşturulması sayesinde,[8]işçilerin idarenin kırbacına olan tabiiyetlerini bunun için mücadele etmeden de yoğunlaştırabilmektedir. Üçüncü Dünya'nın serbest üretim bölgelerinde çoğunluğunu bekâr kadınların oluşturduğu işçiler yurtlarda bir arada kalmakta veya otobüsle evlerine dönmekte, dayanışma grupları kurmakta ve işverenlere karşı giderek büyüyen bir direniş sergilemektedir. Emeğin kullanımının esnekleştirilmiş bir şekilde sürdürülebilmesi üretim noktasında sert bir baskıyı gerektirirken, merkez ülkelerde yeni bir hegemonik despotizmin oluşması sessiz itaat sonucunu vermektedir. İlerlemenin eseri ve kolektif dayanışmanın potansiyel enstrümanları olan araba ve telefon, sermayenin elinde atomizasyon enstrümanlarına dönüşmektedir.[9]

Eğer ki kapitalist özel teşebbüs hegemonik despotizm rejimlerine dönüyorsa, bunun devlet sosyalizmindeki değişimlerle nasıl bir ilişkisi olabilir? Her ne kadar etkilerini birbirinden ayırmak güç olsa da, kapitalizmin gidişatı devlet sosyalizminin gelişimini hem kamçılamış hem de sonrasında yeniden şekillendirmiştir. Şöyle ki, Çarlık devletinin ticarette ve savaşta kendisinden daha ileri olan kapitalist ülkelerle rekabet edememesi Rus Devrimi'ni beraberinde getirecek olan koşulları hazırlamıştır. Ayrıca Rus kapitalizminin geri kalmışlığı endüstriyel kalkınmanın hızlandırılması için çeşitli denemelerin yapılmasını kışkırtmıştır ve bunlar beş yıllık planlarla çerçevesi çizilen baskıcı bir

[7] Bkz. Heidi Gottfried, "The Value of Temporary Clericals: The Production and Reproduction of a Vulnerable Workforce", yayınlanmamış metin, 1983.

[8] Bkz. Vicki Smith, "The Circular Trap: Women and Part-Time Work", *Berkeley Journal of Sociology*, Cilt 28, 1983, s. 1-18.

[9] Soon Kyoung Cho, "The New Phase of Capital Mobility and the Dilemmas of Export-Led Industrialization", yayınlanmamış metin, 1984.

birikim rejiminin yolunu, kaçınılmaz olarak değilse sonuç olarak açmıştır. İlkel sosyalist birikim, tıpkı kapitalist muadili gibi, emek gücünün yeniden üretimi ile üretim sürecinin birliğini esas alan baskıcı üretim rejimleri vasıtasıyla işlemiştir. İş dışında hayatta kalmak parti, sendika ve idare tarafından denetlenen işyerindeki yeterli seviyede performansa dayalı olmuştur. Despotizm kapitalizmde birbirlerine bir piyasa üzerinden bağlı olan firmaların özerkliğine dayanırken, devlet sosyalizminde ise devletin üretim noktasındaki baskıcı kuvvetleri vasıtasıyla işlemiştir. Bu nedenle bunu bürokratik despotizm olarak adlandırıyorum.

Devletin, emek gücünün yeniden üretiminin üretim sürecinden ayrılması yönünde *kısmi bir müdahalede* bulunmasıyla birlikte kapitalist despotizmin farklı türleri –piyasa, ataerki, paternalizm– nasıl yerlerini hegemonik rejimlere bıraktıysa, aynı şekilde devlet sosyalizminde de buna karşılık gelen süreçleri görmek mümkündür. Burada emek gücünün yeniden üretiminin işletmeye karşı daha bağımsız olması devlet üretimden çekilmeye başladıkça gerçekleşmiştir ve böylece barınma, istihdam güvencesi ve sosyal yardımlar giderek doğrudan devlet tarafından ve işyeri performansından bağımsız olarak sağlanmaya başlanmıştır. İdare, parti ve sendika işçilerin fabrika dışı hayatlarının denetlenmesindeki önemini yitirmiş ve böylece bürokratik despotizm yerini bürokratik pazarlığa bırakmıştır. Fakat bu geçiş, gördüğümüz üzere, gerek işletmeler içinde gerekse işletmeler arasında değişkenlik gösteren düzensiz bir geçiş olmuştur. Esasen, bu konudaki kalıcı dönüşümler ikinci ekonominin genişlemesi ve küçülmesine ve işletmenin devlet bünyesindeki özerkliğinin artmasına veya azalmasına bağlı çevrimsel değişikliklerden etkilenmiştir. İkinci ekonominin açılması ve piyasa ilişkilerindeki sınırlı yayılma işçinin keyfi idari denetimden bağımsızlığını güçlendiren alternatif geliş kaynakları sunmuştur. İşletme özerkliği idareye işletme içindeki farklı çıkar gruplarıyla yaptıkları pazarlıklarda daha esnek olma imkânı tanımıştır. Fakat ikinci ekonomi ve işletme özerkliğine yönelik bu hamleler genel itibariyle doğrudan devlete bağımlı endüstrilerden ve parti içindeki bunlara karşılık gelen kesimlerden gelen politik karşı-baskıları harekete geçirmiştir. Macaristan'da bile, 1968 reformları '70lerin ortalarında geri alınmıştır.

Daha genel olarak, üretim aygıtları ile devlet aygıtlarının birleştirilmesi aracılığıyla üretimin merkezi olarak yönetimi işletme özerkliği yönünde baskı oluşturmaktadır. Merkezsizleştirme talebi Yugoslavya ve Küba'da olduğu gibi işçilerin yönetime katılımının belli bir biçimine dönük bir talep olarak ortaya çıkabildiği gibi Macaristan'da olduğu üzere, verimliliğin artırılmasına dönük bir talep olarak da ortaya çıkabilmektedir.[10] Merkezileştirme merkezsizleştirmeye dönük baskılara neden olurken, bunun aksine merkezsizleştirme yeniden merkezileştirmeye dönük baskılar yaratmaktadır. Bu çevrimsel hareketler, kısmen Sovyet hegemonyasından daha az etkilenmiş olması nedeniyle Yugoslavya örneğinde özellikle belirgindir. Fakat devlet sosyalisti toplumlarda ikinci bir dinamik daha bulunmaktadır ve bu dinamik üretim aygıtları ile siyaset aygınlarının birleştirilmesinden çok, bu toplumların sınıf karakterinin bir sonucudur. Artığın, varsayımsal ve "bilimsel" olarak belirlenmiş toplum çıkarı adına merkezi olarak el konulup bölüştürülmesi ilkesi, dolaysız üreticilerin ürettikleri artığı denetledikleri alternatif bir sosyalizm anlayışını doğurmaktadır. Merkezi koordinasyon gerekli olmaya devam etmekle birlikte bu aşağıdan bir planlama biçimini almaktadır. İşçilerce yapılan denetim üretim aygıtlarına hapsedilmemekte, toplumun merkezi yönetim organlarında kurumsallaştırılmaktadır. Bu, bir kolektif özyönetim sistemidir. Polonya'da 1981 yılında, mevcut düzen ülkeyi idare edemediğini kanıtladığında embriyo halinde gelişmeye başladı. 1956 yılında, rejim çöktükten sonra ve Sovyetler Birliği kontrolü yeniden sağlamazdan önce Macaristan'da da oluşmaya başlamıştır. İki örnekte de, ulusal dönüşümlerin sınırlarını küresel siyaset çizmiştir. Esasen, Dayanışma'nın pratiğine yön veren "kendi kendini sınırlayan devrim" düşüncesi, uluslararası politik ilişkilerin belirleyici karakterinin açık bir şekilde kabul edilmesi anlamına gelmektedir.

Devlet sosyalizmi deneyiminin ileri kapitalist toplumlar açısından da bir anlamı vardır. Devlet sosyalizmindekine benzer şekilde ileri kapitalizmdeki kamu sektörlerinde de üretim siyaseti ile devlet siyaseti

[10] Örneğin bkz. Ellen Comisso, *Workers' Control under Plan and Market*, New Haven 1979; Linda Fuller, *Changing Politics of Workers' Control in Cuba: 1959-82*, Doktora tezi, University of California, Berkeley 1985.

arasında bir birleşme -her ne kadar bağlantı işyeri rejimlerini devlete bağlayan bir parti veya sendika mevcut olmadığı için ağırlıklı olarak idare vasıtasıyla kurulsa da- mevcuttur. Dolayısıyla, işyerindeki mücadeleler örtük olarak ve hatta zaman zaman açıktan devlete karşı mücadeleler olmaktadır. İster sağlık ister posta işçileri olsunlar, ister polis, ister ulusallaştırılmış endüstrilerde çalışan işçiler olsunlar, işçilerin mücadeleleri politik bir karakter alabilmektedir. Nasıl ki devlet sosyalisti toplumlar içinde ve arasında kolektif mücadelelere eğilimli olma açısından farklılıklar söz konusuysa, aynı şekilde ileri kapitalist toplumlardaki kamu sektörleri içinde ve arasında da benzer farklılıklar mevcuttur. Dışsal olarak devletin çeşitli aygıtlarının birbirlerine göre konumlandırılmalarından farklılıklar görülürken, içsel olarak da her biri farklı bir üretim siyaseti biçimi geliştirirler.[11]

Kamu sektörü ile özel sektör arasındaki ayrımın ekonomik temeli nedir? İlk kestirim olarak, özel sektörde değişim değerinin kullanım değerine hükmettiğini söyleyebiliriz. Piyasada kâr elde etme arayışı, mücadelelerin içinde yürütüldüğü çerçeveyi kurar. Kullanım değeri, arz ve talep meseleleri bugünün ve yarının kâr arayışı açısından bir önem taşıyorlarsa önem kazanırlar. Diğer taraftan aynı şekilde, kamu sektöründe de kullanım değerinin değişim değerine hükmettiğini söylemek mümkündür; her ne kadar bu hükmün kapsamı ve karakteri aygıttan aygıta değişkenlik gösterecek ve kendisi bir mücadele konusu olacaksa da. Devletin *varlık nedeni* "toplumsal ihtiyaçların" karşılanmasıdır. Kârlılık mantığı piyasadaki rekabet ile tanımlanırken, toplumsal ihtiyaçların mantığı devlet içindeki politik müzakerelerle tanımlanır. Peki, bu toplumsal ihtiyaçlar hangi süreçler kanalıyla belirlenir? Vatandaşların dışarıda tutulması ancak devleti yönetenlerin kendi kendilerini kolektif çıkarın hâkimi olarak tayin etmeleri ve söz konusu kararları sözde daha bilgili ve uzman olmaları ve bilimsel rasyonalite üzerinde tekele sahip olmaları sayesinde alıyor olmalarıyla mümkün olabilir.

Ne var ki bu ilke hiçbir zaman nihai olarak hâkim olmamıştır ve toplumsal ihtiyaçlar tanımı kamusal söylemde sürekli olarak ortaya

[11] Örneğin bkz. Eric Batsone, Anthony Ferner ve Michael Terry'nin British Post Office'in iki şubesi üzerine yaptıkları çalışma, *Consent and Efficiency*, Oxford 1984.

çıkmaktadır. Kapitalist devlet bunun üstesinden kısmen tehlikenin doğası ve aygıtın karakteri, kısmen de devlet içinde ve dışındaki sınıf gücü dengesi tarafından belirlenen farklı yollarla gelmektedir. Bir yandan, bu durum kamu işçilerinin mücadelelerini ideolojik alanı sosyal adalet sorunlarının belirlediği sınırlı kamusal müzakereye açabilmektedir. Devlet belli bir "toplumsal sözleşmeyi" korumanın yollarını arayabilir ve belirli bir işçi grubunu, diğerleri pahasına kendi çıkarlarını düşünenler şeklinde tecrit edebilir. İşçilerse, kendi adlarına, tüketiciler ve işçi sınıfının diğer kesimleriyle ittifak oluşturmaya çalışarak toplumun sempatisini kazanma yoluyla konumlarını savunabilirler.[12] Diğer yandan, devlet "sosyal adalet"e ilişkin her türlü kamusal tartışmaya dahil olmayı reddedebilir ve bunun yerine kendi işleyişine verimlilik kriteri getirerek devlet aygıtlarını özelleştirmeye çalışabilir. Fakat ticari bir temele oturtmanın çok daha kolay olduğu ulusallaştırılmış endüstrilerde bile toplumsal ihtiyaçların karşılanmasının yerine kârlılığın getirilmesi çatışmalı bir politik süreçtir. Devlet sosyalisti toplumlarda görüldüğü gibi, bir kamu teşebbüsünün kâr edebilirliğine sübvansiyonlar, vergiler, fiyatlandırmalar ve çalışma politikaları üzerine yapılan bir dizi siyasal görüşmeyle ulaşılmaktadır.[13] Bu siyasal sürecin piyasa kriterleri ardında gizemlileştirilmesi için medya üzerinde etkin bir denetim gerekmektedir. Devlet, kamu işçilerinin mücadelelerinde ifade bulan toplumsal ihtiyaçlar tartışmasını bastırmak zorundadır.

İngiliz ve Amerikan hükümetleri kamusal tartışmayı sınırlamak için bu ikinci stratejiyi izlemektedir. Fakat özel sektör hegemonik despotizm içine gizlendiğinden, kaçınılmaz olarak devlete odaklanan toplumsal ihtiyaçların karşılanması meseleleri fokurdamaya devam edecektir. Özel sektördeki blokaj sosyalizm meselelerini kamu sektörüne itmektedir. Bu durum, devletin bu taleplerin öne geçebilmek için sivil toplumu kuşatma ve denetim altında tutmanın da ötesinde daha baskıcı mekanizmaları işletmesini gerektirmektedir. Devlet sos-

[12] Örneğin bkz. Paul Johnston, "Democracy, Public Work and Labour Strategy", *Kapitalistate*, no. 8, 1980, s. 9-26.

[13] Batstone, Femer ve Terry, agy.; Tony Manwaring, "Labour Productivity and the Crisis at BSC: Behind the Rhetoric", *Capital and Class*, No. 14, 1981, s. 61-97.

yalizminde sivil toplumun bu denli kısıtlanmasının nedeni şüphesiz ki budur. Toplumsal olarak belirlenmiş ihtiyaçların karşılanması ilkesine göre işlediğini iddia eden bir toplumda, sınıfsal ayrımlar ancak özerk bir sivil toplumun yaratılmasına dönük kamusal söylem ve hareketlerin bastırılmasıyla, yani "ihtiyaçlar üzerindeki diktatörlük" ile muhafaza edilebilir.[14] Ya sosyalizm ya barbarlık perspektifleri, ikinci bir ekonomiden, ikinci bir kültürden ve daha genel anlamıyla ikinci bir toplumdan oluşan bir özel alan açılarak zayıflatılabilir.[15] Peki, toplumsal ihtiyaçlar arayışının bu şekilde özelleştirilmesi geçici bir tedbirden daha fazlası olabilir mi?

[14] Ferenc Fehér, Agnes Heller ve György Markus, *Dictatorship over Needs*, Oxford 1983.

[15] İkinci ekonomi kavramı için bkz. Elemér Hankiss, "Amasodik Tarsadolom", yayınlanmamış metin, 1984.

NOTA BENE

Üretim Siyaseti

Kapitalizm ve Sosyalizmde Fabrika Rejimleri

Sol bir kimlik iddiası taşımasına karşın, işçi sınıfının önemini reddeden dönemin çeşitli entelektüel ve politik akımlarına bir müdahale olarak ilk kez tam otuz yıl önce yayınlanmış olan bu çalışmasıyla Burawoy, modern Marksizmi hayli canlandırmış ve zorlamıştır. Marksist literatürde klasikler arasındaki haklı yerini çoktan almış olan kitap; piyasa despotizminden şirket devletine, ileri kapitalizmin despotik rejimlerinden hegemonik rejimlerine kadar kapitalizmin yaşadığı dönüşümlere ilişkin ayrıntılı analiz ve değerlendirmeler içermekte ve bunlarla karşılaştırmalı olarak, devlet sosyalizminde emek süreci, devletin üretimdeki rolü, üretim aygıtları ve devlet aygıtları, işçi sınıfı bilinci ve eylemliliği gibi konuları aynı dikkat ve titizlikle tartışma konusu etmektedir. İki farklı rejimde üretim siyasetinde yaşanan dönüşümler ve bunların işçi sınıfı mücadeleleri üzerindeki etkilerinin izini süren Burawoy teorik inceleme ve araştırmalarını her iki rejimdeki kişisel deneyimleriyle zenginleştirmiştir.

Michael Burawoy

Çeviren: Çağdaş Gümüşoluk

9 786059 020893